НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Монографія

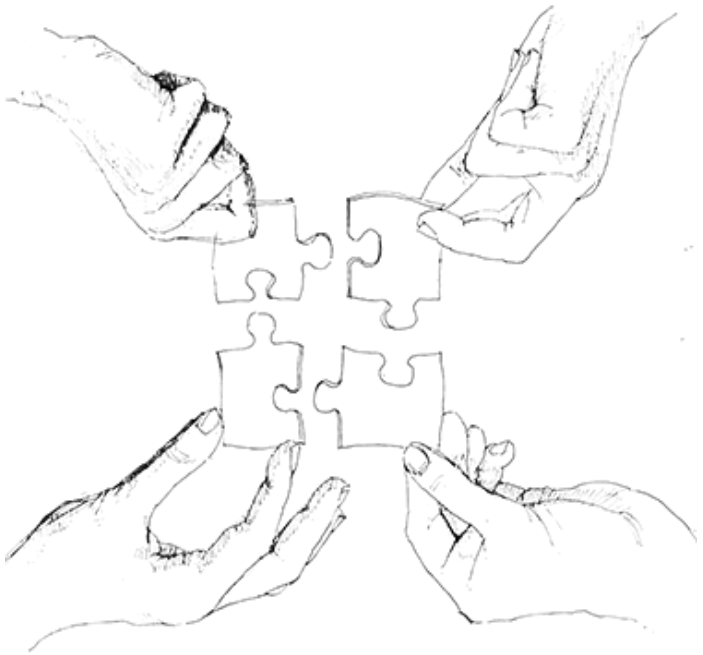

УДК 159.9:316.6:316.4
З 11

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/25 від 16 грудня 2025 року

Рецензенти:
П. П. Горностай доктор психологічних наук;
О. Ю. Дроздов, доктор психологічних наук;
А. С. Москальова, кандидат психологічних наук

Згуртованість суспільства: психологічний вимір : монографія / за наук. ред. Н. О. Довгань, В. М. Духневича / Н. О. Довгань, В. М. Духневич, З. Ф. Сіверс, О. Г. Цукур, І. М. Коробка ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2025. 357 с.

ISBN 978-966-189-757-0

У монографії презентовано соціально-психологічну концепцію згуртованості суспільства. Запропоновано авторське бачення конструювання та руйнації, механізмів та моделей формування соціальної згуртованості. Здійснено критичний аналіз психологічного змісту та визначено рівні архітектоніки соціальної згуртованості. Запропоновано структурно-процесуальну модель психологічних вимірів соціальної згуртованості. Розкрито поляризаційні процеси в українському суспільстві та ризики внутрішніх загроз національній безпеці, спричинені війною. Артикульовано ціннісні та діяльнісні основи єднання і формування згуртованості через образи майбутнього.

Викладені в монографії теоретичні напрацювання можуть бути застосовані в різних галузях психологічної теорії і практики; адресується широкому колу фахівців, професійна діяльність яких пов’язана з проблематикою гуртування суспільства.

УДК 159.9:316.6:316.4

ISBN 978-966-189-757-0

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2026
© Довгань Н.О., Духневич В.М., Сіверс З.Ф., Цукур О.Г., Коробка І.М.. 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 5
ПЕРЕДМОВА 6
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади вивчення соціальної згуртованості суспільства *(Н. О. Довгань, З. Ф. Сіверс)* 9
1.1. Соціальна згуртованість у сучасному світі: практика і теорія *(Н. О. Довгань)* 9
1.1.1. Політичний дискурс соціальної згуртованості 11
1.1.2. Академічний дискурс соціальної згуртованості 20
1.2. Архітектоніка соціальної згуртованості та її психологічний зміст *(З. Ф. Сіверс)* 27
1.2.1. Методологічні засади та модель архітектоніки соціальної згуртованості 27
1.2.2. Психологічний зміст соціальної згуртованості: критичний аналіз та процесуальна модель 38

РОЗДІЛ 2. Конструювання соціальної згуртованості суспільства *(Н. О. Довгань, В. М. Духневич)* 46
2.1. Соціокультурні проекції соціальної згуртованості *(Н. О. Довгань)* 46
2.2. Зміни в соціокультурному полі суспільства: варіація в умовах війни *(Н. О. Довгань)* 61
2.2.1. Індикатори соціальної згуртованості суспільства *(Н. О. Довгань, В. М. Духневич)* 62
2.2.2. Критерії соціальної згуртованості суспільства та ризикогенної взаємодії *(Н. О. Довгань)* 75
2.3. Виміри та моделі соціальної згуртованості *(В. М. Духневич)* 81

РОЗДІЛ 3. Ризики внутрішніх загроз національній безпеці, спричинені війною *(З. Ф. Сіверс)* 103
3.1. Еволюція безпекових парадигм як рух від матеріальної до рефлексивної парадигми 103
3.2. Психологічний вимір внутрішніх загроз національній безпеці 118
3.3. Типологія внутрішніх загроз національній безпеці 137

РОЗДІЛ 4. Поляризаційні процеси в українському суспільстві *(З. Ф. Сіверс, І. М. Коробка)* 163
4.1. Поляризація як соціальний феномен: типологія, механізми, наслідки *(З. Ф. Сіверс)* 163
4.2. Вплив політичної поляризації на соціальну згуртованість суспільства, яке переживає досвід війни *(З. Ф. Сіверс)* 184
4.3. Політичне відчуження як чинник вразливості українського суспільства *(З. Ф. Сіверс)* 206
4.4. Соціальна взаємодія в умовах невизначеності *(І. М. Коробка)* 229

РОЗДІЛ 5. Ціннісна згуртованість суспільства як основа єднання та вияв спільної дії *(О. Г. Цукур)* 245
5.1. Аксіологічна основа соціальної згуртованості українського суспільства 245
5.2. Ціннісно-орієнтаційні площини соціальної згуртованості суспільства 257
5.3. Волонтерство як ціннісний вияв спільної дії та соціальної згуртованості 270

РОЗДІЛ 6. Образ спільного майбутнього як основа соціальної згуртованості суспільства (*В. М. Духневич)* 281
6.1. Образи майбутнього в дзеркалі сучасних викликів 281
6.2. Практичні аспекти конструювання згуртованості через образи майбутнього 309

ПІСЛЯМОВА 319

ЛІТЕРАТУРА 320

ДОДАТКИ 354

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВПО — Внутрішньо переміщена особа.
ЄС — Європейський Союз.
ЄВС — Економічний та валютний союз.
ЄІФ — Європейський інвестиційний фонд.
ЄІБ — Європейський інвестиційний банк.
CDCS — European committee for social cohesion (Європейський комітет соціальної згуртованості).
РЄ — Рада Європи (Council of Europe).

ПЕРЕДМОВА

Глобальне ускладнення безпекового середовища, зростання нестабільності та посилення геополітичних конфліктів формують реальні зовнішні загрози національним інтересам України та стратегічним орієнтирам її розвитку. Водночас внутрішні виклики – недостатня консолідація суспільства й політичних еліт щодо бачення спільного шляху, невирішені соціально-економічні та екологічні проблеми, зростання поляризації – створюють ґрунт для дезінтеграційних процесів. У таких умовах визначальним стає пошук психологічних засад посилення соціальної згуртованості, що може вимірюватися на рівні суспільства, соціальних груп і окремої особистості як готовність та здатність до гуртування. Формування й зміцнення соціально-психологічних зв'язків у часи геополітичної турбулентності є необхідною передумовою суспільної стійкості й узгодженості.

У науковому й політичному дискурсі поняття «соціальна згуртованість» дедалі частіше використовується як інтегральна характеристика стану суспільства, що відображає його адаптивні можливості та здатність до внутрішньої єдності. З одного боку, соціальна згуртованість постає як політичний інструмент, механізм економічного та суспільного розвитку, засіб забезпечення безпеки масштабних соціальних утворень і як шлях до підвищення якості життя та гармонізації соціальних відносин. З іншого боку, це – концепт із високою контекстуальною варіативністю, який формується на основі емпіричних індикаторів соціальної динаміки, а результати його вимірювання в умовах суспільної нестабільності лише наближено відтворюють реальний стан процесів. Прикладом масштабного політичного втілення ідей соціальної згуртованості є процеси інтеграції суверенних держав та формування об'єднаних мегаакторів, де спільна стратегія розвитку ґрунтується на пошуку узгоджених цілей, соціальної справедливості та загального блага.

Перший розділ монографії присвячено теоретичному аналізу проблеми згуртованості суспільств та особливостям практичного використання цього концепту в політичній сфері *(Н.О. Довгань)*. Розглянуто рівні архітектоніки соціальної згуртованості – індивідуально-психологічний, міжособистісний, групово-ідентифікаційний, інституційно-нормативний та символічно-дискурсивний. Окремо підкреслено базову роль символічно-дискурсивного рівня, який задає смисли культурної та етичної єдності. У межах розділу концептуалізовано психологічний зміст згуртованості через чотири взаємопов'язані виміри – афективну синхронізацію, когнітивну інтеграцію, ідентифікаційний баланс та колективну психічну оборону. Побудовано структурно-процесуальну модель психологічних вимірів соціальної згуртованості, що дозволяє виокремити її власне психологічну сутність від соціально-поведінкових проявів. Обґрунтовано, що феномен згуртованості

існує передусім у внутрішніх психічних процесах, незалежно від зовнішніх форм взаємодії чи соціальних структур *(З.Ф. Сіверс)*.

Другий розділ обґрунтовує соціокультурний підхід до розуміння соціальної згуртованості як стану динамічного об'єднання суспільства для розв'язання актуальних проблем. Розроблено модель проекцій соціальної згуртованості, які відображають специфіку поведінки, взаємодій та культурних особливостей суспільства в умовах загроз національній безпеці. Показано, що індикатори згуртованості в мирний та воєнний час частково збігаються, але мають і суттєві відмінності, пов'язані з досвідом спільної небезпеки. Виокремлено комплексні ознаки соціальної згуртованості – критерії стану суспільства, що визначають потенціал його стійкості та здатність до самовідновлення в умовах національних загроз. Запропоновано розглядати соціальну згуртованість українського суспільства як ціннісно-діяльнісний феномен, який розгортається у тривимірній часовій структурі: у минулому – через соціокультурну ідентичність, у теперішньому – через відповідальні дії та соціальні зв'язки, у майбутньому м через спільну перспективу розвитку *(Н.О. Довгань)*. Подано психологічне визначення соціальної згуртованості як стану спорідненості й співвіднесення себе з іншим, що передбачає ідентифікацію з ідеєю чи суб'єктом, формування готовності до дії та її реалізації. Запропоновано модель і механізми формування згуртованості на мікро-, мезо- та макрорівнях *(В.М. Духневич)*.

У третьому розділі розглянуто соціально-психологічні основи національної безпеки. Національна безпека визначається як здатність суспільства підтримувати узгодженість між інституційною стійкістю, ціннісними орієнтирами та психологічним відчуттям довіри. Проаналізовано еволюцію безпекових парадигм і підкреслено зростаючу роль психологічної безпеки, яка оперує динамікою афектів, когніції та соціальної довіри. У воєнних умовах ключовим показником внутрішньої безпеки стає здатність суспільства трансформувати афект у смисл, а смисл – у довіру. Розроблено типологію внутрішніх загроз: афективна інфляція загрози, дискурсивна фіксація надзвичайності, інституційна підозра, когнітивна дезорієнтація та інфляція критеріїв істинності, нормативна ерозія та моральна травма, вигорання співучасті, втома співчуття, десенсибілізація до страждання, превентивна самоцензура, зникнення коригувального зворотного зв'язку, цивільно-військовий розрив і травматична реінтеграція *(З.Ф. Сіверс)*.

Четвертий розділ присвячено аналізу поляризаційних процесів в українському суспільстві. Висвітлено типологію та механізми соціальної поляризації, а також її наслідки для згуртованості суспільства в умовах війни. Окрему увагу приділено політичному відчуженню як чиннику суспільної вразливості українського суспільства. Розкрито соціокультурні особливості політичного відчуження нинішнього періоду та його вплив на зниження можливостей до внутрішньої єдності *(З.Ф. Сіверс)*. Наголошено на значущості толерантності до невизначеності як умови стійкості, здатності до адаптації та формування згуртованості. Обґрунтовано необхідність розвитку цієї здатності

через освіту, культуру, лідерство і посилення суб'єктності громадян *(І.М. Коробка).*

П'ятий розділ аналізує аксіологічний вимір соціальної згуртованості. Розкрито ціннісні та діяльнісні засади гуртування суспільства та визначено ключові площини ціннісно-орієнтаційного поля, які визначають глибину і стійкість суспільної інтеграції: політико-громадянську, сімейно-родинну, етико-релігійну, культурно-ціннісну та соціально-гуманістичну. Запропоновано інтегративну форму соціальної згуртованості, яка поєднує емоційні, ціннісні та поведінкові компоненти та забезпечує суспільству мобілізаційний ресурс, здатність до опору й самозбереження в умовах війни *(О.Г. Цукур)*.

Шостий розділ присвячено проблематиці образів спільного майбутнього. Представлено типологію образів майбутнього – ймовірних, можливих і бажаних – та показано їхній вплив на формування соціальної згуртованості в умовах війни. Проаналізовано кореневі смисли, що об'єднують громадян у сьогоденні, та запропоновано практичні інструменти конструювання спільних образів майбутнього як засобу посилення внутрішньої єдності *(В.М. Духневич).*

У додатках наведено емпіричні дані та матеріали, що доповнюють основний зміст монографії та є важливими для глибшого розуміння отриманих результатів.

Монографія пропонує цілісний міждисциплінарний аналіз феномена соціальної згуртованості, інтегруючи психологічні, соціокультурні, політичні та безпекові підходи. Представлені теоретичні моделі, емпіричні результати та практичні інструменти можуть слугувати науковим і методологічним підґрунтям для дослідників, аналітиків, фахівців у сферах безпеки, державного управління й громадянського суспільства, які працюють над питаннями зміцнення єдності та стійкості українського соціуму в умовах сучасних викликів і війни.

Розділ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

1.1. Соціальна згуртованість у сучасному світі: практика і теорія

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року докорінно змінило життя громадян нашої держави, а також суттєво вплинуло на соціально-політичні процеси в Європі та світі. В умовах війни зазнали трансформації соціальні відносини й форми соціальної взаємодії, а всі сфери життя українського суспільства були переорієнтовані на виживання в надскладних умовах та збереження національної ідентичності. Воєнна загроза створила реальні виклики національним інтересам, безпеці, існуванню та сталому розвитку держави.

З одного боку, невирішені у довоєнний період питання консолідації політичних еліт щодо стратегічного курсу розвитку країни, ефективності функціонування інститутів державної влади, а також накопичені соціально-економічні й екологічні проблеми посилили внутрішні ризики та сформували передумови для розгортання дезінтеграційних процесів. З іншого боку, воєнна ескалація безпрецедентно активізувала процеси соціальної єдності та сприяла консолідації громадян.

Українські спільноти, виступаючи активними соціальними акторами, продемонстрували високий рівень стійкості у прагненні зберегти соціальні відносини, емоційні та громадянські зв’язки. Одночасний розвиток інтеграційних і дезінтеграційних процесів у соціально-політичному просторі держави актуалізував необхідність наукового осмислення шляхів урегулювання геополітичних конфліктів і пошуку ефективного інструментарію розв’язання внутрішньодержавних проблем, зокрема у сферах свободи населення, соціальної справедливості, економічної ефективності та розподілу ресурсів.

У цих умовах стратегічного значення набуло формування психологічної платформи посилення соціальної згуртованості – як на рівні суспільства загалом, окремих соціальних груп і поколінь, так і на індивідуальному мікрорівні, що проявляється в готовності та спроможності до гуртування, а також у зміцненні наявних соціально-психологічних зв’язків.

Водночас очевидно, що воєнний контекст істотно скоригував умови реалізації Державної стратегії регіонального розвитку України на 2021–2027 роки, однією з ключових цілей якої визначено «формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах». В умовах посилення внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці досягнення зазначених цілей виключно

шляхом зменшення диспаритетності соціального й територіального розвитку виявилося обмеженим. У зв'язку з цим особливої ваги набуло розроблення психологічних засад загальнонаціональної згуртованості як підґрунтя для зміцнення суб'єктності органів державної влади та конструювання єдиного українського соціального простору.

З метою реалізації завдань дослідження упродовж 2023–2025 років відділом психології політико-правових відносин ІСПП НАПН України здійснювалося систематичне вивчення й узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду функціонування форм суспільних відносин, орієнтованих на загальне благо, а також метааналіз нормативно-правових документів і академічних наукових праць, присвячених вимірам соціальної згуртованості та стратегіям розвитку держав. Результати ґрунтовного опрацювання матеріалів дали змогу сформулювати узагальнені висновки щодо дієвості концепту «соціальна згуртованість» у мирний період та специфіки процесів згуртування суспільства в умовах підвищених ризиків і небезпек.

Теоретичний аналіз здійснювався у кілька етапів. На першому етапі було проведено комплексний пошук і аналіз наукових джерел із використанням міжнародних баз даних і пошукових систем, релевантних предмету дослідження. Для акумулювання теоретичної та емпіричної інформації щодо основних параметрів структурування соціальної згуртованості сформовано корпус публікацій другої половини XX — початку XXI століття українською, англійською, німецькою та французькою мовами. Аналізувалися наукові статті, монографії, політичні доповіді, стратегії та програмні документи у галузях психології, соціології, політології тощо. Це дозволило нам виокремити ключові факти та концепти (теоретичний масив) і конкретизувати їхні прояви у практичній площині. У процесі опрацювання матеріалів було встановлено, що впродовж XIX–XXI століть проблематика соціальної згуртованості активно розроблялася як у науковому дискурсі, так і в політичних практиках на національному та наднаціональному рівнях.

На етапі узагальнення теоретичного матеріалу текстовий масив було диференційовано на дві аналітичні площини – політичний і академічний дискурси. Це дало змогу простежити еволюцію наукових підходів до концептуалізації соціальної згуртованості, а також механізми їх імплементації у політику сучасної Європи. В академічному дискурсі, як у класичних, так і в сучасних дослідженнях, домінує зосередження на теоретичному осмисленні та структуризації поняття «соціальна згуртованість». Натомість у політичному дискурсі цей концепт інтерпретується відповідно до історичних умов, культурного контексту, панівних ідеологій і практичних завдань формування, підтримання та досягнення єдності громадян.

На завершальному етапі дослідження шляхом багаторазового аналізу й порівняння джерел було виявлено та систематизовано найбільш поширені підходи до трактування багатовимірного феномену соціальної згуртованості, конструкцій його вимірів і аспектів суспільного єднання. Нижче буде

представлено особливості конструювання та використання концепту «соціальна згуртованість» у сучасному політичному й академічному дискурсі.

І ще одна попередня ремарка, аби поясити логіку, чому ми проводимо таку аналітичну роботу. Аналіз політичних витоків і трансформацій концепту соціальної згуртованості в межах цього дослідження виконує методологічну функцію та спрямований на чітке розмежування нормативно-політичного й соціально-психологічного рівнів його осмислення. У європейській традиції соціальна згуртованість тривалий час функціонувала передусім як ціль та інструмент державної політики, орієнтованої на вирівнювання соціально-економічних і територіальних диспропорцій, що зумовило її переважно інституційне трактування. Включення аналізу цього дискурсу до психологічної монографії є необхідним для виявлення обмежень таких підходів і запобігання редукції згуртованості до адміністративно заданого результату. Це дозволяє обґрунтувати автономну роль психологічних механізмів єднання як ключових чинників соціальної згуртованості, особливо в умовах війни та системних суспільних криз, коли ефективність політичних рішень безпосередньо залежить від суб'єктивних і міжособистісних процесів.

1.1.1. Політичний дискурс соціальної згуртованості

У межах проведеного аналізу соціальна згуртованість постає як одна з керівних ідей європейської політики, реалізація якої вибудовується на основі зв'язків громадян із суспільством, а також єдності соціальних цілей і цінностей. Політичні витоки формування концепції згуртованості сягають 1950-х років XX століття — періоду становлення європейської інтеграції та утворення Європейських співтовариств, що згодом стали основою Європейського Союзу (далі – ЄС). У цей період політика згуртованості почала формуватися як ключова інвестиційна політика, спрямована на зменшення економічної та соціальної нерівності між регіонами, зокрема через забезпечення більш рівних можливостей доступу до освіти і працевлаштування, стимулювання економічного розвитку та зростання, а також підтримання здорового й сталого довкілля.

Першою спробою нормативного закріплення ідеї згуртованості стало проголошення в Римському договорі 1957 року значущості гармонійного розвитку європейських держав шляхом інтеграції економік і скорочення регіональних диспропорцій. У межах Європейського економічного співтовариства політика згуртованості розглядалася як інструмент компенсації соціально-економічних нерівностей між регіонами та засіб зміцнення єдності держав-учасниць.

Водночас на ранніх етапах розвитку європейської інтеграції ця ідея виявилася політично суперечливою та надмірно амбітною для практичної реалізації. Унаслідок цього її системне впровадження було тимчасово

призупинене, а у 1960–1970-х роках проблематика згуртованості практично не фігурувала в політичному порядку денному європейських інституцій (Brunazzo, 2016).

1988 рік ознаменувався «початком» активного гуртування Європи та розширенням економічного формату співтовариства політичним виміром. Реформування регіональних політик вплинуло й на впровадження ідеї *згуртованості,* яка тепер використовувалася в якості інструменту розвитку, зменшення територіальної нерівності й залучення субнаціональних інституцій до процесів прийняття та реалізації політичних рішень. Пізніше, у 1993 р., у Маастрихтському договорі про утворення агрегованого мегаактору — Європейського Союзу, вперше було проголошено головну політичну мету організації: *економічна* і *соціальна згуртованість* Європи. Набуття чинності цієї угоди активізувало побудову Економічного та валютного союзу (ЄВС) та виведення на перший план *політики згуртованості*, спрямованої на реструктуризацію економік окремих країн і регіонів, підвищення якості життя громадян, забезпечення добробуту, рівних можливостей, свободи волевиявлення, правової захищеності. Вирішенню задачі розгортання *політики згуртованості* й керування коштами від імені національних і регіональних органів влади в ЄС сприяв Європейський інвестиційний фонд (є частиною групи Європейського інвестиційного банку (ЄІБ)). Як показує проведений аналіз основоположних політичних документів (які будуть розглядатися нижче), *політика згуртованості* вибудовувалася на економічній основі й спрямовувалася на реструктуризацію економіки слаборозвинутих регіонів. Це говорить про те, що з часів формування ЄС, фінансові інвестиції впливали на політичне функціонування держав-членів, їх економічний стан, компетенції тощо. Тобто *політика згуртованості розгорталася, перш за все, в економічному аспекті, через який опосередковувала політичне функціонування країн-членів Європейського* Союзу (Тарасевич, 2015; Lisbon European… 2000; Brunazzo, 2016).

На тлі різкого зростання економіки Сполучених Штатів Америки, для вибудовування в Європі динамічної економіки, заснованої на знаннях, у березні 2000 р. главами держав і урядів 15 країн ЄС на саміті Європейської ради було прийнято Лісабонську стратегію розвитку[1] (Lisbon European… 2000). Наголошувалося на тому, що Європа повинна зазнати сталого економічного зростання та досягти вищого рівню *соціальної згуртованості* (в економічній сфері), знайти ефективні форми управління, що вибудовуються на активній громадянській позиції та використанні передового досвіду. На засіданні було сформульовано 100 стратегічних цілей і затверджено нову *мету* ЄС: стати «найбільш конкурентоспроможною та динамічною у світі економікою, заснованою на знаннях, здатною до сталого економічного розвитку з більшою кількістю кращих робочих місць і більшою *соціальною згуртованістю*». У той же час, у рамках Лісабонської стратегії 2000 не була конкретизована роль *політики згуртованості* щодо реалізації поставлених

[1] 2000–2005 рр. — це І фаза реалізації Лісабонської стратегії розвитку.

цілей (за висновком Європейської Ради цілі не були досягнуті). Незважаючи на те, що Лісабонську стратегію не було повністю реалізовано, вона сприяла переосмисленню *політики згуртованості* (Brunazzo, 2016: 17–35; Lisbon European… 2000).

Вже *незабаром* програму дій 2000 р. було переглянуто й прийнято Лісабонську стратегією II, у якій пропонувалося посилювати глобалізацію та технологічні зміни у відповідь на контекстуальні виклики європейської економіки[2]. У Стратегії II *політика згуртованості,* з одного боку, використовувалася у якості засобу досягнення Лісабонських цілей. З іншого, виконувала функцію механізму цільових інвестицій Структурних фондів та Фонду згуртованості. (Brunazzo, 2016: 17–35).

Стратегія розвитку «Європа 2020» стала продовженням Лісабонських програм. У той же час, незважаючи на те, що акценти політики ЄС змінювалися, загальна мета залишалася стабільною — досягнення *соціальної згуртованості* Європи. У документі економічна, соціальна та територіальна єдність залишилися в фокусі уваги, підкреслювалася значущість *політики згуртованості* для зростання благополуччя в державах і регіонах. Звернемо увагу на те, що корегування у 2000–2020 рр. шляхів розвитку Європи, приведення у відповідність до контекстуальних вимог принципів і процедур, повноважень і способів досягнення економічних і соціальних цілей змістовно зблизило основи єдиного ринку — *політику згуртованості* і *Лісабонські стратегії.*

У 2021 році в Брюсселі було прийнято законотворчий пакет *політики згуртованості* ЄС на 2021–2027 рр. У порівнянні із Стратегіями, згідно яких розгорталося політичне життя ЄС до 2020 року, у документі у фокус уваги потрапили питання економічної, соціальної та територіальної конвергенції; посилення конкурентоспроможності у різних сферах, дослідженнях та інноваціях; цифрового переходу; допомоги по боротьбі із безробіттям і бідністю; реалізації цілей Європейського зеленого курсу; потенціалу культури і туризму держав ЄС; просуванні Європейської бази соціальних прав тощо.

Одночасно із формулюванням першої Лісабонської стратегії розвитку, у травні 2000 р. Європейський комітет Соціальної згуртованості Ради Європи схвалив першу *Стратегію соціальної згуртованості* й використав у плануванні роботи в соціальній сфері основні положення політичної концепції (соціальної згуртованості)[3][4]. У документі було представлено стандарти державотворення, механізми координації індивідуальних та колективних дій громадян, функціонування політичних інституцій, транснаціональних організацій (які виступають замовниками конструкту соціальної згуртованості — соціальної детермінанти життя суспільства). У подальшому, Стратегія соціальної згуртованості системно переглядалася (у 2004 р., 2010 р. і далі), тому, що у мінливих обставинах підходи, прийняті до реалізації

[2] У 2005 р. переглянуто й прийнято II Лісабонську стратегією.
[3] European committee for social cohesion (CDCS).
[4] Council of Europe.

політичними акторами, з часом, втрачали актуальність й потребували коригування основних положень.

Україна і політика згуртованості Європи. Розгортаючи питання *соціальної згуртованості* в політичному дискурсі нашої держави важливо наголосити, що останні десятиліття ідея гуртування суспільства активно впроваджувалася в політику України. Так, відповідно до діючої концепції соціальної згуртованості в європейському просторі розроблялися та затверджувалися Кабінетом Міністрів України основні планувальні документи координації політики в різних сферах: Державні стратегії регіонального розвитку України на довгостроковий період[5].

У Стратегіях генеральний вектор сталого розвитку вибудовувався, з одного боку, відповідно до територіальних й національних особливостей України, актуальних викликів, що поставали й суттєво впливали на ситуацію в регіонах. Для побудови Стратегій використовувалися дані досліджень останніх десятиліть, коли Україна переживала численні політичні й соціальні потрясіння і проходила геополітичні й внутрішньополітичні випробування національної згуртованості.

З іншого боку, генеральний вектор стратегій розгортався в межах політики згуртованості Європи, що спрямована на покращення економічного добробуту регіонів Європейського Союзу та уникнення соціальних диспропорцій (Постанова Кабінету Міністрів України, 2006; 2014; 2020; Державна стратегія регіонального розвитку 2020). Успішне впровадження ідеї гуртування суспільства в Український простір було підтверджено дослідженнями Центру сталого миру і демократичного розвитку: про перебіг процесу політики гуртування Європи, виявлення дієвих шляхів поглиблення соціальної згуртованості в Україні, умов подолання бідності, розвитку потенціалу людей, навколишнього середовища та демократичного врядування[6]. У 2021 році дослідники Центру за допомогою розробленого ними *Індексу соціальної згуртованості і примирення* та матеріалами особистих інтерв'ю (12 482 осіб) визначили, що *умовою соціальної згуртованості в Україні є гармонійні відносини та взаємини у двох вимірах* (вертикальний і горизонтальний) — між громадянами та інституціями[7]. На їхнє переконання, саме соціальна згуртованість на час дослідження і в перспективі має бути метою довгострокової стратегії розвитку країни і наріжним каменем вирішення завдань (1) реінтеграції окупованих територій; (2) запобігання

[5] Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року, від 21 липня 2006 р. Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF#Text

Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, від 6 серпня 2014 р. Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#Text

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, від 5 серпня 2020 р. № 695. Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

[6] The Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD).

[7] The Social Cohesion and Reconciliation Index (SCORE).

маргіналізації певних груп населення (ВПО, інваліди, бідні верстви населення); (3) ресоціалізації ветеранів; (4) децентралізації тощо. Дослідники констатували, що, по-перше, незважаючи на те, що феномен соціальної згуртованості не має однозначного трактування, *соціальна згуртованість* є *Джерелом стійкості до суспільних конфліктів та інших потрясінь і сприяє збереженню суспільного та індивідуального добробуту;* по-друге, *політика згуртованості* в Європі і безпосередньо в Україні *є умовою й інструментом раціонального використання ресурсів певних галузей, реалізації інтересів та можливостей кожної окремої людини і суспільства загалом.*

Таким чином, на основі аналізу впровадження концепту «соціальна згуртованість» в сучасну політику можна з впевненістю стверджувати, що соціальної згуртованості як, мета політичних стратегій, у той же час є й віддзеркаленням стану і можливостей суспільства.

Проте, для формування комплексного бачення феномену «соціальна згуртованість» доречно розглянути позиції складних агрегованих *мегаакторів* (міждержавні, наддержавні утворення) і *макроакторів* (країни, системи державного управління) щодо *соціальної згуртованості до яких є дотичною Україна*: *Рада Європи, Світовий банк та* Європейський Союз (Тарасевич, 2015).

Рада Європи. У політичному полі Ради Європи концепція соціальної згуртованості розгортається в контексті *інтерактивного підходу,* згідно з яким *соціальна згуртованість* — це *здатність соціуму забезпечувати добробут усіх своїх членів шляхом зведення до мінімуму нерівності та уникання маргіналізації; також вбачається, що соціальна згуртованість* — це *толерантність до суспільних відмінностей і розбіжностей, спрямованість на досягнення добробуту для всіх.* Конструкт соціальної згуртованості складається із трьох базових *компонентів* (A new strategy… 2004; New Strategy… 2010; Concerted development of social cohesion indicators… 2005):

– *соціальні зв'язки* (вертикальні зв'язки між державою і суспільством та горизонтальні зв'язки в громадянському суспільстві);

– *почуття причетності* та *спільні цінності* (залучення громад, спільнот до вирішення державних питань, врахування цінностей громадян, надання їм рівних можливостей тощо) (Elias, 1991; Dahrendorf, 1996; Concerted development of social… 2005; Jenson, 1998)

– *колективна співпраця* (готовність громадян до співпраці, колективної відповідальності за майбутнє) (Ritzen *et al., 2000;* Battaini-Dragoni & Dominionithe, 2003).

Варто наголосити, що оскільки немає єдиного, прийнятого європейськими державами визначення *соціальної згуртованості* для її констатації, у Раді Європи, крім показників добробуту (повага до людини, забезпечення їй прав і свобод, можливостей, громадянської активності тощо) та перелічених компонентів, враховується історичний контекст, варіативність шляхів формування суспільств та політика їхнього розвитку (A new strategy… 2004; New Strategy and Council… 2010). Проте, детермінантами *соціальної*

згуртованості не вважаються форми, типи та контекстуальні впливи, такі як історичні процеси, що розгортаються й опосередковують соціокультурну взаємодію в суспільстві.

Незважаючи на те, що Рада Європи розглядає соціальну згуртованість як багатозначний феномен, *метою* її політичних стратегій є досягнення гуртування шляхом виконання конкретних завдань:

– забезпечення *якості життя* (справедливість, гідність, автономія, самореалізація);

– забезпечення *соціальної реалізації* (вільна взаємодія, реалізація можливостей тощо);

– забезпечення *психологічної та соціально-політичної підтримки* (психологічна захищеність, ціннісна, емоційна, когнітивна підтримка, демократична взаємодія тощо).

Також, необхідо відмітити, що основою соціальної згуртованості для Ради Європи є *спільна відповідальність усіх міждержавних та державних акторів* (Concerted development of social cohesion indicators… 2005). Так, наголошується на тому, що громадяни несуть відповідальність за забезпечення власного добробуту, а уряди держав — членів Ради Європи — беруть на себе відповідальність за створення необхідних умов соціальної згуртованості:

– «зверху вниз» (розроблення та впровадження правових і політичних інструментів, як-от: Європейська соціальна хартія, Європейський кодекс соціального забезпечення, рекомендації Комітету міністрів, резолюції Парламентської асамблеї тощо);

– «знизу вгору» (забезпечення спільної соціальної відповідальності, діалогу та бачення майбутнього на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях).

І, нарешті, у політичному полі Ради Європи соціальна згуртованість вибудовується у трьох сферах:

– *якість життя* (справедливість, гідність, автономія, самореалізація);

– *соціальна сфера* (вільна взаємодія, реалізація можливостей тощо);

– *психологічна сфера* (психологічна захищеність, ціннісна, емоційна, когнітивна підтримка, демократична взаємодія тощо).

Отже, за визначенням Ради Європи, соціальна згуртованість суспільства вказує на спрямованість держав на мінімізацію соціальної нерівності та забезпечення благополуччя громадян.

Європейський Союз. Політика згуртованості, яка є регіональною політикою ЄС, спрямована на поглиблення інтеграційних процесів, економічну стабілізацію, забезпечення соціальних прав громадян, зменшення між- і внутрішньорегіональних диспропорцій тощо. Вирішення поставлених завдань реалізується в контексті двох підходів:

– *підхід територіальної згуртованості* (єднання навколо територіальної ідентичності, зменшення відмінностей, розвиток спільної діяльності тощо) — використовується для контролю над розвитком територій, зменшення структурних розривів між регіонами та забезпечення рівних можливостей *для*

всіх людей;

– *підхід якості життя* — базується на чотирьох показниках: економічна безпека; соціальна залученість; соціальна згуртованість; автономія або повноваження. Згідно із цим підходом соціальна згуртованість є *метою* спільнот і показником соціальної якості відносин та взаємодій, його застосовують для *оцінювання економічного і соціального прогресу та рівня життя громадян*.

Зауважимо, що для оцінювання міри гуртування використовують показники *доходу на душу населення* (відносно до середнього в ЄС), щільності населення, регіональної (не) рівності громадян щодо їхнього добробуту. Крім того, фактичну здатність суспільства забезпечувати добробут своїх членів розглядають під кутом зору спільної відповідальності акторів, які діють в одній чи кількох сферах життя (органи державної влади, ринки, державна та приватна сфери життя) (Towards an active, fair… 2008; Concerted development of social cohesion indicators… 2005).

Світовий банк. У політичному дискурсі *Світового банку* наголошується, що для суспільств важливими завданнями є подолання територіальних обмежень; забезпечення можливостей щодо самореалізації для *всіх* людей (не тільки громадян конкретних держав), розроблення і впровадження механізмів розв'язання і подолання конфліктів, запобігання маргіналізації, підвищення соціальної мобільності, підтримка довіри громадян до державних інституцій, їхня готовність до співпраці та політичне, економічне і соціальне єднання (Chatterjee *et al.,* 2023; Kim *et al.,* 2020; Norton, & Haan, 2013). Вважається, що соціальна згуртованість — це:

– «клей», який об'єднує людей різних груп (спільна мета, довіра одне до одного і держави, готовність до співпраці між людьми і державою тощо);

– засіб розширення можливостей усіх людей щодо формування власного майбутнього та активної суспільної позиції;

– підтримка стійкості громад, спільнот, окремих громадян та їх залучення до розвитку суспільств незалежно від географічного положення, доходу, раси, статі, етнічного походження, стану здоров'я, релігії чи сексуальної орієнтації (реалізується через соціально-економічну допомогу в розв'язанні соціальних проблем);

– процес, який опосередковує функціонування соціальних структур (Chatterjee al.,2023; Ritzen *et al.,* 2000).

Звернімо увагу на те, що в конструюванні вимірів соціальної згуртованості і для досягнення згоди на індивідуальному, спільнотному, інституційному рівнях суспільної взаємодії використовують (а) симетричні важелі впливу:

– вимір *горизонтальний* (симетричний) охоплює *індивідуальний* рівень (об'єднання людей у спільноти) і *спільнотний* рівень (поєднання груп);

– вимір *вертикальний* (асиметричний) діє на *інституційному рівні* (як зв'язок громадян із владними структурами).

Водночас у соціально-політичному полі *Світового банку* актори

індивідуального, спільнотного та інституційного рівнів вважаються такими, що *об'єднують/поєднують/зв'язують* різних людей, і це є платформою для розвитку держав, підвищення рівня соціальної інтеграції та стійкості суспільства до контекстуальних викликів.

Підсумовуючи огляд політичного дискурсу щодо гуртування, зазначимо, що для визначення стану гуртування суспільств Світовий банк, Рада Європи, ЄС вивчають *фази* зростання і *показники* соціальної згуртованості, на підставі яких робиться висновок щодо єдності громадян у мирний час (див. табл. 1.1). У контексті досліджень згаданих мегаакторів основними *показниками соціальної згуртованості є:*

– розвиток суспільства;
– демократизація суспільного життя;
– громадянська відповідальність;
– соціальна довіра;
– розвиток виробничого та економічного потенціалу
– реалізація прав і свобод громадян;
– інвестиції та інвестування в економічний розвиток;
– цифрова доступність інформаційно-комунікаційних систем, онлайн-ресурсів тощо;
– низька суспільна напруженість.

Окрему увагу приділяють оцінюванню результативності політики згуртованості за фазами її розгортання — послідовними *підходами* (Concerted development of social, 2005).

Таблиця 1.1

Показники соціальної згуртованості

Світовий банк	**Рада Європи, ЄС**
Цифрова доступність інформаційно-комунікаційних систем, онлайн-ресурсів; Соціальна довіра; Інвестиції та інвестування в економічний розвиток; Низька суспільна напруженість; Стійкість до небезпекових геополітичних і внутрішньодержавних викликів	Реалізація прав і свобод громадян; Розвиток суспільства; Громадянська відповідальність; Демократизація суспільного життя; Розвиток виробничого та економічного потенціалу

Так, на *першій фазі,* яка має назву «*негативний підхід»,* експерти (представники мегаакторів і макроакторів) оцінюють ризики гуртування суспільства (безробіття, соціальне відчуження, злочинність, конфлікти тощо). Для оцінювання стану згуртованості використовують, по-перше, *індикатори* «стану здоров'я суспільства», які вказують на «симптоми соціальної дегенерації» — це дієві соціальні стандарти, бажаний і реальний стан життя, міра соціального відчуження / залучення (зайнятість / безробіття, бідність, соціальна ізоляція / добробут, рівень свободи і права, конфлікти, толерантність

до інших культур тощо). По-друге, проводять аналіз політичних дій щодо вибудовування соціальної згуртованості. Водночас варто зазначити, що виявлення негативних показників вважається підставою для констатації в суспільстві соціальних утруднень, ізоляції і деградації.

На другій фазі — «*позитивний підхід*» — беруться до уваги позитивні ефекти в житті суспільства (добробут, працевлаштування, здоров'я, права людини тощо), які свідчать, що суспільство забезпечує своїм членам гідні умови життя, реалізацію прагнень громадян, тобто рухається в бік поглиблення соціальної згуртованості.

Третя фаза — «*підхід територіальної згуртованості*» — ґрунтується на усвідомленні акторами власної належності до тієї чи іншої території. На цій фазі (1) вивчають системні характеристики територій проживання (географічні ризики, регіональні диспропорції, (полі) центричні особливості); (2) порушують питання територіальної ідентичності, згуртованості в результаті зменшення відмінностей та спільної діяльності тощо; (3) здійснюють порівняльний аналіз доходу на душу населення відповідно до місць проживання чи територій, щільності заселення й добробуту (як показника задоволення певних потреб) населення. Отримані дані використовують для розроблення стратегій розвитку територій, програм рівних можливостей громадян незалежно від їхнього місця проживання, обґрунтування розподілу допомоги на розвиток (безпосередньо в державах ЄС), зменшення структурних розривів між регіонами,

Четверта фаза — «*підхід соціального капіталу*» — полягає у вивченні соціально-політичних факторів, що сприяють довірі в суспільстві, координації і співпраці в групах, організаціях; особливостей відносин у мережах; дієвих засобів розв'язання проблем, стандартів добробуту, цінностей. Аналіз показників когнітивної та структурної форм соціального капіталу здійснюють на мікро-, мезо- і макрорівнях. Для цього використовують індикатори, сформульовані за даними проєкту Світового банку «Ініціатива соціального капіталу»[8]; індикатори запропоновані відділом Міжнародної асоціації офіційної статистики Міжнародного статистичного Інституту у Ворбурзі (Voorburg), Нідерланди[9] (Concerted development of social, 2005).

П'ята фаза — «*підхід якості життя*» — передбачає оцінювання компонентів соціальної якості життя: економічної безпеки, соціальної залученості, соціальної згуртованості та автономності. Враховують індикатори економічного та соціального стану суспільства, засоби захисту власних інтересів, які використовують громадяни, форми їхньої участі в спільних діях, зовнішні-внутрішні впливи і та ін..

Шоста фаза — «*правовий підхід*» — є інтегрованим підходом щодо визнання прав і свобод людини в суспільстві спільної відповідальності і єдиної міжгалузевої цілі (Daly, 2002). Функціонування законодавчого поля певної держави досліджують за допомогою індикаторів соціальної сфери, сфер права

[8] Social Capital Initiative (SCI).

[9] International Association for Official Statistics (IAOS) International Statistical Institute (ISI).

і фінансів:

– розробка законодавчих актів, подання пропозицій і проєктів щодо соціального захисту, прав, задоволення потреб та обмежень певних груп населення;

– функціональність правового моніторингу та контролю;

– правове забезпечення системи управління (розподіл відповідальності між різними рівнями влади, координація, процедури та системи управління тощо);

– забезпечення фінансовими і кадровими ресурсами;

– функціональні механізмів ідентифікації вразливих груп і неблагополучних регіонів;

– цифрова доступність інформаційно-комунікаційних систем, онлайн-ресурсів тощо.

Описані підходи свідчать про те, що багатовимірний феномен «соціальна згуртованість» на всіх фазах зростання є невід'ємним елементом конструювання майбутнього суспільств різних держав складними агрегованими мегаакторами і макроакторами: стратегій, планів, проєктів формування згуртованого суспільства, вибудовування політики держав, транснаціональних організацій тощо. Соціальна згуртованість може бути метою політичних стратегій та віддзеркаленням стану суспільства. За причиною того, що не існує єдиного, прийнятого всіма державами визначення феномену у політичному просторі для констатації соціальної згуртованості, окрім перелічених показників благополуччя, проявлених компонентів, враховується історичний контекст, варіативність шляхів формування суспільства та політика його розвитку.

1.1.2. Академічний дискурс соціальної згуртованості

Ранні дослідження соціальної згуртованості сягають корінням у політичну філософію та історію дебатів наукової спільноти щодо основ соціального порядку. Наприкінці XIX початку XX ст. в часи активної індустріалізації, урбанізації, масової міграції в роботах науковців були присутні такі *ключові елементи*, як індивід і суспільство, їх ролі і взаємодія; стабільні *якісні контекстуальні показники* (ідеологічні, регіональні, територіальні, національні, мовні, культурні, етнічні, релігійні тощо); очевидні або метафоричні *соціальні зв'язки* та *закономірності історичного розвитку*, які об'єктивно існують й постійно відтворюються в просторі. Вивчалися індивідуальні свободи і цінності (у Британії), шляхи зменшення відстані між соціальними групами й суспільством з необмеженими можливостями (у Сполучених Штатах), становлення політичної чи громадянської форми націоналізму у Німеччині та країнах Центральної та Східної Європи тощо. Піднімалися теми щодо механізмів й інституційних

конструкцій необхідних для регуляції життя суспільства — взаємозалежності між індивідами згідно виконуваних ролей, цінностей, вірувань, традицій, умов праці тощо (D.É. Durkheim); диференціації представників громади (людей, що мають соціальні зв'язки й діють на користь спільноти) і суспільства (людей, яких зв'язує, перш за все, єдине географічне місце проживання) (F. Tönnies); шляхів досягнення інтегрованого соціального порядку й створення національної держави — форми політичної, соціальної та економічної організації; конструювання суспільства у вигляді системи та знаходження механізмів досягання консенсусу й попередження реалізації «дисфункціональних» сценаріїв розгортання подій; (T. Parsons) тощо (Tönnies, 1887; Durkheim, 1893; Buxton, 1985; Green, & Janmaat, 2011).

Варто звернути увагу, що в силу особливостей політичного життя не тільки держав Європи, а й інших держав світу XIX-XX століть спроби конкретизації положень концепції соціальної згуртованості, універсальних практик та механізмів змін і розвитку суспільства мали утруднення. Це можна пояснити тим, що стратегії згуртованості суспільства формувалися в межах дієвих суспільно-політичних доктрин, в яких по різному трактувалися події, явища, суспільні процеси. З часом, на перший план політики Європи було винесено завдання наднаціонального єднання — утворення ЄС, реалізація якого привела до поступового політичного і економічного зближення суверенних держав й формування стратегій будування нового соціального ладу згуртованих суспільств. Поступово розгортання ідеї соціального гуртування змінювало програмні настанови дієвих суспільно-політичних доктрин та суспільні пріоритети у європейських державах й сприяло утворенню агрегованих мегааакторів — ЄС, Рада Європи тощо

Сучасні дослідження соціальної згуртованості. У часи швидких соціальних змін XX ст. провідне питання європейської політики щодо соціальної інтеграції й утворення наддержавних союзів набули поширення. Політики та вчені всього світу пропонували теоретичні і практичні стратегії, рекомендації щодо ефективного гуртування суспільств в умовах глобалізації. Але, за причиною того, що феномен «*соціальна згуртованість» не має концептуально суворого трактування, а його визначення вибудовується на підставі різних типів політичних, економічних або соціальних загроз*, наукове товариство на перехресті XX-XXI століть не дійшло консенсусу щодо шляхів досягнення згуртування. З одного боку, це не сприяло операціоналізації соціальної згуртованості (необхідної для вимірювання й порівняльного аналізу перебігу інтеграційних / дезінтеграційних процесів у різних державах), з іншого, навпаки сприяло різнобічному розгортанню теоретизації феномену (Jenson, 1998; Sharon, 2000).

На відміну від досліджень початку XX ст., у сучасних наукових роботах представлено багатоваріативні комбінації вимірів соціальної згуртованості, які використовуються не тільки в академічній, а й геополітичній площині. Важливе місце серед спроб картографування соціальної згуртованості займає

робота J. Jenson, презентована у Канадських мережах досліджень політики[10]. Авторка наголошує, що не існує єдиного визначення соціальної згуртованості і способу її реалізації. У той же час вважає, що соціальна згуртованість є основою колективної ідентичності, приналежності, попереджує маргіналізацію та сприяє рівним можливостям у суспільстві. Соціальна згуртованість, на думку J. Jenson складається з п'яти вимірів:

1) Приналежність (Belonging) / Ізоляція (Isolation) — вивчаються цінності, особливості колективної ідентичності. Суспільство вважається згуртованим, якщо громадяни є причетними до певних спільнот, мають єдині базові цінності.

2) Включення (Inclusion) / Виключення (Exclusion) — враховується функціонування економічних інститутів, їх доступність. Показником соціальної згуртованості є рівні можливості в ринковому суспільстві. Загрози соціальній згуртованості пов'язуються із практиками, що призводять до відчуження, маргіналізації окремих осіб або прошарків населення.

3) Участь (Participation) / Непричетність (Non-involvement) — оцінюється залучення громадян (на місцевому рівні) у житті суспільства. Уникнення взаємодії, негативні повідомлення про «політичне розчарування» вважаються показником існування проблем із гуртуванням.

4) Визнання (Recognition) / Відторгнення (Rejection) — індикатором соціальної згуртованості вважається розвиток інституцій, (офіційних чи неформальних, державних чи приватних), які підтримують, а не підривають відмінності у владі, ресурсах і цінностях.

5) Легітимність (Legitimacy) / Нелегітимність (Illegitimacy) — вивчаються технології вирішення ціннісних конфліктів, які застосовуються у плюралістичному суспільстві. Впливовість а́кторів (на рівні інститутів, макроінститутів, держави) у модеруванні складних ситуацій вважається показником згуртованості (Jenson, 1998).

Типологію вимірів соціальної згуртованості J. Jenson розвинув P. Bernard. Він піддав зовнішній і внутрішній критиці п'ятивимірність соціальної згуртованості, пояснюючи це тим, що аспекти соціального порядку є більш різноманітні й в моделі J. Jenson представлені частково. На підставі чого, для кращого розуміння різниці між тим, що у соціальній згуртованості є формальним, а що є суттєвим, запропонував розглядати характер відносин у суспільстві за конкретними сферами діяльності соціальних суб'єктів (політична, економічна, соціокультурна) (табл. 1.2):

– Соціальна згуртованість у політичній сфері це політична активність громадян та визнання ними легітимних державних інституцій;

– Соціальна згуртованість в економічній сфері (особливо в сфері праці) це включення в суспільні відносини, яке є показником рівності (соціальна справедливість);

[10] Canadian Policy Research Networks (CPRN).

– Соціальна згуртованість у соціокультурній сфері це визнання права на відмінності, яке свідчить про існування «діалогу цінностей» й вказує на приналежність до суспільства (Bernard, 1999).

Таблиця 1.2

Типологія вимірів соціальної згуртованості Paul Bernard

Сфери діяльності	Характер відносин	
	Формальний	Суттєвий
Економічна	(2) Включення-виключення	(6) Рівність-Нерівність
Політична	(5) Легітимний-Нелегітимний	(3) Участь-Пасивність
Соціокультурна	(4) Визнання-Відторгнення	(1) Приналежність-Ізоляція

A. Kearns and R. Forrest дослідили соціальну згуртованцість з ракурсу, відмінного від сфери суспільно-політичних доктрин. Науковці обґрунтували думку про те, що *соціальна згуртованість покращує життя громадян*, *механізмами соціальної згуртованості впливають на політику та інституції держави* (використовуються для модерування міжгрупових конфліктів й забезпечення добробуту). Наголосили, що *соціальна згуртованість проявляється на трьох просторових рівнях* (міжміський, міста та області, мікрорайонів) *у п'яти вимірах*:

– спільні цінності та громадянська культура;

– соціальний порядок і соціальний контроль;

– солідарність і скорочення розбіжностей у матеріальному стані;

– соціальні мережі та соціальний капітал;

– територіальна приналежність та ідентичність (Kearns, & Forrest, (2000).

Звернемо вашу увагу, що в перелік запропонованих науковою спільнотою вимірів соціальної згуртованості A. Kearns & R. Forrest ввели виміри зв'язків і соціального капіталу. Обґрунтовувалося це тим, що феномен соціальної згуртованості може проявлятися з різних ракурсів. Тобто, з одного боку, концепція соціальної згуртованості використовується в різних сферах державної політики, з другого, ідея здорового суспільства передбачає наявність динамічної соціальної інфраструктури з численними формальними і неформальними зв'язками у громадах, організаціях, мережах, які дозволяють суспільству ефективно функціонувати. Щодо введення в перелік вимірів соціальної згуртованості соціального капіталу автори наголосили, що для досягнення рівних можливостей необхідно працювати і розвивати наявний соціальний капітал, адже, у разі його дефіциту не буде ефективною політика відновлення.

R. Berger-Schmitt разом із M. McCracken наголосили, що хоча *соціальна згуртованість має неоднозначну природу*, тим не менш, є *характеристикою суспільства, яка описує відносини між соціальними одиницями (індивіди, групи, асоціації та територіальні об'єкти).* Не зважаючи на те, що у їх роботах наголошувалося про існування безлічі аспектів, які опосередковують

результативність процесу гуртування, R.Berger-Schmitt перелік *вимірів соціальної згуртованості* звузила до двох:

– (1) *вимір (не) рівності* — аспекти розподілу добробуту в суспільстві ((не) рівні можливості різних груп населення, соціальний розкол, соціальна ізоляція та дискримінація тощо);

– (2) *вимір соціального капіталу* — аспекти, які вважаються соціальним капіталом суспільства (соціальні зв'язки, спільні цінності і норми, довіра до інших людей та суспільних інститутів, почуття солідарності, почуття приналежності до однієї спільноти та спільної ідентичності) (Cracken, 1998; Berger-Schmitt, 2002).

На підставі того, що великі обсяги соціального капіталу не завжди вказують на високий рівень соціальної згуртованості J. Chan не погодився із R.Berger-Schmitt, й обґрунтував це тим, що соціальний капітал фокусується, в першу чергу, на індивідуальному та груповому рівнях (у мережах), а *згуртованість, як соціальний феномен, носить більш цілісний характер і стосується, головним чином, загального стану суспільства.*

У відповідь J. Chan запропонував систему *виміру соціальної згуртованості «Два на два»*», яку складають:

– *горизонтальний вимір соціальної згуртованості* — особливості відносин між різними людьми та групами у суспільстві;

– *вертикальний вимір соціальної згуртованості* — відносини між державою та її громадянами (або громадянським суспільством);

– *суб'єктивний компонент* — вибудовується на довірі та почутті приналежності, а також готовності співпрацювати та допомагати;

– *об'єктивний компонент* — це фактичне співробітництво та участь громадян у суспільному житті (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Система «Два на два» вимірювання соціальної згуртованості J. Chan

	Суб'єктивна складова (духовність людей)	Об'єктивний компонент (поведінкові прояви)
Горизонтальний вимір (згуртованість громадянського суспільства)	Загальна довіра до співгромадян; Готовність співпрацювати та допомагати співгромадянам, у тому числі представникам «інших» соціальних груп; Почуття приналежності або ідентичності	Соціальна участь і активність громадянського суспільства; Добровільність і пожертви; Наявність або відсутність великих міжгрупових альянсів або розколів
Вертикальний вимір (згуртованість держави і громадянина)	Довіра до публічних осіб; Довіра до політичних та «інших» соціальних інститутів	Політична участь (наприклад, голосування, політичні партії тощо)

На перший погляд підходи до вимірів соціальної згуртованості J. Chan та його попередників не відрізняються кардинально, але, звернемо Вашу увагу, що у систему «Два на два» (1) не включено *соціально-економічні фактори*, які у більшості концепцій постулюються як сприятливі для соціальної згуртованості (розподіл доходів, безробіття, бідність, якість життя тощо)*;* (2) у вимірюванні не враховуються певні цінності чи ідеології (Chan, *et al.*, 2006).

У 2012 році P. Dickes, M. Valentova та M. Borsenberger презентували концепцію соціальної згуртованості, яка розроблялася на основі теоретичної платформи J. Jenson (1998), P. Bernard (1999) та J. Chan (2006):

– Соціальна згуртованість є атрибутом соціальних груп або суспільств й реалізується у системах відносин: «людина — людина», «людина — група/організація», а також «людина — суспільство / держава».

– Соціальна згуртованість є багатовимірною конструкцією, яка, з одного боку, вимірює соціальні зв'язки в політичній та соціокультурній сферах життя. З іншого боку, вона охоплює суб'єктивні уявлення (ставлення), а також результати дій (залучення) (Dickes, & Valentova, 2012).

У концепції автори обґрунтували твердження, що *чотири виміри Соціальної згуртованості* — це результат взаємовпливів двох осей: (1) сфери життя (політична, соціокультурна) й (2) показники соціальних відносин (формальні / настанови, суттєві / поведінкові) (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Виміри соціальної згуртованості P. Dickes, M. Valentova та M. Borsenberger

	Природа відносин	
Домени	Формальні / настанови	Суттєві / поведінкові
Політичний	(4) Легітимність / нелегітимність (соціально-правовий вимір)	(2) Участь / пасивність (державно-управлінський вимір)
Соціо-культурний	(3) Прийняття / відмова (вимір солідарності)	(1) Приналежність / ізоляція (соціально-психологічний)

– (1) *Приналежність / Ізоляція* (соціально-психологічний вимір). Показниками згуртованості є спільні цінності, активна участь і приналежність до певної спільноти;

– (2) *Участь / Пасивність* (державно-управлінський вимір). Показниками згуртованості є залучення до управління громадськими справами, політична активність тощо;

– (3) *Прийняття / Відмова* (вимір солідарності). Враховується плюралізм думок, доброчесність, толерантність до відмінностей тощо;

– (4) *Легітимність/Нелегітимність* (соціально-правовий вимір). Фокус уваги утримується на модерації взаємодії у системах відносин, підтримці і представництві інтересів громадян державними і приватними установами,

інституціями (вказує на громадську довіру, функціонування політичних та інших соціальних інститутів).

Валідність розробленої багатовимірної конструкції й положення концепції автори перевірили у дослідженні *соціальну згуртованість* у 47 європейських країнах із різними соціально-економічними умовами та культурними характеристиками[11].

На завершення огляду досліджень *соціальної згуртованості* останніх десятиліть звернемося до трактування феномену D. Schiefer & J. Van der Noll (Schiefer, & Noll, 2016). На основі опрацювання теоретичних конструктів запропонованих академічною спільнотою в другій половині XX ст. — на початку XXI ст., науковці наголосили, про те, що дійсно існують *базові показники*, які вказують на універсальні контекстуальні виміри згуртованості: *(1) соціальні відносини, (2) ідентифікація з географічною одиницею, (3) орієнтація на загальне благо*. У той же час, відсутність консенсусу в теоретичній концептуалізації конструкту пояснювалося тим, що автори концепцій можуть працювати із запитами агентів певних сфер політики, дотримуватися різної ідеології тощо.

Отже, зважаючи на зміст і виміри соціальної згуртованості, що презентуються в академічному і політичному дискурсах кінця XX — початку XXI століть, можна стверджувати, що, з одного боку, соціальна згуртованість є інструментом і засобом, який використовується у політиці в стратегіях вирішення завдань економічного розвитку, соціальної сфери, захисту і безпеки. З іншого боку, це «гібридна» політична «квазі-концепція», побудована на основі аналізу даних контекстуальної ситуації, стану справ у суспільстві, вимірювання якого зберігає невизначеність (дані щодо соціальної згуртованості лише наближено дорівнюють реальним значенням). Невизначеність результатів досліджень також пояснюється тим, що в якості параметрів аналізу використовуються атрибути турбулентності, які є в нестабільних суспільствах. Таким чином, проведений теоретичний аналіз академічного і політичного дискурсу щодо концепту соціальної згуртованості дає підстави стверджувати, що виміри соціальної згуртованості, які зустрічаються у більшості підходів, не слід вважати невід'ємними універсальними компонентами, адже стратегічна мета згуртування суспільства реалізується відповідно до контекстуальних умов і задля вирішення різних актуальних завдань.

[11] Дослідження проводилося в межах програми European Values Study.

1.2. Архітектоніка соціальної згуртованості та її психологічний зміст

1.2.1. Методологічні засади та модель архітектоніки соціальної згуртованості

У сучасному світі, позначеному політичною фрагментацією, глобальними кризами та дедалі вищим рівнем індивідуалізму, феномен соціальної згуртованості набуває особливої аналітичної ваги. Йдеться не лише про стабільність соціальних груп, але й про глибинні механізми, які забезпечують взаємну підтримку, довіру, нормативну єдність і афективну ідентифікацію. Соціальна згуртованість залишається в переліку актуальних проблем суспільного розвитку майже всіх країн світу. Забезпечення та посилення соціальної згуртованості стали важливими цілями в суспільному дискурсі, ухваленні політичних рішень, а також в академічній роботі. Зростання інтересу до соціальної згуртованості в Україні зумовлюється сприйняттям загроз, пов'язаних з війною, яка спричинила дестабілізацію соціальної ситуації в різних сферах суспільного життя, що, безперечно, вплинуло на соціальну згуртованість.

Попри широке використання поняття «соціальна згуртованість» у політичних, соціологічних та культурних дискурсах, воно часто залишається концептуально нечітким, особливо в психологічному вимірі. У цьому контексті звернення до архітектоніки соціальної згуртованості — тобто її структурно-рівневого аналізу — дає змогу, на наш погляд, виявити ті латентні механізми, які забезпечують або підривають єдність соціального тіла. Крім того, психологічний вимір цього феномену дозволяє глибше зрозуміти роль емоцій, колективної пам'яті, міжгрупової ідентифікації, а також моральних категорій, які виступають цементуючим фактором для соціальних структур.

Феномен соціальної згуртованості є мультидисциплінарним і багаторівневим, а отже — і поліфонічним у теоретичному осмисленні. Упродовж XX–XXI ст. сформувалося кілька впливових парадигмальних підходів до цього поняття, які можна назвати: структурно-функціоналістським, соціально-психологічним, емпірично-індикативним та критичним. Водночас жоден із них, на наш погляд, не дає вичерпної картини, а в деяких випадках — штучно редукує складність згуртованості до одномірних показників.

Один із найдавніших теоретичних підходів до розуміння згуртованості — *структурно-функціоналістським,* походить із функціоналістської традиції, закладеної E. Durkheim. У його класичній концепції соціальної солідарності згуртованість тлумачиться як ступінь інтегрованості членів суспільства через спільні цінності, вірування та колективну свідомість. Механічна й органічна солідарність, як дві модальності

згуртованості, задають основну вісь — від однорідного консенсусу — до взаємозалежної диференціації (Durkheim, 2014). Цей підхід було підхоплено T. Parsons (1951), для якого згуртованість — це продукт функціонування системи соціального контролю та нормативного порядку. Він пов'язує згуртованість із ефективністю соціалізації, узгодженістю культурних орієнтацій та легітимністю інституцій.

Обидві версії функціоналізму тяжіють до надмірної нормативізації згуртованості, редукуючи її до здатності системи до самовідтворення. У таких моделях майже повністю ігноруються афективні, конфліктні, історично змінні виміри згуртованості. Конфлікт не розглядається як складова єдності, а лише як патологія. Суб'єкт подається не як агент змін, а як функціональна одиниця, що обслуговує цілі системи.

Починаючи з 1990-х років, особливо під впливом європейської політики соціальної інтеграції, згуртованість дедалі частіше подається як індикатор добробуту суспільства (Jenson, 1998; Chan, To & Chan, 2006). Згуртованість тут операціоналізується через набір вимірюваних змінних, таких як довіра до інституцій, рівень участі у спільнотах, міжгрупову толерантність, підтримку уразливих груп. Такий підхід має прикладну цінність, він дозволяє проводити порівняльні дослідження, виявляти соціальні розломи, обґрунтовувати політики солідарності. Наприклад, індекси соціальної згуртованості Ради Європи стали частиною інституційної мови стратегічного планування. Однак, попри свою корисність, цей підхід *редукує згуртованість до технократичної схеми***,** відкидаючи суб'єктивний, історичний та символічний виміри. Показники на кшталт «довіра до поліції» чи «рівень участі у волонтерстві» не розкривають емоційної природи зв'язку, уявлень про спільне благо або механізми моралі. Такі моделі часто не враховують внутрішньо-групову динаміку та амбівалентність згуртованості — наприклад, її зв'язок із авторитаризмом або виключенням «інших».

Критичні теоретики — M. Foucault (1975), J. Butler (2004), J.-L. Nancy (2000) піддають згуртованість радикальному перегляду. Вони стверджують, що жодна спільність не існує поза дискурсивним виробництвом і будь-яка згуртованість завжди конструюється через владу — мовну, нормативну, інституційну. Так, у Foucault згуртованість — це результат дисциплінарних практик і нормалізуючого погляду, що формує «нас» як підданих певного режиму істини. У Butler — це ефект перформативного повторення норм, що одночасно вбирає й виключає. У Nancy — спільність не передує суб'єктам, а виникає через відкритість до іншого, яка завжди ризикована і нестабільна.

Попри концептуальну глибину, критичні підходи часто недостатньо оперують емпіричними параметрами, зосереджуючись на деконструкції, а не на поясненні. Крім того, радикальна «підозра» до будь-якої згуртованості як інструменту влади може призводити до паралічу дії — якщо будь-яка спільність є ілюзією або репресією, то незрозуміло, на чому взагалі базувати соціальну етику.

У соціальній психології згуртованість розглядається як властивість групи бути інтегрованою, координованою й емоційно зв'язаною. Класичні дослідження M. Sherif (1961), I. L Janis (1982), H. Tajfel (1986) показали, що групова згуртованість залежить від ідентичності, лояльності, прийнятті нормам, наявності зовнішнього ворога. Пізніші підходи, зокрема теорія самокатегоризації, демонструє, що згуртованість є результатом когнітивного процесу ототожнення з групою, який супроводжується активацією спільної перспективи, узгоджених дій і готовності до самопожертви (Turner et al., 1987).

Слід зазначити, що попри глибокий психологічний аналіз, ці підходи іноді занадто індивідуалізують феномен, аналізуючи його у відриві від ширших культурних, інституційних і дискурсивних контекстів. Крім того, дослідження групової згуртованості часто не враховують моральний вимір — група може бути згуртованою навколо ідеології ненависті, дискримінації чи насильства і це не потрапляє до зони проблематизації.

Важливо підкреслити, що психологічні підходи мають значні переваги в тому, що в них згуртованість є емпірично вимірюваною, опираючись на поведінкові індикатори, такі як рівень лояльності чи якість комунікації. Проте редукція складної соціально-психологічної динаміки до лінійних змінних упускає глибинні несвідомі механізми, а також не враховує, що позитивні емоції можуть бути ілюзорними або результатом тиску конформізму

Останнім часом дедалі більше дослідників прагнуть синтезувати соціологічні, психологічні та культурологічні підходи, зберігаючи при цьому критичну рефлексивність. Наприклад, J. Alexander (2006), у своїй теорії культурної соціології поєднує структурний аналіз з урахуванням символічної репрезентації згуртованості через наративи, героїв, моральні коди. Також такі автори, як Z. Bauman (2000), U. Beck (2002) та G. Delanty (2010), розглядають згуртованість як плинну, кризову ідентичність, що постійно переживає себе заново. Такі підходи уникають як редукції згуртованості до функціональних показників, так і романтизації «ком'юніті». Вони наголошують на амбівалентності згуртованості — її здатності бути як умовою демократичної солідарності, так і джерелом ексклюзивності, агресії чи конформізму.

S. Ahmed (2004) і J. Butler (1997) акцентують увагу на тому, що згуртованість — це політично і культурно зконструйована практика, через яку регулюються емоції та формуються ідеологічні межі «Ми» і «Вони». Афективні процеси розглядаються не як індивідуальні переживання, а як соціально вироблені ефекти влади. Цей підхід дозволяє розпізнати, як згуртованість використовується для легітимації влади і маргіналізації, але іноді залишається абстрактним і віддаленим від індивідуальної психології.

Психоаналітична перспектива відкриває глибинні психологічні процеси, які лежать в основі згуртованості — ілюзію цілісності, потребу компенсувати внутрішній дефіцит, захисні механізми (витіснення, проєкція). Афекти тут набувають складної природи — вони не є просто позитивними чи негативними, а є структурними властивостями психіки. Цей підхід пояснює, чому згуртованість може перетворитися на жорстку ієрархію, що не допускає

інакшості. Водночас він піддається критиці за складність емпіричної перевірки і деякий песимізм (Lacan, 1977; Žižek, 2008).

Варто згадати неофункціоналізм (травматична згуртованість). Найясравіший представник цього підходу є J. C. Alexander (2006). Alexander, а згодом і його послідовники, пропонують перспективу, де згуртованість постає як результат колективної роботи над травмою. Тут наголос робиться на процесах символічного осмислення болю, що підсилює спільноту через ритуали, пам'ять і визнання. Цей підхід є надзвичайно актуальним для постконфліктних суспільств, але менш застосовним у контекстах без спільного травматичного досвіду.

Інтеракціоністський (символічний) підхід фокусується на щоденних соціальних взаємодіях і процесах конструювання значень. Тут афективність проявляється через емпатію і розуміння, когнітивно — через узгодження ролей і смислів. Так у працях G. H. Mead (1934; 2015) соціальні взаємодії розкриваються як фундаментальний механізм формування свідомості та ідентичності**.** Ключовим є усвідомлення, що психічне життя індивіда не є автономним, а структурованим через соціальну комунікацію. Mead розглядає соціальні взаємодії як основу формування свідомості та самосвідомості. Для нього індивід не є автономним агентом із заздалегідь визначеною психікою — особистість формується через соціальне спілкування**.** Центральне поняття — символічного інтеракціонізму — люди конструюють значення через символи (зокрема мову), що дозволяє координувати дії та інтерпретувати наміри інших. Значення не є властивістю об'єктів, а формується через інтеракцію та інтерпретацію символів**.** Наприклад, жест, слово або поведінка отримує значення лише у контексті соціальної взаємодії. А соціальні процеси (правила, норми, цінності) постійно проговорюються у комунікації, а не є статичними.

Значення, в розумінні Mead, не є стабільними або об'єктивними — вони виникають у процесі символічної взаємодії. Психологічно це означає, що сприйняття подій, дій і жестів інших людей завжди супроводжується когнітивною інтерпретацією, яка формується у взаємодії.

Взаємодія виступає як психологічний простір ко-конструкції реальності**,** де індивід навчений бачити себе очима інших та моделювати свою поведінку відповідно до очікувань соціального середовища. Психологічний аспект ідентичності у Mead зосереджений на постійній регуляції внутрішніх імпульсів через соціально апробовані ролі. Це створює механізми когнітивної узгодженості та емоційної інтеграції, формує здатність до емпатії та колективної рефлексі.

Ще один представник цього підходу E. Goffman (1959) зосереджується на мікро-рівні соціальної взаємодії, досліджуючи «повсякденне життя» як театральне дійство. Він розглядає соціальні взаємодії як конструювання значень — значення формуються у взаємодії через символічні прояви, ритуали, невербальні сигнали. А взаємодія розглядається як постійне узгодження ролей та очікувань, де учасники спільно підтримують соціальну реальність.

E. Goffman переносить акцент із розвитку «Я» на мікродинаміку взаємодії, де соціальна реальність і значення постійно конструюються через ритуалізовані прояви поведінки. «Я» виступає як психологічно багатошаровий конструкт, що підтримується через постійне управління враженнями. Цей процес включає когнітивне моделювання очікувань інших і емоційне регулювання власної поведінки. Автор підкреслює, що соціальна реальність не просто сприймається, а активно підтримується через емоційне та когнітивне узгодження ролей. Значення дій, жестів і висловлювань формується у безперервній координації з іншими. Психологічно це проявляється у здатності індивіда прогнозувати реакції, контролювати вираз емоцій і регулювати соціальні сигнали.

На думку вченого, значення стають соціально валідними тільки у процесі взаємної інтерпретації, де афективний, когнітивний і символічний компоненти інтегруються для підтримання соціального порядку. Конструювання значень пов'язане з постійним регулюванням ідентичності у межах групового контексту, що психологічно забезпечує адаптацію та соціальну інтеграцію. Однак в цьому підході недооцінюється вплив макроструктур і вплив влади та системної нерівності на згуртованість.

При ближчому розгляді кожен із розглянутих підходів виявляє як евристичну продуктивність, так і глибинні обмеження. Для систематизації основних параметрів та психологічних механізмів, що лежать в основі цих концептуальних моделей, доцільно звернутися до порівняльної таблиці (табл. 1.5).

Підсумовуючи цей критичний аналіз наукових підходів до розуміння соціальної згуртованості, можна зробити висновок, що жоден із існуючих підходів не може самостійно охопити повну складність феномену соціальної згуртованості. Структурні моделі схильні до нормативної ідеалізації, емпіричні — до редукції складного до вимірюваного, психологічні — до ігнорування історико-культурного контексту, критичні — до дестабілізації самої можливості спільності. Очевидно, що оптимальною була б аналітична модель, яка б визнавала багаторівневість, суперечливість і афективно-смислову природу згуртованості, уникаючи як спрощення, так і цинізму.

Інтерпретація соціальної згуртованості як багаторівневої архітектоніки дозволяє, на наш погляд, вийти за межі спрощених моделей і зосередитися на взаємодії індивідуальних, міжособистісних, групових та інституційних механізмів інтеграції. Ми спробували побудувати концептуальну модель архітектоніки соціальної згуртованості з фокусом на її психологічному вимірі. У цьому параграфі передбачено поетапне розгортання феномену згуртованості через аналіз його рівнів — від індивідуально-психологічного до макросоціального. Особливу увагу буде приділено інтерсуб'єктивним і афективним механізмам, які лежать в основі інтеграційних процесів.

Методологічну основу нашого дослідження складає міждисциплінарний підхід, що поєднує теоретико-психологічні концепти — соціальну ідентичність, емоційне зараження, групову динаміку; соціологічні — уявлення

про соціальний порядок (Durkheim, Parsons, Alexander); постструктуралістські критичні підходи до влади, дискурсу і суб'єктності (Foucault, Butler, Nancy). Отож розглянемо рівні архітектоніки соціальної згуртованості

Таблиця 1.5

Порівняльна таблиця підходів до соціальної згуртованості

Підхід	Основна ідея	Афективний вимір	Когнітивний вимір	Психологічний зміст / механізми	Обмеження / критика
Структурно-функціоналістський підхід	Згуртованость як інструмент підтримки стабільності та соціального порядку.	Домінують позитивні емоції: довіра, солідарність, співпраця	Прийняття норм і ролей, що дозволяє упереджувати конфлікти	Соціальні ролі як «каркас» особистості, згода як запобігання конфліктам	Згуртованість сприймається як соціальна чеснота, без розгляду її потенційних травматичних аспектів
Соціально-психологічний	Привабливість і лояльність як основа згуртованості	Емоційні прив'язки, позитивні взаємодії, довіра	Усвідомлені переконання, когнітивне відновлення спільних цінностей	Взаємне сприйняття як «своїх», механізми соціального впливу та конформізму	Редукція, не враховує несвідомі процеси, травми, конфлікти
Психоаналітичний	Згуртованість як компенсаторна ілюзія єдності	Афективна залежність, проєкції, страх розпаду	Символічне мислення, ідеалізація лідера, колективне «Я»	Захисні механізми (витіснення, проєкція), інтерналізація групових норм	Важко перевірити емпірично, фокус на патології, песимістичний дискурс
Постструктуралістський / культурологічний	Згуртованість як афективно-дискурсивна практика	Колективні емоції, почуття сорому, гордості, ненависті	Дискурсивна регуляція смислів, ідеологічне формування «ми»	Влада через емоції, нормалізаціяв иключення аутгрупи	Абстрактність, слабка психологічна конкретика, нехтування індивідуальним досвідом
Неофункціоналізм / травматична згуртованість	Згуртованість через спільний травматичний досвід	Колективна пам'ять болю, спільна емпатія, ритуали зцілення	Символічне осмислення травми, наративи відновлення	Механізми репарації, визнання, трансформації травми	Обмежена застосовність у контекстах без травматичного досвіду
Інтеракціоністський / символічний	Згуртованість через щоденні взаємодії, символи	Емоції як продукти взаємодії, емпатія	Конструювання смислів, ролей, ідентичності	Механізми соціального пізнання, інтерпретації, віддзеркалення	Недооцінка макроструктур, влади, насильства

1. Індивідуально-психологічний рівень: довіра, безпека, приналежність

Індивідуально-психологічний рівень є базовою платформою соціальної згуртованості, оскільки саме на цьому рівні формується здатність особистості до соціального входження, довіри, емпатійної взаємодії та прийняття колективних норм. Психологічні передумови згуртованості закладаються не в зовнішньому полі взаємодії, а в самій структурі суб'єкта — в його досвіді

прив’язаності, базовій безпеці, самоідентифікації, а також у розвитку таких психічних механізмів, як толерантність до невизначенності, емоційна саморегуляція й довіра до світу.

Психологічною передумовою соціальної згуртованості є потреба індивіда у приналежності — *базова мотивація* до включеності в соціальні групи, яку R. F. Baumeister і M. R. Leary (1995) назвали фундаментальною для виживання особистості. Вона формує гравітаційне поле соціального зв’язування — людина шукає відчуття визнання, підтримки й прийняття. Концепт приналежності — це прагнення бути включеним у стабільні міжособистісні відносини і є базовою мотивацією людської поведінки. Людина не просто шукає контактів — вона прагне визнання, афективного зв’язку, стійкої взаємодії з тими, хто її «бачить» і «чує». У ситуації, коли ця потреба не задовольняється, виникає глибока тривога, відчуження, агресія або нарцисичне замикання в собі. Таким чином, дефіцит базової приналежності є не лише психологічною травмою, але й загрозою для соціальних зв’язків.

Одним із ключових понять цього рівня є базова *міжособистісна довіра*, що, за E. Erikson (1963) формується ще в ранньому дитинстві як здатність покладатися на інших. На думку автора, ця довіра є фундаментальною передумовою для здатності брати участь у соціальних відносинах, будувати стабільні зв’язки та дотримуватися соціальних угод і є первинним афективним ресурсом Порушення цього базового досвіду веде до формування недовіри як стилю буття, що унеможливлює включення у спільне. У соціальному контексті ця довіра є психологічною основою готовності до кооперації та альтруїстичної поведінки (Yamagishi & Yamagishi, 1994).

Інший важливий компонент — *переживання психологічної безпеки*, яке визначає межі відкритості до соціальних контактів. У працях K. Horney та J. Bowlby, це безпосередньо пов’язане із здатністю будувати стабільні зв’язки й переживати себе як частину взаємної системи турботи. I Horney (1945, 1950, 1951) і J. Bowlby (1969, 1973, 1980, 1988) підкреслюють, що здатність до стабільних зв’язків є не лише соціальною компетенцією, а глибоко психологічною характеристикою, що інтегрує самоусвідомлення, емпатію та взаємну турботу. Horney робить акцент на внутрішніх конфліктах і психологічних механізмах адаптації, а Bowlby — на емпіричному контексті взаємодії «дитина–опікун». Разом їхні підходи дозволяють бачити, що здатність до взаємної підтримки формується через інтеграцію внутрішніх ресурсів і стабільних зовнішніх відносин.

Без психологічної безпеки згуртованість можлива лише у вигляді вимушеного конформізму або захисного злиття, а не як справжня спільність.

На цьому рівні також слід звернути увагу на внутрішню згуртованість суб’єкта — ступінь інтегрованості його особистості. Розщеплений, фрагментований суб’єкт, уражений травмою, не здатен до стабільних соціальних зв’язків. Отже, соціальна згуртованість не починається з системи — вона починається з особистості, яка має достатньо психічного ресурсу, щоби бути з іншими.

Таким чином, *індивідуально-психологічний рівень задає умови можливості згуртованості: довіра, потреба в приналежності, переживання безпеки — це не вторинні характеристики, а ті психологічні передумови, без яких будь-яка інституціональна або ідентифікаційна згуртованість є штучною або нестійкою.*

2. Міжособистісний рівень: емпатія, інтерсуб'єктивність, афективна синхронізація

Якщо індивідуальний рівень задає внутрішню готовність до зв'язку, то міжособистісний рівень є простором, де ця готовність реалізується. Тут формується *інтерсуб'єктивна тканина соціальності*, в якій зіштовхуються та взаємно доповнюються свідомості, емоції, тіла. Однією з головних психологічних категорій цього рівня є *інтерсуб'єктивність* — здатність розпізнавати інтенції, емоції, позиції іншого суб'єкта як реальних, самостійних і релевантних. На думку M. Merleau-Ponty (1962) ця здатність формується ще в тілесному досвіді спільності — до того, як ми усвідомлюємо іншу людину, ми вже інтуїтивно «переживаємо» її присутність. Цей тілесний аспект інтерсуб'єктивності (в тому числі — через мову, жести, погляд) є основою емпатійного зв'язку.

Ключовим психологічним механізмом цього рівня є *емпатія* — здатність входити в емоційний світ іншого. За даними досліджень Decety і Jackson (2004), емпатія активує нейронні контури, пов'язані з афективною синхронізацією і формує основу для солідарності. Вона є складною психонейрологічною конструкцією, що включає афективне співпереживання, когнітивну перспективу й емоційне саморегулювання. У групах із високим рівнем емпатії спостерігається зниження агресії, більша відкритість до альтернативних думок, готовність до компромісу.

Особливу роль у зміцненні міжособистісної згуртованості відіграє *емоційне зараження* — феномен мимовільного копіювання емоцій інших людей. E. Hatfieldз колегами (1993) підкреслюють, що ця форма афективної синхронізації — хоча й не усвідомлена — є ефективним механізмом групової консолідації. У спільному переживанні радості чи горя, тривоги чи натхнення люди відчувають себе частиною єдиного емоційного тіла.

На міжособистісному рівні важливою є також *етика взаємності* — негласна домовленість, що стосунки потребують взаємної відповідальності, турботи, визнання. Якщо ця домовленість порушується, згуртованість втрачається, навіть за наявності спільної ідентичності чи спільних цілей. Міжособистісна згуртованість — це не лише стабільність стосунків. Це динамічна система емпатійного обміну, афективної взаємності та морального визнання, без яких вища соціальна згуртованість (на рівні груп, інституцій чи символів) залишається декларативною.

Міжособистісний рівень є зоною мікросоціальної практики згуртованості, тут формується «соціальний клей», що пов'язує осіб у малі групи (родини, команди, локальні спільноти).

3. Групово-ідентифікаційний рівень: ідентичність, мораль, межі «ми — вони»

Третій рівень репрезентує перехід від діадної взаємодії до групового включення. Основою тут виступає *групова ідентичність*, яка, за H. Tajfel і J. C. Turner (1979), визначає себе через приналежність до соціальної категорії: «Я» — частина *«*Нас*»*. Іншими словами, на групово-ідентифікаційному рівні соціальна згуртованість набуває форми колективної ідентичності, яка виводить людину за межі міжособистісної взаємодії та занурює в ширші структури символічного «Ми». Цей рівень є точкою перетину психологічного та соціального, тут індивід ототожнює себе з певною соціальною групою, приймає її норми, переживає її успіхи та поразки як свої власні. Саме на цьому рівні формуються найстійкіші і, водночас, найбільш конфліктогенні типи згуртованості. Група, в якій індивід знаходить підтвердження своєї цінності, стає джерелом психологічного ресурсу, а тому — об'єктом лояльності, захисту, іноді навіть жертви. Ця група може мати будь-яку природу — етнічну, релігійну, професійну, політичну, ґендерну — однак її функція одна — структурувати суб'єктивність індивіда в термінах «Ми». Психологічний ефект згуртованості на цьому рівні полягає не лише у відчутті спільності, а й у моральному підтвердженні себе як частини «правильної» спільноти. Моральна ідентифікація, описана у працях J. Haidt (2012), є ключовим чинником — ми не просто ототожнюємо себе з групою — ми вважаємо її носієм справедливості, доброчесності, істинності. Саме моральне навантаження групової ідентичності забезпечує її емоційну силу й здатність мобілізувати людей навіть у загрозливих чи ірраціональних обставинах. Цей рівень соціальної згуртованості неминуче включає механізм *розмежування*. Група визначає себе не лише через внутрішню єдність, а й через зовнішню межу — кого ми не включаємо, кого ми вважаємо «іншими». Концепт «ingroup» і «outgroup» — M. B. Brewer (1999) описує цю дихотомію як належність до групи супроводжується упередженням щодо тих, хто не є її частиною. Саме тому згуртованість на цьому рівні нерідко супроводжується етноцентризмом, шовінізмом, виключенням «чужих», особливо у кризові моменти, коли ідентичність стає захисним механізмом.

Психологічно важливим є також феномен *самоствердження* через групу — у ситуації, коли індивід відчуває нестабільність, екзистенційну тривогу або фрагментацію, групова ідентичність виступає символічною опорою. Вона дає людині почуття впорядкованості, місця в ієрархії, моральної певності, навіть якщо це призводить до радикалізації (Kruglanski et al., 2018). Однак цей рівень не можна розглядати лише як джерело небезпек чи поляризації. У стабільних умовах саме групова ідентичність дозволяє сформувати соціальний капітал– глибоку довіру, ефективну комунікацію, спільні цілі (Putnam, 2000). На рівні локальних спільнот (волонтерські ініціативи, релігійні громади, професійні колективи) така ідентифікація виступає потужним ресурсом соціальної згуртованості. Таким чином, групово-ідентифікаційний рівень є водночас центром емоційного тяжіння й

джерелом морального поділу. Саме тут згуртованість набуває формату колективної лояльності, а ризик поляризації є наслідком тієї ж логіки, яка забезпечує солідарність у середині групи.

Формування групової ідентичності супроводжується моральною стандартизацією — члени групи поділяють уявлення про «добре» і «погане», що зміцнює їхню взаємну лояльність (Haidt, 2012). Цей моральний консенсус визначає межі нормативної поведінки всередині групи. Водночас згуртованість групи часто підтримується через встановлення межі з «іншими»: механізм «ingroup і outgroup» створює уявний кордон між «своїми» та «чужими», що може слугувати джерелом як згуртованості, так і ворожнечі.

На цьому рівні згуртованість набуває характеру лояльності, моральної відповідальності та соціального контролю, але водночас формує ризики поляризації та виключення.

4. Інституційно-нормативний рівень: довіра до правил, справедливість, структура взаємодії

На цьому рівні згуртованість вже не є емоційним станом чи груповою ідентифікацією — вона набуває характеру *інфраструктурної організації* соціального життя**.** Інституції — політичні, правові, освітні, економічні — задають спільні правила, механізми розв'язання конфліктів, процедури взаємодії. Успішне функціонування цих структур забезпечує передбачуваність, стабільність, довіру — три базові компоненти згуртованого суспільства. Теорія систем T. Parsons (1951) пояснює згуртованість як продукт нормативного порядку, в якому поведінка індивідів координується через узгоджені очікування. Цей рівень є «хребтом» згуртованості — інституції кодують спільні уявлення про справедливість, солідарність, відповідальність. Якщо цей рівень руйнується — суспільство швидко розпадається на протиставлені фрагменти, нездатні до кооперації.

Одним із ключових психологічних аспектів цього рівня є *довіра* до інституцій. За дослідженнями T. R. Tyler і Y. J. Huo (2002) стверджують, що громадяни, які вважають державні процедури справедливими, з більшою ймовірністю дотримуються законів, поважають інші групи та виявляють соціальну відповідальність. Довіра тут не є продуктом раціонального розрахунку — вона емоційна, пов'язана з досвідом справедливого ставлення. Цей рівень також містить символічну функцію інституцій — вони виступають репрезентантами спільного блага, спільної пам'яті, спільного майбутнього. A. Giddens вказує, що у пізній модерності індивід постійно змушений «рефлексивно» конструювати власну ідентичність. Це означає, що життя не визначене наперед традиціями, а потребує безперервного вибору. Відбувається втрата стабільних опор — традицій, усталених ролей, що породжує відчуття непевності, яке може проявлятися у формі «онтологічної небезпеки».

У глобалізованому світі соціальні відносини вибудовуються на «системній довірі» (наприклад, до експертних систем чи інституцій), але водночас — на постійному управлінні ризиками. Коли інституції не

виконують свої функції, виникає те, що A. Giddens (1991) назвав «децентрацією авторитету» — люди починають орієнтуватися на неформальні спільноти, радикальні ідеології або цілковите відчуження. Інституційно-нормативний рівень формує *архітектурний каркас згуртованості*. *Якщо каркас зруйновано — ні групова солідарність, ні інтерсуб'єктивна емпатія не зможуть утримати суспільство від розпаду.*

5. Символічно-дискурсивний рівень: уявлена спільнота, наративи, колективна пам'ять

Найвищий рівень згуртованості — символічно-дискурсивний. Він формує уявлення про те, ким ми є як спільнота, звідки ми прийшли та куди рухаємось. Тут згуртованість уже не опирається на конкретні емоції чи правила, а тримається на наративах, ритуалах, колективній уяві, які створюють і підтримують спільну ідентичність.

B. Anderson (1983) вказував, що нації — це не реальні, а уявні спільноти**,** тобто створені через мову, друк, міфи, героїчні історії тощо. Такі уявні спільноти функціонують через символічні коди **—** прапори, гімни, спільні дати, культурні наративи. Він відкидає ідею «природності» націй і показує, що вони існують лише настільки, наскільки люди уявляють себе частиною певної спільноти, яка може включати мільйони осіб, незнайомих одне з одним.Уявні спільноти стають не лише ідентифікаційною платформою, але й емоційним джерелом гордості, гніву, солідарності. Інструментом згуртованості тут є *колективна пам'ять* — спільний образ минулого, що формує легітимність у сучасному. A. Assmann (2011) підкреслює, що пам'ять не є простою репрезентацією фактів — вона завжди є селекцією, інтерпретацією, емоційним маркуванням. Вітчизняний дослідник П. Горностай підкреслює, говорячи про соціальні групи, що не можливо оминути увагою таку їх специфічну соціально-психологічну характеристику, як колективна пам'ять. Під колективною пам'яттю дослідник розуміє не лише документи, артефакти, історичні пам'ятки та наративи, зафіксовані в текстах чи інших носіях інформації. «Насамперед — це живий психічний процес, який живе доти, доки існує колективна психіка, що є її справжнім носієм» (2023, с. 72).

Через пам'ять суспільство конструює себе як континуум з минулим і майбутнім, із героями та зрадами, із втратами і відродженнями. Сюди ж належить публічний дискурс. У поляризованих суспільствах саме дискурсивний рівень стає зоною битви. Боротьба за «правильну» пам'ять, за «нашу» історію — *це не культурний конфлікт, а бій за згуртованість*.

Ще одним інструментом згуртованості виступає *колективна травма*. Травма не існує поза культурною репрезентацією. За J. C. Alexander (2006), травма стає соціальним фактом лише тоді, коли вона символічно артикулюється в межах публічної культури. Цей процес включає медіацію, ритуалізацію та інституціоналізацію страждання — тобто створення культурних форм, які транслюють емоційний досвід як частину спільної ідентичності. У цьому контексті згуртованість відбувається через емоційне узгодження у колективній пам'яті — ритуали пам'яті, державні церемонії,

наративи національної жертви — все це формує афективна синхронність, яка консолідує групу навколо пережитої або уявної травми (Páez *et al.*, 2015). Однак цей процес не є нейтральним — він завжди вписаний у владні структури, які визначають, яка травма заслуговує на пам'ять, а яка — на забуття. Соціальна згуртованість у посттравматичних спільнотах тому є не лише механізмом емоційної стабілізації, а й полем символічної боротьби за монополію на страждання**.**

Символічно-дискурсивний рівень — це «душа згуртованості». Він визначає не лише структуру соціального тіла, а й сенс його існування. Без нього згуртованість буде лише тимчасовою реакцією, а не етичною й культурною єдністю.

У цифрову епоху, зі зростанням ролі соціальних мереж і алгоритмічних платформ, соціальна згуртованість набуває нових форм — мережевих ідентичностей, афективних синхронізацій у віртуальному просторі, але й нових ризиків, пов'язаних з інформаційною поляризацією, маніпуляціями та ілюзіями зв'язку. Таким чином, сучасна згуртованість стає полем напруг між потенціалом для колективного включення і загрозами розколу. На цьому тлі, питання психологічного змісту соціальної згуртованості набуває особливої актуальності.

1.2.2. Психологічний зміст соціальної згуртованості: критичний аналіз та процесуальна модель

У контексті глобальних і локальних трансформацій, викликаних війнами, пандеміями, соціальними нерівностями та інформаційною гібридизацією, феномен соціальної згуртованості набуває особливої актуальності. Зазвичай соціальна згуртованість розглядається як здатність суспільства підтримувати єдність, взаєморозуміння та взаємодопомогу між індивідами та групами в умовах напруженості та поляризації (Fonseca, Lukosch, & Brazier, 2019). Поняття соціальної згуртованості, хоча й широко використовуване в соціології, політичній теорії та культурології, набуває особливого значення в психологічному дискурсі, де воно не зводиться лише до стабільності соціальних структур чи частоти взаємодій, а відображає глибинні механізми сприйняття, емоційної залученості та ціннісної інтеграції індивідів у груповий контекст.

Соціальна згуртованість як феномен традиційно розглядається через призму стабільності та інтеграції групи. Проте з точки зору психології сутність цього явища виявляється лише на рівні внутрішніх психічних процесів, які визначають здатність індивідів взаємодіяти, відчувати приналежність та підтримувати групову цілісність. У психологічному вимірі згуртованість постає не як заданий стан соціальної єдності, а як динамічне поле взаємозв'язків між суб'єктивним досвідом та соціальною структурою, яке опосередковується через міжособистісну довіру, відчуття приналежності,

нормативну згоду та емоційну безпеку. Психологічний зміст соціальної згуртованості не є субстанційним — це не риса групи, яку можна «виміряти» як температуру. Це процесуальний феномен, що виникає в інтерсуб'єктивному просторі, де люди взаємно обмінюються емоціями, уявленнями, символами й травматичними досвідами.

З психологічного погляду, соціальна згуртованість містить принаймні два інтегровані, але аналітично розрізнені виміри. Перший — об'єктивний**,** який стосується реальної участі індивіда в спільних практиках, щільності соціальних зв'язків, комунікативної інтенсивності та функціональної взаємозалежності (Bourdieu, 1986; Coleman, 1990). Другий — суб'єктивний, що охоплює особисте переживання групової належності, афективну ідентифікацію з іншими членами групи, уявлення про «ми» як цілісну одиницю та готовність до солідарної дії навіть всупереч індивідуальним інтересам (Jasper, 2011).

Ця аналітична дихотомія вказує на глибшу проблему — соціальна згуртованість не є лише емпірично вимірюваним конструктом, а також феноменологічною категорією, що вкорінена в інтерсуб'єктивності. Дослідник має справу не лише з кількісними показниками зв'язків, а з тим, як самі учасники соціальної групи надають їм сенс, як вони переживають свою участь і як ці переживання структуровані емоційно й символічно.

Маючі на меті побудову інтегральної моделі соціальної згуртованості, яка відображає її суто психологічни зміст, ми знову звернулися до теоретичних підходів, які, тією чи іншою мірою, містять розуміння структурної амбівалентності, афективної основи та когнітивної динаміки соціальної згуртованості.

У психології групової динаміки соціальна згуртованість розглядається як багатовимірне явище, яке включає афективні, когнітивні та мотиваційні складники. Класичне визначення D. Cartwright і A. Zander (1968) трактує згуртованість як сукупність сил, які утримують індивідів у групі. Ці сили можуть бути емоційними (взаємна симпатія), інструментальними (взаємозалежність у досягненні цілей) або ідеологічними (ціннісна єдність). Згуртованість у такому розумінні — не абсолютна величина, а контингентний баланс між привабливістю групи та витратами на належність до неї.

Новітні дослідження виокремлюють три базові домени згуртованості:

– Соціальний **—** підтримка, прийняття, неформальна інтеграція.

– Цільовий — злагодженість у досягненні спільних цілей, готовність до кооперації.

– Ідентифікаційний (ціннісний) — уявлення про групу як «свою», з якою індивід ототожнюється (Forsyth, 2014; Dovidio *et al.*, 2022).

Ці домени можуть функціонувати незалежно або взаємно підсилювати один одного. Наприклад, високий рівень соціальної підтримки не завжди гарантує ефективність спільних дій, якщо відсутня нормативна злагода чи стратегічна узгодженість.

У межах психологічного аналізу соціальної згуртованості наш фокус зміщується з макроструктурної інтеграції до суб'єктивної залученості, ідентифікації, емоційної близькості та спільної смислової орієнтації. Якщо соціологічні концепції намагаються описати згуртованість у термінах системи, то психологія дозволяє зрозуміти, чому індивіди прагнуть належати до спільноти, що мотивує їх підтримувати зв'язки, відчувати відповідальність, і як формується уявлення про «Ми».

Соціальна згуртованість як психічна структура, а не лише соціальна функція. Як відомо, поняття «соціальна згуртованість» має складну міждисциплінарну історію. У класичних соціологічних підходах (Durkheim, 2014; Parsons, 1951) згуртованість розглядається як функціональний стан соціальної системи — результат нормативної інтеграції, ціннісного консенсусу та стабільного соціального порядку. Однак у психологічному вимірі така редукція ігнорує внутрішню динаміку суб'єкта, для якого група виступає не просто середовищем, а простором онтологічного заякорення. Як стверджують P. Berger і T. Luckmann (1966), саме суспільство конституює суб'єктивну реальність людини, воно не лише надає значення, а й утримує людину від розпаду в хаосі сенсів. У цьому сенсі згуртованість виконує роль психічного каркасу, що дозволяє людині не втратити цілісність у мінливому та фрагментованому світі. Її функція — не лише забезпечення порядку, а екзистенційне утримання від тривоги розпаду, відчуття «не-Я». Тобто згуртованість — не поверхнева згода, а глибока структура афективно-когнітивного занурення в колективний образ світу.

Згуртованість як компенсація нестабільної ідентичності. У психоаналітичному дискурсі соціальна згуртованість постає як компенсаторний механізм — відповідь на неможливість завершеної ідентичності. Суб'єкт ніколи не є тотожним собі — він завжди розщеплений, завжди шукає завершення в «Іншому» (Freud, 1991; Lacan, 1977). Саме тому група виконує функцію дзеркала, у якому суб'єкт ідентифікує себе як «цілісного», навіть якщо ця цілісність — ілюзія. Згуртованість у цьому ключі — не ознака сили, а симптом нестачі. Вона народжується з потреби компенсувати онтологічну тріщину в «Я», заповнити нестачу символічного місця. Саме тому згуртованість у кризових спільнотах (націоналістичних, сектантських, тоталітарних) часто є не актом солідарності, а формою захисної психічної жорсткості, що не допускає інакшості (Žižek, 2008). На думку Kristev, «…група часто виконує роль протеза для суб'єкта, якого розриває внутрішній брак» (1992, с. 148).

Колективна афективність: між емпатією й агресією. Згуртованість ґрунтується не лише на ідеях чи переконаннях, а передусім — на спільному афективному режимі. Як показують дослідження соціальних емоцій, такі почуття як гордість, сором, злість чи співпереживання — це не лише індивідуальні переживання, а соціально організовані структури**,** які цементують групову єдність. Водночас ці афекти мають амбівалентну природу — емоційне «Ми» завжди створює межу з «Ними» (Scheff, 2007;

Ahmed, 2004). Ще K. Lorenz (1966), який у своїй праці закладає основи етологічного підходу до вивчення людини, демонструючи, як біологічні механізми взаємодіють із соціальними інститутами для регуляції поведінки доводив, що формування інгрупової лояльності автоматично супроводжується підвищенням агресії до аутгрупи.

Афективна згуртованість створює атмосферу «тепла» тільки всередині — назовні ж вона холодна або ворожа**.** Як доводить S. Ahmed (2004), емоції — це не лише засіб об'єднання, але й механізм розподілу ієрархій «гідності» і «чужості». Через афекти згуртованість стає не нейтральним явищем, а політичною енергією, яка або консолідує, або маргіналізує.

Когнітивна згуртованість і феномен групового мислення. Згуртованість має також когнітивну площину, яка проявляється в уніфікованих інтерпретаційних схемах, стандартизованих наративах, внутрішньогруповій логіці мислення. Особливо важливим тут є феномен групового мислення. I. Janis вважає, що висока згуртованість знижує здатність групи до самокритики, стимулює конформізм, витісняє альтернативні точки зору. «Коли прагнення до одностайності переважає над мотивацією до реалістичної оцінки альтернатив, група втрачає здатність до раціонального аналізу» (1982, с. 9). У цьому сенсі згуртованість — це також когнітивна пастка, яка закріплює епістемічний контроль — дозволяє мислити тільки в межах дозволеного. Здатність групи до самоаналізу, гетерогенності й інновацій обернено пропорційна її згуртованості в авторитарному режимі.

Парадокс автономії: згуртованість як умова і межа свободи. Визнання суб'єкта відбувається не в ізоляції, а в структурі «Ми». Як стверджує Axel Honneth (1995) індивідуальна автономія можлива лише через інтерсуб'єктивне визнання, у якому «Я» стає соціально помітним, морально легітимним і психологічно стабільним. Однак та сама згуртованість, яка забезпечує визнання, може перетворитися на контроль**.** За певних умов спільнота поглинає індивіда, знецінює його унікальність, диктує жорсткі рамки належності. Це проявляється в синдромі «групового самозбереження», коли індивідуальна думка сприймається як загроза спільному образу. Таким чином, згуртованість — це не лише ресурс, а й межа**.** Її психологічна сила полягає в здатності формувати «Я», але й потенційно його поглинути або стерти**.**

Психологічна згуртованість як динамічна матриця, а не стабільна характеристика. На завершення слід наголосити — згуртованість не є сталою рисою групи або індивіда — це динамічне поле**,** у якому взаємодіють афекти, когніції, уявлення про себе й «Іншого». Її можна осмислювати як режим психосоціальної регуляції, що коливається між:

– безпекою ↔ контролем;

– довірою ↔ ізоляцією;

– єдністю ↔ гомогенізацією;

– приналежністю ↔ втратою автономії.

У цьому сенсі згуртованість не є ні добром, ні злом. Вона — аналітичний індикатор глибших психічних, соціальних і політичних процесів, який слід

аналізувати у контексті афективної економіки (Massumi, 2002), травматичної історії (LaCapra, 2001), символічної влади (Bourdieu, 1991) та психічної стабільності. Існуючі моделі соціальної згуртованості часто обмежуються когнітивним або соціально-психологічним рівнем, не повністю враховуючи:

– глибинні оборонні механізми

– афективний резонанс і його двоїсту природу

– психологічні парадокси ідентифікації.

Психологічний аналіз соціальної згуртованості вимагає відходу від зовнішніх, поведінкових чи соціально-структурних індикаторів і зосередження на внутрішніх психічних процесах, які визначають стабільність і цілісність групи.

Очевидно, що лише синтез згаданих підходів дозволить виділити суто психологічний зміст соціальної згуртованості, який ми вбачаємо у здатності групи підтримувати стабільність, управління тривогою і формування колективної ідентичності через інтеграцію когнітивного, афективного та оборонного компонентів.

Отже психологічний зміст соціальної згуртованості можна концептуально виділити через чотири взаємопов'язані виміри:

Афективна синхронізація — колективний емоційний резонанс, прихильність, внутрішнє відчуття підтримки та безпеки.

Когнітивна інтеграція — консонанс цінностей, норм і переконань, що організовують групові очікування та формують когнітивну стабільність.

Ідентифікаційний баланс — балансування між «Я» та «Ми», що підтримує психічну цілісність, процеси самоідентифікації та групової самосвідомості, що визначають внутрішню структуру інтеграції індивіда.

Колективна психічна оборона — психічні стратегії, що підтримують згуртованість у кризових або напружених ситуаціях, включаючи психічну регуляцію конфліктів та страхів.

Афективна синхронізація. Цей вимір соціальної згуртованості проявляється через колективний емоційний резонанс, який формує стабільну психічну атмосферу групи. J. Benjamin (1990) наголошує, що афективна інтеграція включає не лише позитивні емоції, а й регуляцію страху, тривоги та внутрішніх конфліктів. Це дозволяє групі підтримувати внутрішню стабільність навіть у кризових умовах. Афективна синхронізація виникає як результат взаємного відображення психічних станів, що формує специфічну емоційну матрицю групи. Цей процес демонструє, що *психологічна згуртованість існує не на рівні поведінки, а в глибинній інтеграції психічних процесів, де емоційна стабільність є фундаментальною умовою внутрішньої цілісності.*

Афективна синхронізація виступає фундаментальною умовою соціальної згуртованості. Вона проявляється не лише через колективний емоційний резонанс, але й взаємне відображення психічних станів та регуляцію тривоги. Цей вимір забезпечує стабільність психічної структури групи навіть за умов високого стресу або конфлікту. Важливо підкреслити, що

афективна синхронізація не зводиться до позитивних емоцій. Вона включає здатність перетворювати страх і напругу у стабілізуючий ресурс, що підтримує внутрішню безпеку.

З психологічної точки зору, афективна синхронізація формує глибокий внутрішній зв'язок, що дозволяє групі функціонувати як єдиний психічний організм, де емоційна стабільність виступає механізмом підтримки когнітивної та ідентифікаційної цілісності. Соціальна згуртованість виникає саме через *здатність групи синхронізувати афективні стани, забезпечуючи стабільність і передбачуваність*. Взаємодія афективного і когнітивного вимірів створює основу для спільного розуміння та прогнозованості поведінки, яка є ключовою для внутрішньої інтеграції.

Когнітивна інтеграція соціальної згуртованості виступає базовою структурою, що організовує психіку індивіда в груповому контексті. Консонанс цінностей і переконань формує когнітивні схеми, які визначають очікування щодо поведінки інших членів групи та власні дії. Однак когнітивні моделі мають обмеження. З психологічної точки зору, когнітивна інтеграція повинна включати механізми постійної саморегуляції, що дозволяють адаптувати переконання та очікування до динамічних змін контексту, підтримуючи інтеграцію без втрати внутрішньої цілісності. Це підкреслює важливість когнітивної гнучкості — групова психіка не просто підтримує узгодженість, а активно перебудовує внутрішні схеми, щоб інтегрувати нові знання та переживання, зберігаючи когнітивну стабільність. У цьому сенсі когнітивна інтеграція є динамічною структурою, що забезпечує не лише порядок, а й здатність до адаптивної інтеграції (внутрішню регуляцію переконань і очікувань). З психологічної точки зору, вона виступає як механізм психічної адаптації, здатний трансформувати ii соціальні потоки у структуровану і стабільну внутрішню систему.

Психологічні дослідження підкреслюють, що когнітивна інтеграція в групі не є механічним процесом — вона залежить від афективного резонансу, який стабілізує активовані переконання, та від ідентифікаційного балансу, що забезпечує прийняття колективних норм як частини індивідуальної самооцінки (Turner *et al.,* 1987). Критичним аспектом є те, що без афективного резонансу когнітивні схеми залишаються формальними і не перетворюються на реальний регулятор поведінки.

Інший важливий момент — динаміка когнітивного узгодження в умовах кризових ситуацій. Дослідження на тему колективної стійкості показують, що когнітивний вимір функціонує лише в тісній взаємодії з психічними оборонними механізмами групи, які трансформують потенційні конфлікти у стабілізуючі процеси (Hinshelwood, 1991; Bion, 1961). Тобто когнітивна інтеграція не може бути розглянута ізольовано — вона завжди інтегрована з афективним і оборонним контекстом.

Процес когнітивної інтеграції дозволяє групі уникати дисонансу і підтримувати стабільність внутрішньої структури, створюючи умови для ефективної взаємодії членів групи. Системність цього виміру обумовлює

здатність групи реагувати на зміни зовнішнього середовища, не порушуючи внутрішньої цілісності психічного поля. Когнітивна інтеграція виступає каркасом, який організовує інші психологічні виміри, створюючи внутрішню узгодженість та передбачуваність психічного поля.

Ідентифікаційний баланс розкриває механізми формування внутрішньої групової самосвідомості. Тут індивід інтегрує своє «Я» у колективну структуру, створюючи відчуття «Ми». Це забезпечує здатність співпереживати, координувати внутрішні стани і підтримувати психічну цілісність і психічну стійкість, дозволяючи переживати колективний досвід як власний. Ідентифікація включає постійне балансування між індивідуальними потребами та груповими вимогами, що зберігає цілісність психіки та підтримує колективну згуртованість. Критичний аналіз теорій показує, що ідентифікація не завжди автоматично приводить до стійкої згуртованості. Наприклад, надмірна персональна диференціація від групових норм може дестабілізувати колективну інтеграцію, тоді як надмірна асиміляція індивідуумів у групу може зруйнувати особистісну цілісність. Таким чином, цей вимір функціонує як *психологічний баланс, який утримує межі між індивідуальним та колективним, що дозволяє уникати дезорганізації психічного поля.*

Ідентифікаційний баланс взаємодіє з когнітивним та афективним вимірами — він формує відчуття приналежності і забезпечує психічну здатність адаптуватися до групових норм, не втрачаючи особистісної цілісності. З психологічної точки зору, ідентифікаційний баланс є критичним для внутрішньої стабілізації, бо він забезпечує спільне переживання групових процесів як власних. Саме ідентифікація формує базу для емоційної стійкості та когнітивної інтеграції, поєднуючи внутрішнє «Я» і колективне «Ми» у взаємодії, яка зберігає психічну цілісність групи. Ідентифікаційний баланс виконує кілька ключових функцій:

– Регуляція соціальної координації — він забезпечує синхронізацію поведінкових та когнітивних моделей індивідів із груповими нормами.

– Формування колективного «Я» — через процес ідентифікації індивіди приймають колективні цінності та норми, інтегруючи їх у власну психічну структуру.

– Зміцнення психічної цілісності — баланс між автономією та приналежністю забезпечує стійкість внутрішньої системи та адаптивність до зовнішніх змін.

Ефективність ідентифікаційного балансу залежить від когнітивної ясності, афективного резонансу та механізмів колективної психічної оборони.

Колективна психічна оборона інтегрує когнітивний, афективний та ідентифікаційний виміри, створюючи стабільну психічну систему. Вона регулюють тривогу, трансформує конфлікти та забезпечує синхронізацію психічних процесів у групі. Це дозволяє підтримувати згуртованість навіть у критичних умовах, забезпечуючи самопідтримку психічної структури. З

психологічної точки зору, колективна психічна оборона виступає як глибинний регулятор, який перетворює індивідуальні переживання на ресурс для підтримки стійкості колективу. Цей вимір демонструє, що соціальна згуртованість існує не на рівні зовнішньої поведінки, а в глибинній організації психічних процесів. Він пояснює, чому група здатна зберігати цілісність та функціонувати ефективно навіть за умов високого психологічного стресу або конфлікту. Іншими словами колективна психічна оборона пояснює, чому соціальна згуртованість існує навіть за відсутності зовнішніх регуляторів — стійкість групи формується через внутрішні психічні процеси, що організовують усі виміри у взаємопов'язану систему. Можна виокремити основні функції глибинної колективної психічної оборони:

– Регуляція тривоги — забезпечує психологічний захист від хаосу та дезінтеграції.

– Трансформація конфліктів — перетворює внутрішні суперечності на адаптивні рішення та узгоджені дії.

– Підтримка системної стабільності — гарантує, що когнітивні, афективні та ідентифікаційні процеси залишаються інтегрованими і функціонують як єдина психічна система.

Варто зазначити, що регуляція, яку здійснює колективна психічна оборона є непомітною, оскільки більшість процесів відбувається на неусвідомленому рівні, що дозволяє групі функціонувати навіть без явного контролю з боку її членів. А також, що без механізмів колективної психічної оборони навіть когнітивна інтеграція та ідентифікаційний баланс стають нестійкими, а афективний резонанс може призводити до ескалації конфліктів замість стабілізації.

Важливо підкрелити, що з психологічної точки зоору, соціальна згуртованість не є сумою окремих компонентів. Вона постає як внутрішньо організована, динамічна психічна система, де когнітивні, афективні, ідентифікаційні та глибинно-оборонні процеси взаємодіють.

Ця система є саморегульованою — зміни в одному вимірі викликають корекції в інших, що забезпечує динамічну стабільність та адаптивність групи. Взаємодія цих вимірів визначає психологічну цілісність групи, показуючи, що соціальна згуртованість — *це феномен психіки, а не соціальної поведінки*.

Запропонована *структурно-процесуальна модель* психологічних вмірів соціальної згуртованості дозволяє відокремити суто психологічну сутність соціальної згуртованості від її соціальних чи поведінкових проявів, показуючи, що феномен існує передусім у внутрішніх психічних процесах, незалежно від зовнішніх форм взаємодії чи соціальних структур. Афективні, когнітивні та ідентифікаційні механізми, а також колективні психічні захисти, взаємодіючи між собою, створюють структуру, що підтримує інтеграцію не через зовнішній контроль чи формальні правила, а через глибинну психічну стабільність і внутрішнє відчуття приналежності. *Ця психічна структура забезпечує стійкість, здатність до адаптації, автономність, внутрішню когерентність і прогностичну стабільність групи.*

Розділ 2.
КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Як було показано у попередньому розділі, концепт *соціальної згуртованості* ***у мирний час*** активно використовується в політичній сфері держав Європи: на основі теоретичних концепцій соціальної згуртованості формуються стратегії розвитку європейської спільноти, соціальна згуртованість упроваджується в політику як інструмент і засіб економічного розвитку, підтримки соціальної сфери, забезпечення захисту і безпеки. Водночас у наукових підходах і політичних стратегіях питання соціальної згуртованості суспільства ***в умовах війни*** залишається недостатньо відображеним. Це обумовлює потребу в теоретичному конструюванні уявлень про згуртованість як психологічну та соціальну основу консолідації громадян, подолання соціальних суперечностей і налагодження ефективної взаємодії суспільства та влади.

Конструювання системи уявлень про згуртованість ми здійснювали у три кроки. На першому — узагальнювалися теоретичний і практичний масиви даних про багатовимірний феномен соціальної згуртованості; уточнювалися соціокультурні рамки її конструювання, розроблялася модель соціальної згуртованості, придатна для аналізу сучасного стану суспільства в умовах війни; на другому — визначалися індикатори та критерії соціальної згуртованості суспільства й ризикогенної взаємодії і на третьому — формулювалися виміри та моделі соціальної згуртованості.

2.1. Соціокультурні проекції соціальної згуртованості

Крок перший. Згідно з опрацьованими теоретичними та політичними джерелами, концепція соціальної згуртованості постає як невід'ємна складова політичних практик агрегованих мегаакторів і макроакторів конструювання соціальної реальності. Таке конструювання відбувається через формування національної та територіальної ідентичності, забезпечення соціальної реалізації населення, підтримання політичної й соціально-психологічної стабільності, а також через сприяння підвищенню якості життя громадян. При цьому, конструювання соціальної згуртованості у ***мирному часопросторі*** має певні особливості композиційної будови.

1. Концепт соціальної згуртованості характеризується варіативністю прояву в часі та просторі та відображає складну динамічну систему взаємопов'язаних вимірів. Комплекс її індикаторів не має універсального та статичного характеру, тому в теоретичних моделях і практичних підходах перелік індикаторів, як правило, узгоджується з актуальними контекстуальними умовами та цілями політичних стратегій соціального гуртування населення.

Слід зазначити, що в межах мультидисциплінарних досліджень концептуалізація соціальної згуртованості зазвичай вибудовується навколо трьох основних аспектів суспільного єднання: ***культурно-територіального, державно-управлінського та аспекту соціального капіталу***.

Так, у ***культурно-територіальному аспекті*** розглядаються виміри щодо територіальної *приналежності* та *ідентичності* громадян, їх *визнання* або *відторгнення* суспільством, інтересів, традицій і *формування майбутнього*. Виміри цього аспекту визначаються за такими *показниками*: готовність громадян певного регіону, країни до співпраці; колективна відповідальність щодо результатів дій; залученість громадян до вирішення загальних викликів та їх причетність до певних громад, спільнот; соціальна взаємодія; традиції, цінності (ціннісні конфлікти); спектр ідентичностей тощо.

У межах ***державно-управлінського аспекту*** аналізуються виміри *соціального порядку і контролю*; *активної / пасивної участі* у політичному житті, управлінні громадськими справами; *довіри* до державно-правових інститутів й визнання їх *легітимності / нелегітимності*, солідарності громадян щодо соціально-політичних змін — їх *прийняття / відмови*. В якості *показників* суспільного єднання використовується плюралізм думок, доброчесність, толерантність, розвиток інституцій (офіційних чи неформальних, державних чи приватних), впливовість а́кторів у модеруванні ситуацій (на рівні місцевому, інститутів, макроінститутів, держави), громадська довіра (до влади, уряду, суспільства загалом), дані оцінювання взаємодії в системах «суспільство-влада» і «людина — суспільство».

В аспекті ***соціального капіталу*** розгортаються виміри соціальної згуртованості щодо *залученості / незалученості* громадян у суспільні відносини (показниками є ризики соціальної ізоляції та дискримінації, маргіналізації окремих осіб або прошарків населення, розподілу добробуту, (не) рівних можливостей у ринковому суспільстві, доступність і функціонування економічних інститутів тощо); виміри *соціальних мереж і соціального капіталу* (вказує на суспільне єднання довіра людей один до одного, до суспільних інститутів, наявні соціальні зв’язки тощо).

2. В академічному і політичному дискурсах основні виміри соціальної згуртованості можна класифікувати за такими показниками:

– за характеристиками соціальних відносин — формальні та неформальні зв’язки між індивідами й групами;

– за характером прояву — суб’єктивний (довіра, відчуття належності, готовність до спільних дій тощо) та об’єктивний (фактична співпраця, участь у професійних і громадських спільнотах тощо);

– за сферами суспільної діяльності — політична, економічна, соціокультурна тощо;

– за просторовою локалізацією — міждержавний, міжрегіональний, міський, локальний (на рівні громад, мікрорайонів);

– за структурою соціальних відносин — горизонтальні та вертикальні взаємини між громадянами, спільнотами та інститутами влади;

– за характером взаємодії — «зверху вниз» (через використання правових і політичних інструментів) та «знизу вгору» (через ініціативи громадянського суспільства й практики співучасті на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях).

3. У політичному дискурсі висновок про перебування суспільства на певній фазі гуртування складається на основі вивчення даних щодо акторів, які беруть на себе відповідальність за розвиток держави; системи державного управління (політичних процесів, особливостей їхнього перебігу та ін.); змістовності і спрямованості політичних стратегій; практик захисту і реалізації прав людини. Необхідними умовами для згуртування суспільства є розгалужені соціальні мережі, інституційна та соціальна довіра, сформована соціальна ідентичність громадян, їх спрямованість на громадський порядок і солідарність, спільне майбутнє і покращення якості життя.

Зауважимо, що якість життя, як в академічному, так і в політичному дискурсі, не вважається показником соціальної згуртованості суспільства, тоді як метою політики гуртування є поліпшення добробуту — надання прав і рівних можливостей громадянам (участь у демократичних процесах; управління професійним та особистісним розвитком, самовираженням і самореалізацією, створенням сім'ї тощо).

Таким чином, соціальна згуртованість в науковій літературі розглядається як багатовимірний конструкт, що включає кілька базових вимірів, її концепт активно використовується в політичних стратегіях для забезпечення стабільності та добробуту громадянського суспільства. При цьому, *з одного боку*, соціальну згуртованість вважають концепцією, яка охоплює широкий спектр питань або явищ, пояснює складні процеси (дез) інтеграції в суспільстві, але, *з другого боку*, за причиною її масштабності — важко піддається прямому спостереженню та вимірюванню.

4. У науковій літературі використовується декілька підходів до вимірювання соціальної згуртованості. Так, за *синтетичним підходом* (поєднання окремих елементів в єдине ціле) визначаються й далі об'єднуються усі показники згуртування суспільства. На відміну від концепцій із вузьким фокусом предмету дослідження, цей підхід до вивчення соціальної згуртованості, як всеосяжної концепції, у науковців і практиків викликає питання. А саме, щодо методів і засобів визначення ключових проблем, що існують і тенденцій розгортання майбутнього суспільства; забезпечення перевірки точності виявлених емпіричних даних щодо згуртування; забезпечення обґрунтованості висновків і надійності універсального всеохоплюючого показника — Індексу згуртування (Social

Cohesion Concept… 2023). Зауважимо що цей підхід використовується, окрім іншого, при оцінюванні результативності вже існуючих програм зміцнення соціальної єдності / згуртованості та виявлення тенденцій суспільних змін, актуальних політичних, економічних та гуманітарних інтервенцій, яких потребує суспільство. Прикладом застосування означеного підходу може бути дослідження соціальної згуртованості із фокусом на українській громаді в контексті війни, підготовлене компанією Іпсос. У дослідженні для розрахування *Індексу Соціальної Згуртованості* використовувалися показники Соціальної згуртованості за рівнями (довіра до влади та інститутів, політична стабільність, соціальні відносини, критичні потреби, взаємодопомога, безпека, сприйняття гендерних питань) (Дослідження соціальної згуртованості… 2024).

З *другого боку*, є *аналітичний підхід* (розкладання цілого на частини) до розуміння складних процесів або ситуацій й визначення міри згуртування громадян. За цим підходом вивчення вимірів соціальної згуртованості передбачає, окрім інших, два обов'язкових кроки: 1) аналіз в кожному з вимірів конкретних чинників або показників (таких, як соціальні відносини, зв'язки, зосередженість на загальному добробуті та ін.) і 2) виявлення важливих відмінностей між вимірами (особливостей динаміки перебігу згуртування суспільства відповідно до культурних, територіальних, економічних, демографічних та ін., особливостей згуртування населення конкретних регіонів, груп населення). Зрозуміло, що виокремлені чинники чи показники є латентними, їх не можна безпосередньо виміряти, адже вони є, скоріше абстрактними поняттями, які використовуються для пояснення спостережуваних даних.

У той же час, використання в моделюванні і оцінюванні соціальної згуртованості цих гіпотетичних показників дозволяє спростити аналіз і знизити розмірність даних — через об'єднання великої кількості спостережуваних змінних в меншу кількість латентних. При цьому, вивчення елементів гіпотетичних вимірів соціальної згуртованості дозволяє оцінити стан в якому перебуває суспільство в конкретному історичному контексті часопростору. Зауважимо, що згідно такого підходу, теоретична модель соціальної згуртованості має складатися із вимірів, кожен з яких, у свою чергу, складається із елементів та їх індикаторів.

Така складна структура не завжди полегшує операціоналізацію та вимірювання, але дає можливість детально вивчити складові конструкту, проаналізувати загальний стан суспільства, й представити соціальну згуртованість не тільки в якості теоретичного абстрактного конструкту, який пояснює складні явища за допомогою теоретичних міркувань, аналізу і логічних висновків, а переводить соціальну згуртованість в якість емпіричного конструкту, змістовність якого ґрунтується на реальних даних і спостереженнях.

5. Концепція соціальної згуртованості містить певні методологічні ризики, пов'язані з її теоретичним і емпіричним конструюванням. Зокрема,

конкретизація її вимірів є складним завданням, оскільки соціальна згуртованість — багатовимірний конструкт, для якого неможливо сформувати універсальний перелік показників, придатних для виявлення та оцінювання стану згуртованості. Через латентний характер цього явища відсутня стандартизація способів вимірювання його окремих складових і визначення їхньої відносної ваги, що істотно ускладнює обчислення інтегрального показника — Індексу реального стану згуртованості.

Показники згуртування суспільства не статичні, а динамічні, адже відповідають контекстуальним запитам. Саме тому вони можуть використовуватися лише в кожному окремому випадку і лише для позначення тенденцій і порівняльного аналізу стану суспільств «до і після» певних подій та порівнянь станів суспільств на «тут і зараз». При цьому, питання про те, що/хто змінює з часом соціальну згуртованість не матиме відповіді, за причиною великої кількості явних і латентних чинників, які опосередковують стан суспільства.

Не існує універсальних технологій згуртування населення, дієвих, як в умовах миру, так і в умовах ризиків і загроз. Тому важливою є побудова цілісної системи психологічних знань щодо згуртування суспільства із врахуванням соціокультурних особливостей певних суспільств, вторинних даних (критеріїв та індикаторів згуртування, які будуть релевантними конкретному соціокультурному контексту) та даних вищого порядку — вимірів соціальної згуртованості, які формулюються на основі вторинних даних.

Після узагальнення теоретичного і практичного масиву даних про багатовимірний феномен ми утвердилися в розумінні, що соціальна згуртованість є складною для дослідження, адже має багатогранну структуру та не має чітких меж у часі і просторі. У спробах конкретизувати наукові засади конструювання концепції соціальної згуртованості — визначити її теоретичні основи, методологічні підходи та способи репрезентації актуальної проблеми — ми зіткнулися з низкою запитань, що постійно множилися. Вони стосувалися передусім психологічної природи феномену та його ролі в забезпеченні стійкості суспільства перед ризиками й загрозами національній безпеці.

Серед цих запитань — ключові для розуміння соціальної згуртованості. Що саме здатне згуртувати суспільство в умовах війни? Як довго триває цей процес і від чого залежить його динаміка? Що лежить в основі ефективної комунікації між суспільними акторами в часи загроз — спільні цілі, цінності, взаємна довіра, усвідомлена ідентичність? Чи визначають єдність суспільства спільний досвід, історична пам’ять, чи, можливо, сучасні форми взаємодії, що трансформуються під впливом криз? Як соціальні зв’язки, важливі для виживання та розвитку, змінюються в цих умовах? І чи впливають процеси поляризації на бачення спільного майбутнього держави? Водночас постає питання про роль національної культури, традицій і віри — чи забезпечують вони стійкість громадян і

сприяють відтворенню соціального порядку та ідентичності у надскладні часи?

Враховуючи широкий спектр пошуку релевантної інформації, необхідної для формування системи поглядів про досліджуваний концепт, ми дійшли до думки, що уявлення про соціальну згуртованість в умовах війни мають вибудовуватися, окрім іншого, на основі соціокультурної специфіки держави та суспільства. *По-перше*, у соціокультурному підході динамічні категорії «культура» і «соціальне» вбачаються невід'ємними компонентами, що формуються людською діяльністю й розкривають особливості перебігу процесів соціокультурних трансформацій суспільства, систем цінностей і норм, які визначають стан і поведінку індивідів і спільнот. *По-друге*, соціокультурний підхід тримає фокус уваги на кожній окремій людині і на суспільстві загалом, взаємозв'язках між людьми певної культури, що передаються з покоління в покоління із державою, яка формується та розвивається в контексті культури та соціальних відносин. *По-третє*, соціокультурна методологія спрямована на формування розуміння того, як соціальне і культурне впливає на життєдіяльність суспільства, як люди корегують відносини та ініціюють зміни зв'язків між соціумом та різноманітними інституціями. Нарешті, *по-четверте*, послідовне застосування системи методів та принципів соціокультурного підходу сприяє проведенню об'єктивного дослідження соціальних та культурних факторів, які впливають на згуртування суспільства й отримання достовірних знань.

У продовження сказаного вище, наголосимо, що соціокультурний підхід до конструювання соціальної згуртованості передбачає використання не тільки загальнонаукових засад пізнання, а й *філософських засад соціокультурного аналізу.* Це сприяє достовірному розумінню соціальної згуртованості в умовах війни, конкретизації суті стану в якому перебуває суспільство й дозволяє чіткіше виокремити гілки соціокультурних змін конгруентних історичному контексту. Розгляд соціальної згуртованості з позиції соціокультурного підходу ми пропонуємо будувати на відповідних принципах:

– **Принцип соціокультурної цілісності:** у суспільстві всі його елементи взаємопов'язані, впливають і взаємодіють один з одним як елементи єдиного нероздільного цілого. Відповідно, дії людини, як соціокультурної істоти є складовою дій суспільних акторів і суспільства загалом. Це говорить про те, що дії кожної окремої людини в суспільстві мають значення для всіх суб'єктів взаємодії: людина формує себе і світ навколо себе, зазнає соціокультурного впливу і впливає на середовище, взаємодіє в межах загально прийнятих у середовищі соціальних норм, цінностей, традицій, і їх корегує відповідно до актуального контексту, використовує у самобудуванні і у соціальній взаємодії.

– **Принцип соціокультурної гомогенності та гетерогенності:** суспільство вибудовується на основі поєднання гомогенних і гетерогенних

форм соціокультурного життя, які шляхом подолання суттєвих відмінностей між ними універсалізують систему спільного існування в єдиному соціокультурному просторі. Соціокультурна гомогенність проявляється у відносній однорідності між членами суспільства за певними ознаками, такими як культура, мова, релігія, етнічне походження, соціальний статус тощо. Гетерогенність навпаки, свідчить про наявність значних відмінностей між членами суспільства за тими самими ознаками. Культурна спільність й культурна різнорідність між членами суспільства можуть згуртовувати і призводити до розгортання культурного розмаїття, інновацій та соціального прогресу, але, одночасно, може створювати напругу та конфлікти, руйнувати цілісність суспільства.

– **Принцип соціокультурної системності:** соціальні елементи — мова, релігія, мистецтво тощо є складовими соціокультурної системи, взаємопов'язані між собою і не існують самі по собі. Соціокультурна система може розглядатися на декількох рівнях, які, в свою чергу, взаємодіють між собою. Зауважимо, що макрорівень включає великі соціальні утворення (суспільство в цілому і його інститути), соціальні процеси ((дез)інтеграції, поляризації тощо), розглядаються закономірності соціальних змін, культурних трансформацій. На мезорівні розглядаються соціальні групи, спільноти, спільності та інші соціальні утворення, їх організація і взаємодії, цінності, традиції тощо. На мікрорівні представлені індивідуальні формальні та неформальні взаємодії громадян — регульовані чіткими правилами, інструкціями тощо (у рамках офіційних організацій або інституцій) та такі, що виникають спонтанно, ґрунтуються на спільних інтересах, цінностях (родина, сім'я, друзі та ін.). Принцип соціокультурної системності передбачає, що окремі елементи діють на різних рівнях і мають комплексний вплив на стан суспільства загалом.

– **Принцип соціокультурного спрямування соціальних процесів:** соціальний процес — це явище, яке відбувається під впливом культури та соціальних структур. Складні та багатогранні соціальні процеси можуть представляти собою загальний напрямок, в якому розвиваються соціальні взаємодії, або рухатися в різні боки. Різнонаправленість соціальних процесів вказує на те, що процеси можуть відбуватися одночасово, і це призводить до змін у різних сферах життя. Наприклад, економічний розвиток супроводжується загостренням соціальної нерівності, технологічний прогрес результується, окрім іншого, безробіттям певних верств населення. *Взаємозворотність* соціальних процесів свідчить про те, що кожний процес, який визначає динаміку руху суспільства, може змінити напрямок на протилежно спрямований (зауважимо, що демократизації та лібералізації контрастує авторитаризм та деспотизм, глобалізація і інтеграція поляризується із деглобалізацією / сепарацією та дезінтеграцією). Крім того існує *варіативність* розвитку реальності, в якій певний процес може змінити напрямок руху (інтеграція трансформується на дезінтеграцію, поляризація на об'єднання та ін.).

– **Принцип соціокультурних природних і штучних впливів:** стани і процеси, що домінують у суспільстві можуть мати походження природне (самодетерміновані громадянами) і штучне (керовані «зовнішніми впливами» — акторами суспільства, культурою, економікою, політикою та технологіями). Самодетермінація передбачає вмотивованість акторів до певних дій; навпроти — маніпуляції є цілеспрямованими непомітними впливами з метою зміни поглядів, думок, переконань або поведінки для введення в певний стан чи процес. Соціокультурні впливи взаємодіють між собою і визначають, як стани людини, так і стан в якому перебуває суспільство, формують перебіг процесів, у які занурені актори суспільства.

– **Принцип інтерсуб'єктивності соціокультурної реальності:** всі актори суспільства мають можливість набувати знання і досвід. У результаті набуття знань і досвіду соціальні актори уніфікують загальні для них значення контексту відповідно до їх інтенціональності. Це означає, що актори соціокультурну реальність сприймають і розуміють через призму власного досвіду — пізнання «культурного» і «соціального» — який не залишається статичним, розширюється, переосмислюється — є динамічним і пластичним. Саме тому соціокультурна реальність, як результат поєднання знань і досвіду діючих соціальних акторів існує *інтерсуб'єктивно* — в актуальних знаннях і досвіді сучасників.

Очевидним також є те, що зважений вибір теоретичних і методологічних передумов, передбачає, окрім врахування презентованих принципів, вивчення соціальної згуртованості у воєнний час в *онтологічному, епістемологічному, методичному ракурсах* (Guba & Lincoln, 1994, 2005).

Так, з ***онтологічного ракурсу*** розглядаються особливості буття суспільства, його фундаментальні властивості, стан та здатність до змін заради оптимізації життя (безпосередньо у воєнній реальності). Серед іншого, увага фокусується на питаннях щодо (1) соціокультурних напрацювань і досвіду взаємодій соціальних а́кторів на рівні міждержавних й внутрішньодержавних зв'язків; (2) суб'єктності акторів суспільства, які можуть ініціювати або спинити зміни в житті держави; (3) патернів дій актторів суспільства в умовах загроз і ризиків та стратегій, які обумовлені культурною специфікою та контекстуальною ситуацією. Вивчення з онтологічного ракурсу життєдіяльності суспільства надає інструменти для розуміння того, чи є передумови до згуртування населення в часи ризиків і небезпеки.

Епістемологічний ракурс охоплює знання про соціокультурні особливості суспільства та розуміння природи гуртування українців. Йдеться про з'ясування того, чи є соціальна згуртованість похідною від соціокультурного досвіду та психологічних травм минулих поколінь, відображених у системі смислів і способах осмислення реальності, чи, навпаки, вона постає як форма адаптації суспільства до реальності воєнного часу та існуючих загроз (Горностай, 2023). У такому разі соціальна

згуртованість розглядається як динамічний процес самоорганізації громадян у соціальні утворення, дієвість яких обмежена часовими й просторовими рамками та контекстуально зумовлена потребою (само)упорядкування суспільства в умовах ризиків і викликів.

Методичний ракурс стосується конкретних процедур та методів, що використовуються для розкриття змісту соціальної згуртованості та їх відповідності *критеріям оцінки якості*: сконструйованих теоретичних узагальнень, оцінювання отриманих даних, узгодженості, прагматичності, контекстуальної конгруентності, валідності (Довгань, 2020; Angen, 2000; Bailey, 1996; Cook & Campbell, 1979; Maxwell, 2005; Maxwell; 2012; Morgan, 1983; Thorne, 1997).

Так, відповідність *критерію якості сконструйованих теоретичних узагальнень* означає, що теоретичні висновки формуються на основі даних аналізу наукових і політичних дискурсів щодо соціальної згуртованості. Відповідність *критерію якості оцінювання отриманих даних* досягається за допомогою тріангуляції даних, методів та теоретичної тріангуляції матеріалів щодо соціокультурних аспектів соціальної згуртованості. Відповідність *критерію узгодженості* досягається в результаті задоволення певних умов щодо виміру і послідовного проведення емпіричних процедур. Відповідність *прагматичному критерію* забезпечується в разі отримання достовірних результатів і їх практичного використання. Відповідність *критерію контекстуальної конгруентності* можлива за умови вивчення особливостей та змін соціокультурного контексту, що детерміновані об'єктивною соціальною ситуацією і культурною специфікою суспільства. Відповідність *критерію валідності* передбачає глибоке і повне розуміння досліджуваного феномену та формулювання несуперечливих пояснень. Це попереджує дослідницьку необ'єктивність та виникнення наукових протирічь у його трактуванні.

Враховуючи все вищесказане, розгляд соціальної згуртованості з точки зору соціокультурного аналізу дозволяє визначати її як стан суспільства, *в якому актори динамічно об'єднуються в соціальні утворення й взаємодіють відповідно до контекстуальних вимог, виражається в спрямованості досягати згоди щодо вирішення актуальних проблем*.

У запропонованому визначені «*соціальна згуртованість*» як рух щодо *«динамічного об'єднання»* передбачає пристосування суспільства до вимог середовища шляхом гуртування окремих громадян / груп та установ для виконання спільних дій, як у вертикальній (держава і суспільство), так і в горизонтальній (суспільство) площинах. На відміну від *стабільного об'єднання,* що має довготривалу перспективу, *динамічне об'єднання* акторів свідчить про їх спрямованість на конструктивну взаємодію і здатність функціонувати в умовах, що безперервно змінюються (адаптивність суспільства); наслідком об'єднання є сукупність соціальних утворень, що сформовані на основі соціальних зв'язків. Зазначимо, що соціальні утворення, можуть створюватися на період виконання певних

завдань, для досягнення тих або інших цілей (адаптованість громадян) й залишатися дієвими у подальшому.

Щодо чутливості акторів до «контекстуальних вимог» в умовах загроз національної безпеки, зауважимо, що в психологічному трактуванні поняття «контекст» це, з одного боку, умови середовища, які опосередковують стан людей і їх реакції на зовнішні впливи. З іншого боку — це процесуальний феномен, який відображує соціокультурну реальність певного часопростору — об'єктивує явища, відображує соціальну ситуацію і культурну специфіку суспільства та пояснює підстави поведінки людей в континуумі минулого і актуального теперішнього.

Представлене трактування концепту вибудовується на тому, що, суспільство — це динамічна система, яка, з одного боку змінюється відповідно до контекстуальних умов, з іншого, конструює умови в мінливому світі. Мінливість і змінюваність соціальної системи спричинює системне налаштування існуючих норм і правил й утворення варіацій розгортання майбутнього. При цьому, природня соціальна неоднорідність населення (за матеріальними, мовними, культурними, релігійними, національними, політичними та ін. показниками), з одного боку, може вважатися ознакою самодостатньої соціальної системи, з іншого, вказувати на необхідність приділення в дослідженнях будь-якого соціального явища уваги чинникам поляризації суспільства та процесам інтеграції / дезінтеграції. Ось чому особливості згуртування громадян у воєнний і мирний періоди доречно окреслювати на основі ***соціальних проекцій*** (горизонтальна, вертикальна), *які відображають актуальний стан суспільства в будь яких контекстуальних умовах, особливості взаємодій та соціальних характеристик (якостей і переваг) його акторів в межах їх реальності — суб'єктивної та об'єктивної.*

На нашу думку, у теоретичній моделі ***проекцій соціальної згуртованості суспільства в умовах загроз національної безпеки*** (див. рис. 2.1) *вертикальна проекція* соціальної згуртованості — це упорядкування соціокультурної взаємодії держави і суспільства, яке опосередковується:

– по-перше, міждержавними зв'язками (мегаакторів і макроакторів сучасної Європи, до яких є дотичною Україна) щодо вирішення стратегічних завдань соціального й економічного розвитку, захисту та безпеки;

– по-друге, внутрішньо державними зв'язками (владних структур і акторів суспільства) щодо забезпечення добробуту в мирні часи і збереження державності в часи геополітичних загроз.

У *горизонтальній* проекції соціальної згуртованості розглядається перебіг соціокультурного (*само) упорядкування* соціальних взаємодій акторами суспільства.

У межах проекції *суб'єктивної* реальності знаходяться соціально-психологічні інтерпретації соціальними а́кторами досвіду взаємодії з «іншими» (довіра, відповідальність, ототожнення з національною

спільнотою тощо). Це відображення досвіду, який пов'язується із баченням майбутнього, цільовими орієнтирами, настановами і самовизначенням кожного окремого громадянина.

Проекція об'єктивної реальності розкриває *особливості життєдіяльності населення в умовах загроз національній безпеці* (підтримуюча поведінка, соціальна інтеграція тощо).

Важливо зазначити, що в конструкції моделі соціальної згуртованості суспільства в умовах загроз національної безпеки є збіги із системою «Вимірювання соціальної згуртованості: схема два на два» Chan, J. (Chan, To, & Chan, 2006), але її змістовне наповнення розгорнуто на основі двох ***аспектів соціокультурного підходу***.

Перший — ***соціально-психологічний аспект соціальної згуртованості***, який *розкриває загально прийняті в суспільстві інституційні форми соціального життя та позаінституційні (позиційні) сторони соціальних відносин, що розглядаються з позиційного і інституційного планів.*

Другий — ***культурно-психологічний аспект соціальної згуртованості*** *висвітлює особливості культурного середовища, які склалися в конкретних соціокультурних умовах*.

<table>
<tr><th colspan="2">Проекція суб'єктивної реальності</th><th colspan="2">Проекція об'єктивної реальності</th></tr>
<tr><td>Горизонтальна проекція (соціокультурна взаємодія у суспільстві)</td><td>Соціально-психологічний аспект (само) упорядкування суспільних взаємодій:
Позиційний план;
Інституційний план.
Культурно-психологічний аспект (само) упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Соціально-психологічний аспект
(само) упорядкування суспільних взаємодій:
Позиційний план;
Інституційний план.
Культурно-психологічний аспект
(само) упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Горизонтальна проекція (соціокультурна взаємодія у суспільстві)</td></tr>
<tr><td>Вертикальна проекція (соціокультурна взаємодія держави і суспільства)</td><td>Соціально-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій:
Позиційний план;
Інституційний план.
Культурно-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Соціально-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій:
Позиційний план;
Інституційний план.
Культурно-психологічний аспект
упорядкування суспільних взаємодій</td><td>Вертикальна проекція (держава і суспільство)</td></tr>
<tr><th colspan="2">Проекція суб'єктивної реальності</th><th colspan="2">Проекція об'єктивної реальності</th></tr>
</table>

Рис. 2.1. **Модель проекцій соціальної згуртованості суспільства в умовах загроз національної безпеки**

Перш ніж описати зміст і дослідницький спектр задач щодо згуртування, які доречно вивчати в межах аспектів соціокультурного підходу, необхідно пояснити, чому в моделі соціальної згуртованості наша увага прикута саме до (поза)інституційних питань. З одного боку, ми вважаємо, що соціальний інститут, як стійкий комплекс формальних і неформальних соціальних зв'язків, настанов, принципів, норм і правил є

одним з факторів формування соціальної системи. При цьому, інституалізація є неперервним рухом щодо закріплення необхідних соціальних змін контекстуально актуальних і схвалюваних суспільством, змін, які забезпечують існування і розвиток держави. У процесі інституалізації відбувається становлення суспільних інститутів, які забезпечують стабільність та функціонування суспільства, закріплення його певних правил, норм життєдіяльності. А головне, відбувається формування національної ідентичності — конструювання громадянами своєї тотожності з певною національною спільнотою, її інститутами, поступовою інституалізацією соціальних взаємодій, важливих і необхідних для гуртування в часи небезпеки. Під таким кутом зору соціальні інститути й поступова інституалізація є суб'єктами впливу на формування ідентичностей, й, відповідно, на розподіл за певними параметрами оточуючих на «близьких» та «інших».

Саме тому, у часи загроз національній безпеці, для збереження національної ідентичності й згуртування народу важливо, по-перше, розуміти чинники, що впливають на цей процес та умови, необхідні для побудови спільності й інтеграції суспільства. По-друге, вивчати те, як розгортається інституалізація історичної пам'яті і яким є актуальний образ нації — чи вбачають себе громадяни спільністю людей, яких об'єднує не тільки спільна територія і економічні зв'язки, єдність та солідарність у спільних політичних діях, а й культурні традиції, цінності, мова. По-третє, враховувати смисли і соціальні зв'язки, які детермінують ідентифікацію з національною спільнотою, політичні ідеї і культурні цінності, що сприймаються та артикулюються більшістю громадян країни (Степико, 2011). По-четверте, знаходити шляхи підтримки партикуляризованої форми довіри, яка зміцнює міжособистісні, групові/мережеві зв'язки (горизонтальна проекція) та її генералізованої форми — абстрактної довіри до публічних осіб, владних структур, соціальних інститутів, міждержавних, наддержавних об'єднань, волонтерських організацій, фондів тощо (вертикальна проекція).

З огляду на вищесказане, на наш погляд, стабільність зв'язків і впевненість у порядності, чесності та передбачуваності поведінки інших, як на рівні окремих суб'єктів, так і колективних акторів, у складні для держави періоди, стає запорукою орієнтації суспільства на відповідальні рішення, націлені на перспективу та конструювання спільного майбутнього.

З другого боку, очевидним також є те, що культура конкретного соціуму є ретранслятором світогляду й контекстуально дієвих практик акторів. Тому варто наголосити, що в умовах геополітичних загроз і ризиків культура є контекстуально основоположною константою життєдіяльності суспільства, адже, культурні смисли вибудовуються на основі досвіду, набутого не тільки за життя, а й на базисі культурно-історичної пам'яті (Горностай, 2023). Саме тому в моделюванні соціальної згуртованості в умовах загроз важливо спиратися на психологічні історичні артефакти —

«згорнуті» досвіди минулого, які в нових контекстах розкривають знання про минуле. Варто враховувати культуру як інтегральну цінність суспільства в її матеріальних, соціально-політичних і духовних напрацюваннях. І, нарешті, доцільно розглядати культуру як спосіб реалізації людських потенціалів у матеріальній і духовній сферах. Інакше кажучи, національні культурно-психологічні основи — національна ідея, мотиви, духовні і ціннісні орієнтації, ідеали тощо, які в стабільних умовах і ситуаціях руйнування можуть бути психологічною опорою, згуртовують людей для досягнення загальної для суспільства мети.

Розглянемо детальніше *позиційний і інституційний* плани ***соціально-психологічного аспекту***. У змісті ***позиційного плану*** представлено соціально-психологічні особливості позиціонування акторів у горизонтальній і вертикальній проекціях, які проявляються у взаємодіях, соціальних зв'язках, соціальній ідентичності. Вивчення соціальних позицій у конкретному соціокультурному просторі передбачає збір наступних даних:

– про *взаємодії і взаємовпливи* акторів один на одного в час ризиків і загроз;

– про *соціальні зв'язки* в системах «люди — соціальні групи», та «суспільство — держава», важливі для розуміння особливостей функціонування соціальної системи і суспільства в цілому.

– про *соціальні ідентичності*, які свідчать про усвідомлення приналежності до певних соціальних груп та спільнот й, безпосередньо, про *національну ідентичність*, яка формується під впливом культури і історії, традицій і освіти та інших факторів й, на нашу думку, виступає основою для згуртування суспільства.

Зміст інституційного плану охоплює особливості перебігу інституційних і позаінституційних процесів у житті суспільства в певних умовах. Важливість вирішення цих завдань пояснюється тим, що розгортання означених процесів відображується в практиках акторів суспільства: безперервно змінюються соціальні зв'язки — неформальні взаємодії трансформуються у формалізовані (інституалізуються) або в разі їх руйнування, слабшання функціонал формальних інститутів замінюється спонтанними діями — посилюються неформальні мережі і горизонтальні зв'язки. У межах дослідження соціальної згуртованості в часи війни, це може бути вивчення наступних питань:

– *дії щодо згуртування* суспільства, що регулюються згідно загально прийнятих у суспільстві психологічних правил і норм, традицій і зразків поведінки, які впливають на взаємодію людей та забезпечують узгодженість їхніх дій задля досягнення спільних цілей у конкретних волонтерських групах, професійних / самоорганізованих спільнотах, ініціативних групах та ін.;

– *психологічні способи впливу* на акторів суспільства, що спрямовані на згуртування (це, наприклад, соціально-психологічні методи

управління — моральне стимулювання, переконання, наслідування, психічне зараження, а також методи маніпулювання, навіювання, та ін.);

– перебіг *процесів* поляризації суспільства, (дез) інтеграції, адаптації громадян до контекстуальних умов, саморегуляції, солідаризації тощо, які розкривають особливості проживання суспільством контекстуального періоду.

В якості ***одиниць аналізу соціально-психологічного аспекту*** можуть виступати:

1) *соціальні характеристики*, які описують властивості та особливості соціальних позицій акторів — їх соціальні ідентичності; соціальні ролі, соціальна адаптованість, толерантність тощо;

2) *динамічні елементи соціальної системи — соціальні групи та спільноти, процеси* (поляризації суспільства, (дез) інтеграції, адаптації, солідаризації та ін.), *дії щодо згуртування, соціальні зв'язки, взаємодії і взаємовпливи* між індивідами, групами та іншими соціальними утвореннями.

Культурно-психологічний аспект висвічує стійкі індивідуально-психологічні особливості, що формуються під впливом культури та соціального середовища: уявлення, переконання, цінності, норми, традиції і моделі поведінки, характерні для представників певної нації; смисли, які сформовані під впливом історичного досвіду тощо. Для розкриття питання про те, як соціокультурне середовище опосередковує соціальну згуртованість, важливо проаналізувати індивідуально-психологічні характеристики громадян, що відображають взаємозв'язок культури й психіки:

– *цінності, переконання та настанови*, сформовані в культурному середовищі й такі, що визначають поведінку як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях;

– *психологічні культурні норми* — загальноприйняті очікування щодо поведінки, мислення й емоцій, які вважаються прийнятними чи бажаними у певному соціумі;

– *психологічні смисли* соціальної згуртованості, опосередковані культурними та національними традиціями, що формують уявлення про належну поведінку в умовах війни.

Перелічені культурні напрацювання суспільства розглядаються як соціокультурні новоутворення, в якості їх ***одиниць аналізу*** можуть використовуватися наступні показники:

– *психологічні символічні артефакти*, що впливають на прийняття рішень, мають глибоке символічне значення для культури, історії, релігії. На їх основі вибудовується розуміння і сприйняття реальності та визначаються форми пристосування до дійсності. Такими символічними артефактами виступають: загально *національні ідеї, смисли,* які можуть запозичуватися / наслідуватися, *культурні системи психологічної взаємодії*

(норми, цінності, знання, правила взаємодії і особливості комунікації, притаманні певній культурі, ставлення до інших тощо);

– *психологічні дійові артефакти*, що представляють нематеріальні аспекти життя суспільства. Насамперед це сформовані під впливом культурного середовища моральні *переконання* та *настанови, ціннісні орієнтації* та ін.

Отже, можемо підсумувати, що **соціокультурний підхід до** соціальної згуртованості дозволяє визначати її як **стан динамічного об'єднання суспільства для вирішення актуальних проблем.** Соціальна згуртованість, як керівна ідея щодо збереження державності розгортається в умовах глибинної трансформації соціокультурних основ життєдіяльності суспільства — *соціальних і культурних*. Межами конструювання соціальної згуртованості ми вважаємо взаємопов'язані *соціально-психологічний* і *культурно-психологічний* аспект. Водночас розуміння суспільства як динамічної, соціально неоднорідної системи, здатної змінюватися під впливом контекстуальних умов і водночас створювати нові соціальні контексти, дозволяє зробити висновок про те, що:

– *розгортання інституційних і позаінституційних соціокультурних процесів є гнучким і контекстуально конгруентним;*

– *стан суспільства — це результат прояву «зовнішніх» — соціальних і «внутрішніх» — культурних і психологічних (не) формальних планів соціальної системи;*

– *безперервне переналаштування взаємодій суспільства і держави у горизонтальній і вертикальній проекціях є одною з причин нестабільності стану суспільства, зокрема стану соціальної згуртованості.*

І, нарешті, соціальна згуртованість *може вважатися результатом дій соціокультурного середовища,* адже взаємодії і взаємовпливи акторів суспільства в горизонтальній і вертикальній площині опосередковуються соціокультурним середовищем, при цьому, актори суспільства, в свою чергу, впливають на зміст соціокультурного середовища.

2.2. Зміни в соціокультурному полі суспільства: варіація в умовах війни

Крок другий. Аналіз теоретичних джерел дозволяє стверджувати, що в дослідженнях соціальної згуртованості академічного й політичного плану увага, зазвичай, зосереджується на вертикальній проекції, а саме на питаннях владної вертикалі, правових і нормативних комплексах, дієвих ідеологічних системах, умовах навколишнього середовища тощо. Водночас, вивчаючи функціонування громадян і держави в умовах війни, важливо враховувати зміни не тільки в вертикальній, а й в горизонтальній проекції соціальних взаємодій, які слугують індикаторами стану суспільства. Саме соціокультурні трансформації відображають (не)здатність соціальних систем пристосовуватися до викликів контексту, акумулювати ресурси, необхідні для подолання загроз, розгортати невикористані в мирний час можливості та конструювати сьогодення й майбутнє з урахуванням досвіду виживання в умовах небезпеки й невизначеності.

Отже, для визначення підгрунтя ***вимірів соціальної згуртованості*** (дані вищого порядку) на другому кроці ми вивчали вторинні дані щодо соціальної згуртованості в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці (психологічні індикатори і критерії). Упродовж 2023–2024 років для цього проводилося дослідження мішаними методами (напівструктуроване інтерв'ю, анкетування, контент-аналіз та процедура конструювання матриць за методом М. Б. Майлса і А. М. Хубермана). У роботі ми прагнули розглянути невирішені питання, пов'язані з метою, мотивами, (де)зінтеграційними чинниками згуртування суспільства, розуміння і врахування яких є важливими для зміцнення соціально-психологічних зв'язків у періоди геополітичної нестабільності та для попередження розгортання дезінтеграційних процесів. Якість й достовірність результатів забезпечувалися за допомогою тріангуляції даних, методичної тріангуляції та тріангуляції висновків.

У дослідженні використовувалася *емпірична вибірка*, яка відображала основні характеристики генеральної сукупності та *теоретична вибірка*, або теоретичний відбір — ітеративний збір та аналіз даних, необхідних для формування концептуального розуміння предмету. Опрацьовувалися текстові дані анкетування та близько 60 інтерв'ю (приблизно 600 сторінок) із 172 респондентами різних рівнів освіти (від повної загальної середньої освіти до освіти наукового рівню) із всіх регіонів України. Для виявлення певних закономірностей та особливостей розуміння соціальної згуртованості досліджувані віком від 18 до понад 70 років були розподілені на п'ять вікових когортних груп: 18–25 років, 26– 34 років, 35–47 років, 48–55 років, 56–70 років, які відповідають кластерам поколінь-сучасників, згідно з усвідомленими респондентами соцільними ролями та історичним періодом їх становлення (Довгань, 2020).

2.2.1. Індикатори соціальної згуртованості суспільства

Дослідження індикаторів соціальної згуртованості ми вибудовували на основі ідеї, що у взаємодії із респондентами ми зможемо виявити їх усвідомлені та неусвідомлені наміри й дії в умовах ризиків і зовнішніх загроз державі, а також суб'єктивне й об'єктивне оцінювання динамічного згуртування суспільства, що веде до конкретних соціальних рухів. За допомогою текстових матеріалів напівструктурованого інтерв'ю, які оброблялися індуктивним методом матриць M. Miles & A. Huberman (1994), ми намагалися визначити індикатори соціальної згуртованості суспільства. Вилучення обґрунтованого змісту з інтерв'ю здійснювалося в три етапи: (1) скорочення даних; (2) відображення даних; (3) оформлення / перевірка висновків.

На *першому етапі — «скорочення даних»* — виокремлювалися **смислові одиниці** та початковий перелік тем, які розкривали респонденти; теми кодувалися, й далі, смислові одиниці в межах кожного коду сортувалися за **тегами** — змістовими елементами, які сприяли впорядкуванню масиву даних. За описаною схемою на першому етапі було виділено такі **коди**:

– *мотиви* гуртування в умовах загроз і небезпеки, які спричинюють активність громадян, їх бажання і прагнення до об'єднання або дистанціювання;

– *чинники інтеграції / дезінтеграції* в суспільстві;

– *цільові орієнтири* згуртування суспільства (що саме стимулює, консолідує, опосередковує поведінку, політичні погляди, цінності різних груп населення в часи загроз і небезпеки тощо).

На *другому етапі* — «*відображення»* — елементи аналізу переносилися в дисплеї матриць та оформлювалися первинні висновки (з прикладами дисплеїв Матриць можна ознайомитися у Додатках А, Б, В). Зауважимо, що на початкових етапах якісного аналізу смислові одиниці не розглядалися як статичні; спостерігалися текстові «викиди», які виявлялися при подальшій побудові матриць. Заповнення дисплеїв здійснювалося ітеративно, що дозволяло перевіряти значущість, узгодженість, точність і повторюваність даних (Miles & Huberman, 1994 с. 50–88). Постійне повернення до першоджерел виконувало функцію фільтрації релевантного матеріалу, і хоч цей підхід уповільнював насичення дисплеїв, він забезпечував високу якість обробки текстів.

І, на решті, на *третьому етапі — «оформлення / перевірки висновків»* — виокремлені тематичні комплекси перевірялися щодо їх контекстуальної достовірності і логічності.

Проведений у три етапи якісний аналіз нередукованого тексту інтерв'ю дозволив поступово скоротити та систематизувати масив даних. Загалом було побудовано три Матриці. У базовий дисплей **Матриці 1** завантажувалися *сирі дані*, отримані на першому етапі аналізу матеріалів інтерв'ю: *змінні* — смислові одиниці виокремлені з текстів їх *коди* та *теги.*

Матриця 2 будувалася з метою виокремлення «ефектів» — ознак досліджуваного предмету (за Miles & Huberman, 1994, с. 207–237). Зазначимо, що в нашому дослідженні алгоритм виокремлення «ефектів» Miles & Huberman, ми використали для конкретизації *якісних індикаторів,* які свідчать про згуртованість суспільства або руйнування цілісності суспільства в часи загроз. **Побудування Матриці 3** дозволило конкретизувати ***ключові змінні — індикатори*** соціальної згуртованості українського суспільства в часи війни і встановити їх наявність у відповідях респондентів різного віку (див. Додатки А, Б, В).

Після впорядковування масиву даних в Матриці 1 і Матриці 2 були встановлені єдині для українців, що переживають військову агресію сусідньої країни *теги* та *індикатори* згуртування для кодів «*мотиви», «чинники (дез)інтеграції* суспільства» та «*цільові орієнтири згуртування*» (таблиця 2.1).

Було виявлено, що у межах ***коду «мотиви згуртування»*** розгорталися ***теги «****безпекові», «приналежності», «матеріальні», «екзистенційні»*, і їм відповідні ***індикатори***:

– «забезпечення безпеки», як прагнення громадян уникнути загроз і забезпечити індивідуальний (собі та близьким людям) та груповий (в громаді, країні) захист;

– «збереження соціальних зв'язків», які необхідні для надання підтримки і допомоги один одному в часи ризиків;

– «забезпечення економічної стабільності», яка реалізується шляхом адаптації економічної системи країни до внутрішніх проблем спричинених зовнішньою агресією;

– «збереження духовних традицій» для підтримки і формування національно-культурної ідентичності;

– «спрямованість у майбутнє», як свідоме планування свого життя в рідній незалежній країні, що охоплює різні сфери (відносини / стосунки, кар'єра, особистий розвиток тощо) та включає певні цілі та стратегії їх досягнення.

Для детального опрацювання текстових даних ***код «інтеграція суспільства»*** розглядався з суб'єктивного і об'єктивного боку. Його ***суб'єктивні теги*** — «*майбутнє»*, «віра одне в одного та взаємна *довіра»*, спільна «*мета»,* «національна *ідентичність*» охоплювали такі *індикатори*:

– «бачення спільного майбутнього», яке вибудовується на знанні історії минулого;

– «віра і довіра до інших», що опосередковують перебіг соціальної взаємодії й ґрунтуються на впевненості в надійності, порядності, доброзичливості (це довіра) та настановах, переконаннях (це віра) оточуючих;

– «спільна мета», що згуртовує в часи загроз і небезпеки;

– «сформована національна ідентичність», як ототожнення власної приналежності громадянами держави до певної нації, дотримання її культури,

традицій, мови, цінностей, її системи державотворення.

Таблиця 2.1

Індикатори соціального згуртування суспільства в часи війни

Теги		Індикатори соціального згуртування
Код: мотиви згуртування суспільства		
Безпекові		Забезпечення безпеки
Приналежності		Збереження соціальних зв'язків
Матеріальні		Забезпечення економічної стабільності
Езистенційні		Збереження духовних традицій і спрямованість у майбутнє
Код: інтеграція суспільства		
Суб'єктив	Майбутнє	Спільне майбутнє
	Віра/довіра	Віра одне в одного та взаємна довіра
	Мета	Спільна мета
	Ідентичність	Сформована національна ідентичність;
Об'єктивні	Культура	Дотримання культурних традицій та збереження їх різноманіття
	Зв'язки	Довготривалі соціальні зв'язки
	Дії	Дії злагоджені
	Право	Правова відповідальність за рішення;
Код: дезінтеграція суспільства		
Суб'єктивні	Міфи	Міфи (регіональні) щодо ідентичності, культури, мови
	Маніпулятивні впливи (політичні)	Штучна політична, культурна та ін. поляризація; політична нестабільність; політичні маніпуляції
	Воєнні впливи	Загрози державності (інформаційні)
	Добробут	Корупція, руйнування добробуту (суб'єктивні відчуття)
Об'єктивні	Маніпулятивні дії	Політичні маніпуляції; інформаційно-психологічні операції (ІПСО); соціальні невдоволення
	Воєнні дії (результати)	Еміграція/ міграція населення
	Добробут	Руйнування добробуту (психологічний, матеріальний)
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства		
Воєнна сфера		Успішне завершення боротьби
Допомагаюча сфера		Самоорганізація суспільства
Сфера перспектив		Збереження / побудова незалежної країни
Безпекова сфера		Забезпечення безпеки і захищеності суспільства
Духовна сфера		Забезпечення /розвиток духовності суспільства
Соціальні зв'язки		Збереження соціальних зв'язків
Економічна сфера		Економічна стабільність

Об'єктивні теги к***оду «інтеграція суспільства»*** — «*культура»*, «*соціальні зв'язки»,* актуальні *«дії»*, «*право»* представлялися наступними *індикаторами:*

– «дотримання культурних традицій», які передаються від покоління до покоління — сукупність матеріальних і духовних цінностей, національна мова, норми поведінки, звичаї, обряди, мистецтво, релігія та інші елементи культури;

– «довготривалі соціальні зв'язки», які є основою відносин у

суспільстві і соціальним ресурсом вирішення завдань;

– «злагоджені дії» акторів суспільства, необхідні для життя в складних умовах;

– «правова відповідальність за рішення», як юридичні наслідки в разі порушення закону або прав громадянами, які реалізуються правовою системою загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки громадян в суспільстві.

Виокремлені дані за кодом ***«дезінтеграція суспільства»*** також були розведені на групи суб'єктивних і об'єктивних інтерпретацій реальності.

Так, для ***суб'єктивних тег*** «міфи», «маніпулятивні політичні впливи», «воєнні впливи» «добробут» дієвими у всіх вікових групах були констатовані наступні ***індикатори***:

– «міфи (регіональні) про ідентичність, культуру, мову», що присутні в просторі життєдіяльності громадян (соціальному і медіа);

– «штучна поляризація (політична, культурна та ін.), політична нестабільність суспільства та політичні маніпуляції», які є підґрунтям для маніпулятивних політичних дій;

– геополітичні «інформаційні загрози державності» через використання інформаційного простору (кібератаки, пропаганда, дезінформація тощо), які дестабілізують геополітичну ситуацію й здійснюються з метою руйнування безпеки та суверенітету держави;

– відчуття панування «корупції», що підриває довіру до державних інституцій і впевненість у соціальній справедливості та «руйнування соціально-психологічного добробуту», яка результується втратою психологічного комфорту і бажання / здатності ефективно функціонувати.

Звернімо увагу, що визначені суб'єктивні індикатори відображують переживання, які проявляються у відчуттях втрати контролю над життям, невпевненості в майбутньому, у страхах, тривогах, фізичному та психологічному дискомфорті тощо. Ці дані наштовхнули на думку, що сприйняття геополітичних загроз, корупції, добробуту тощо залежить від особистих поглядів, інтересів, цінностей і уявлень, які не завжди відповідають об'єктивній реальності (наприклад, нерівнозначність суб'єктивних уявлень громадян про корупцію об'єктивному Індексу сприйняття корупції).

Для ***об'єктивних тег*** коду ***«дезінтеграція суспільства»*** – «маніпулятивні дії», результати «воєнних дій», фактичне руйнування «добробуту» – відповідними були такі індикатори:

– «політичні маніпуляції, інформаційно-психологічні операції (ІПсО), соціальні невдоволення», як втілення маніпулятивних впливів у політичний простір;

– вимушена «(е) міграція населення» у результаті воєнних дій, яка впливає на демографічну структуру, економіку та соціальний ландшафт територій.

– «руйнування психологічного і матеріального добробуту», як погіршення психологічного стану і дефіцит ресурсів для задоволення базових

потреб.

Цілком очевидно, що перелічені ***об'єктивні індикатори*** вказують, з одного боку, на значущість і дієвість психологічних методів прихованого контролю над поведінкою, думками й переконаннями громадян заради досягнення певних цілей. З іншого, на те, що вимушена (е)міграція населення призводить до соціальних проблем, таких як зростання соціальної нерівності, культурних конфліктів тощо, що не сприяє гуртуванню населення. Крім того, руйнування добробуту опосередковано вказує на зменшення можливостей виживання та відновлення під час та після війни.

І, нарешті, в результаті аналізу текстів щодо ***цільових орієнтирів згуртування*** було диференційовано ***теги*** за сферами життєдіяльності громадян — «воєнна», «перспектив», «безпекова», «духовна», «економічна», «сфера допомоги», «сфера соціальних зв'язків» та відповідні сферам ***індикатори***: «успішне завершення боротьби»; «самоорганізація суспільства»; «збереження / побудова незалежної країни»; «забезпечення безпеки і захищеності суспільства»; «забезпечення / розвиток духовності суспільства»; «збереження соціальних зв'язків»; «економічна стабільність».

Зауважимо, що інтерпретуючи *цільовий орієнтир як мету,* заради якої варто гуртуватися ми спробували також конкретизувати його часову специфіку. Так, у *теперішньому* часі будо виявлено, що актуальним для опитаних є боротьба з зовнішнім агресором, самоорганізація суспільства за для оптимального функціонування в складних умовах, забезпечення безпеки і захищеності громадян від існуючих і потенційних загроз. Аналізуючи відповіді щодо впливу гуртування суспільства в минулому на сьогодення ми можемо з впевненістю наголосити, що наші сучасники вважають, що 1) гуртування є основою незалежної країни, політично самостійної, захищеної від зовнішніх загроз, культурної держави, із верховенством права, демократичних інститутів та духовно розвинутим суспільством; 2) у згуртованій країні суспільство має високі моральні цінності, дотримується етичних норм, самовдосконалюється тощо; 3) напрацьовані в *минулому* соціальні зв'язки є базою добробуту і благополуччя *сьогодення і майбутнього*.

У подальшій роботі побудування **Матриці 3** дозволило виявити, що у висловах респондентів щодо гуртування суспільства є багато повторів, це підтверджувало їх перебування в єдиному соціокультурному просторі, у той же час були виявлені змінні зафіксовані лише у текстах певних вікових груп. На основі ітеративного опрацювання текстів ми розвели ключові змінні соціальної згуртованості на дві групи: (1) про які наголошують лише представники певних вікових груп, (2) такі змінні, що є у відповідях усіх респондентів.

Відтак, виокремлені ключові змінні, що дублювалися у текстах ***усіх опитаних*** ми визначали як такі, що є ***індикаторами соціальної згуртованості суспільства*** (дивитися висновки за Матрицею 3 в табл. 2.2). У той же час, змінні, присутні лише в текстах певних ***вікових груп***, враховувалися ***індикаторами соціальної згуртованості*** значущими лише

одній чи двом віковим групам (поколінням).

Таблиця 2.2

Індикатори соціальної згуртованості суспільства в часи війни (за даними Матриці 3)

Теги	**Індикатори соціальної згуртованості** (смислові одиниці вказані в скобочках)
Код: мотиви згуртування суспільства	
Безпекові	*Подолання загроз життю*
Приналежності	*Збереження/підтримки існуючих соціальних зв'язків*
Матеріальні	*Досягнення/збереження економічної безпеки*
Екзистенційні	*Побудова майбутнього; збереження/підтримки духовних зв'язків, традицій*
Код: інтеграція суспільства	
Дії	*Злагоджені дії у часи загроз/небезпеки* (дії із забезпечення безпеки; виконання актуальних завдань; волонтерство; командні дії; дії у надзвичайних ситуаціях; відповідь на воєнну загрозу)
Зв'язки	*Міцні соціальні зв'язки* (мережеві спільноти; зв'язки один з одним; розподіл обов'язків; мобілізація ресурсів; родина)
Віра/довіра	*Підтримка і допомога у взаємодіях; віра одне в одного та взаємна довіра,* (порядність і доброзичливість; взаємопідтримка і допомога; довіра; віра у власні сили; віра в іншого, у перемогу)
Ідентичність	*Національна ідентичність* (формування національної ідентичності протягом життя)
Культура	*Національна ідея, культурне різноманіття і дотримання національних традицій* (формування національної ідеї; різноманітність культур, дотримання традиції)
Право	*Соціальна відповідальність; непорушні громадянські права* (відповідальність за рішення, права громадян)
Мета	*Спільна мета* (спільна мета; досягнення мети)
Майбутнє/минуле	*Бачення спільного майбутнього* (перспективи майбутнього; спільне майбутнє)
Код: дезінтеграція суспільства	
Воєнні впливи / дії	*Загрози, руйнування і невизначеність воєнного часу* (загрози державності; загрози незалежності, результати воєнних дій, руйнування війною, невизначеність)
Міфи (соціально-політичні)	*Політична нестабільність і розшарування суспільства* (розшарування суспільства; поляризація суспільства; політична нестабільність; регіональні протистояння між політичними елітами; протистояння щодо ідентичності, культури, мови)
Маніпулятивні впливи /дії	*Політичні маніпулятивні дії/впливи; суспільні протести*; політичні маніпуляції; непорядність по відношенню до інших; політичні маніпуляції (дії/впливи); невдоволення в суспільстві)
Руйнування добробуту	*Корупція в державі та економічні ризики*; (корупція; руйнування добробуту; економічні ризики)
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства	
Воєнна сфера	*Подолання геополітичної загрози державності країни воєнним шляхом* (зовнішня загроза, втрата державності, успішні воєнні дії, боротьба за державність)
Безпекова сфера	*Забезпечення безпеки і виживання в* в надзвичайних та складних ситуаціях (виживання, безпека, дії в надзвичайних ситуаціях)
Допомагаюча сфера	*Надання допомоги іншим* (*волонтерської)* (волонтерська діяльність, підтримка і допомога, самоорганізація)
Сфера перспектив	*Подолання загроз і побудова незалежності країни* (подолання ризиків, загроз, незалежність країни)
Економічна сфера	*Збереження культурної, матеріальної спадщини* (збереження власної, культурної спадщини)

Так, індикаторами *мотивів згуртування суспільства* визначено 1) спрямованість на подолання загроз життю, 2) збереження/підтримка

існуючих соціальних зв'язків, 3) досягнення/збереження економічної безпеки, 4) побудова майбутнього (в незалежній Україні), 5) збереження/підтримка духовних зв'язків та традицій.

Індикаторами інтеграції суспільства є: 1) злагоджені командні дії, 2) міцні соціальні зв'язки, 3) підтримка і допомога у взаємодіях, 4) віра і довіра до інших, 5) формування національної ідентичності, що є динамічним процесом, який триває все життя, 6) національна ідея, 7) культурне різноманіття і дотримання національних традицій, 8) соціальна відповідальність й непорушні громадянські права, 9) спільна мета, 10) бачення спільного майбутнього.

Індикаторами дезінтеграції суспільства є: 1) загрози, руйнування і невизначеність воєнного часу; 2) політична нестабільність і розшарування суспільства; 3) політичні маніпулятивні дії/впливи; 4) суспільні протести; 5) корупція в державі та економічні ризики.

Індикатори цілових орієнтирів згуртування суспільства в часи війни це: 1) подолання воєнним шляхом геополітичної загрози державності країни, 2) забезпечення безпеки і виживання в надзвичайних та складних ситуаціях, 3) надання підтримки і волонтерської допомоги іншим, 4) подолання загроз і побудова незалежності країни, 5) збереження (культурної) спадщини.

Відмітимо, що на кроці конкретизації індикаторів у Матриці 3 ми не виявили «викидів» мотиваційних змінних, характерних лише для конкретних вікових груп. У той же час, між віковими групами були знайдені відмінності щодо інтеграційних/дезінтеграційний змінних та мети соціальної згуртованості. Виявлена варіативноість у розумінні зазначених показників гуртування стала причиною продовження аналізу **Матриці 3** й конкретизації індикаторів, значущих для представників кожної з вікових груп. У результаті проведеної роботи було визначено, що *індикаторами соціальної згуртованості* для представників вікової групи ***18–25 рр***. є наступні:

– *інтеграційні* — лідер, за яким готово рухатися суспільство, загальна відповідальність за власні дії в умовах війни, революційні зміни, креативні дії, визвольна боротьба, загальне діло;

– *дезінтеграційний індикатор* — втрата перспектив бізнесу;

–*цільові орієнтири згуртування* — подолання геополітичної загрози, політична безпека, економічна безпека, збереження соціальних зв'язків, збереження духовності.

Для когорт ***26–34 рр***. *інтеграційними індикаторами,* передусім, є революційні зміни в суспільстві, а *дезінтеграційними* — особистісний егоїзм громадян, ІПсО та роз'єднаність еліт; *цільові орієнтири гуртування* пов'язані з перспективами подолання геополітичної загрози і необхідність збереження духовності.

Когорти ***35–47 рр.*** *інтегрує* визвольна боротьба, а *дезінтегрує* ІПСО та роз'єднаність еліт. *Цільовим орієнтиром гуртування* виступає потреба в збереженні соціальних зв'язків.

Когорти ***48–55 рр.*** *інтегрує*, з одного боку мова, необхідність

збереження культурної спадщини, а з іншого необхідність і потреба моніторингу актуальної інформації сьогодення: новин, контролю стану близьких і розгортання ситуації тощо. Це покоління вважає, що *дезінтегрує* суспільство геополітична нестабільність та роз'єднаність еліт, втрата добробуту (матеріального забезпечення), вимушена міграція / еміграція. *Цільовим орієнтиром* соціальної згуртованості є збереження духовності.

Для когорт ***56–70 рр.*** *інтеграційними індикаторами є,* найперше, рідна мова, а *дезінтеграційними* — інформаційно-психологічні операції (ІПсО), які впливають на свідомість та поведінку людей, геополітична нестабільність та можливі невдоволення в суспільстві. Зауважимо, окремих ключових змінних, що відрізняли би мету покоління 56–70+ р.р. не було виявлено.

Перед подальшим викладом матеріалу звернімо увагу на те, що в процесі конструювання матриць основні показники згуртування і руйнування цілісності суспільства викристалізовулися поступово. Можна констатувати, що виокремлені дані вказують на те, що *згуртовують суспільство в часи війни*, насамперед, напрацьовані соціальні і духовні зв'язки, усталені культурні традиції та моделі поведінки, які передаються з покоління в покоління, стабільна і дієва правова і економічна система держави, в якій діє верховенство права. У той же час загрози життю громадян та економічні ризики, політична нестабільність як така, що ускладнює управління державою й політичні маніпулятивні дії, спрямовані на негласний вплив на громадську думку за ради прихованого управління поведінкою громадян *руйнують цілісність суспільства*.

Тріангуляція методів і даних. Для уточнення індикаторів соціальної згуртованості в подальшій роботі використовувалася тріангуляція методів — порівнювалися дані інтерв'ю (результати подано вище), дані отримані за допомогою критерію узгодженості (χ^2) і авторської анкети, яка складалася із незакінчених речень та запитань щодо *(дез) інтеграції суспільства* — «Хто або що згуртовує / руйнує цілісність суспільства в воєнні часи?», *мотивів соціальної згуртованості* — «Громадян України спрямовує до гуртування…», *цільових орієнтирів згуртування суспільства* — «Суспільство згуртовується з метою…». Зібрані в 2024 році матеріали відповідей на анкету опрацьовувалися за допомогою контент-аналізу, кількісні дані підлягали *математичній обробці* за допомогою Критерію узгодженості Пірсона. Це дозволило уточнити проявленість певних індикаторів у всіх опитаних респондентів (наголосимо, що аналіз відповідності окремих вікових груп (поколінь) за критерієм $\chi 2$ не проводився). Проведена робота результувалася відбором з матеріалів відповідей текстових одиниць, що за критерієм $\chi 2$ вказували на статистично значущі ($p = 0{,}000$ — $p \leq 0{,}05$) та на рівні тенденцій ($p < 0{,}06$ — $p < 0{,}1$) зв'язки.

На завершальному етапі тріангуляція взаємодоповнюючих матеріалів із різних джерел дозволила перевірити висновки та відкинути ключові змінні отримані за аналізом інтерв'ю як такі, що не отримали підтвердження — дублювання текстовими одиницями контент аналізу і за критерієм узгодженості (χ^2). див. Додаток Д.

Проведена робота дозволила конкретизувати ***домінантні індикатори соціальної згуртованості*** в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці (див. табл. 2.3). Так, *домінантними мотиваційними індикаторами соціальної згуртованості суспільства* визначено вмотивованість населення забезпечити економічну безпеку, підтримувати соціальні та духовні зв'язки та подолати (попередити) загрози життю.

Домінантними індикаторами інтеграції суспільства є злагоджені дії акторів суспільства в складних умовах; існування міцних соціальних зв'язків між акторами, що ґрунтуються на спільних інтересах, взаємній підтримці тощо; непорушні громадянські права, які забезпечуються державою; віра та довіра громадян один до одного.

Ц*ільовими орієнтирами* для згуртування суспільства виступає збереження спадщини, як власної так і культурної, надання допомоги та забезпечення безпеки і виживання, і, головне, подолання загроз незалежності України.

Таблиця 2.3

Домінантні індикатори соціальної згуртованості і руйнування цілісності суспільства в часи війни

Індикатори соціальної згуртованості	
Мотиваційні індикатори	Забезпечення економічної безпеки
	Підтримка соціальних та духовних зв'язків
	Подолання (попередження) загроз життю
Інтеграційні індикатори	Злагоджені дії
	Міцні соціальні зв'язки
	Непорушні громадянські права
	Віра/довіра
Цільові орієнтири	Збереження спадщини (власної, культурної)
	Надання допомоги
	Забезпечення безпеки і виживання
	Подолання загроз незалежності країни
Індикатори руйнування цілісності суспільства	
Дезінтеграційні індикатори	Політична нестабільність і розшарування суспільства
	Корупційні та економічні ризики

Домінантніими індикатори руйнування цілісності суспільства в часи війни — *дезінтеграції суспільства* є *політична нестабільність*, ознакою якої є непередбачуваність, хаотичність та дезорганізованість політичних процесів в державі або суспільстві, що результується зловживанням владою, конфліктами та недовірою до державних інститутів; посилення соціальної нерівності, що призводить до загострення *розшарування суспільства*, коли суспільство ділиться на більш чіткі соціальні верстви (страти) за показниками культури, мови, доходу, влади та престижу тощо, що може призводити до зростання соціальних суперечностей та конфліктів; *корупційні та економічні ризики*, що виникають в умовах, в яких можливо зловживання посадовими повноваженнями для власної вгоди та у ситуаціях, які мають невизначений економічний результат й перешкоджають досягненню цілей, важливих для

збереження державності.

Проведена на інтегрувальному етапі роботи тріангуляція висновків дозволила конкретизувати особливості гуртування суспільства, які діють **в час миру і війни**. У тріангуляції висновків ми використовували дані отримані за результатами (1) мета-аналізу політичних і наукових концепцій соціальної згуртованості мирного часопростору (здійснювався на етапі аналізу теоретичних джерел) та описаного вище (2) аналізу емпіричних даних щодо гуртування суспільства в часи загроз і небезпек (Довгань, 2023, 2024б). Аналітична робота за використаним методом результувалася наступними узагальненнями.

По-перше, у *мирному* і *воєнному* часопросторі складними агрегованими мегаáкторами (міждержавні, наддержавні утворення) і макроáкторами (країни, системи державного управління) концепт «соціальна згуртованість суспільства» використовується в політичних практиках соціально-психологічної підтримки, соціальної реалізації й покращення якості життя населення:

– характеристики відносин у суспільстві (формальні / неформальні);

– характер прояву відносин у суспільстві (суб'єктивний — довіра до інших, приналежність до суспільства, готовність до чогось та ін.; об'єктивний — фактичне співробітництво, професійні спільноти та ін.);

– сфери діяльності (політична, економічна, соціокультурна тощо);

– розташування в просторі (міждержавне, міжміське, міста та області, мікрорайонів тощо);

– проекції відносин («горизонтальні» і «вертикальні» відносини між людьми і державою);

– організація взаємодій (використання «зверху вниз» правових і політичних інструментів, забезпечення «знизу вгору» взаємодії суспільства і управлінців на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях) (Довгань, 2023, 2024б; Brunazzo,2016; Concerted development of social cohesion… 2005; Easterly & Woolcock, 2000; Lisbon European council… 2000; Ritzen, Treaty on European Union… 1992).

По-другє, у *мирному* і *воєнному* часопросторі є універсальні *умови для гуртування* суспільств: *розгалужені соціальні мережі*, які приймають активну участь у суспільному житті й мають високий рівень інституційної та соціальної довіри; сформована *соціальна ідентичність громадян*, яка відображує усвідомлення приналежності до певного соціуму; *орієнтація суспільства на громадський порядок, солідарність, загальне майбутнє і якість життя*.

По-третє, у *мирному і воєнному* часопросторі цільові орієнтири соціальної згуртованості мають відмінності. Так, мегаáктори і макроáктори сучасної Європи вбачають *метою* гуртування *мирних* суспільств *добробут* — рівні права й можливості для всіх громадян (участь у демократичних процесах, управління професійним і особистим розвитком, самовиразом й самореалізацією, утворенням сім'ї тощо). *Цільовими орієнтирами* згуртування суспільства в період *війни* виступають: подолання геополітичної загрози;

політична і економічна безпека; збереження соціальних зв'язків; збереження духовності. Розкриємо цільові орієнтири воєнного часопростору більш детально.

Цільовий орієнтир «*подолання геополітичної загрози*». Вбачається, що геополітична загроза представляє собою явні чи потенційні дії, що впливають на реалізацію національних інтересів, створюють небезпеку втрати контролю і панування над ресурсами країни. В умовах зовнішніх небезпек соціальна згуртованість є необхідною для подолання впливу та військово-політичної узурпації територій країни іншими державами, необхідною для реалізації можливостей, механізмів та форм контролю простору з боку політичних інститутів мега- і макроакторів країни, що потерпає і країн союзників. Соціальна згуртованість є важелем досягнення балансу політичних, військових та ін. сил, здійснення контролю в геополітичному просторі над діями сугесторів.

Цільовий орієнтир «*політична і економічна безпека»* розгортається в межах складових національної безпеки країни. *Політична безпека* — це стан політичної системи, що забезпечує життєдіяльність суспільства. Досягнення політичної безпеки вбачається можливим у разі взаємодії держави із суспільством, їх перебування в стані взаємної відповідальності і зв'язку, у якому жодна із сторін неспроможна обійтися без іншої. В свою чергу е*кономічна безпека* є результатом роботи політики держави, уявляється сукупністю дій, необхідних для функціонування економіки в стабільних і небезпечних умовах. *Політична і економічна безпека* держави і суспільства досягається, якщо в політичній площині функціонує система скоординованих політичних і економічних заходів, які відповідають внутрішнім та зовнішнім загрозам.

Цільовий орієнтир «*збереження соціальних зв'язків*» передбачає продовження взаємодій індивідів або груп (короткостроковий чи довготривалий час) в умовах небезпеки. Соціальні зв'язки, за отриманими якісними даними, вважаються об'єднуючими засадами, які необхідні для збереження цілісності і зміцнення суспільства, дають змогу обмінюватися інформацією, результатами діяльності, організовувати і надавати допомогу і підтримку тощо. Зрозуміло, що у будь які часи соціальні зв'язки є результатом скоординованих дій населення, виникають на основі спільних поглядів, потреб, цінностей, комунікації і контактів тощо. Соціальні зв'язки, як соціальний капітал, є ресурсом і шляхом отримання благ і забезпечення потреб… Саме тому, ефективні соціальні зв'язки в складних умовах надзвичайних ситуацій, загроз, війни підтримують у людей відчуття відносної захищенності як на мікрорівні рівні (малих груп) так і на мезорівні рівні (державних, громадських, політичних, релігійних соціальних інститутів). Зауважимо, що депривація в результаті порушення соціальних зв'язків розбалансовує масові настрої, посилює стан дискомфорту й соціальну напругу, тим саме впливає на стійкість суспільства до випробувань.

За причиною багатогранності поняття «*духовність*», інтерпретувати однозначно цільовий орієнтир «*збереження духовності*» складно. Насамперед тому, що в умовах довготривалих випробувань, соціальної нестабільності і руйнування державних і власних ресурсів духовність набуває варіативності значення і змісту. У науковій літературі цей термін розуміється як відношення до культури, традицій, світу, себе і інших, цінностей, настанов тощо. Для опитаних респондентів духовність — це рівновага, психічне здоров'я, життєрозуміння і життєтворчість… Тобто, з одного боку, духовність — це опора на релігійні основи, з іншого, це складова життя, яка відображує значущість для людини моралі і її усвідомлення власного вкладу в самотворення і творення світу, що є навколо. Таким чином, духовність, як ресурс стабільності в нестабільному просторі і позитивних відносини з іншими людьми, є потенціалом самоорганізації окремих людей, організації та гуртування суспільства. У практичній площині ці трактування духовновті пояснюють важливість для громадян воюючої держави цього аспекту мети, адже відкривають ще один шлях до гуртування суспільства.

По-четверте, у мультидисциплінарних дослідженнях *виміри* соціальної згуртованості і їх *індикатори* розглядаються, переважно, у межах трьох *аспектів згуртування суспільств*: ***культурно-територіальний, державно-управлінський*** та ***соціального капіталу***.

Натомість, у ***культурно-територіальному аспекті*** згуртованості мирної Європи враховуються індикатори щодо відчуття і усвідомлення громадянами їх територіальної *приналежності* та *ідентичності*, актуальні інтереси, традиції, яких дотримується населення; *визнання* або *відторгнення* певних груп і спрямованість суспільства на *побудову майбутнього*. За результатами проведеного дослідження було визначено, що в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці переважна більшість респондентів (понад 50%) фокусують свою вагу на національній ідентичності, і менше ніж 50% опитаних вважають, що сформована територіальна ідентичність опосередковує гуртування. У той же час, громадяни всіх вікових груп (від 16-ти і більше 70-ти років) стверджують, що гуртуватися необхідно заради майбутнього та його побудови в незалежній суверенній державі.

У мирні часи в ***державно-управлінському аспекті*** *згуртованості* актуальними є питання забезпечення *соціального порядку і контролю, довіри* до державно-правових інститутів та визнання їх *легітимності / нелегітимності*, управління громадськими справами, *активної / пасивної участі* громадян у політичному житті, солідарності громадян щодо *прийняття / відмови* від соціально-політичних змін. У часи війни індикатори *державно-управлінського аспекту*, за емпіричними даними, набувають нових акцентів. А саме, окрім регулювання суспільних відносини за допомогою юридичних засобів — «зверху вниз» — від держави до суспільства й забезпечення захисту громадянських прав, діють «горизонтальні» механізми взаємодії — населення усвідомлює *соціальну відповідальність* за збереження державності країни, активізується *самоуправління і самоорганізація в*

громадах (злагоджені командні дії, волонтерська підтримка і допомога тощо), при цьому політична активність населення знижується. Очевидно можна говорити про те, що питання виживання сприяють активізації процесів горизонтальної взаємодії.

В аспекті ***соціального капіталу***, є питання, які залишаються актуальними у всі часи: *включення / виключення громадян* у суспільні відносини, функціонування *соціальних мереж* та стабільність *соціального капіталу.* Індикаторами позитивного вирішення цих питань є довіра людей один до одного, до суспільних інститутів, міцні соціальні зв'язки, спрямованість соціальної політики на запобігання соціальної ізоляції, дискримінації, маргіналізації населення. У часи небезпек в аспекті ***соціального капіталу*** на перший план, з одного боку, виходять індикатори, які вказують на те, що держава і суспільство намагаються запобігти корупції та мінімізувати економічні ризики, попередити розшарування і поляризацію (щодо національної ідентичності, влади, культури, мови; зловживання владою чи посадовими повноваженнями, роз'єднаність суспільства та еліт тощо). З другого боку, індикаторами згуртованості будуть злагоджені дії громадян, взаємопідтримка, оцінки оточуючих як порядних, віра і довіра до інших (це проявляється у формуванні волонтерських об'єднань, організації системи надання допомоги і взаємопідтримки за ради безпеки і виживання, збереження існуючих і налагодження нових соціальних зв'язків), віра у мирне і безпечне майбутнє.

Підсумовуючи проведений аналіз можемо з впевненістю стверджувати, що індикатори стану суспільства є ознаками і віддзеркаленням особливостей суспільного життя і культури, конгруентні контексту життя. Саме тому, в умовах війни для корегування процесів (дез)інтеграції важливо враховувати, з *одного боку,* домінантні індикатори соціальної згуртованості: *значущих для суспільства духовних та соціальних зв'язків*, що слугують моральними орієнтирами, основою особистих і релігійних переконань, культурних принципів, цінностей тощо; *впевненості* громадян у тому, що державою будуть *захищені громадянські права*, які належать людям від їх народження; стійка *віра співгромадян*, як переконаність у надійності близького і далекого оточення — мікро і макросередовища, що не потребує доказів та *довіра до інших*, як впевненість у випробуваності інших людей, що спирається на досвід або переконання; *злагодженість дій*, які ґрунтуються на постійному обміні інформацією, взаємній підтримці, детальному плануванні і розподілі ролей та обов'язків між учасниками, які узгоджено виконуються акторами суспільства для виживання і боротьби, вирішення актуальних завдань і досягнення спільної мети. І, з *другого боку*, пам'ятати про індикатори, які в умовах війни вказують на руйнування цілісності суспільства — це політична нестабільність в результаті урядових криз, що знижує ефективність виконання управлінських функцій органами влади; розшарування суспільства в результаті вибудовування штучної системи нерівності щодо доступу до ресурсів,

соціальних благ, культури, мови тощо; ризики корупційних та негативних економічних впливів на розвиток загального добробуту суспільства.

2.2.2. Критерії соціальної згуртованості суспільства та ризикогенної взаємодії

У продовження аналізу вторинних даних, на основі яких вибудовуються дані вищого порядку (виміри феномену) вивчалися комплексні ознаки — *критерії стану суспільства*, що відображають рівень його згуртованості або дезінтеграції. Передбачалося, що кожен критерій охоплює сукупність показників щодо стану суспільних зв'язків та міри цілісності соціальної системи. Визначені показники розглядалися як характеристики, значущі для отримання об'єктивних даних про суспільні процеси, пояснення їхньої природи, формування аналітичних орієнтирів та уявлення про соціальну згуртованість.

У нашому дослідженні критерії соціальної згуртованості вивчалися в межах означених рамок соціокультурного аналізу (п. 2.1). Респондентам пропонувалося розкрити незакінчені речення і запитання з другого блоку анкети: «Згуртованому суспільству притаманно…», «У згуртованому суспільстві завжди…», «Які дії населення в складних ситуаціях завжди є ознаками гуртування?», «Що завжди єднає українське суспільство?», «Що завжди роз'єднує суспільство?». Отримані текстові матеріали аналізувалися за допомогою контент-аналізу.

За результатами суб'єктивної оцінки показників, які притаманні згуртованому суспільству (перше незавершене речення анкети) було виокремлено основні смислові одиниці із різними частотами появи в масиві даних, їх кількісна систематизація дозволила виявити найбільш згадувані: «готовність до спільної дії (спільний захист, протест, волонтерство тощо)» (86,1%), «загальна мета» (66,3%), «соціальні зв'язки між громадянами» (59,9%), «спільність цілей громадян» (55,8%), «спільність поглядів громадян» (50,9%), «національна ідентичність громадян» (50%).

Серед показників, що за суб'єктивним баченням респондентів завжди є в згуртованому суспільстві (друге речення анкети) більш повторюваними виявлено змістовні одиниці про те, що «дія команд/груп/спільнот, має підпорядковуватися загальній меті» (62,2%), що «дії громадян мають бути злагодженими» (58,1%), «громадяни несуть відповідальність за прийняття рішень» (55,8%), «закони захищають права громадян» (54,1%), є «розподіл відповідальності» (54,1%), «громадяни можуть презентувати різноманітність поглядів» (51,2%).

В описі дій населення, які в складних ситуаціях завжди є ознаками гуртування (це відповіді на третє запитання анкети) частіше за інших опитані наголошували, що на згуртованість вказує «надання один одному допомоги, підтримки» (86,5%), «налагодженні зв'язки один з одним» (73,1%), «спільна

розробка загальних планів виходу із складної ситуації» (61,4%), «спільні дії» (58,5%).

У відповідях досліджуваних на четверте запитання *«Що завжди єднає українське суспільство?»*, найчастіше повторювалися смислові одиниці щодо «загальної мети» (68%), значущості сформованої «національної ідентичності» (57,6%), присутності «воєнної загрози» (56,4%), спрямованість громадян на «вибудову спільного майбутнього» (54,7%), їх перебування в історично сформованій «культурі» (54,1%) та дотримання «традиції» (51,2%).

І, на решті, контент-аналіз відповідей на запитання *«Що завжди роз'єднує суспільство?»* виявив, що руйнують єдність суспільства, на думку респондентів «маніпулятивні дії в політиці» (78,5%), «конфлікти» (73,8%), «завідомо неправдиві повідомлення» (61%), «влада» (52,3%).

На кроці аналітико-синтетичної обробки даних було виокремлено текстові одиниці відповідей, які наскрізно повторювалися у різних питаннях або несли схоже змістове навантаження. У результаті зіставлення й узагальнення були сформовані три групи показників гуртування, в які об'єднувалися текстові одиниці, згідно їх смислового наповнення і часового спрямування (теперішнє, майбутнє, минуле).

У свою чергу групу текстових одиниць, які вказують на активність у ***теперішньому*** часі було сегментовано на три підгрупи. А саме:

1. Інваріанти щодо ***спільних дій задля подолання ризиків:*** «Готовність до спільної *дії* (спільний захист, протест, волонтерство тощо)» (за матеріалами першого питання — 86,1%, третього питання — 58,5%), «Злагоджена *дія* команд/груп/спільнот» (58,1%), «Воєнна загроза» (56,4%), «Громадяни несуть відповідальність за прийняття рішень» (55,8%), «Є розподіл відповідальності» (54,1%).

2. Вислови щодо ***актуальних соціальних зв'язків задля підтримки і допомоги в часи загроз:*** «Надання один одному *допомоги*, підтримки» (86,5%), «Налагодження *зв'язків* один з одним» (73,1%), «Соціальні *зв'язки* між громадянами» (59,9%).

3. Смислові одиниці щодо ***штучного роз'єднання суспільства***: «Маніпулятивні дії в політиці» (78,5%), «Конфлікти» (73,8%), «Завідомо неправдиві повідомлення в медіа просторі і соціальній взаємодії» (61%), «руйнівні дії влади» (52,3%).

У групу щодо спрямованості у ***майбутнє*** було віднесено наступні смислові одиниці: «Загальна *мета*» (питання 4 та питання 1 — 68% та 66,3% відповідно), «Дія команд/груп/спільнот *підпорядковується загальній меті*» (62,2%), «Спільна *розробка загальних планів* виходу із складної ситуації» (61,4%), «*Спільність цілей* громадян» (55,8%), «*Вибудова спільного майбутнього*» (54,7%), «*Спільність поглядів* громадян» (50,9%).

І в третю групу ***«минуле»*** увійшли смислові одиниці, побудовані на соціокультурних засадах національного єднання: «Національна ідентичність громадян» (питання четверте та перше — 57,6% та 50% відповідно),

«Культура» (54,1%), «Закони захищають права громадян» (54,1%), «Традиції» (51,2%), «Громадяни можуть презентувати різноманітність поглядів» (51,2%).

Проведена робота щодо об'єднання змістовних одиниць за часовим і смисловими параметрами дозволила систематизувати показники й конкретизувати чотири критерії соціальної згуртованості, дієві в умовах загроз національній безпеці й один критерій, що вказує на існування загрози штучного роз'єднання й поляризації суспільства (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Критерії соціальної згуртованості в умовах загроз національній безпеці

Часова основа	**Показники**	**Критерій**
Теперішнє	Спільні дії; Злагоджені дії; Відповідальність за дії; Розподіл відповідальності за дії	**Відповідальних дій**
	Взаємодопомога і підтримка; Налагоджені соціальні зв'язки	**Соціальних зв'язків**
	Маніпулятивні дії, конфлікти у державно-громадському управлінні; Впровадження практики «завідомо неправдивих повідомлень у медіа просторі і соціальній взаємодії»	**Штучного роз'єднання**
Майбутнє	Загальна мета; Спільні плани щодо подолання ризиків; Спільне бачення майбутнього	**Спільної перспективи**
Минуле	Посилення відчуття національної ідентичності; Піднесення національної культури, традицій; Спрямованість до формування збалансованого і правового суспільства	**Соціокультурної ідентичності**

З метою визначеня статистично значущих зв'язків показників соціальної згуртованості та ризикогенної взаємодії залежно від *віку, освіти, регіону проживання* респондентів проводився далі аналіз масиву даних за критерієм χ^2. Після повторного опрацювання відповідей респондентів були сформульовані пояснення виявлених зв'язків. А саме:

– за *Критерієм «**Відповідальних дій**»* було виявлено, що респонденти *18–25* років західного регіону проживання не вбачають *спільні дії* обов'язковими ознаками гуртування ($p < 0,05$). Це пояснюється тим, що в сучасних умовах глобальної інформатизації, технологізації системи взаємодій, трактування молоддю поняття «спільні дії» і конструювання засобів реалізації дій радикально відрізняються від звичного для громадян *зрілого і похилого віку*. Зверніть увагу, що респонденти *18–25* років наголошували на тому, що в інформаційному суспільстві людина є головним інформаційним ресурсом, формує і підтримує зв'язки із сучасниками, виконує різноманітні соціальні функції і ролі. Водночас, зміну засобів і способів налагодження контактів, організацію дій молоде покоління не поєднувало із обов'язковими спільними рухами, автоматизація процесів електронної взаємодії розглядалася як така,

що дає доступ до актуальної інформації з будь якої локації, а дистанційне узгодження рухів, необхідних для вирішення певних завдань, прийняття обґрунтованих рішень не викликає заперечень.

Аналіз показників соціальної згуртованості за – *Критерієм* ***«Соціальних зв'язків»*** **—** дозволив стверджувати, що опитані *всіх вікових* груп й рівнів освіти (p < 0,01* та p < 0,05* відповідно) дотримаються думки, що взаємодопомога і підтримка є ознаками згуртованого суспільства. Це свідчить, що в горизонтальній проекції суспільства в умовах війни *міцні соціальні зв'язки слугують основою для вирішення тих чи інших соціальних проблем* та завдань захисту і збереження державності країни

Отримані дані за статистичним методом χ^2 щодо *Критерію* **«*Спільної перспективи»*** дозволили стверджувати, що переважно представники *північного регіону* вважають вибудову *спільного майбутнього* чинником єднання суспільства (***p* < 0,01***). Саме респонденти з цього регіону на уточнюючі запитання відповідали, що їх інтеграція до місцевих громад це можливість планувати майбутнє: працювати, мати постійне місце проживання, навчати дітей тощо. У той же час, опитані ототожнювали згуртування: із співвітчизниками, із відчуттям більшої захищеності в колі місцевих жителів регіону до якого мігрували, із можливістю мати життєву перспективу.

Згідно *Критерію* ***«Соціокультурної ідентичності»*** було виявлено, що для респондентів *до 34 років* належність до нації — *національна ідентичність* (*p* < 0,05) є показником згуртування. Для пояснення виявленого зв'язку доречно нагадати, що на теренах України, саме після отримання державою незалежності, відбувалося формування національної ідентичності, що базувалося на усвідомленні себе частиною української спільноти, її культури та мови, цінностей і традицій. Цей процес розгортався в умовах соціальних трансформацій і воєнних дій, був складним, включав відновлення історичної пам'яті та традиційних національних вимірів, що споконвічно єднали громадян: мова, достовірна історія держави, культурна спадщина та цінності нації, які є найвищою формою суспільної цілісності. Саме тому респонденти молодше 34 років, *дитинство і власне становлення* яких проходило в незалежній Україні, у відповідях свідчили, що суспільство із сформованою національною ідентичністю — є суспільством згуртованих громадян, які відчувають себе частиною української нації.

І, нарешті, аналіз даних щодо – Критерію ***«Штучного роз'єднання»*** — дозволяє стверджувати, що опитані *до 34 років* вважають, що *влада* несе відповідальність за *(роз)єднання* громадян (*p* < 0,05*). Водночас, незалежно від рівнів *освіти і регіону* проживання респонденти одноголосні в тому, що *штучні конфлікти* (*p* < 0,01*) й *маніпулятивні дії* (*p* < 0,05*) у системі державно-громадського управління є передумовами поляризації й роз'єднання суспільства. Також, було виявлено, що на маніпулятивні дії у вертикальній проекції суспільної взаємодії звертають увагу представники саме *молодого і зрілого покоління*, яке народилося і живе в незалежній державі. Для цієї вікової

групи маніпуляція свідомістю і поведінкою громадян є ризикогенним чинником цілісності суспільства.

Крім того, за аналізом загального масиву даних встановлено (на рівні тенденцій), що респонденти із різними характеристиками (вік, регіон, освіта) вважають ознаками згуртованості ефективну роботу місцевого самоврядування та територіальної організації влади (децентралізація); *спільна ціль* у громадян, їх *вмотивованість до захисту держави, волонтерської діяльності,* протестних дій заради *відстоювання власних інтересів* ($p < 0{,}1$); *розподіл відповідальності у* командах/групах/спільнотах ($p < 0{,}1$), спрямованість населення до динамічної самоорганізація ($p < 0{,}05$).

Зокрема ми визначили, що опитані, незалежно від характеристик, єдині в тому, що *згуртовує українське суспільство загальна мета, воєнна загроза і сформована національна ідентичність*. Натомість практика завідомо неправдивих повідомлень у медіа просторі і соціальній взаємодії руйнує єднання і є неможливою в демократичному суспільстві. У той же час, респонденти всіх вікових груп, різних регіонів і рівнів освіти не вважають, що в умовах загроз національній безпеці культурне розмаїття є чинником поляризації суспільства ($p < 0{,}01$, $p < 0{,}01$, $p < 0{,}00$). Для представників усіх регіонів знання історії держави і отриманий поколіннями досвід ($p < 0{,}00$), мовне питання ($p < 0{,}05$), рівень достатку ($p < 0{,}1$) також не опосередковують гуртування населення держави в умовах загроз національній безпеці.

Зауважимо, що за підрахунком елементів, що піддавалися аналізу, максимальна кількість згадуваних респондентами змістовних одиниць, які об'єктивно вказують на соціальну згуртованість, відповідала критерію «спільної перспективи», із реалізацією в майбутньому часі; на другій і третій позиціях знаходились критерії «відповідальних дій» та «штучного роз'єднання», які розгортаються в часі теперішньому, на четвертій позиції знаходились критерій «соціокультурної ідентичності» — час минулий і на п'ятій позиції критерій — «соціальних зв'язків» у часі теперішньому.

У результаті проведеної роботи ми змогли конкретизувати змістовне навантаження ***критеріїв соціальної згуртованості*** та ***критерію штучного роз'єднання суспільства***. А саме, ***критерій «Відповідальних дій»*** (показники: спільна дія; злагоджена дія; відповідальність за дії; розподіл відповідальності за дії) в умовах загроз національній безпеці передбачає відповідальне й свідоме виконання певних дій акторами суспільних відносин. Критерій вказує, що в суспільній взаємодії громадяни є суб'єктами і об'єктами відповідальності, яка є результатом набутого досвіду, впливу контекстуальних умов, соціокультурних особливостей народу й організації суспільства. Критерій визначає: свідому відповідальність громадян за дії, які носять публічний характер (відкрита відповідальність) й передбачають уникання популяризації (прихована відповідальність); дотримання настанов, що обумовлюються особистісними якостями — доброчесності, солідарності, гідності, співчуття тощо (безпосередня відповідальність) та конгруентність

контекстуальним вимогам, які опосередковують дії щодо виконання соціальних ролей, завдань тощо (опосередкована відповідальність).

Критерій «Соціальних зв'язків» (показники: взаємодопомога і підтримка; налагоджені соціальні зв'язки) характеризується наявністю в суспільстві сформованих систем комунікації і взаємодій, в яких є можливим забезпечення швидкого інформаційного обміну, прийняття соціальних рішень, організації дій. Критерій вказує на інформаційну і дієву мобільність громадян, їх доступ до ресурсів, соціальних кіл, у яких можуть реалізовуватися контекстуально актуальні завдання. Передбачається, що зв'язки а́кторів є координованою формою відносин щодо організації формальних / неформальних, прямих / опосередкованих соціальних дій із забезпечення безпеки і зменшення ризиків. Критерій визначає життєву активність та соціальну позицію акторів, їх здатність утворювати певні форми контактів для задоволення суспільних інтересів і потреб співвітчизників.

Критерій «Спільної перспективи» вказує на спрямованість суспільства на *майбутній час* (показники: загальна мета; спільні плани щодо подолання ризиків; спільне бачення майбутнього). Цей критерій передбачає рух акторів до реалізації єдиної для суспільства мети, конструювання спільними діями майбутнього. Критерій вказує на розробку стратегії подолання загроз, змін станів, готовність громадян до спротиву, захисту державності. Цей критерій відображає вмотивованість акторів до спільного планування для врегулювання складних ситуацій і прагнення створювати спільну перспективу.

Основи ***критерію «Соціокультурної ідентичності»*** закладаються у *минулому часі*: (показники: національна ідентичність; національна культура; національні традиції; збалансоване і правове суспільство). Даний критерій свідчить, що відбувається вибудовування держави, в якій у галузі управління домінує ідея формування національної ідентичності, як усвідомленої належності до нації, збереження і активного розгортання національної мови, культури, підтримки духовно-культурних цінностей, традицій, впровадження їх у життя суспільства. Критерій передбачає формування усвідомленого відношення громадян до своєї національної та громадянської ідентичності, як відчуття належності до нації, що є необхідним для здатності держави протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам.

Критерій «Штучного роз'єднання» *суспільства* може реалізовуватися в *часі теперішньому,* вказує на *ризикогенну взаємодію в умовах загроз національній безпеці* (показники: маніпулятивні дії, конфлікти у державно-громадському управлінні; впровадження практики завідомо неправдивих повідомлень у медіа просторі і соціальній взаємодії). Змістовність критерію свідчить про існування історичного досвіду політичних практик управління соціумом, що ведуть до розмежування і поляризації, руйнують реалізацію Державних стратегій єдності суспільства й стан соціальної згуртованості, у якому відбувається активна взаємодія акторів, важлива і необхідна в умовах загроз національній безпеці.

Отже, проведене дослідження дало змогу окреслити систему критеріїв соціальної згуртованості в умовах загроз національній безпеці та виокремити критерій ризикогенної взаємодії, що відображає чинники штучного роз'єднання. На основі отриманих даних ми можемо стверджувати, по-перше, що соціальна згуртованість українського суспільства має ціннісно-діяльнісний характер і розгортається в тривимірній часовій структурі:

– у минулому — через соціокультурну ідентичність;

– у теперішньому — через відповідальні дії та соціальні зв'язки;

– у майбутньому — через спільну перспективу.

По-друге, виявлені критерії *відповідальних дій, соціальних зв'язків, спільної перспективи, соціокультурної ідентичності* — та один критерій *штучного роз'єднання*, відображають системну взаємозалежність між історичними, соціокультурними та психологічними вимірами згуртування суспільства, що визначає потенціал його стійкості та здатність до самовідновлення в умовах національних загроз.

Окреслення індикаторів і критеріїв соціальної згуртованості створює підґрунтя для *третього кроку* — розгляду структури соціальної згуртованості, що дозволяє осмислити взаємозв'язок між її компонентами, рівнями прояву та механізмами підтримання конструювання психологічних вимірів та моделей соціальної згуртованості.

2.3. Виміри та моделі соціальної згуртованості

Крок третій. Соціальна згуртованість як психологічний феномен відображає не лише рівень інтегрованості суспільства, а й глибину взаєморозуміння, довіри та відчуття спільності між його членами. Вона виявляється у способах взаємодії людей, у готовності підтримувати одне одного, розділяти відповідальність за спільне благо й узгоджувати індивідуальні та колективні інтереси.

Психологічне осмислення феномена соціальної згуртованості передбачає звернення до його структурних вимірів — тих характеристик, через які суспільство виявляє свою єдність, здатність до самоорганізації та спільного реагування на виклики. Соціальна згуртованість не є статичною властивістю суспільства, а радше динамічною системою взаємопов'язаних процесів, у яких поєднуються когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти спільного існування людей.

Очевидно, що соціальна згуртованість є явищем, що складається з багатьох елементів. Узагальнення досліджень інших науковців показує, що такими елементами можуть бути 1) соціальні зв'язки (на мікро-, мезо- та макрорівнях), 2) взаємна (міжособистісна та інституційна) довіра; 3) спільні цінності та норми; 4) рівень соціальної участі (від мінімальної громадянської активності до соціальної інтеграції у різні ініціативи, проєкти, рухи); 5) економічна рівність та справедливість; 6) спільне бачення майбутнього і

бачення спільного майбутнього; 7) спільна мета та мотивація; 8) включеність у суспільні та політичні процеси; 9) прийняття інакшості іншого; 10) соціальна підтримка (можливість отримати або надати допомогу); 11) наявність ефективних механізмів чи процедур вирішення суспільних протиріч та соціальних конфліктів. Чи є цей перелік елементів вичерпним? Напевне ні. Кожного разу дослідник чи науковець, в залежності від тих акцентів, що його цікавлять, зосереджується на лише на певних з них.

О. Дейнеко пропонує бачення моделей конструювання соціальної згуртованості на мезосоціальному рівні в межах академічного підходу до концептуалізації феномену соціальної згуртованості. В основу класифікації моделей дослідницею покладено різні «стрижні гуртування». Авторка виділяє: 1) термінальну згуртованість (формула: довкола чогось/когось), 2) просту інструментальну згуртованість у вигляді позитивно інструментальної й негативно інструментальної (задля чогось/когось та проти чогось/когось) і 3) складну інструментальну згуртованість, що ґрунтується на синтезі попередніх формул (проти чогось/когось задля чогось/когось і задля чогось/когось проти чогось/ когось). Наведені моделі соціальної згуртованості авторка пропонує розглядати як згуртованість у дії, тобто в актуалізованому стані, виокремлюючи, окрім того, стан «нульової згуртованості» як згуртованості на папері. Крім того, О. Дейнеко також виділяє «псевдозгуртованість», поява якої обумовлена помилковим ототожненням змісту понять соціальної згуртованості та соціального капіталу, оскільки вони не враховують, що наявність зв'язків чи відносин, які засновані на взаємній меті (тобто обміні) (соціальний капітал), а не на спільності цінностей, цілей чи викликів (Дейнеко, 2021а).

У іншій своїй роботі О. Дейнеко (Дейнеко, 2021б) зазначає доцільним застосовувати диференціацію цінностей (як «спільних цінностей», так і «цінностей згуртованості») на такі, що декларуються та реалізуються. Застосування такої типології, на думку авторки, дозволить виокремлювати два стани соціальної згуртованості — потенційний (побудований на декларативних цінностях) та реальний (актуалізований), що враховує реалізацію задекларованих цінностей у практичній площині.

У цьому зв'язку вважаємо за потрібне висловити деякі свої міркування.

1. Поділяючи думку дослідниці про різні моделі конструювання згуртованості, зазначимо, що в основі будь-якої згуртованості будуть лежати механізми ідентифікації. Це психологічне наповнення категорії «соціальна згуртованість» дає змогу повніше рефлексувати ті процеси, що супроводжуватимуть «конструювання згуртованості».

2. Якщо визнати факт, що без ідентифікації себе з іншим (особою, групою, спільнотою), ми не можемо говорити про згуртованість, то чи буде це «псевдозгуртованість» або щось інше? В такому випадку ми можемо говорити лише про підміну поняття «соціальна згуртованість» «соціальним капіталом» або іншими поняттями, але не про псевдозгуртованість. Згуртованість, у тому

числі соціальна, без співвіднесення себе, власних потреб і т. ін. з іншим, не можлива.

3. Цікавою видається ідея дослідниці про «нульову або потенційну згуртованість» (згуртованість на папері, або згуртованість побудовану на декларативних цінностях). Дійсно, допоки не відбулася ідентифікація себе з іншим, допоки не постає необхідність сказати «ми» — це не згуртованість. Сам факт «ми» виступає тією пусковою точкою чи механізмом, що активізує, актуалізує потребу у гуртуванні та формує готовність до дії. З цієї точки зору готовність до спільної дії може розглядатися як «потенціалізована згуртованість».

4. О. Дейнеко говорить про актуалізований стан згуртованості (згуртованість у дії). Дійсно, проявлена згуртованість — це не лише ідентифікація з лідером чи ідеєю (по факту будь-яким нематеріальним або матеріальним символом, об'єктом чи суб'єктом), але й відповідна дія. Практичний аспект (вимірювання) згуртованості, напевно, має враховувати саме ті дії та вчинки, які роблять люди задля відстоювання ідеї / когось / чогось або виступаючи проти певної ідеї / когось / чогось. Декларація без дії залишається лише декларацією і не стає спільним надбанням. Відчуття спільності, як ідентифікація з іншим, лише закладає основу для спільного майбутнього, спільної дії. Спільне виникає саме у дії та через дію.Отже, згуртованість можна розглядати як 1) «згуртованість довкола когось/чогось», 2) «згуртованість заради чогось/когось», 3) «згуртованість проти чогось/когось» або як 4) синтез зазначених різновидів згуртованості. У будь-якому випадку, така згуртованість будується через ідентифікацію з ідеєю (цінністю, ціллю, ідеологією і т. ін.) або суб'єктом (лідером), формування готовності до дій та дії, орієнтовані на певний суб'єкт чи об'єкт. Згуртованість без дії — це радше потенціал, можливість дії, а проявлення цього потенціалу і є проявом згуртованості. Без дії може бути ідентифікація з чимось (у нашому випадку, потенціалізована згуртованість), але тільки дія є тим мірилом яке є чи не єдиним фактичним індикатором «сформованості» згуртованості. Наскільки ця дія, включення у суспільне життя, будуть тривалими — питання відкрите і напевне залежить від багатьох чинників.

Українські соціологи М. Бондаренко, С. Бабенко та О. Боровський відмічають, що «соціальна згуртованість є важливим чинником впливу на соціальну якість життя в суспільстві. *Соціальна згуртованість* — це клей, який пов'язує суспільство разом і *створює довіру*, забезпечує верховенство права, необхідного для участі в житті суспільства. Соціальна інтеграція та взаємодія не є можливою й ефективною без загальних норм, цінностей і довіри до соціально-економічних інститутів, а також інших груп і окремих осіб. Соціальна згуртованість стосується процесів, які створюють, підтримують чи знищують соціальні мережі й соціальну інфраструктуру, що лежить в основі цих мереж. Адекватний рівень соціальної згуртованості є таким, що дозволяє громадянам "існувати як реальним людським індивідам, як соціальним істотам"» (*курсив наш*) (Бондаренко, Бабенко, Боровський, 2017).

До певної міри з цим можна погодитися, але не повністю. На наш погляд, питання про те, що є первинним згуртованість чи довіра — є відкритим. Чи впливає згуртованість на рівень довіри? Так, безумовно. Але, ми вважаємо, що саме довіра виступає тим фундаментом, тією основою, що створює можливість соціальної згуртованості як явища суспільного життя. Ми можемо діяти спільно задля вирішення певної задачі, але чи будемо ми дійсно згуртовані? Наскільки тривалим буде таке гуртування? Суб'єкт може включитися у спільну дію, але без довіри (інституційної чи міжособової) — наскільки довгим буде таке включення? «Якщо я не довіряю тому, хто поряд зі мною чи лідеру, то що я тут роблю?» — цілком логічне питання і відповідно прогнозована дія, після чесної відповіді собі.

За будь-яких умов соціальна згуртованість є результатом зв'язку між різними індивідуальними та колективними суб'єктами (групами) та різноманітними соціальними інститутами. Такі зв'язки формуються через ідентифікацію зі спільними цінностями, віруваннями, культурними традиціями, нормами поведінки, політичними переконання, власне діями та іншими аспекти, які спільно об'єднують людей у групи та в цілому суспільство. Відповідно категорія «згуртованість» описує, наскільки індивіди відчувають причетність до групи чи спільноти, а міра згуртованості визначається силою ідентифікації особи з задачею, ситуацією, іншими людьми. У будь-якому випадку саме категорія «зв'язок» є визначальною для розуміння соціальної згуртованості, а **психологічна єдність, що виникає, є сутністю згуртованості**.

Загалом, у своєму первісному психологічному сенсі, згуртованість визначається як характеристика групи, всі частини якої тісно взаємопов'язані між собою. У психологічних дослідженнях вивчалася саме групова згуртованість та тлумачилася як процес формування особливого типу зв'язків в групі, що дозволяють зовнішньо задану структуру перетворити на певну психологічну єдність — організм чи спільноту, який живе за своїми законами та правилами. Саме група виступає тим утворенням, що дозволяє людині як соціальній істоті, задовольнити свої потреби та цілі, мотивувати до залучення задля вирішення певних завдань, впливати на соціальний статус особи та багато іншого. Однак дослідження такої згуртованості в основному стосуються малих соціальних груп, а соціальний (в значенні суспільний) її аспект більшою мірою вивчається іншими галузями наукового знання.

У зарубіжній психології прийнято розглядати згуртованість як багатовимірний конструкт. До певної міри до проблематики формування згуртованості можна віднести чи не всі питання психології груп, як-то вивчення процесів їх утворення, визначення лідера та прийняття спільних рішень, диференціації та інтеграції, ефективності групової діяльності, каналів комунікації, соціально-психологічних механізмів та явищ, які опосередковують взаємодію та взаємовплив членів групи тощо. А на рівні великих соціальних груп досліджуються норми поведінки, культурні цінності і традиції, спільна думка і масові рухи і т. ін. Таких досліджень багато і навряд

чи можна їх всі згадати в науковій статті. Зупинимося на вузькому тлумаченні згуртованості. Візьмемо, для прикладу, багатовимірну модель згуртованості спортивної команди, яку запропонували А. Керрон, В. Відмеєр та Л. Бреулі у середині 1980-х років. Ця модель викликала підвищений інтерес і стала піддаватися перевірці стосовно інших типів груп (Carron, Widmeyer, & Brawley, 1985).

Автори моделі визначають згуртованість як «динамічний процес, відбитий у тенденції групи триматися разом і залишатися єдиною у переслідуванні її інструментальних цілей і задоволення афективних потреб її членів» (Carron, Brawley, 2000). Вони виділяють два виміри згуртованості: індивідуальний рівень і рівень групової інтеграції (рис. 2.2). Індивідуальний рівень представлений двома аспектами: емоційним та когнітивно-діяльнісним. Перший аспект акцентує на задоволеність індивіда спілкуванням з членами групи, їх привабливість та персональні відносини. У другому аспекті йдеться про задоволеність тим, як команда діє, її результативністю та вигодою, яку отримує індивід від участі у спільних діях.

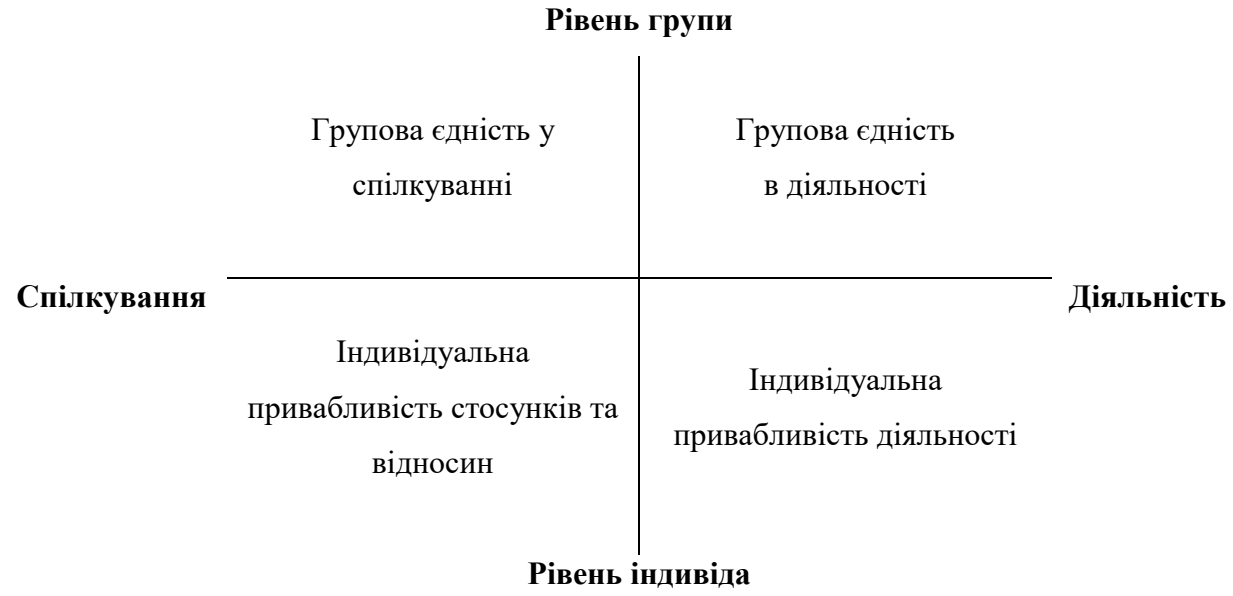

Рис. 2.2. **Чотирьохфакторна модель згуртованості (А. Керрон, В. Відмеєр та Л. Бреулі)**

Другий рівень виміру згуртованості — це власне групова інтеграція, коли група діє як єдине ціле та індивід почувається невід'ємною її частиною. На цьому рівні А. Керрол, В. Відмеєр та Л. Бреулі виділяють два аспекти: соціальний та діяльнісний. У першому випадку йдеться про єдність групи у спілкуванні, тобто коли члени групи відчувають себе єдиним цілим і прагнуть залишатися разом, не розриваючи зв'язку, що виникли. Другий аспект стосується діяльнісної єдності, коли група діє як один організм та її члени прагнуть вкладати максимум зусиль для досягнення результату.

Виникає ще одне питання: чи може бути пряме перенесення такої моделі згуртованості на більш широкий, соціальний простір і чи не буде це

спрощенням або редукцією? До певної міри відповідь «так» на обидві частини питання. На нашу думку запропонована модель дозволяє краще розуміти ті процеси, що відбуваються на рівні великих соціальних груп. Ми маємо на увазі, що соціальна згуртованість так само проявляється як на рівні стосунків та спілкування, так і на діяльнісному рівні. Можна припустити, що для великих соціальних груп на певних етапах функціонування, той чи інший вимір може набувати більшої чи меншої значущості. Наприклад, у випадку зовнішньої агресії або війни діяльний вимір може стати визначальним: «ми можемо не подобатися один одному, але ми разом проти спільного ворога». Проте навіть в цьому випадку, саме ставлення, як образ найближчого перспективного майбутнього, буде запускати готовність до співпраці та можливість гуртування. Але за умов мирного життя, можливо, що симпатії чи антипатії можуть мати більш визначний вплив на привабливість стосунків та відносин і як результат — на готовність до об'єднання зусиль.

І ще одна ремарка. Запропоновані дослідниками виміри згуртованості все ж стосуються більшою мірою малих соціальних груп, насамперед тих, що вирішують спільну задачу в умовах спільної діяльності. Якщо говорити про інші моделі соціальної згуртованості, що описують її виміри, варто згадати, зокрема типологію вимірів соціальної згуртованості П. Бернард; систему «два на два» вимірювання соціальної згуртованості Дж. Чан; виміри соціальної згуртованості П. Дікеса, М. Валентової та М. Борсенбергер (про що вже йшла мова у попередньому розділі).

На нашу думку, психологічне вивчення соціальної згуртованості дає підстави розглядати її не лише як соціальний феномен, а як динамічну систему психологічних і соціокультурних процесів, що функціонують у різних вимірах і векторах. Такий підхід дозволяє точніше виявити не лише стан згуртованості, а й механізми її формування, підтримання та руйнування.

Соціальна згуртованість, з огляду на її багатовимірність, може бути описана принаймні за двома головними векторами — об'єктивним та суб'єктивним, які, у свою чергу, взаємодіють у полі позитивних і негативних наслідків для суспільного життя.

Об'єктивний вектор охоплює ті явища, що мають безпосередній, емпірично фіксований прояв у суспільстві. Він відображає реальні дії, соціальні практики та структурні показники згуртованості: участь громадян у волонтерстві, рівень соціальної довіри, економічну рівність, політичну активність, функціонування інституцій взаємодопомоги. Цей вектор описує фактичний рівень згуртованості суспільства, який можна вимірювати кількісно. Водночас він не завжди відображає внутрішній, психологічний вимір сприйняття людьми своєї єдності. Наприклад, навіть за низького рівня злочинності громадяни можуть не відчувати безпеки чи взаємної підтримки.

Суб'єктивний вектор, натомість, фокусується на психологічних реаліях — емоціях, уявленнях, цінностях і смислах, через які люди переживають власну включеність у спільноту. Він розкриває, як індивіди усвідомлюють і відчувають свою належність до суспільства, що впливає на

розвиток або деградацію довіри, наскільки готові співпрацювати й брати відповідальність за спільні дії. Цей вектор відображає рівень емоційної єдності та готовність до взаємодії.У воєнний час цей вектор проявляється, наприклад, у підвищеному почутті єдності, співпереживаннях, навіть попри економічні втрати чи побутові труднощі.

Разом ці два вектори утворюють **перший вимір соціальної згуртованості** — вимір взаємодії між зовнішнім (поведінковим) та внутрішнім (психологічним) рівнями суспільного життя. Власне, через баланс між ними можна оцінювати не лише ступінь згуртованості, а й її якість — тобто глибину взаєморозуміння, мотивацію до спільних дій, довіру як базовий психологічний механізм. Прикладом прояву, суб'єктивного вектору соціальної згуртованості, є, скажімо та обставина, що нині, в умовах війни, багато громадян відчувають високу єдність, попри економічні труднощі. Проявом об'єктивного вектору буде значний рівень участі громадян у волонтерських ініціативах та допомога ЗСУ.

Другий вимір соціальної згуртованості визначається позитивними та негативними наслідками для функціонування суспільства. До позитивних наслідків належать ті, що зміцнюють соціальні зв'язки, сприяють консолідації, взаємодопомозі, створенню бачення спільного майбутнього, формуванню громадянської активності та солідарності. Негативні наслідки, навпаки, призводять до фрагментації, поляризації, підвищення недовіри, агресії чи соціального відчуження.

Узагальнено ці співвідношення відображені на рис. 2.3, який демонструє модель векторно-вимірного підходу до соціальної згуртованості. У центрі її — довіра та ідентифікація як ключові психологічні механізми, що забезпечують перехід від індивідуального переживання спільності до реальних колективних дій.

Хочемо звернути увагу читача на декілька моментів. В центрі моделі знаходиться параметр довіри (міжособистісної та інституційної), яка власне, на нашу думку, є визначною для розвитку конструктивних або деструктивних форм прояву соціальної згуртованості. Саме довіра запускає та регулює розвиток згуртованості: ситуативна згуртованість можлива «тут і зараз», але буде вона якщо зникне дія, скажімо руйнівного чи деструктивного фактору? Довіра — це цемент та основа соціальної згуртованості. Вона запускає, своєю чергою механізми ідентифікації та формування ставлення суб'єкту та визначає характер та силу єдності, що виникає. Довіра забезпечує базову впевненість у тому, що люди готові до взаємодії та співпраці; інші дотримуються спільних правил, цінностей і зобов'язань; соціальні інституції (уряд, поліція, правова система) працюють справедливо та ефективно. Без довіри будь-яка форма згуртованості стає вкрай хиткою, оскільки зростають підозри, недовіра та конфлікти. Саме довіра створює умови для взаємодії, співпраці та стабільності у суспільстві. Не секрет, що на початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року довіра між громадянами та до волонтерських організацій, військових і лідерів держави стала основою соціальної згуртованості. Люди

мобілізувалися для допомоги одне одному, захисту країни та підтримки реформ, незважаючи на складні умови.

Другий момент пов'язаний з тим, що почасти окремі параметри досить складно розрізнити за тим вектором (суб'єктивний чи об'єктивний), до якого вони можуть бути віднесені. До прикладу, такий параметр як «маніпуляції» може розглядатися як на рівні окремого суб'єкту, його цілей, устремлінь та бажань. А близький параметр «можливості для маніпуляцій» має вивчатися вже на рівні колективного суб'єкту, коли лідери можуть використовувати згуртованість для власних цілей, маніпулюючи суспільною думкою або виправдовуючи недемократичні дії. Чи є це обмеженням даної моделі? До певної міри так, через, так би мовити, «тонкість грані», що їх розмежовує. Але це обмеження може бути зняте, якщо дослідник чітко формулює перед собою мету та завдання, яких він хоче досягти і в залежності від цих формулювань, індикатори таких параметрів, будуть чітко різнитися з позиції суб'єктивного та об'єктивного бачення (вектору розгляду).

Загалом, взаємодія між суб'єктивним і об'єктивним векторами соціальної згуртованості відбувається через складну систему взаємовпливів, у якій психологічні переживання, цінності й установки індивідів набувають соціального вираження у діях та вчинках, а соціальні практики, у свою чергу, формують і змінюють внутрішні стани та уявлення людей. Така взаємодія має циклічний, взаємопідсилювальний характер, утворюючи механізм відтворення або трансформації згуртованості.

З боку суб'єктивного вектора джерелом впливу є емоційно-когнітивне осмислення спільності — довіра, почуття приналежності, ідентифікація, переконання у спільних цілях. Коли людина відчуває себе частиною значущої групи, коли вона вірить, що «інші варті довіри» й поділяють її базові цінності, це зумовлює готовність до кооперації, взаємодопомоги та участі у спільних діях. Тобто суб'єктивні переживання стають психологічним ресурсом соціальної активності. Так, переживання колективної відповідальності під час загрози війни стимулює волонтерство, благодійність, підтримку військових і внутрішньо переміщених осіб.

З іншого боку, об'єктивні соціальні практики — участь у громадських ініціативах, публічні форми взаємодопомоги, прозорість інституцій, ефективність державних рішень — впливають на психологічний вимір згуртованості, підкріплюючи або, навпаки, підриваючи довіру. Соціальна поведінка, що базується на кооперації, створює досвід позитивної взаємодії, який зміцнює відчуття єдності та впевненість у надійності соціального оточення. Водночас несправедливість, корупція чи безкарність руйнують цей досвід, формуючи відчуття дистанції між державою та громадянами, підвищуючи рівень цинізму й апатії.

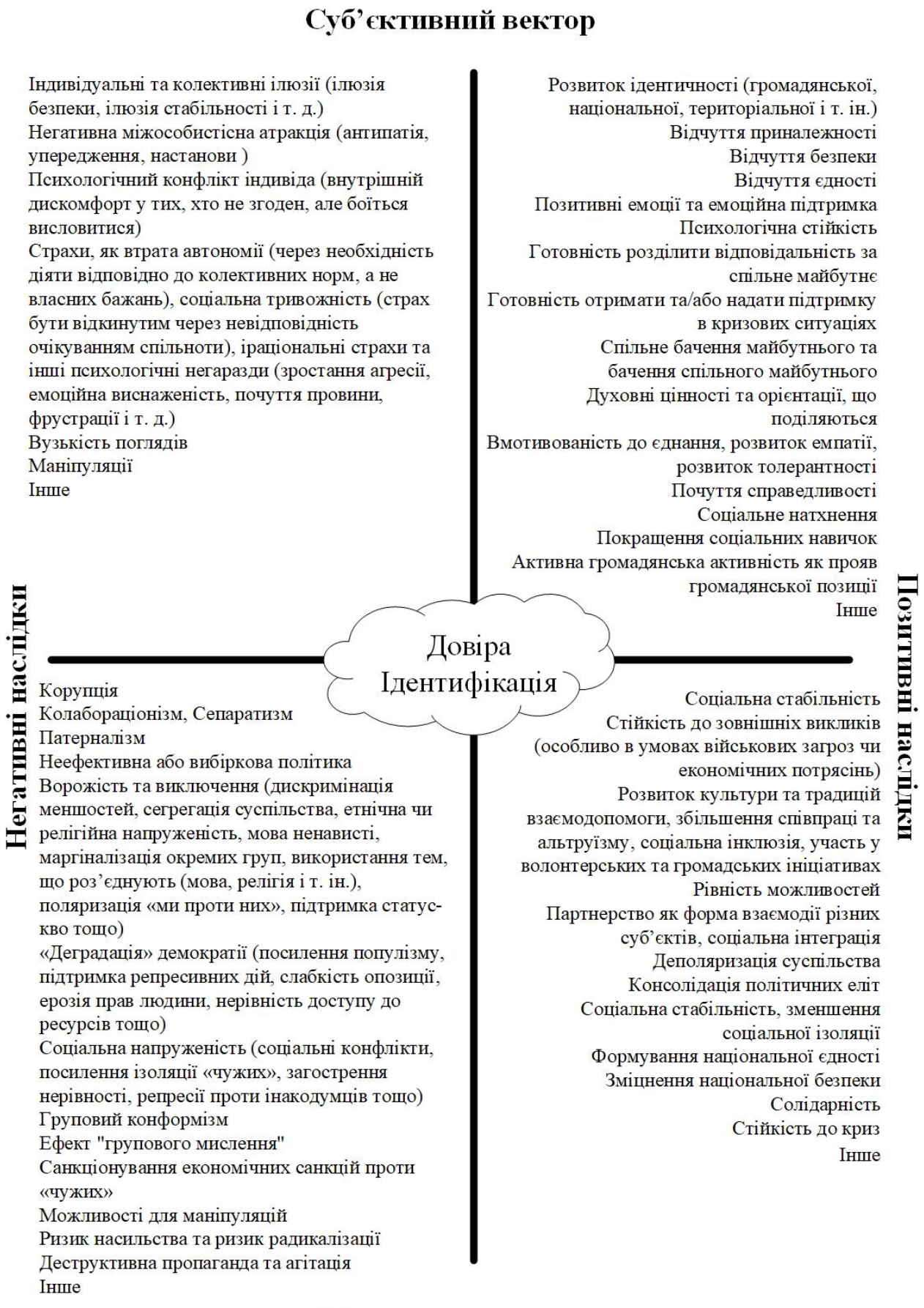

Рис. 2.3. **Виміри соціальної згуртованості**

Таким чином, зв'язок між векторами є двостороннім. Суб'єктивний вплив на об'єктивний проявляється через мотиваційно-смислові механізми (віра, довіра, цінності, відчуття спільності), що спонукають людину до суспільно значущих дій. Об'єктивний вплив на суб'єктивний здійснюється через досвід взаємодії, соціальні норми та інституційні практики, які або підтверджують, або спростовують психологічне відчуття згуртованості.

Узгодження цих векторів створює стан соціального резонансу — коли внутрішні переконання та зовнішня дії взаємно підкріплюють однин одного, формуючи стійку довіру, солідарність і колективну ідентичність. Порушення балансу між ними призводить до когнітивно-емоційних розривів: люди декларують спільність, але не діють відповідно; або ж, навпаки, виконують колективні практики без внутрішнього відчуття єдності, що з часом знижує сталість згуртованості.

Іншими словами, соціальна згуртованість підтримується через постійний обмін між психологічними станами та соціальною дією, у якому кожен рівень — суб'єктивний і об'єктивний — виступає одночасно наслідком і чинником іншого. Саме цей обмін визначає її динаміку, гнучкість і здатність до самопідтримання навіть в умовах кризи чи загрози.

Запропонована психологічна модель вимірів соціальної згуртованості поглиблює існуючі соціологічні та політико-інституційні концепції, додаючи до них динамічний вимір психологічних механізмів взаємодії суб'єктивних і об'єктивних чинників. Її евристична цінність полягає не лише у фіксації структурних індикаторів згуртованості, а насамперед у поясненні процесів переходу від внутрішніх психічних станів — довіри, ідентифікації, мотивації, смислових орієнтацій — до зовнішньої соціальної поведінки, громадянської активності та участі. Водночас ця модель дозволяє простежити зворотний вплив соціальних практик на формування і підтримку колективних емоційних станів та ідентифікаційних процесів.

Важливим аналітичним компонентом моделі є ризикогенна вісь, що охоплює негативний вектор соціальної згуртованості. Йдеться про можливість штучного роз'єднання, поляризації чи маніпулятивного управління колективними емоціями та переконаннями. Включення цього аспекту дозволяє не лише діагностувати руйнівні чинники, але й оцінювати стійкість спільнот до дезінтеграційних процесів, що має прикладне значення для соціальної превенції, стратегій безпеки та державної політики.

Викладене вище дозволяє нам поставити цілком закономірне питання: то що ж таке соціальна згуртованість з психологічної точки зору? **Соціальна згуртованість — це психологічний стан спорідненості та співвіднесення себе з іншим, що передбачає 1) ідентифікацію з ідеєю (цінністю, ціллю, ідеологією і т. ін.) або суб'єктом (лідером), 2) формування готовності до дій (наявність відповідної мотивації та намірів щодо когось чи чогось) та 3) дії, орієнтовані на певний суб'єкт чи об'єкт**. Причому саме дія є тим визначальним елементом, що ідентифікує її саме як згуртованість, а не «декларацію про». Без дії, в якій виявляється гуртування задля, навколо чи

проти когось або чогось, ми не можемо говорити про соціальну згуртованість. Без дії суб'єктів (індивідів або груп) ця згуртованість не може виникнути або підтримуватися. Соціальна згуртованість — це процес, а не статичний стан. Відсутність дій у суспільній площині веде до стагнації, роз'єднаності, байдужості та зростання соціальних проблем.

Сучасні дослідники в якості механізмів соціальної згуртованості називають: спільність системи цінностей та інститут довіри (Тютюнникова, Бервено, 2019); політичну коректність (Андріяш, Євтушенко, 2022); соціальну участь, добровільність й пожертвування (Дейнеко, 2020), соціальну мобілізацію (Котелевець, Мартинюк, 2022), спільні дії громади та влади щодо спільної діяльності та інші. Українська дослідниця О. Дейнеко пропонує також своє бачення дискурс-устрою соціальної згуртованості як категорії соціальної політики, що включає а) дискурс соціальної солідарності (спільність, ідентичність, цінності згуртованості, єдність, культура), б) дискурс матеріалізму (безпека, добробут) та в) дискурс неолібералізму (рівність, доступ до прав, соціальний капітал) (Дейнеко, 2021в).

Ми вважаємо, що соціальна згуртованість формується на різних рівнях — мікро- та мезорівні (тобто рівні окремого індивідуального або колективного суб'єкту) та державному (макрорівні), кожен з яких має свої механізми. **Механізми формування соціальної згуртованості на мікро- та мезорівні** зосереджені на особистих особистих стосунках, емоційних зв'язках, когнітивних уявленнях та практиках участі в суспільному житті. Вони відображають, як внутрішні психологічні процеси конкретної людини трансформуються у спільні дії, а через них — у соціальні структури солідарності. Ми свідомо не розводимо тут мікро та мезорівні, оскільки у даному випадку (у відповідності до предмету нашого розгляду — соціальної згуртованості) їх виокремлення буде доволі умовним, оскільки процеси, що відбуваються на цих рівнях, є взаємопроникними та динамічними. Індивідуальні установки, емоції та уявлення формуються у взаємодії з найближчим соціальним оточенням — сім'єю, колегами, громадою, — а ті, у свою чергу, відображають і підсилюють колективні настрої, норми та цінності. Тому в контексті соціальної згуртованості мікро- та мезорівні виступають не як окремі площини, а як єдина система взаємовпливів, у якій особисте переходить у спільне, а спільне — знову формує особистісне ставлення, довіру й готовність до співпраці.

1. **Довіра до інших людей**. Довіра є базовим психологічним механізмом соціальної згуртованості, який забезпечує передбачуваність і стабільність соціальної взаємодії. Вона ґрунтується на впевненості, що інші діятимуть чесно, відповідально й доброзичливо. Психологічно довіра передбачає стан вразливості, тобто готовності покладатися на іншого, незважаючи на ризик.

Формування довіри починається на рівні ставлення — образу найближчого перспективного майбутнього, у якому ми уявляємо іншу людину як потенційно безпечну чи небезпечну. Через це довіра є не просто емоцією, а

когнітивно-емоційною настановою, що структурує наші зв'язки зі світом людей, речей і подій.

Подальше «закріплення» довіри відбувається через позитивний досвід взаємодії — спільну діяльність, дотримання обіцянок, виконання зобов'язань. У процесі співпраці довіра набуває характеру соціального капіталу, який розширює можливості для кооперації та взаємодії. Довіра є пусковим механізмом згуртованості, що забезпечує перехід від індивідуальної готовності до відкритості — до реальної спільної дії.

2. **Ідентифікація зі спільнотою**. Ідентифікація — це психологічний процес, через який людина усвідомлює і приймає свою належність до певної групи або спільноти, інтегруючи групові норми та цінності у власну систему смислів, долучаючись до культури спільноти та її традицій. З іншого боку, вона також привносить свої цінності та норми, вибудовує власні традиції (у вузькому розумінні) в цій спільноті, збагачуючи її таким чином. На особистісному рівні це проявляється в емоційному зв'язку з іншими: довірі, симпатії, відчутті спільної долі. На груповому рівні — у прийнятті цілей, символів і правил спільноти як «своїх».

Ідентифікація виконує подвійну функцію: вона знижує соціальну невизначеність (через належність до «своїх») і водночас підсилює соціальну відповідальність, бо член групи прагне підтримувати її єдність і позитивний образ. У результаті виникає «ми» або «ми-ідентичність», яка є центральною для відчуття спільності та готовності до взаємної підтримки.

3. **Усвідомлення спільної мети або проблеми**. Цей механізм пов'язаний із формуванням спільного когнітивного поля, у межах якого люди узгоджують свої уявлення про те, «навколо чого», «для чого» і «задля кого» вони діють. Коли люди усвідомлюють, що вони мають спільну мету чи стикаються з однаковою проблемою, яку не можуть подолати самотужки, виникає потреба в координації дій, з'являється почуття причетності, зростає взаємна підтримка. Своєю чергою актуалізується та зростає мотивація до співпраці. У цей момент індивід відчуває себе частиною більшого цілого — «носієм» спільного сенсу. Такий процес особливо актуалізується в кризових умовах (наприклад, під час війни), коли загроза об'єднує людей незалежно від їхніх відмінностей. Усвідомлення спільної мети підсилює соціальну відповідальність і зменшує індивідуалістичні тенденції, стимулюючи колективні форми дії.

4. **Міжособистісна взаємодія та спільна діяльність**. Цей механізм має як когнітивний, так і емоційно-поведінковий вимір. Регулярні позитивні контакти між людьми створюють «мережеву тканину» згуртованості — через спілкування, спільну участь у проектах, волонтерство, трудову або громадську діяльність. Такі взаємодії зміцнюють почуття взаємної залежності та довіри, сприяють виникненню норм взаємності («я допомагаю, бо знаю, що й мені допоможуть»), формується партнерство. Вони також сприяють інформаційному та діловому обміну, зменшують соціальну дистанцію між

різними групами населення. З цієї точуи зору спільна діяльність є не лише наслідком згуртованості, а й її умовою.

5. **Взаємне навчання та збагачення**. Цей механізм ґрунтується на ідеї, що соціальна згуртованість не є сталою характеристикою, а процесом, який підтримується через постійний обмін досвідом, смислами, цінностями та способами дії між членами спільноти. Соціальні зв'язки зміцнюються не лише через спільну діяльність, але й через взаємне пізнання — коли індивіди вчаться один у одного бачити, відчувати, тлумачити світ інакше, ніж звикли.

У психологічному вимірі цей механізм реалізується через соціальне пізнання — здатність розуміти іншу людину, її наміри, мотиви, почуття та позицію. Цей процес активує емпатійне сприйняття, рефлексію власних установок і когнітивну гнучкість. Людина вчиться визнавати існування множинності перспектив, а отже — знижує власну упередженість і схильність до поляризації.

Взаємне навчання — це не лише передача інформації, а процес спільного смислотворення, у якому учасники взаємодії збагачують одне одного культурно, емоційно й інтелектуально. У цьому сенсі воно є механізмом психологічної інтеграції через діалог і визнання. Коли людина відкриває для себе нові способи розуміння світу, вона водночас переосмислює власну ідентичність, роблячи її більш відкритою до Іншого.

У соціальному вимірі взаємне навчання створює умови для розширення горизонтальних зв'язків у суспільстві — зв'язків, заснованих на партнерстві, взаємоповазі та спільній відповідальності. Такі зв'язки будуть особливо важливі в умовах повоєнного суспільства, де ідеологічна основа не буде монолітною, будуть «війни правд», а згуртованість буде потребувати нового символічного підґрунтя.

Ключовим наслідком цього механізму є формування культури солідарності, що базується не на одноманітності, а на здатності підтримувати різноманіття без втрати єдності. Цінність «єдності в різноманітті», якщо вона набуває вимірів значущості, може стати спільним орієнтиром, який легітимує діалог, компроміс і співпрацю як норми взаємодії.

6. **Розвиток та трансформації почуття та уявлень про справедливість**. Почуття справедливості є одним із базових психологічних механізмів, що забезпечує соціальну згуртованість. Воно виступає своєрідним «моральним компасом» суспільного життя, який визначає, наскільки люди довіряють інституціям, державі та одне одному. Коли в суспільстві існує переконання, що ресурси, можливості й визнання розподіляються справедливо, формується відчуття передбачуваності та безпеки — необхідні і умови для довіри.

Справедливість, під цим кутом зору, — це не лише етична категорія, а складна емоційно-когнітивна структура, що регулює дії людини у спільноті. Вона включає три основні компоненти: а) когнітивний — усвідомлення норм і принципів, за якими розподіляються блага, статуси чи відповідальність; б) емоційний — переживання задоволення або обурення, коли ці норми

дотримуються чи порушуються; в) поведінковий — як готовність діяти відповідно до уявлень про чесність, навіть без зовнішнього примусу.

Почуття справедливості активізує внутрішній контроль — людині не потрібен постійний нагляд, щоб дотримуватись норм, бо ці норми стають внутрішньо прийнятими. Саме тому справедливість є основою легітимності — добровільного прийняття соціального порядку як морально виправданого. Якщо людина переконана, що «правила гри» є прозорими й діють для всіх однаково, у неї формується відчуття інклюзії — приналежності до спільноти, де кожен має рівну гідність. Це зменшує соціальну фрустрацію, напругу, заздрість і почуття несправедливості, що є одними з головних чинників соціальної дезінтеграції. Натомість порушення принципів справедливості призводить до появи психологічних станів, які руйнують згуртованість: відчуження (коли людина втрачає віру в соціальні інститути й уникає взаємодії), апатії (коли будь-яка участь у суспільному житті здається безглуздою); протест або агресія (коли несправедливість сприймається як особиста загроза).

Почуття справедливості також має колективно-символічний вимір: воно укорінене у національних міфах, історичній пам’яті та культурних кодах. У кризові періоди (зокрема, під час війни) звернення до ідеї справедливості — «боротьби за правду», «захисту справедливого світу» — стає потужним джерелом моральної мобілізації, яке перетворює індивідуальні зусилля на колективну дію. Саме з цієї причини питання справедливості набувають особливих вимірів значущості. Оцінки дії влади як несправедливі можуть завдати не меншої шкоди, ніж військова агресія «країни 404».

7. **Дискурсивний контроль як психологічний механізм соціальної згуртованості**. Дискурсивний контроль — це не лише здатність орієнтуватися у спільному полі смислів, а й активна участь у його формуванні. Людина не обмежується пасивним засвоєнням існуючих інтерпретацій соціальної реальності, а активно співвідносить їх із власною системою переконань і цінностей, критично оцінює й, за необхідності, переосмислює або змінює їхній зміст. У цьому сенсі дискурсивний контроль виступає механізмом психологічної саморегуляції в комунікативному просторі, який поєднує когнітивні (розуміння смислів), емоційні (оцінка їхньої значущості) та вольові (здатність приймати або відкидати інтерпретації) складники. Він дозволяє зберегти баланс між індивідуальними та колективними інтересами.

На рівні соціальної взаємодії дискурсивний контроль виконує інтеграційну функцію — допомагає узгоджувати індивідуальні уявлення з груповими нормами та цінностями. Людина, яка володіє здатністю критично осмислювати повідомлення, співвідносити їх з колективними смислами, краще розуміє контекст, у якому діє спільнота. Це створює відчуття передбачуваності, стабільності та спільності досвіду, що знижує рівень тривоги і невизначеності.

Водночас дискурсивний контроль має захисний вимір. У ситуації інформаційної війни, поляризації та жорсткої пропаганди він стає

психологічним бар'єром проти маніпуляцій і дезінформації. Людина, яка зберігає здатність рефлексувати, критично аналізувати й осмислювати джерела інформації, не потрапляє у пастку фейкових смислів чи емоційних наративів. З цієї точки зору дискурсивний контроль забезпечує когнітивний і моральний імунітет спільноти.

У підсумку, дискурсивний контроль виступає смисловим стабілізатором соціальної системи. Він підтримує цілісність ідентичності спільноти, забезпечує стійкість до зовнішніх впливів і водночас відкритість до розвитку. Саме через дискурсивний контроль відбувається перехід від хаотичної множинності голосів до узгодженого поля комунікації, що є основою соціальної згуртованості.

Узагальнюючи, можна сказати, що всі зазначені механізми соціальної згуртованості — від довіри й ідентифікації до дискурсивного контролю — взаємодіють як єдина система, у якій емоційні, когнітивні та поведінкові процеси підсилюють одне одного. Через них особа не лише встановлює зв'язки з іншими, а й інтегрується у спільний простір смислів, цінностей і практик. У результаті формується суб'єктивне відчуття спільності та готовність до колективної дії — виникає та починає діяти та психологічна основа соціальної згуртованості, на якій надалі вибудовуються інституційні механізми її підтримки на державному рівні.

Державний рівень соціальної згуртованості охоплює комплекс структурних, економічних, політичних і культурних механізмів, спрямованих на формування спільного соціального простору, де кожен громадянин відчуває свою цінність і причетність. Ці механізми задають рамки, у межах яких почуття довіри, справедливості та належності набувають суспільного виміру, перетворюючись на колективну солідарність. Не предентуючи на їх вичерпність чи всебічний опис, коротко означимо основні такі механізми.

1. **Сприяння соціальній рівності**. Через соціальні програми, прозору та зрозумілу систему оподаткування, забезпечення рівного доступу до освіти, медицини та соціальних послуг держава зменшує поляризацію між різними верствами населення. Відчуття соціальної справедливості, що виникає внаслідок цього, підтримує довіру до державних інститутів і підсилює почуття спільного соціального простору.

2. **Інклюзивна політика**. Забезпечення рівної участі всіх соціальних, етнічних, релігійних і культурних груп у суспільному житті сприяє зниженню соціального відчуження. Інклюзія виступає запорукою соціальної стабільності, адже дозволяє різним групам відчути себе повноправними учасниками політичних і культурних процесів, а не їхніми спостерігачами.

3. **Формування громадянської ідентичності**. Держава підтримує спільні символи, мову, історичну пам'ять і традиції, які створюють почуття єдності та належності до нації. Водночас важливо, щоб така політика не перетворювалась на інструмент виключення чи поділу, адже надмірний акцент на «правильності» культурних чи мовних практик може провокувати «мову

ворожнечі» та відчуття несправедливості навіть серед тих, хто стоїть на захисті держави.

Яскравий приклад такої «мови ворожнечі» — агресивна пропаганда рф, яка, прикриваючись риторикою «захисту російськомовних», системно використовує мовне питання як інструмент роз'єднання українського суспільства, підриваючи його внутрішню єдність і легітимність державних інститутів. Така маніпулятивна стратегія спрямована не стільки на підтримку певної групи, скільки на створення ліній розколу — «свій/чужий», «правильний/неправильний українець», — що ослаблює національну консолідацію. Відтак ефективна державна політика у сфері громадянської ідентичності має бути спрямована не на уніфікацію, а на інтеграцію: підтримку культурного та мовного розмаїття в межах спільних цінностей, історичної пам'яті та відповідальності за майбутнє країни.

4. **Підтримка громадянського суспільства**. В умовах війни саме громадянське суспільство в Україні стало одним із ключових чинників виживання та стійкості держави. Активізація неурядових організацій, волонтерських рухів, місцевих ініціатив створила потужну мережу горизонтальної солідарності, що компенсувала обмежені ресурси держави та забезпечила мобілізацію суспільства на підтримку армії, внутрішньо переміщених осіб, цивільного населення. У повоєнний період ця мережа може стати основою для відбудови країни та повернення суспільства до умов мирного життя.

5. **Розвиток довіри до інституцій**. Прозорість, підзвітність і справедливість державних структур — ключові чинники, що підтримують суспільну згуртованість. Коли громадяни бачать, що рішення ухвалюються чесно й ефективно, зростає їхня готовність до співпраці з інституціями та між собою.

6. **Забезпечення фізичної та психологічної безпеки**. Довіра до держави як гаранта безпеки є основою соціальної стабільності. Захист від зовнішніх і внутрішніх загроз зміцнює почуття безпеки, що дозволяє громадянам будувати плани, розвивати спільноти й брати участь у суспільному житті.

7. **Підтримка медіа, що формують культуру єдності**. У сучасних умовах війни, коли інформаційний простір є полем не лише комунікації, а й боротьби за смисли, роль медіа у підтриманні соціальної згуртованості набуває виняткового значення. Медіа стають не просто джерелом новин, а простором колективного осмислення реальності, де формуються наративи про спільну мету, справедливість і взаємну підтримку. Саме від того, якою є структура публічного дискурсу, залежить рівень довіри — і до держави, і між самими громадянами. Інформаційний простір, вільний від маніпуляцій, пропаганди та мови ворожнечі, створює середовище психологічної безпеки, у якому люди можуть не лише висловлюватися, а й чути одне одного. У післявоєнний період медіа можуть відігравати одну з ключових ролей у

відновленні соціальної довіри, у формуванні спільного бачення майбутнього та в культурній реінтеграції різних груп українського суспільства.

8. **Реалізація ефективної економічної, соціальної, регіональної політик** через створення робочих місць, доступ до ресурсів, інвестиції в різні проекти або регіони, розвиток економіки та інші дії, що зменшують напруження та сприяють соціальній гармонії.

9. **Освітні та культурні ініціативи**. Програми, спрямовані на розвиток толерантності, поваги до культурного різноманіття та критичного мислення, зміцнюють соціальну єдність на ціннісному рівні. Післявоєнне суспільство особливо потребуватиме таких ініціатив — для реінтеграції, адаптації мігрантів і міжкультурного діалогу.

10. **Національні та локальні проекти з відбудови**. Масштабні ініціативи — від реконструкції інфраструктури до ресоціалізації ветеранів і повернення біженців — мають створити спільне поле діяльності, у якому єдність зможе проявитися через реалізацію спільної мети.

Мабуть в повоєнний час останні чотири механізми будуть мати одну з найбільш значущих ролей у збереженні згуртованого суспільсва та протистояти майбутній «війні правд», коли кожен матиме власне бачення того, що було і власне бачення як своєї ролі, так і вкладу інших у кінцевий результат. Загалом, державний рівень соціальної згуртованості — це не лише сукупність політик, а й система взаємопов'язаних практик, які формують середовище довіри, безпеки та справедливості. Саме через них психологічні механізми переходять у колективну дію, створюючи умови для сталого розвитку суспільства навіть у часи криз і трансформацій.

Зазначимо, що запропоноване бачення механізмів соціальної згуртованості, напевно може бути доповнене. Це радше перша спроба погляду на природу тих суспільно-політичних процесів єднання та гуртування, що забезпечують поступ суспільства як великої соціальної групи. Механізми на рівні індивідуального та колективного суб'єкту ефективно працюють, якщо держава створює умови для розвитку довіри, рівності та інтеграції. У свою чергу, держава спирається на активність громадян і підтримку їхніх ініціатив для реалізації своїх програм.

Рефлексія зазначених механізмів дозволила нам підійти до питання про **формування соціальної згуртованості**. Очевидно, що модель такого формування має містити певні кроки чи етапи, поступове досягнення чи проходження кожного з яких дозволить рухатися далі процесу гуртування. Якщо припустити, що фінальною точкою соціальної згуртованості буде стійкість до викликів та гнучкість у їх подолання, то першим кроком має бути визначення спільної основи. В найбільш загальному вигляді формування соціальної згуртованості можна представити у вигляді листкового торту, де кожен попередній шар виступає умовою зведення наступного, або піраміди, де кожен наступний камінь не висить у повітрі, а займає відповідне місце, аби піраміда (у нашому випаду, соціальна згуртованість) була довговічною та надійною. Отже, формування соціальної згуртованості є поступовим

процесом, який включає низку взаємопов'язаних етапів. Спробуємо представити модель такого формування (рис. 2.4).

Рис. 2.4. **Модель формування соціальної згуртованості**

1. Визначення спільної основи є першим і критично важливим етапом формування соціальної згуртованості. Цей процес зосереджений на пошуку точок дотику між людьми або групами, які можуть слугувати базою для об'єднання. Це можуть бути спільні інтереси, цінності, цілі, традиції або навіть спільні виклики, з якими стикаються всі учасники спільноти. Спільна основа — це те, що об'єднує людей, даючи їм відчуття причетності до чогось більшого. Така основа може бути а) матеріальною та базуватися на потребі у спільних ресурсах (розвиток інфраструктури, будівництво нових доріг тощо), б) емоційною, що передбачає спільні цінності, прагнення чи традиції та в) ситуаційною — виклик, який потребує колективного вирішення (екологічна проблема, криза). Звісно можуть поєднуватися різні елементи, що кладуться в основу. Так, на початку повномасштабного вторгнення рф ситуативний чинник (війна і як наслідок необхідність виживання), поєднався з емоційним (потребою відстояти власну незалежність та забезпечити безпеку близьких), що сприяло широкій мобілізації різних верств та категорій громадян. Коли люди знаходять те, що їх об'єднує, вони готові співпрацювати, долати виклики та разом досягати цілей.

2. Ми вже писали вище, що довіра є «клеєм», який об'єднує суспільство, сприяє співпраці та зменшує соціальну напруженість. Без довіри, її формування та підтвердження кожного разу, коли виникає така потреба, не можливий спільний рух. Довірчі стосунки та відносини роблять можливими спільні дії та виступають основою для побудови взаємодії. Факт знайомства з

кимось не передбачає постійної та автоматичної довіри. Лише встановлення контакту на особистому рівні з іншими, дозволяє будувати взаємодію. Своєю чергою, люди починають взаємодіяти у різних ситуаціях, обмінюючись інформацією та досвідом. Це створює перше уявлення про те, чи можна довіряти іншій людині або організації. Надалі довіра проходить (або ні) свої перші «випробування» на практиці: відбувається перевірка надійності партнерів через спільні дії. Під час спільної діяльності люди оцінюють, чи дотримуються інші своїх зобов'язань і обіцянок. Надалі, коли дії та рішення відкриті для обговорення, зменшується підозрілість, а довіра зростає. Формується позитивний досвід співпраці. Якщо співпраця приносить успішний результат, це формує впевненість, що подібна взаємодія буде ефективною і в майбутньому. І так далі. Загалом, довіра зростає, коли члени спільноти дотримуються прийнятих правил і відповідально будують власну взаємодію на основі дотримання соціальних норм.

3. На наступному етапі відбувається ідентифікація з групою (спільною) та/або лідером. Це процес, у якому людина поступово починає усвідомлювати себе частиною спільноти, приймаючи її цінності, норми, цілі та дії. Вона не лише формально належить до групи, а й відчуває психологічний зв'язок із нею, що впливає на її поведінку, мотивацію та готовність до співпраці. Така ідентифікація може відбуватися як на рівні окремої громади чи іншої відносно невеликої соціальної групи, так і на рівні суспільства або нації загалом. Людина починає розуміти, що певна спільнота є важливою для її життя чи діяльності. Усвідомлення спільності інтересів виступає основою для сприйняття норм та цінностей спільноти як свої власних. Формується психологічний зв'язок із спільною: людина відчуває емоційну прив'язаність до спільноти та розуміє, що її успіхи або невдачі впливають на неї особисто. Це створює умови для активної участі у житті спільноти (наприклад, через участь людини у спільних заходах і проектах) та формування колективної ідентичності, коли людина починає сприймати себе через призму групи: «Я — частина цієї спільноти». Це стає основою для тривалої згуртованості. Аналогічними є процеси ідентифікації з певним суб'єктом — лідером певної спільноти, що вимагає від особи співвіднесення себе з тією ціннісно-діяльнісною основою, яку уособлює цей лідер та, відповідно, його група (спільнота).

4. Наступний етап — розвиток різних форм спільної діяльності, коли люди працюють разом над досягненням спільної мети. Ця взаємодія сприяє формуванню довіри, покращенню комунікації, зміцненню зв'язків між людьми та створенню почуття спільності. Що відбувається на цьому етапі: а) виникає або створюється взаємозалежність (люди починають розуміти, що для досягнення мети потрібні зусилля кожного. Це формує відчуття взаємозалежності, коли успіх залежить від внеску кожного учасника; б) формується спільний досвід (спільна діяльність створює унікальний досвід, який стає основою для соціальних зв'язків і дружби); в) покращується комунікація (у процесі співпраці люди розвивають навички комунікації,

вчаться домовлятися та розв’язувати суперечки); г) посилюється почуття спільності (коли люди бачать, що вони разом досягли певного результату, це зміцнює їхнє відчуття спільності та гордості за виконану роботу); д) здійснюється навчання взаємної підтримки (у процесі спільної роботи люди вчаться підтримувати одне одного, допомагаючи долати труднощі. Це створює атмосферу солідарності).

5. На п’ятому етапі відбувається розвиток механізмів взаємодії. Це процес створення структур і правил, які регулюють комунікацію, співпрацю та вирішення проблем у спільноті. Механізми взаємодії — це набори правил, інструментів та організаційних структур, які: полегшують спілкування між членами спільноти; забезпечують рівність доступу до інформації та ресурсів; сприяють координації дій, розподілу обов’язків і вирішенню конфліктів; створюють простір для обговорення і прийняття рішень.

Такі механізми взаємодії формуються через спільне визначення потреб, розробку правил і процедур, формування відповідних організаційних структур (рад, комітетів і т. ін.), призначення відповідальних осіб, регулярну комунікацію і, звісно ж, моніторинг і вдосконалення цих механізмів (корекцію правил чи зміну структур). Розвиток механізмів взаємодії — це ключовий процес для забезпечення довготривалої соціальної згуртованості. Він створює прозорі й ефективні правила, які сприяють співпраці, зміцненню довіри та сталості зв’язків у спільноті. Завдяки механізмам взаємодії групи та спільноти стають більш організованими, стійкими до криз і здатними досягати своїх цілей.

6. Наступний етап пов’язаний з вирішенням конфліктів. Це не означає, що конфліктів немає чи не може бути на інших етапах. Радше навпаки. Ми виокремлюємо цей етап свідомо, оскільки навіть у найбільш згуртованих спільнотах (групах) можуть виникати суперечки через різницю в інтересах, поглядах чи культурних цінностях. У даному випадку, мова йде про ситуацію, коли спільнота досягає певного рівня згуртованості та природньо стикається з системними викликами, що породжують конфлікт, який зачіпає всю спільноту або значну її частина. Як саме спільнота вирішує конфлікти, визначає її здатність залишатися єдиною і функціональною. Якщо спільнота ігнорує, не вирішує або приховує конфлікти відбувається руйнація згуртованості. В той же час конфлікт створює можливості для розвитку — вирішення конфлікту через діалог і взаєморозуміння може зміцнити зв’язки між членами спільноти та покращити її функціонування. Загалом це ті конфлікти, вирішення яких покладається на інституціональних суб’єктів.

7. Сьомий етап пов’язаний із підтримкою відчуття спільності. Це етап та процес, за допомогою якого групи або спільноти зберігають емоційний зв’язок, взаємну довіру та відчуття приналежності. Така підтримка потребує регулярної взаємодії, створення спільного досвіду та залучення членів спільноти до діяльності, яка підсилює їхню єдність.

Відчуття спільності — це емоційний стан, коли люди усвідомлюють свою належність до певної групи чи спільноти, відчувають відповідальність за

спільні інтереси й потреби, розуміють, що їхній внесок важливий для загального блага та відчувають гордість за свою групу або спільноту. Підтримка відчуття спільності залежить від дій інституціональних суб'єктів та відбувається через регулярну комунікацію, участь у спільних заходах, збереження традицій та ритуалів, обмін досвідом та знаннями, визнання спільних досягнень, створення спільного простору тощо.

8. На наступному етапі відбувається закріплення спільної ідентичності, що стає основою для тривалого гуртування. Закріплення спільної ідентичності — це етап та процес, у якому група чи спільнота формує єдине уявлення про те, хто вони, які цінності сповідують і які цілі переслідують. Спільна ідентичність об'єднує учасників через усвідомлення належності до чогось більшого, ніж вони самі, і закладає основу для довготривалої соціальної згуртованості. Закріплення спільної ідентичності створює сильний емоційний і символічний зв'язок між членами групи, сприяє довірі, співпраці та стійкості до викликів. Спільнота, яка має сильну спільну ідентичність, здатна не лише підтримувати єдність, а й адаптуватися до змін і долати кризи. Інституційно таке закріплення відбувається через усвідомлення спільних рис (наприклад, заклик-гасло «ми всі зацікавлені у…»), формування символів, спільний досвід, розвиток спільних цінностей, включення нових учасників, розвиток та підтримку традицій тощо.

9. Дев'ятий етап пов'язаний з формуванням інституційної підтримки. Створюються організації, структури або механізми, які забезпечують довгострокову стабільність і сталість соціальної згуртованості. Інституційна підтримка робить взаємодію системною, прозорою та ефективною, дозволяючи групам і спільнотам координувати свої дії, вирішувати проблеми й досягати спільних цілей.

Інституційна підтримка включає в себе формалізовані структури (державні установи, комітети чи ради, благодійні та волонтерські організації, фонди, освітні та культурні установи тощо, які представляють інтереси спільноти й організовують її діяльність), набір принципів, правил і процедур, які забезпечують справедливість і прозорість, а також ресурси (людські, матеріальні чи фінансові), які допомагають спільноті функціонувати. Формування інституційної підтримки — це стратегічний підхід до побудови довготривалої соціальної згуртованості. Інституції забезпечують системність, сталість і ефективність у вирішенні проблем і досягненні спільних цілей. Вони створюють основу для співпраці, залучення ресурсів і збереження єдності спільноти в умовах змін чи викликів.

10. Останній етап формування соціальної згуртованості пов'язаний зі стійкістю до викликів. Така стійкість може бути визначена як здатність спільноти ефективно мобілізувати ресурси, адаптуватися до кризових ситуацій і підтримувати свою єдність у складних обставинах. Справжня соціальна згуртованість проявляється тоді, коли спільнота не лише долає виклики, а й зміцнюється під їх впливом. Стійкість до викликів передбачає здатність швидко реагувати, єдність перед спільними загрозами, адаптивність

спільноти (як готоність змінювати підходи й стратегії, щоб впоратися з новими викликами), збереження соціальних зв'язків тощо. Прикладами такої стійкості до викликів можуть бути «друге дихання» волонтерського руху, яке воно отримало з початком повномасштабної агресії рф; або гуртування громадян під час масових відключень електроенергії, коли мешканці створювали власні «пункти незламності» задля того, аби пережити біду. Стійкість до викликів передбачає, що громада швидко мобілізується для взаємодопомоги.

Наостанок означимо ще декілька моментів. Ми свідомі того, що деякі етапи повторюють певною мірою ті психологічні механізми соціальної згуртованості, про які ми писали вище. Це пов'язано з тим, що кожен етап фактично може бути розглянутий у цих двох площинках. В ідеалі формування тривалої соціальної згуртованості передбачає своєрідну «звірку» на кожному етапі — відбувається оцінка та перевірка надійності партнерів та оцінка результатів всіх попередніх етапів, що своєю чергою визначає міру включеності у процеси спільного творення. Адже гуртування — це і є по факту творення спільного майбутнього та спільне творення майбутнього. Очевидно, що міра включеності, проживання особою певного етапу може бути різною, що в кінці кінців визначає силу гуртування та здатність спільноти протистояти викликам. Виникає питання — чи може відбутися перехід на наступний етап до повного «оформлення» попереднього? Очевидно так. Як ми вже говорили, соціальна згуртованість — це динамічний процес, а не застигла в бурштині реальність. Кожен етап є пролонгованим у часі і спільнота чи окремий суб'єкт в межах свого самовизначення може звертатися та повертатися до попередніх етапів. Рух з будь-якого шару нашого листового пирога може відбуватися до його основи. Просочення феноменів та процесів зверху до низу буде визначити в кінці кінців і якість спільної основи.

Розділ 3.
РИЗИКИ ВНУТРІШНІХ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ, СПРИЧИНЕНІ ВІЙНОЮ

3.1. Еволюція безпекових парадигм як рух від матеріальної до рефлексивної парадигми

Війна завжди має не лише зовнішній, але й внутрішній вимір. Поряд із військовим протистоянням відбуваються складні соціально-психологічні процеси, які впливають на національну безпеку зсередини. Однак тривалий час ці внутрішні загрози ігнорувались, як в науковому дискурсі, так і в національних беспекових стратегіях. Конфлікти (війни) XXI століття — гібридні, інформаційні, ціннісні — руйнують старі підходи до розуміння національної безпеки, адже загрози виникають не лише на кордонах, а й у самому тілі соціуму — у довірі, комунікації, моральних нормах, у спільних уявленнях про справедливість тощо. Стало очевидним, що сучасне розуміння національної безпеки потребує розширення — від суто інституційної стійкості до психологічної інтеграції суспільства, здатності підтримувати внутрішню єдність попри невизначеність і травму.

Традиційно національна безпека означала стан, у якому держава захищена від зовнішніх посягань. Проте, як наголошує K. Booth (2007), у сучасному світі головне питання полягає не в тому, від кого оборонятися, а що саме захищати. Якщо держава втрачає внутрішню цілісність — моральну, комунікативну, психологічну — вона може бути формально сильною, але фактично нестабільною. Безпека, отже, свідчить не стільки про контроль, скільки про здатність підтримувати сенсову зв'язність спільного життя.

У цьому сенсі національну безпеку можна визначити як ***комплексну здатність соціуму зберігати узгодженість між інституційною стійкістю, ціннісними орієнтирами та психологічним відчуттям довіри***. Інституційний рівень забезпечує порядок, правову визначеність, гарантії справедливості. Ціннісний — формує моральні межі, а психологічний — стабілізує афекти, дозволяючи людині сприймати ризик без руйнування цілісності «Я».

Така триєдина структура безпеки перегукується з ідеєю стійкості як процесу відновлення (Hobfoll, Stevens & Zalta, 2021). Однак якщо у природничих чи військових дослідженнях стійкість розглядають як технічну здатність системи відновитися після удару, то в соціально-психологічному вимірі йдеться про здатність зберігати когерентність досвіду, тобто витримувати зміни, не втрачаючи сенсу. Саме ця когерентність є умовою довіри, а довіра — основою безпеки. Отже сучасні війни формують не лише зовнішньополітичні, а й глибоко внутрішні ризики для національної безпеки, оскільки можуть дестабілізувати соціальну згуртованість, ослабити довіру до

державних інституцій та стимулювати радикалізацію окремих груп населення. Внутрішні загрози не обмежуються матеріальними чи військовими втратами, вони інтегрують психологічні, соціально-психологічні та культурні механізми, що створюють комплексну систему ризиків.

Уявлення про національну безпеку зазвичай постає з політичного лексикону, де воно позначає стан захищеності держави від зовнішніх загроз. Ця семантика — продукт модерності, коли держава мислилася як головний носій раціональності, а війна — як зовнішній об'єкт, який можна відвернути чи стримати. Поняття національної безпеки історично формувалося в полі політичної теорії і осмислювалось у межах державоцентричних моделей, де безпека тлумачилася як оборона суверенітету, територіальної цілісності, політичного порядку та військово-політичної стабільності. Такий підхід, закладений ще у працях представників *класичного реалізму* — H. Morgenthau (1948), K. Waltz (1979) — ґрунтувався на припущенні, що загроза є об'єктивною реальністю, а безпека — результатом стримування. Класичний реалізм у працях його представників нормалізує страх як раціональний фундамент політики. «Політика — це боротьба за владу» (Morgenthau, 1948, с. 13) — вразливість долають силою, небезпеку — стримуванням. Психологічно це режим раціоналізованого афекту. Тривогу не «переробляють», її «заморожують» у розрахунку потенціалів. У короткій війні це працює, але у тривалій породжує перманентну мобілізацію як норму.

Ключова сліпа зона цього підходу — внутрішній вимір. Реалізм добре бачить фронт, але слабо — тил. Поза увагою залишається той факт, що тривалий мобілізаційний страх підточує узагальнену довіру (до інституцій і між людьми), переводячи її в племінну лояльність. Підозра стає чеснотою, а складність — загрозою. Система, що тримається на страхові, змушена безупинно його відтворювати, інакше слабшає дисципліна. Звідси — виснаження, афективна втома, «тверді» бінарні поділи «свій/ворог» у повсякденному житті. У воєнному суспільстві це прямий канал до внутрішніх загроз — моральної ерозії, поляризації, делегітимації інституцій тощо.

Людський вимір у цьому баченні був маргіналізований — громадянин поставав радше інструментом державного виживання, ніж активним суб'єктом безпеки. Реалістична парадигма втілювала не лише геополітичний досвід, а й колективну потребу приборкати страх через зовнішню силу. Її раціоналізм — це форма витіснення емоційного хаосу. Така модель створювала ілюзію контролю, але водночас закладала механізм перманентної напруги — чим більша сила, тим більша потреба в її підтвердженні. Реалізм, по суті, інституціоналізував страх, перетворивши його на рушійну силу системи.

Реалістична парадигма вибудовує безпеку як функцію сили: світ — анархічний, актори — егоцентричні, майбутнє — невизначене, тож виживає той, хто здатний стримувати інших. Тут безпека постає не як цінність, а як механізм виживання, заснований на розрахунку сили. Реалістична парадигма виходить із антропологічного припущення про людину як істоту, схильну до конкуренції й страху. У цьому сенсі вона не просто політична, а психологічна.

Її ядро — віра в те, що стабільність можлива лише через контроль над афектом, через приборкання імпульсів взаємної недовіри. Таке мислення створює особливу модель свідомості — «*раціоналізований страх*»**.**

Реалістична держава, як і реалістична особистість, прагне нейтралізувати тривогу шляхом накопичення сили. У цьому полягає її парадокс: намагання зменшити страх породжує ще більший страх, бо сама логіка рівноваги передбачає постійне відчуття загрози. Реалізм не ліквідує тривогу, а інституціоналізує її. Саме тому ця школа створює не тільки геополітичну, а й емоційну архітектуру безпеки — порядок, у якому стабільність досягається через напругу. Психологічне припущення тут не проговорюється, але, на наш погляд, є очевидним — афект страху легітимний і неминучий, а завдання політики — інституціоналізувати цей страх у рівновагу стримування. Реалізм тим самим пропонує режим «раціоналізованого страху» — емоція не підлягає опрацюванню, вона лише переводиться в арифметику потужностей.

Реалізм справді пояснює чому слід бути сильним, але погано пояснює, як довго суспільство здатне жити в режимі мобілізаційного страху, не «розкришивши» свій моральний ресурс. Український воєнний досвід демонструє, що «кістяк» сили не тримається без «сполучної тканини» довіри. Якщо страх стає тривалим режимом, узагальнена довіра — міжособова й міжгрупова — деформується, поступаючись місцем племінній лояльності, підозра нормалізується як чеснота, а емпатія знецінюється як слабкість. Реалізм, можливо, є сильним у короткій війні, у тривалій — він продукує внутрішню вразливість. Перманентна мобілізація виснажує соціальну психіку і держава, що виграє фронт, може програвати тил саме через ерозію довіри. Інакше кажучи, дисциплінований страх, на який спирається реалізм, є водночас розчинником того соціального клею, без якого сила не конвертується у стійкість.

Критики реалізму, від R. Keohane (1986) до K. Booth (2007), слушно зауважували, що така система не враховує головного — людина і суспільство не здатні нескінченно жити у режимі тривоги. Вона призводить до психологічного виснаження, коли оборона перетворюється на самоціль. У цій точці виникає фундаментальна суперечність: чим більше ресурсів держава вкладає у безпеку, тим менш безпечно почуваються її громадяни. Такий «реалістичний» ракурс дедалі гірше відповідав природі сучасних конфліктів, які розгортаються не лише на полі бою, а в інформаційних, соціальних, морально-емоційних і когнітивних просторах.

Сила цієї оптики — у тверезості щодо ворожості світу та в операціональній чіткості. Її слабкість — у сліпоті до внутрішнього. Якщо безпека — це контроль над зовнішнім ворогом, то внутрішні розлами (політико-моральна ерозія, колективне виснаження, підозра) постають як несподіваний «шум», а не як системна загроза. Для суспільства яке знаходиться у стані війни — це фатальна помилка. Реалістична держава може вигравати битви, але програвати афективну економіку — коли населення

втрачає здатність переносити невизначеність і легітимувати тягар війни. Реалізм також не має мови для довіри — вона мислиться як побічний продукт сили або збігу інтересів, отже, руйнування довіри не фіксується як окрема загроза. Виникає внутрішня суперечність: чим більше система покладається на страх як інструмент дисципліни, тим вищий ризик саморепродукції тривоги (постійне загострення відчуття небезпеки задля підтримання мобілізації), що підточує моральну основу спільноти.

Можна сказати, що розвиток поняття безпеки — це рух від матеріальної до рефлексивної парадигми. Реалістична школа, заснована на переконанні, що загроза є об'єктивним станом середовища, відповідала епосі «видимих» ворогів. Але вже після розпаду біполярного світу (завершення холодної війни) це поняття почали розширювати. Коли з'ясувалося, що війни не зникають попри стримування, увага змістилася від сили до людини. Саме в цьому історичному й інтелектуальному контексті народжується гуманітарний і критичний поворот, який переносить акцент з «державної сили» на внутрішню стійкість людини і спільноти.

Концепція людської безпеки (UNDP, 1994; Booth, 2007) спробувала замінити логіку «виживання» на логіку «гідності». З її появою безпека стала тлумачитися як звільнення від страху та злиднів, як безпека людини в суспільстві, а не держави у світі. Це змінює саме поняття загрози. Небезпека вже не обмежується зовнішнім ворогом, вона присутня в бідності, безробітті, соціальній нерівності, деградації довіри. Цей поворот не був лише політичним, він віддзеркалював зміну психологічної оптики. Людина почала розглядатися не як об'єкт захисту, а як суб'єкт, здатний до відновлення й саморегуляції. Але разом з тим гуманітарна парадигма не подолала головної дилеми: як забезпечити відчуття безпеки там, де страх став колективною звичкою? Адже сам факт постійного звернення до терміна «безпека» засвідчує, що вона не досягнута.

Концепція безпеки людини зробила важливий крок — визнала афективну сторону політики. Ця гуманітарна парадигма відкрила важливий напрям — перенесення акценту з контролю на довіру, із влади на добробут, із оборони на гідність. Проте за своєю природою вона залишалася реактивною, адже гуманітарна етика лише пом'якшила той самий страх, який реалізм намагався приборкати. Людина в цій парадигмі стає об'єктом захисту, але не суб'єктом осмислення небезпеки, її афект регулюється ззовні. Тому гуманітарна безпека залишається моральною, але не психологічною. Окрім того вона мала і інші обмеження: фрагментарність показників, відсутність інтегральної теорії колективної психіки та надмірну нормативність. І головне — вона не мала інструментів, щоб пояснити, як емоції переходять у соціальні форми.

Значним кроком уперед стала поява ***теорії сек'юритизації Копенгагенської школи*** (Buzan, Wæver & de Wilde, 1998). Безпека в цьому підході постає не як факт, а як мовний акт, який визначає, що вважається загрозою, а що — ні. Завдяки цьому аналіз змістився від зовнішньої агресії до

механізмів створення загроз усередині самого суспільства. Безпека — це не стан, а процес сек'юритизації, тобто наділення певного явища статусом «загрози» через дискурсивний акт. Загроза, отже, не дана об'єктивно, а створюється в полі мови, політики та емоцій. Цей підхід відкрив шлях до аналізу безпеки як соціальної конструкції, де вирішальну роль відіграють не матеріальні фактори, а афективні режими сприйняття небезпеки (Wæver, 2011). Однак сек'юритизаційна логіка мала й тіньовий бік. Вона показала, як легко політичні еліти можуть мобілізувати страх, перетворюючи його на легітимну підставу для надзвичайних заходів. Інакше кажучи, безпека як дискурс породжує загрозу як емоційний конструкт.

Копенгагенська школа виникла на зламі епох , коли стало очевидно, що старі моделі загрози більше не працюють. У цій теоретичній рамці безпека перестає бути фактом зовнішнього світу — вона стає мовним актом. Те, що називається небезпекою, існує настільки, наскільки це визнано небезпечним у публічному просторі. На перший погляд, це семантична інновація. Але по суті — глибше психологічне зрушення. Копенгагенська школа зробила важливий крок , вона винесла страх у сферу мови. Її ключова теза — загроза існує лише тоді, коли її названо. Такий крок означав спробу раціоналізувати афект через символізацію.

Копенгагенська школа вводить у теорію безпеки поняття інтерсуб'єктивності: загроза не є ані об'єктивною, ані вигаданою — вона є спільною домовленістю про страх. Загроза — продукт політико-комунікативної взаємодії, а не об'єктивна константа. Психологічна інтуїція тут важлива: щоб сек'юритизація відбулася, повинна існувати емоційна готовність аудиторії — мінімальний консенсус щодо страху. Інакше кажучи, афект — передумова дискурсу, хоч у самій теорії він залишається «за кадром».

Таким чином, безпека стає продуктом не раціонального аналізу, а колективної афективної згоди. Це важливий етап, бо вперше у науковому дискурсі з'являється ідея, що емоції можуть бути не побічним, а структурним чинником політики. Сек'юритизація — це своєрідний мовний катарсис, у якому колективна тривога отримує ім'я, а отже, стає керованою. Проте за цим актом прихований психологічний парадокс: те, що можна назвати, не зникає, а закріплюється. Мова не усуває страх, вона його стабілізує у вигляді соціальної істини.

Сек'юритизація виконує подвійне завдання. По-перше, вона зменшує невизначеність, прикріплюючи страх до імені — «це» наш ворог, «ось» наш порятунок. По-друге, вона мобілізує — дозволяє обійти звичайні правила задля «виняткових» заходів. У короткостроковому вимірі — це ефективно, у довгострокаваному — з'являється ефект фіксації афекту (щойно явище позначено «екзистенційним», воно вимагає постійного підтвердження власної «фатальності»).

В умовах війни сек'юритизація працює як миттєвий стабілізатор смислу, вона «прикріплює» тривогу до імені («це — екзистенційно небезпечно»), дає право на виняткові заходи, зменшує невизначеність. Але проблема в тому, що

такий акт не гасить афект. Назване «екзистенційним» починає жити власним життям і потребує постійних підтверджень. Звідси феномен надлишкової сек'юритизації — розширення спектра «життєво важливих» тем, коли майже будь-яка сфера (від медіадискурсу до культурної політики) отримує воєнно-винятковий статус. У тривалій війні це «вирощує» когнітивну ригідність — суспільство втрачає терпимість до амбівалентності. Дискурс не розчиняє тривогу, він її кристалізує.

Український контекст добре показує «клейкість» таких ярликів. У тривалій війні амбівалентність (помилка, інакший голос, моральна двозначність) легше прочитується як небезпека**,** бо так простіше втримувати «чисту» межу. Надлишкова сек'юритизація хроніфікує надзвичайність — «екзистенційними» стають медіа, культура пам'яті, гуманітарні рішення, повсякденні практики. Суспільство, яке довго тримає себе в цій рамці, втрачає когнітивність — нюанс вважається загрозою єдності, а компроміс ризиком безпеці.

Сек'юритизація описує процес, коли певна проблема (міграція, інформаційна атака тощо) набуває статусу «екзистенційної загрози». Але за цим актом стоїть не лише мова, а й емоційна готовність суспільства**.** Без неї жоден політичний дискурс не мав би сили. Тобто сек'юритизація — це не просто маніпуляція словами — це акт, який апелює до колективного несвідомого, а страх стає формою соціальної істини. У цьому сенсі Копенгагенська школа показала, що безпека є водночас публічною і приватною, раціональною і емоційною. Однак її слабкість полягає у тому, що пояснюючи, як створюється дискурс загрози, вона не пояснює, чому він резонує та чому люди готові вірити у небезпеку навіть тоді, коли вона очевидно сконструйована.

Сильний бік підходу — він показує, як внутрішні вороги «виробляються» політично і чому в умовах війни суспільство може переорієнтовувати тривогу усередину (на «неправильних своїх»). Копенгагенський підхід відкрив двері до нового питання: чи можна уявити безпеку без страху? Якщо ні, тоді безпека — це не просто прагнення захисту, а стан хронічної тривоги, який перетворюється на соціальну норму.

Ключовою вадою цього теоретичного підходу, на наш погляд, є редукція афекту до функції дискурсу. Те, що швидко впізнається суспільством як загроза, часто спирається на попередньо структуроване емоційне поле (колективні травми, пам'ять, моральні образи тощо) і без цього рівня ми не розуміємо, чому одні акти сек'юритизації набирають силу, а інші — ні. Для пояснення внутрішніх загроз у воєнному суспільстві цього бракує, оскільки потрібно бачити не лише хто і як називає, а й чому саме такі називання «прилипають». Тобто копенгагенцям бракує моделі афекту: чому одні «називання» миттєво «липнуть», а інші — ні? Відповідь лежить поза межами суто дискурсивної рамки, а саме — у травмі, пам'яті, у «потребі визначеності», яка різко зростає під тривалим стресом. Без цієї психологічної «підкладки» сек'юритизація описує форму, але не пояснює енергію, що її зрушує.

Копенгагенський раціоналізм, попри інноваційність, залишається пасткою репрезентації — він не бачить, що слово не лише описує, а й продукує емоцію.

Цю тіньову сторону символізації вперше осмислила ***Паризька школа*** (Didier Bigo, Jef Huysmans, Thierry Balzacq та інші), яка ще більше змістила фокус від політичних акторів до практик, афектів і звичних форм реагування на невизначеність D. Bigo (2002) та T. Balzacq (2005) запропонували поняття «урядування тривоги», тобто як сукупність практик, технологій і мікросоціальних процедур керують афектами населення. Цей підхід показав, що загроза — це не просто те, що є небезпечним, а те, що сприймається і переживається як небезпечне, а отже, її психологічна динаміка стає центральною для розуміння внутрішніх ризиків у суспільстві, яке живе у стані війни.

Якщо копенгагенці вивчали, як мова оформлює страх, то паризькі дослідники показали, як страх стає режимом управління. Безпека в цьому вимірі не стан, а технологія афекту, як процес керування страхом, розподілу підозри, профілювання та нормалізації контролю. Держава регулює рівень занепокоєння, аби підтримувати лояльність і передбачуваність. Страх перестає бути лише реакцією, він стає ресурсом управління. Тривога перестає бути помилкою системи — вона стає її ресурсом. Це, власне, і стало точкою, де з'явилася потреба у глибшому аналізі афективного виміру безпеки. Адже без розуміння емоційних механізмів сек'юритизації не можна збагнути, чому сучасні суспільства відчувають себе в небезпеці навіть за відсутності реальних загроз. Саме тому Паризьку школу часто називають мостом між безпекознавством і психологією емоцій — вона показала, що політична влада функціонує через регуляцію колективного афекту.

Паризька школа повертає тіло й афект у центр політики безпеки, показує, що безпека функціонує як режим керування занепокоєнням — мережі інституцій, процедур, професійних спільнот і рутин виробляють, розподіляють і нормують тривогу. Це не просто ідеологія — це щоденна технологія — перевірки, профілювання, інфраструктури нагляду, мови ризику. Суспільний порядок підтримується не усуненням страху, а дозованою, керованою його присутністю. Для воєнного суспільства це пояснює, чому внутрішні загрози можуть бути побічним продуктом власних безпекових практик, адже контроль, що постійно «підсвічує» ризики, відтворює проєктовану підозру між «своїми».

Сила підходу — у матеріалізації афекту, страх постає не метафорою, а інституційним ресурсом. Внутрішня ж суперечність — самопосилення тривоги. Адже режим, який легітимує себе управлінням занепокоєнням, зацікавлений у збереженні (а інколи й у підвищенні) рівня тривоги як підстави для власної необхідності. В цьому сенсі політика безпеки ризикує перетворитися на «афективну ренту», коли інституції «живуть» тим, що підтримують стан напівзагрози.

Головна аналітична лакуна цього підходу — це механізм «перетравлення» афекту. Паризька школа блискуче описує циркуляцію тривоги, але майже не торкається питання, як колективні емоції перетворюються на смисли (пам'ять, моральні межі, уявлення про справедливість і т.п.) і які, відтак, можуть бути інтегровані без репресії. Без цього бачення «урядування тривоги» зависає між соціологією контролю і політичною психологією, не даючи ключа до відновлення довіри як противаги внутрішнім загрозам.

Очевидно, що ані Копенгагенська, ані Паризька школи не дали відповіді на питання: чому суспільство піддається афективному зараженню? Звідки береться сама готовність повірити в загрозу, навіть тоді, коли її об'єктивні масштаби мінімальні? Паризький підхід розкрив, що сучасне суспільство живе не попри страх, а через нього. Страх стає цементом соціальної реальності. Проте й тут залишається невирішеним питання: якщо страх — основа порядку, то що відбувається, коли цей страх втрачає об'єкт, коли ворог зникає, а тривога залишається? Саме на цьому зламі виникає ***онтологічна теорія безпеки*** (Giddens, 1991; Mitzen, 2006), яка переводить аналіз у психологічну площину.

Центральна ідея цієї школи полягає в тому, що людина й спільнота потребують не лише фізичного, а й екзистенційного відчуття стабільності — послідовності в уявленнях про себе і світ. Коли ця послідовність руйнується, виникає глибока тривога, яка шукає вихід у створенні нових символічних кордонів. Таким чином, безпека у роботах представників цієї школи, постає не як результат сили, а як продукт довіри до світу. Сила підходу — в артикуляції центральності смислу — безпека можлива лише там, де травма не «розриває» час, а інкорпорується у спільну історію. Але й тут є внутрішня суперечність. Спільнота може утримувати шкідливі патерни (внутрішні вороги, ритуалізована підозра, агресивні межі «чистоти»), бо вони забезпечують онтологічний комфорт (Mitzen, 2006). Отже, самі механізми стабілізації ідентичності можуть репродукувати внутрішні загрози, якщо «заспокоєння» досягається через виключення й відчуження.

Онтологічна перспектива виводить безпеку з площини сили та контролю в площину екзистенційної послідовності — індивіди та держави потребують відчуття сталості себе у світі. Ця сталість — психологічний «якір», який дозволяє функціонувати (Giddens, 1991; Mitzen, 2006). Коли війна руйнує повсякденні «я знаю, як буде завтра», суспільство шукає способів підтвердити реальність — відновити наративну тяглість, моральні опори, довіру як базову впевненість у передбачуваності іншого. Вона повертає безпеку до її екзистенційного коріння — потреби людини у послідовності буття. Безпека — це не контроль і не влада, а можливість відчувати реальність як неперервну. У цьому сенсі головна загроза не агресор, а розрив між минулим і теперішнім, між образом себе і досвідом війни. Людина, позбавлена відчуття послідовності буття, втрачає здатність довіряти не лише іншим, а й власному сприйняттю

Можна зробити висновок, що онтологічна безпека — це спроба відновити когнітивну та афективну інтеграцію світу після травми. J. Mitzen

застосовує це до політики, показуючи, що актори можуть «зависати» у конфліктних рутинах просто тому, що ті підтримують передбачуваність «Я». Він пише: «Держави можуть прагнути до процедур, що забезпечують самоідентичність, навіть коли ці процедури є конфліктними» (2006, с. 345). Для воєнного суспільства це означає, що інтеграція травми у наратив — не факультативна «гуманітарщина», а безпекова необхідність. Без неї загроза проживається як перманентний розлад реальності, де кожна неоднозначність здається небезпекою.

Але саме тут криється пастка. Відновити послідовності буття легше через виключення: окреслити «чисті» межі «Ми», знайти внутрішнього «свого-чужого», стабілізуватися за рахунок моральної простоти. Це — феномен «заспокоєної небезпеки». Психологічний комфорт «купується» ціною нормалізації внутрішнього ворога. Така стабілізація коротко «гріє», але довго підточує, закриваючи публічний простір для складності й компромісу, консервує конфліктогенність і знову руйнує довіру.

Цей теоретичний підхід знову виводить безпеку у площину психології, але тепер — на рівень системного осмислення. Якщо реалізм будував порядок на страху, гуманітарна парадигма — на співчутті, копенгагенська — на дискурсі, паризька — на керуванні афектом, то *онтологічна* пропонує інше — стабільність через смисл. Її головна теза — безпека можлива лише там, де колектив зберігає здатність інтегрувати досвід у зв'язну історію. Онтологічна теорія формулює умову — потрібна тяглість смислу (інтеграція втрат у спільну історію), але не дає операційної відповіді, як її досягати в умовах тривалої війни, коли афект перевищує когнітивну місткість системи. Потрібна зв'язка із психологією емоцій і довіри. Потрібна відповідь на питання: як афект перетворюється на смисл, і як довіра (міжособова, міжгрупова, інституційна) формує петлю — «страх → підозра → контроль → ще більший страх»? Вона утверджує примат смислу над силою/контролем, але не відповідає на питання: як саме афект стає смислом і як довіра руйнує цикл «загроза → підозра → контроль»?

Онтологічна безпека вирізняється тим, що вона не конкурує з іншими школами, а проходить крізь них. Її фокус — не на тому, *що загрожує*, а на тому, *як суб'єкт витримує свою вразливість у часі*. Вона додає глибинно психологічний рівень до аналітичних моделей, показує, що потреба в безпеці є, по суті, потребою у «незруйнованості Я», яке здатне розповідати про себе послідовну історію, навіть у середовищі невизначеності. Онтологічна безпека переводить увагу з матеріальних загроз на підтримання безперервності «Я/Ми» через наративи, рутини та передбачувані соціальні взаємодії. У цій оптиці «небезпека» — це не лише ракети й кордони, а насамперед тріщини в самоідентичності, що породжують екзистенційну тривогу. Саме тут і відкривається перехід до ***критичної* (*валлійської*) *безпекової школи***. Якщо загроза є продуктом соціальних умов і владних відносин, то безпека не зводиться до стабілізації наявних ідентичностей — вона потребує емансипації від структур, що систематично відтворюють уразливість, страх і залежність.

Тобто критична школа переносить фокус із «гомеостазу ідентичності» на перетворення умов її можливості**.**

Валійська школа безпеки, що сформувалася у 1990-х роках, стала тією інтелектуальною традицією, яка вперше спробувала звільнити поняття «безпека» від його технократичного і державоцентричного ядра. Її представники — Ken Booth, Richard Wyn Jones, Andrew Linklater, Nicholas Wheeler і Steve Smith — запропонували не просто іншу теорію безпеки, а переорієнтацію самої антропології суб'єкта безпеки. Якщо копенгагенська школа аналізує, як політичні актори «сек'юритизують» проблеми через мовні акти, то валійська школа ставить питання: що означає «бути в безпеці» у психологічному, моральному та екзистенційному сенсі? Її критичний пафос полягає в тому, що справжня небезпека починається не «ззовні», а всередині — в структурі страху, залежності та нерівності, що формують саму свідомість суб'єкта (Booth, 1991). Booth розглядає безпеку як емансипацію — процес звільнення від структур, які підтримують тривогу, покору й відчуження. Це не політична декларація, а радше психологічний процес розкріпачення. «Безпека, — писав він, — означає звільнення людей від тих умов, які позбавляють їх можливості робити те, що вони вільно обрали б робити» (1991, с. 319). У цьому визначенні важливо не стільки поняття «звільнення», скільки його психологічний зміст: безпека — це стан, у якому суб'єкт може осмислювати власний страх, не редукуючи його до ворожості.

У термінах сучасної психології, йдеться про толерантність до невизначеності (Kruglanski & Webster, 1996) — здатність витримувати амбівалентність і не перетворювати її на потребу у «закритті». Людина, яка потребує негайного когнітивного завершення, шукає безпеку у владі, порядку, суворих межах. Натомість емансипований суб'єкт здатен переживати невизначеність як умову свободи. Таким чином, Booth переносить акцент з інституційних форм безпеки на її внутрішню афективно-когнітивну структуру.

Richard Wyn Jones (1999) розвиває цю лінію, вводячи поняття *емансипаційного реалізму* — синтезу критичної теорії з психологією саморефлексії. Для нього безпека — це не стабільність, а усвідомлення власних залежностей від структур страху. У цьому сенсі емансипація — це не втеча від небезпеки, а прийняття відповідальності за її інтеріоризовані форми. Коли суспільство живе у стані постійної сек'юритизації, воно фактично відмовляється від рефлексії, передоручаючи афект страху державі. Валійська школа бачить у цьому симптом психологічної гетерономії: суб'єкт стає залежним від системи, яка відтворює його тривогу, щоб керувати поведінкою. Емансипація означає повернення собі «авторства» над страхом, перехід від несвідомої проєкції загрози до її свідомої інтерпретації. Цей перехід можна трактувати як різновид психологічної терапії — суспільство вчиться бачити, як саме воно продукує «ворогів», щоб зберегти уявлення про власну цілісність.

Andrew Linklater (1998) додав до цього морально-афективний вимір. Його концепція *трансформації політичної спільноти* ґрунтується на ідеї, що безпека починається з розширення кола емпатії, з переходу від замкненої

ідентичності до комунікативного простору, де інші визнаються не як загроза, а як умова власної суб'єктності. Linklater тлумачить безпеку як форму комунікативної інклюзії, де довіра й взаєморозуміння замінюють страх і контроль. Психологічно це відповідає процесу емпатійного розширення (Batson, 2011): усвідомлення вразливості «Іншого» знижує тривогу й агресію, відкриваючи можливість кооперації. Таким чином, безпека у Linklater — не інституційна гарантія, а психологічний досвід взаємності.

Nicholas Wheeler (2000) поглиблює цю перспективу, розглядаючи довіру як основний афективний механізм безпеки. Його теза «безпека через довіру» передбачає, що міжнародні системи можуть бути стабільними не лише через баланс сил, а через взаємне передбачення добрих намірів. Довіра у Wheeler — не наслідок безпеки, а її причина. Вона зменшує потребу у контролі, створюючи афективну впевненість у стабільності світу. Водночас довіра — психологічно крихка структура, вона вимагає здатності витримувати невпевненість і не зводити її до підозри. У термінах когнітивної науки, йдеться про зниження потреби у «схопленні» і «замороженні» мислення (Kruglanski & Webster, 1996). Отже, безпека через довіру — це не просто етична стратегія, а афективна компетенція, що формується в процесі міжособистісного і міждержавного спілкування.

Внесок Steve Smith (1999) у цю традицію полягає у введенні рефлексивного виміру. Він наголошує, що знання про безпеку саме і є актом влади. Отже, критична безпека повинна починатися з психологічного усвідомлення власної участі у виробництві страху. Це вимагає метакогнітивної позиції — здатності мислити про власне мислення, розуміти, як дослідник або політик проєктує власні емоційні матриці на світ. У цьому аспекті валійська школа близька до психоаналітичного підходу, вона бачить у безпеці не об'єктивний стан, а структуру несвідомих бажань, потребу у контролі, у збереженні меж, у підтриманні образу «ворога» як дзеркала ідентичності.

Саме тут проявляються і межі підходу. Валійська школа тяжіє до нормативної моралізованості. Вона мислить безпеку як етичний ідеал, але не розробляє психологічних механізмів, через які цей ідеал може бути реалізований у травмованому, афективно нестабільному суспільстві. В її текстах майже відсутня робота з феноменом колективної травми, що визначає постконфліктні ідентичності. Як зазначають Hutchison і Bleiker (2014), афекти страху, гніву, приниження є не побічним ефектом, а головним матеріалом політики безпеки. У цьому сенсі гуманістичний оптимізм Booth і Linklater не враховує того, що емансипація вимагає не лише морального, а й «психологічного лікування» — інтеграції травми, переробки афективних зв'язків, формування здатності довіряти після втрати.

Інша проблема полягає в тому, що емансипаційна модель передбачає автономного, рефлексивного індивіда, тоді як сучасні суспільства часто діють у режимі афективного зараження та групового мислення (Cohen, 2011). Психологічно це означає, що «емансипований суб'єкт» — радше нормативна

фігура, ніж емпірична реальність. Без залучення емпіричних методів (психометричних, експериментальних, нейропсихологічних) емансипаційна парадигма лишається на рівні філософського ідеалу.

Попри ці обмеження, саме завдяки гуманістичній надлишковості, валійська школа створила простір у якому можна мислити безпеку як психологічну здатність до довіри, рефлексії й співпереживання. Її внесок полягає у тому, що вона показала, що загроза не лише зовнішня, а й внутрішня. Безпека не лише стратегічна, а й афективна. Емансипація не лише політична, а й когнітивна. Валійська школа перетворила безпеку на форму самопізнання і, тим самим, відкрила шлях до міждисциплінарної синтезу між міжнародними відносинами та психологією. У перспективі саме цей психологічний потенціал може стати основою для «посттравматичної» парадигми безпеки, де звільнення означає не відсутність загроз, а здатність колективу інтегрувати афект страху у структуру довіри. Пізніше Booth (2007) формулював емансипацію, як безпеку для людей, не через владу над іншими, а через владу над собою. У цьому визначенні зосереджено головну психологічну інтуїцію валійської школи: *безпека — це не стан системи, а якість свідомості*.

Якщо валійська школа повернула поняття безпеки до виміру внутрішньої свободи й афективної взаємності, то наступний крок робить ***постструктуралістська традиція***. Вона радикалізує рефлексивність**,** переміщуючи аналіз із «внутрішнього переживання» безпеки до умов її можливості — дискурсивних практик, образів, технологій влади та урядування, які взагалі роблять можливими і «небезпеку», і «безпеку». В цьому сенсі постструктуралізм не суперечить гуманістичному імпульсу валійців. Він радше показує, як саме гуманістичні значення народжуються у мережах влади-знання, де формуються суб'єкти, тілесності, афекти й горизонти мислимого (Foucault, 2007; Campbell, 1998).

Постструктуралістська школа безпеки виходить із вихідної тези, що безпека не передує мові й практикам — вона створюється ними. У класичному дослідженні David Campbell (1998) показав, як зовнішня політика США створювала «Інших» — фігури загрози, через які конституювалась ідентичність нації. Безпека тут постає як ефект репрезентацій, риторик «кризи», які не просто описують світ, а встановлюють межі прийнятного страху й допустимої насильницької турботи. Цю лінію поглиблює R. B. J. Walker (1993): дихотомія «всередині/зовні» — не географічний факт, а політико-онтологічна різниця, що продукує суб'єкт «громадянина» і об'єкт «загрози». Інакше кажучи, «де» знаходиться небезпека — завжди результат практик розмежування, а не природний «стан речей».

Поворот до владно-технологічного виміру робить Michael Dillon (1996): він розглядає безпеку як політику страху, часу і життя, де дисциплінарні режими керують популяціями через статистику, ризик, нормалізацію тілесності. У цій оптиці ризик — ключова категорія. Він інституціалізує майбутнє як керований простір можливого лиха, переводячи страх у числові

формули, індекси й «кращі практики». Didier Bigo (2002) додає до цього ідею фахівців з безпеки — поле безпекових експертів, що циркулюють між поліцією, прикордонними службами, приватною безпекою та аналітичними центрами, уніфікуючи мовні і технічні стандарти «небезпеки» (міграція, тероризм, «ненормальні» мобільності). Саме вони «склеюють» дискурси, дані, алгоритми у диспозитив, який розгортає щоденні, «низові» практики (перевірки документів, скринінги, спостереження), де і виробляється звична логіка «хто загрожує і кому».

Цей підхід не заперечує афектів. Навпаки, він показує, як афекти управляються. Jef Huysmans (2006) демонструє, що «інсек'юритизація» повсякденності — це політика емоційної економії: зображення тіл мігрантів на човнах, медійні сцени катастрофи, кадри черг на кордонах конвертують співчуття, страх, огиду в стійкі режими урядування.

Claudia Aradau і Rens van Munster (2011) досліджують «політику катастрофи» — уявлення про майбутні «події низької ймовірності, але катастрофічних наслідків» (терор, пандемії, кліматичні переломні моменти) виправдовують екстраординарні превентивні практики, які змінюють саме поле політичного — від відповідальності до управління невідомим. Так постає безпека як перформативність майбутнього — ми не просто реагуємо на загрозу, а створюємо її контури через моделі, симуляції, сцени-передбачення.

Психологічно постструктуралізм зміщує фокус із «внутрішньої свободи», як у Валійській школі, до суб'єктивації, тобто до того, як люди стають певними суб'єктами через практики безпеки: «підозрілим мандрівником», «надійним громадянином», «ризиковим тілом», «уразливою меншиною». Йдеться не про «помилкову свідомість», що потребує просвітлення, а про матеріально-дискурсивні (Butler, 2009) та біополітичні (Foucault, 2007) механізми, що прилаштовують афекти до ролей і тіл. Умовно кажучи, страх і довіра тут не «усередині» суб'єкта — вони виробляються у процедурі перевірки, у черзі на кордоні, у заповненні анкети, у читанні новинної стрічки. Саме так «індивідуальна психологія» виявляється ефектом технологічних середовищ.

Водночас постструктуралістська традиція збирає під своїм дахом феміністські й постколоніальні внески. Lene Hansen (2006) показує, як мовчання маргіналізованих не є відсутністю безпекового досвіду — це ефект дискурсивних режимів, що не допускають деякі тіла й голоси до статусу «загроз/жертв». Butler (2009) аналізує рамки війни як образи «оплакуваних» і «неоплакуваних» життів керують ієрархіями емпатії. Тут психологічне зводиться до політики видимості й оплакуваності: чию травму можна розповісти, кому співчувати, хто має право назвати свій страх? Постструктуралізм відповідає, що це не природні межі, а архітектура рамкування**,** яку можна деконструювати і, тим самим, перерозподілити можливості для довіри, скорботи та солідарності.

Сильна сторона постструктуралізму — у методологічній точності — він навчає читати документи, промови, статистики, мапи, візуальні ряди, технічні

стандарти, як механізми виробництва безпеки. Завдяки цьому стає можливим аналізувати не лише «великі стратегії», а й дрібну граматику прикордонних процедур, авіаційних протоколів, режимів даних і алгоритмів ризику (Aradau & van Munster, 2011). Проте тут є і обмеження. Критики закидають постструктуралізму надмірний релятивізм**,** слабку операціоналізацію та складність трансляції в політику. Якщо все є дискурсом і перформативністю, то як відрізнити «кращі» від «гірших» практик безпеки поза локальною боротьбою інтерпретацій? Як вимірювати ефекти «рамок» і «диспозитивів» безпеки? Друга лінія критики — матеріальність: чи не недооцінює постструктуралізм матеріальні загрози (зброя, інфраструктура, кліматичні ризики), коли надто зосереджується на репрезентаціях? Відповідь у середині самої традиції — у повороті до соціології практик (Huysmans, 2006; Bigo, 2002).

На рівні етики постструктуралізм пропонує не програму «звільнення» (як Валійська школа), а критичну пильність до того, що саме ми звільняємо і якою ціною відбувається розкодовування тілесних і дискурсивних умов, за яких одні життя стають «охоронюваними», а інші — «витратними» (Butler, 2009). Психологічно це означає вихід за межі індивідуального «подолання страху» до колективного переписування рамок видимого й відчутного, у межах яких узагалі можливі довіра, емпатія, скорбота і, зрештою, політичні обіцянки безпеки.

У класичному уявленні національна безпека була відповіддю на зовнішнього ворога — обороноздатність, союзницькі угоди, стримування — ідеї, які мають очевидну логіку на коротких часових горизонтах. Та затяжна війна радикально змінює фокус — загроза вже не лише «там», а й «тут» — у режимах переживання невизначеності, у довірі до інституцій, у способах, якими спільнота трансформує травму у спільний сенс. Безпека виявляється не тільки інституційним порядком, а й психологічною архітектурою, що утримує разом афект, когніцію та моральні межі спільного життя. Саме крізь цю призму ми перечитали основні безпекові парадигми — не як історію ідей, а як різні способи поводження зі страхом.

Нижче у табл. 3.1 представлено шість проаналізованих парадигм, розташованих у логічній послідовності, яка відображає поступову зміну способів керування страхом.

Ці змінні — не формальні категорії, а психологічні параметри, які дозволяють пояснювати, як війна трансформує внутрішнє життя спільноти. Вони є частиною опор, на яких ми спробували будувати типологію внутрішніх загроз національній безпеці. Усі шість парадигми вказують на одну проблему: що робити зі страхом, коли він переходить із події в режим часу? Якщо «перекласти» ці теоретичні підходи на мову психологічних механізмів, то ми побачемо їхню спільну вісь — *управління страхом*.

Таблиця 3.1

Парадигми способів керування страхом

Школа/ парадигма	Механізм	Референтний об'єкт	Центральна емоція	Тип загрози	Основний недолік
Реалізм	Контроль через силу	Держава	Страх як раціональна норма	Військова загроза, анархія міжнародної системи	Пастка безпеки ─ нарощування сили провокує ескалацію
Копенгагенська школа	Символізація через мову	Суб'єкт, визначений мовним актом	Страх як публічна істина	Дискурсивно створена «загроза», що легітимізує надзвичайність	Інфляція безпеки — перетворення будь-якої проблеми на екзистенційну загрозу
Паризька школа	Управління тривогою	Соціальні практики, інститути, мережі експертів	Страх як ресурс	Адміністративно нормалізований ризик	Самопідсилення підозри — відтворення перманентної небезпеки
Онтологічна безпека	Управління невизначеністю через підтримання стабільного відчуття «Я»	Ідентичність (індивідуальна чи державна)	Тривога — сигнал розпаду безперервності буття	Структурне насильство, страх, залежність, нерівність	Ригідна фіксація на загрозах
Валлійська (критична) школа	Емансипація через критику владних структур і розширення агентивності вразливих груп; переозначення безпеки як звільнення від структурного насилля	Соціальні практики, інститути, мережі експертів	Надія/солідарність як емансипативний афект	Сконструйовані образи «інших», біополітичні практики контролю	Нормативізм і низька операціоналізованість; недооцінка жорстких силових обмежень
Постструктуралістська школа безпеки	Деконструкція й реартикуляція дискурсів загроз та ідентичностей; виявлення практик виключення	Дискурс, тілесність, вразливе життя	Підозра як методологічна пильність	Втрата смислової тяглості, розрив самоідентичності	Релятивізм і політична малоефективність; труднощі перетворення критики на практичні рецепти

Для України, яка перебуває у стані війни, це означає, що внутрішні загрози не є випадковим «шумом» у тіні фронту. Вони — продукти того, як ми «тримаємо» страх. Тривала війна підсилює мобілізаційний страх і інституційну тривогу, збільшує клейкість ярликів і спокушає до стабілізації через виключення. Без уважної психологічної політики це виливається у афективну інфляцію загрози, інституційну підозру та замикання ідентичності.

Підсумовуючи можна зробити висновок, що розвиток безпекових парадигм — це історія не лише ідей, а й способів психологічної адаптації до невизначенності. Реалізм створив ілюзію контролю над страхом, але застряг у ньому. Гуманітарний підхід спробував його етично нейтралізувати, копенгагенський — символічно обробити, паризький — інституціоналізувати, а онтологічний — перетворити на пошук смислу. Валійська школа зсуває фокус із державного щита на емансипацію суб'єкта: звільнення від логіки страху, що знижує потребу у «закритті» під невизначеністю й посилює

здатність тримати спільну тривогу без розриву соціальної тканини. Постструктуралістська — показує, що загрози «липнуть» через дискурси: мова про ворога/свого формує контури небезпеки, а отже, робота з наративами пам'яті й травми є так само безпековою, як і інституційні протоколи.

У цьому русі, на наш погляд, поступово вимальовується нова парадигма — *психологічна безпека*, яка виходить за межі кордонів безпекових парадигм і зосереджується на динаміці афекту, когніції та соціальної довіри, що повноцінно лежить у площині психологічної науки. У психологічній оптиці, національна безпека у війні — це не лише інституційний і дискурсивний порядок, а насамперед *психосоціальна здатність спільноти трансформувати афект у смисл, а смисл у довіру*. Психологічна інтеграція — не «гуманітарна надбудова», а стрижень національної безпеки в затяжній війні. Вона може дати відповіді на запитання: як працює афективне передбачення, чому під тиском невизначеності зростає потреба у «закритті», як травма і колективна пам'ять формують контури «клейкості» загроз і як практики взаємності відновлюють узагальнену довіру, не редукуючи її до племінної? Найбільш узагальнений і лаконічний висновок полягає у тому, що *безпека у тривалій війні — це не лише про кордони, а про можливість жити зі складністю, не перетворюючи її на ворожість*.

3.2. Психологічний вимір внутрішніх загроз національній безпеці

Після критичного аналізу безпекових парадигм ключове запитання звучить не «яка школа має рацію», а як саме афект перетворюється на соціальний порядок? Сучасна психологія дає для цього принаймні три зв'язані вузли:

1) Афективне передбачення і конструювання емоцій. Емоції не лише виникають у відповідь на загрозу. Мозок передбачає і «конструює» їх, спираючись на попередні концепти, норми та пам'ять (Barrett, 2017). Тому війна різко підвищує базову готовність до негативної валентності, система загрози віддає пріоритет швидким евристикам (Phelps & Le Doux, 2005).

2) Когнітивна оцінка і потреба визначеності. Те, що ми вважаємо небезпекою, — результат оцінки значущості й керованості (Lazarus, 1991; Frijda, 1986). Коли невизначеність висока, різко зростає потреба «закриття» — тяжіння до простих, категоричних пояснень і нетерпимість до двозначності (Kruglanski, Roets, & Van Hiel, 2011). У цьому стані «ярлики» загрози стають «клейкими», а конспіративні наративи — привабливими, як швидкі редуктори складності (van Prooijen & van Vugt, 2018).

3) Ідентичність, поляризація і ресурси. Загроза активує категоризацію «Ми/Вони», підсилює афективну поляризацію та моральне виключення (Tajfel & Turner, 1979; Iyengar *et al.*, 2019). Паралельно діє логіка ресурсів збереження — тривала втрата ресурсів (контроль, передбачуваність,

справедливість) спричиняє спіралі дистресу і «економію» емпатії (Hobfoll *et al.*, 2021). Вихід не зводиться до «витіснення страху», потрібні механізми, що перетворюють афект на спільні смисли (наративи, справедливі процедури) і на взаємність**,** яка живить довіру (Haslam *et al.*, 2009). Звідси випливає, що довіра не психологічний додаток, а «несуча балка» безпеки. Вона має щонайменше три складники: когнітивний (передбачуваність/компетентність), афективний (доброзичливість «Іншого») та нормативний (справедливість правил) (Mayer, Davis, & Schoorman, 1995). Довготривала війна підточує всі три — звідси основна внутрішня загроза — *дезінтеграція довіри*.

У цьому параграфі ми не плануємо детально аналізувати різні психологічні теорії (вони широко відомі і грунтовно проаналізовані). Нашим ключовим завданням є простежити, як психологічні механізми впливають на трансформацію структурних слабкостей в реальні загрози. Якщо висловитись ще конкретніше, то ми плануємо, спираючись на відомі психологічні дослідження, відповісти на питання: як афект стає загрозою?; як когніція фіксує загрозу?; як інституції закріплюють загрозу?; як довіра руйнується?; як травма інвертує агресію в середину? Для зручності ми узагальнили ці дослідження під умовними назвами: *1) Афективно-регулятивний підхід. 2) Когнітивно-нормативний підхід. 3) Соціально-ідентифікаційний підхід.*

Війна радикалізує не лише політичну дійсність, а й антропологію загрози. Особистісне «Я» і колективне «Ми» переживають дестабілізацію тих афективно-когнітивних структур, які в мирний час забезпечували мінімальну передбачуваність світу. Те, що у безпековій термінології називають «внутрішньою загрозою», у психологічному вимірі постає як системна дестабілізація афективно-когнітивної рівноваги спільноти, психічною подією соціального масштабу — моментом, коли афект страху шукає когнітивну форму, а когніція, не витримуючи емоційного тиску, починає продукувати образ ворога всередині власної групи. Вона розгортається не в межах політичної волі, а у сфері переживань, інтерпретацій і взаємної довіри. У цьому сенсі поняття «внутрішньої загрози» не можна редукувати до дії окремих агентів чи груп. Воно позначає психологічний режим колективного існування, у якому афект страху, тривоги чи втоми перестає інтегруватися через когнітивні механізми спільного сенсу й починає відтворюватися у формах недовіри, підозри, розколу.

Як вже зазначалось, міст між теоріями безпеки та психологією проклали концепції онтологічної безпеки — спільноти прагнуть стабільних схем самості й світу. Війна руйнує такі «рамки довіри», а отже внутрішня загроза виникає там, де колектив втрачає почуття тривкої ідентичності та шукає її компенсації в образах «внутрішнього іншого». Психологічна перспектива уточнює, як саме загроза формується на перетині афекту, когніції та інституційної поведінки. У рамках оціночних моделей емоцій (Lazarus, 1991) та психології ризику (Slovic, 2010) загроза — це емоційно навантажена оцінка ситуації, що керує увагою й дією. У конфліктах тривалої давності соціальна психологія показує, як суспільні переконання конфлікту і емоції гніву/страху структурують

інтерпретації подій і політичну підтримку репресивних заходів (Bar-Tal, 2007; Halperin, 2011). Додається вимір потреби у визначеності, що у кризі підсилює поляризацію та «догматизацію» наративів (Kruglanski, Roets, & van Hiel, 2011). Нарешті, теорії культурної/колективної травми (Alexander, 2004; Volkan, 1997) описують, як неопрацьовані втрати перетворюються на політичні схеми самооборони, де «зрада всередині» стає пояснювальною універсалією.

Звідси — аналітичний висновок, внутрішня загроза у війні — це не константа, а процес циклічної ко-продукції**.** Афективні стани (тривога, лють, виснаження) активують когнітивні схеми («змови», «нелояльність»), які легітимують інституційні практики (жорсткі перевірки, стигматизацію, «внутрішні чистки»). Останні, у свою чергу, підсилюють афект через повсякденний досвід приниження чи недовіри. Саме ця петля підсилення становить ядро внутрішніх ризиків.

Афективно-регулятивний підхід. (Афект як джерело когнітивної організації загрози). Афект у війні — це не реакція, а базова енергетика соціального досвіду. Він передує оцінці, визначає фокус уваги й обумовлює ті когнітивні схеми, у яких спільнота осмислює реальність. Дослідження у сфері соціальної психології показують, що емоційні процеси не просто супроводжують пізнання, а конституюють його (Damasio, 1999; Niedenthal et al., 2006). Коли спільнота перебуває у стані постійної небезпеки, афект страху починає структурувати сприйняття — формує «емоційне поле» (Bar-Tal, 2007), у межах якого навіть нейтральні події інтерпретуються через призму потенційної загрози.

Афект не є доповненням до мислення — він становить його передумову. FeldmanHall і Shenhav (2019) доводять, що афекти є «передкогнітивними оцінками» ситуацій, коли логічна обробка ще неможлива, тіло створює значення швидше, ніж розум його усвідомлює. У кризі саме це дозволяє вижити — діяти до пояснення. Тому афект не є слабкістю мислення, а його тимчасовим заступником, який утримує суб’єкта від розпаду. У цьому сенсі емоція — перша форма безпеки, вона не пояснює, але тримає світ цілим.

Психологічна природа афекту виявляється як здатність швидко відновлювати відчуття межі між «Я» і «Хаосом». Gross і Barrett (2019) описують емоційні процеси як регуляторні петлі, що узгоджують внутрішній стан із зовнішніми загрозами. Страх згортає час і звужує простір. Тіло переходить у режим максимальної мобілізації, фокусуючи увагу на потенційному джерелі небезпеки. Це — перша когерентна дія у хаосі, перше «Так» життю після шоку.

Як показував A. Damasio (1999), будь-яке рішення чи оцінка спирається на тілесно емоційні маркери, без них когнітивна система втрачає напрямок. У стані війни афект страху стає генеративним принципом когніції, він не лише супроводжує оцінку небезпеки, а й створює саму можливість бачити небезпеку**.** Коли колектив переживає травматичний досвід (бомбардування, втрати, окупацію), афект функціонує як первинна мова, у якій ще немає референтів, але вже є імператив — «Захищайся». У цьому сенсі безпека постає

не як політична категорія, а як афективна функція психіки**.** Саме тому спроби сек'юритизаційних теорій описати загрозу через дискурсивні акти є лише частково адекватними — дискурс виникає після того, як афект уже здійснив «переключення» психічної системи у режим оборони. Мова загрози — це переклад тілесного відчуття тривоги на символічну сцену, де когніція намагається опанувати невимовне. Тому будь-яка сек'юритизація — це раціоналізація афекту, спроба надати тривозі структуру причинності й винуватця.

Війна створює хронічне перевантаження афективної системи. Втрачаючи можливість переробки тривоги через спільні когнітивні моделі (довіра, норми, ритуали), суспільство переходить у стан, який можна описати як *афективну інверсію безпеки* — страх перестає бути сигналом небезпеки й стає способом орієнтації у світі. Унаслідок цього зростає схильність до пошуку джерел загрози всередині — у співгромадянах, інституціях, навіть у самій державі. *Афект, який не може бути опанованим, перетворюється на соціальну підозру.*

Афект є одним із найменш видимих, але найпотужніших чинників внутрішньої безпеки в умовах тривалої війни. Він не лише супроводжує події, а структурує спосіб їх переживання, визначає рамки колективного реагування й глибоко впливає на стабільність соціальної взаємодії. Стійкість спільноти залежить не від відсутності страху, а від здатності перетворювати емоційні імпульси на керовані й спільно зрозумілі патерни дії. Коли емоційна система суспільства втрачає передбачуваність, виникає стан, який можна описати як афективну дезінтеграцію: порушується узгодженість між індивідуальними переживаннями, колективними нормами й інституційними механізмами регуляції.

У цьому контексті концепція афективного передбачення набуває особливого значення. Вона описує здатність мозку прогнозувати не лише зовнішні події, а й власні емоційні реакції, формуючи на основі минулого досвіду очікування того, як саме слід почуватись у тій чи іншій ситуації (Barrett & Satpute, 2023). Емоція, за сучасними уявленнями, не є автоматичною реакцією, а результатом постійної роботи системи прогнозування. Організм оцінює, що саме може викликати відчуття безпеки чи загрози, і заздалегідь активує відповідні схеми реагування.

Дослідження останніх років показують, що війна радикально змінює цей механізм. Тривале перебування у ситуації небезпеки створює гіпертрофоване емоційне передбачення — система сприйняття навчається очікувати загрозу, навіть коли об'єктивні ризики знижуються (Bonanno *et al.*, 2022; Phelps, 2021). Таке переналаштування мозку має адаптивний характер на початкових етапах, коли виживання залежить від швидкої реакції, проте у хронічному режимі воно призводить до порушення регуляції афекту, зниження толерантності до невизначеності та загального виснаження психічних ресурсів.

Hobfoll та співавтори (2021) підкреслюють, що у тривалих кризах найуразливішим виявляється саме механізм прогнозування емоцій. Люди

поступово втрачають здатність відрізняти реальну загрозу від її очікування і тому емоційна система реагує на уявні тригери з тією самою інтенсивністю, що й на фактичну небезпеку. Такий стан можна назвати *афективним перенавантаженням.* Він спричиняє не лише індивідуальні розлади (тривожність, гіперзбудження, емоційну нестабільність), а й колективні збої — зростання соціальної напруги, поляризацію, недовіру до інституцій.

Дослідження Kalisch з колегами (2020) показали, що у ситуаціях масових травматичних подій саме здатність до когнітивного переформатування афекту визначає рівень стійкості. Мозок, який спроможний оновлювати власні прогнози й будувати нові схеми передбачення, підтримує баланс між реальними й очікуваними загрозами. Якщо ж цей механізм закріплюється на рівні постійної настороженості, емоційна система втрачає пластичність. У соціальному масштабі це означає перехід від *«передбачуваної тривоги»* до *«структурованого страху»* — коли напруга стає звичним фоном життя.

Війна створює для системи афективного передбачення подвійне навантаження. З одного боку, необхідно підтримувати високу готовність до реагування, з іншого — зберігати мінімальний рівень емоційної стабільності, щоб забезпечити функціонування спільноти. Коли ці дві функції розбалансовуються, виникає *феномен афективної втоми*. Це не емоційне вигорання у класичному сенсі, а втрата здатності до узгодженого емоційного прогнозування — навіть події, що не несуть безпосередньої загрози, сприймаються як небезпечні, тоді як справжня небезпека часто ігнорується.

У психології катастроф і воєнних конфліктів це описується як порушення механізму *«тонкої регуляції» афекту* (Mancini, 2020). За нормальних умов людина постійно уточнює свої прогнози на основі зворотного зв'язку — якщо очікуваний страх не справджується, рівень настороженості знижується. Під час тривалої війни цей цикл зворотного зв'язку розривається — відсутність контролю і повторювані травматичні стимули утримують систему у стані *«замкненого передбачення».* Мозок не отримує сигналів, що небезпека минула, тому продовжує активувати реакцію тривоги.

Поступово афективне передбачення перетворюється на афективну пам'ять, де страх, гнів або недовіра стають не реакціями, а фоновими параметрами сприйняття. Це суттєво впливає на соціальну взаємодію — будь-яка невідповідність очікуванням сприймається як загроза, а будь-яке відхилення від норми як порушення безпеки. Така ситуація формує ґрунт для внутрішньої поляризації, коли психологічна напруга, замість того щоб спрямовуватись на зовнішню небезпеку, починає розподілятись усередині спільноти.

Останні дослідження (Pietrzak *et al.*, 2022; Neria & Gross, 2021) підтверджують, що у ветеранів та цивільного населення, яке перебуває у зоні тривалих бойових дій, порушення афективного передбачення проявляється у вигляді стійкого когнітивного викривлення — переоцінки ризику, зниження впевненості у власних діях, гіперуваги до негативних сигналів. Ці тенденції з

часом поширюються на все суспільство, набуваючи вигляду колективної психологічної нестабільності. Для національної безпеки це означає, що внутрішня загроза не завжди приходить із зовні, вона може бути наслідком перевантаження афективної системи. Коли емоційне передбачення функціонує лише в режимі тривоги, інституції втрачають довіру, соціальні контакти скорочуються, а політичні й моральні рішення стають залежними від короткострокових афективних імпульсів. У цьому сенсі *психологічна безпека — це здатність системи не тільки захищати себе від загроз, а й регулювати власну емоційну чутливість.*

Афективна система людини і спільноти не лише реагує на подразники, вона створює уявлення про те, що є загрозою і як саме на неї слід відповідати. Саме тому сучасні дослідження емоцій дедалі частіше говорять не про реакції, а про конструювання афекту. Barrett і Satpute (2023) доводять, що мозок функціонує як модель передбачення — він синтезує тілесні сигнали, контекстуальні ознаки і соціальні норми, утворюючи досвід емоції як когнітивну гіпотезу. Війна, руйнуючи передбачуваність середовища, зсуває ці гіпотези у бік загрози.

Соціальні норми, які визначають прийнятність афекту, стають вирішальними у регуляції безпеки. Під час тривалих конфліктів виникає тенденція до нормативізації певних емоцій. Гнів і ненависть стають соціально схваленими, тоді як страх або сум — маркерами слабкості. Такі зміни у колективному афективному коді фіксують зсув від адаптивного реагування до інституціоналізованого збудження. Дослідження Mancini (2020) показує, що у суспільствах, де триває війна, формується система символічної винагороди за емоції високої інтенсивності, вони сприймаються як доказ лояльності та ідентичності. Цей механізм підсилює згуртованість на короткий період, проте у довготривалій перспективі виснажує регуляторні ресурси.

Афект, який постійно перебуває у стані мобілізації, втрачає гнучкість. Психологічні дослідження тривалого стресу (Vinkers *et al.,* 2020) підтверджують, що хронічна активація системи загрози призводить до зниження здатності відновлювати рівновагу, спотворення часової оцінки подій і розладу сну. Ці симптоми не лише індивідуальні, вони поступово формують нову соціальну норму, у якій відчуття постійної тривоги сприймається як природний стан. Так виникає *феномен афективної втоми*, який у психології масових травм розглядають як центральну проблему тривалих конфліктів (Bonanno *et al.*, 2022). Її сутність полягає не у зниженні емоційної реактивності, а у втраті здатності диференціювати емоційні сигнали. Для системи безпеки це означає втрату тонкої чутливості: знижується точність оцінки ризиків, погіршується здатність до колективного передбачення, розмиваються межі між «загрозою» і «звичайною невизначеністю».

У суспільстві, яке переживає війну, афективна втома має і культурний вимір. Постійна присутність болю, втрат і героїчних наративів змінює семантику емоцій. Емпатія часто переходить у співпереживання без сили дії,

що викликає почуття безпорадності. Hobfoll та колеги (2021) називають це *«дефіцитом ресурсів відновлення»*. Коли базові психологічні ресурси — контроль, передбачуваність, справедливість — виснажені, система переходить до режиму емоційної економії. Внаслідок цього відбувається редукція емпатії — зберігається співчуття до найближчих, але втрачається здатність до ширшої соціальної солідарності.

У політичному плані це створює ризик внутрішньої дезінтеграції. Після тривалого напруження виникає потреба у когнітивному спрощенні — суспільство починає шукати конкретних винних, фіксуючи афект на внутрішніх опонентах. Афект перестає виконувати захисну функцію й перетворюється на механізм фрагментації. Це добре простежується у дослідженнях Neria і Gross (2021), де показано, що тривалий колективний стрес підвищує схильність до поляризації та морального виключення.

Ключовим завданням системи психологічної безпеки є відновлення регульованого афекту — стану, коли емоційні реакції залишаються інтенсивними, але прогнозованими і контрольованими. Bonanno та співавтори (2022) наголошують, що найефективнішою стратегією є не пригнічення емоцій, а формування нових когнітивних рамок для їх інтерпретації. Інакше кажучи, необхідно не зменшувати силу почуттів, а змінювати їхню структуру передбачення — замість очікування небезпеки — очікування відновлення. На цьому рівні ключову роль відіграють інституції. Вони виконують функцію афективних регуляторів, створюючи стабільні процедури, символічні межі й мову, через яку суспільство може осмислювати власні почуття. Прозорі рішення, послідовна комунікація і справедливі правила не лише зміцнюють довіру, а й поступово знижують інтенсивність тривоги. Коли людина знає, чого очікувати від системи, її емоційне передбачення стає стабільним.

Важливим аспектом є роль медіа у підтриманні афективного балансу. Дослідження Mancini (2020) і Kalisch з колегами (2020) свідчать, що надмірна емоційна насиченість новинного простору підтримує стан афективної мобілізації навіть після завершення пікових подій. Для профілактики цього ефекту необхідно впроваджувати стандарти емоційної прозорості — уникати надмірного драматизму, акцентувати на процедурах допомоги, відновленні й справедливості. Це не «емоційна цензура», а стратегія збереження колективної психічної рівноваги.

Відновлення регульованого афекту потребує також зміни ритуалів спільного переживання. Публічні церемонії пам’яті, символічні акти визнання і підтримки, колективні дії солідарності виконують роль психічних маркерів, які сигналізують мозку — контроль повертається. Вони не знімають емоційної напруги повністю, але створюють відчуття осмисленої послідовності, необхідної для стабільного передбачення. Поступове переключення емоційного прогнозу з моделі «загроза — реагування» на модель «загроза — відновлення» є центральним завданням для психологічних стратегій після тривалих бойових дій. Це означає формування нової системи афективних

очікувань, де безпека асоціюється не лише з обороною, а й з відновленням, справедливістю та здатністю суспільства піклуватися про себе.

Отже, конструювання афекту є не просто індивідуальним процесом, а механізмом соціальної регуляції. Війна робить цей процес видимим, вона оголює залежність між емоційним тоном спільноти та стійкістю її інституцій. Коли афект підтримується лише мобілізаційними стимулами, він стає вразливим до виснаження. Коли ж інституції забезпечують можливість спільного осмислення і відновлення, афект перетворюється на ресурс колективної адаптації.

Питання довіри є центральним для відновлення афективної регуляції. У періоди тривалої небезпеки довіра виконує роль психологічного «демпфера» між емоційною напругою і соціальною взаємодією. Вона дає змогу підтримувати передбачуваність поведінки інших навіть тоді, коли об'єктивна невизначеність висока. Mayer, Davis і Schoorman (1995) описують три ключові компоненти довіри — когнітивний, афективний і нормативний. У контексті війни ці три виміри не лише порушуються, а й набувають нового змісту.

Когнітивна довіра — це впевненість у компетентності та передбачуваності дій інституцій. Коли інформаційне середовище фрагментоване, а рішення ухвалюються в режимі постійної турбулентності, громадяни часто сприймають навіть обґрунтовані кроки як хаотичні. Це посилює відчуття непередбачуваності й підживлює афективне перенавантаження. Для відновлення когнітивної довіри необхідно забезпечити прозорі канали комунікації, послідовність у процедурах і зрозумілість нормативних рамок.

Афективна довіра формується через сприйняття доброзичливості та моральної надійності інших. У війні цей вимір зазнає найбільшого руйнування: втрати, травматичний досвід, зрада чи нерівність у доступі до ресурсів формують очікування недоброзичливості. Люди поступово вчаться не довіряти, як форму самозахисту. Відновлення цього рівня можливе лише через соціальні практики, які створюють досвід підтримки — справжні історії допомоги, взаємної відповідальності та визнання зусиль інших.

Нормативна довіра пов'язана з переконанням, що правила взаємодії є справедливими. Вона має вирішальне значення у поствоєнних умовах, коли суспільство потребує не лише безпеки, а й почуття рівності. Дослідження Hobfoll з колегами (2021) показують, що відчуття справедливого розподілу ресурсів і процедурної прозорості прямо впливають на рівень психологічної стійкості. Якщо громадяни сприймають систему як справедливу, вони схильні прогнозувати позитивні реакції з боку інших і, відповідно, знижують внутрішню тривогу.

Взаємодія цих трьох компонентів створює основу для відновлення афективного передбачення без тривоги. Це стан, коли мозок і соціальна система знову узгоджуються у прогнозах — очікування небезпеки поступово замінюється очікуванням взаємності. Згідно з моделями Kalisch і його колег (2020), такий перехід можливий лише за умови когнітивної гнучкості —

здатності системи змінювати свої передбачення під впливом позитивного досвіду. Іншими словами, *довіра виникає не через відсутність ризику, а через повторювані підтвердження, що взаємодія з іншими не несе шкоди.*

У тривалих війнах, де колективний досвід небезпеки стає домінантним, саме довіра перетворюється на головний ресурс безпеки. Вона забезпечує відновлення базового емоційного передбачення: людина очікує не зради, а справедливого ставлення, не хаосу, а певної логіки дій. Такі очікування самі по собі знижують інтенсивність афекту і відновлюють здатність до рефлексії.

На інституційному рівні довіра функціонує як система відкладеного емоційного контролю. Вона дозволяє суспільству не реагувати на кожен подразник миттєво, а оцінювати ситуацію через процедури та норми. Це зменшує ризик масових афективних реакцій — паніки, моральної агресії, конспіративного мислення. Саме тому психологічна стабільність держави не може зводитися лише до комунікаційної політики, потрібна стійка нормативна архітектура, яка передбачувано відтворює відчуття контролю.

Дослідження Neria і Gross (2021) свідчать, що успішні стратегії після криз ґрунтуються на комбінації двох факторів: емоційного відновлення (підтримка, колективне осмислення) і когнітивної стабільності (послідовні інституційні дії). Цей баланс створює відчуття узгодженості між внутрішнім станом і зовнішньою реальністю — необхідну умову психологічної безпеки. Якщо ж емоційна сфера залишається дезорганізованою, а соціальні структури діють хаотично, виникає розрив, який посилює відчуття фрагментації.

Важливим аспектом відновлення афективного балансу є колективне осмислення втрат. Без нього емоційна система не здатна замкнути цикл передбачення — страх і біль залишаються відкритими гештальтами, які знову активуються при кожному новому подразнику. Bonanno з колегами (2022) підкреслюють, що процес опрацювання травми повинен відбуватись у формі спільного визнання, а не лише індивідуальної терапії. Публічні акти пам'яті, вшанування і взаємної підтримки створюють емоційний контекст, у якому суспільство може переозначити власний досвід — не як нескінченну загрозу, а як основу для відновлення.

Афективне передбачення у стабільному стані — це не очікування повної безпеки, а здатність прогнозувати закономірності — знати, що біль має межі, що допомога можлива, що справедливість не є випадковою. Коли ці очікування укорінені у колективному досвіді, система безпеки набуває психологічної цілісності. Люди починають сприймати власні емоції не як хаос, а як частину спільного ритму реагування.

Таким чином, *афект виступає фундаментальною основою внутрішньої стабільності.* Він забезпечує зворотний зв'язок між індивідуальним досвідом і колективними нормами, між біологічною реакцією і соціальною регуляцією. Війна радикально оголює цей зв'язок. Вона показує, що без афективної регуляції навіть найрозвиненіші інститути безпеки залишаються вразливими.

Завдання психологічної науки полягає в тому, щоб розробити механізми відновлення передбачуваності афекту — через навчання емоційної

саморегуляції, підтримку соціальної справедливості, створення стабільних ритуалів комунікації й процедурної прозорості. Усе це спрямоване на головну мету — перетворити афект з реактивного ресурсу на структурний елемент спільного порядку.

Підсумовуючи, можна сказати, що в *умовах війни афективне передбачення стає ключовим психологічним показником внутрішньої безпеки. Якщо суспільство здатне підтримувати збалансоване передбачення емоцій — очікування не лише загрози, а й відновлення, — воно зберігає стійкість навіть у найважчих обставинах. Афект у цьому сенсі є не лише емоційною реакцією, а формою колективного розуму, що утримує систему від розпаду.*

Когнітивно-нормативний підхід. (Когніція як техніка утримання афекту). Когнітивні структури не усувають афект, а дисциплінують його. Механізм «потреби у визначеності» (Kruglanski, Roets & Van Hiel, 2011) демонструє, що мислення тяжіє до завершеності тоді, коли емоційна напруга перевищує поріг толерантності. Таким чином, когніція виконує регулятивну функцію — утримує афект у межах символічного порядку. У ситуації війни це утримання набуває колективних масштабів. Страх, який неможливо локалізувати назовні, когнітивно проєктується на «своїх». З'являється уява про «зраду», «внутрішнього» ворога», «нелояльність». Когнітивний апарат продукує образи, здатні зменшити ентропію тривоги ціною моральної поляризації. Цей процес не є патологічним — він структурний. Психічна економія загрози вимагає локалізації афекту, тому когніція — це інструмент розподілу страху. Проте саме тут народжується феномен внутрішніх ризиків національної безпеки — *коли афект утримується не інтеграцією, а виключенням, суспільство починає конструювати власну небезпеку як засіб самозаспокоєння.*

Когнітивна система спільноти прагне впорядкувати афективний хаос. Згідно з теорією потреби у визначеності (Kruglanski *et al*., 2011), люди схильні шукати однозначні пояснення в умовах невизначеності. У воєнному контексті це призводить до інтенсивної когнітивної сек'юритизації — будь-яке явище інтерпретується через фрейми загрози, а складні причинно-наслідкові зв'язки спрощуються до моральних або персоніфікованих категорій («зрадники», «некомпетентна влада», «внутрішній ворог»). Так формується *наративна економія загрози* — система пояснень, яка знижує тривогу ціною когнітивної спрощеності. Ці наративи виконують подвійні функції — стабілізують афект, надаючи йому напрям, але, водночас, відтворюють його у вигляді соціальної ворожості.

Дослідження міжгрупових конфліктів показують, що негативні емоції, інтегровані у когнітивні схеми ворогування, мають надзвичайно високу стійкість і погано піддаються раціональному коригуванню (Halperin, 2011). Коли вони стають частиною масової ідентичності, загроза перестає бути зовнішнім феноменом — вона стає когнітивною частиною «Я-групи». Важливо, що така когнітивізація афекту відбувається не лише на рівні окремих осіб, а й у публічному комунікативному просторі**.** Медіа, лідери думок,

політичні фігури транслюють спрощені схеми пояснення, які репрезентують страх у формах дискурсивної упорядкованості. Ця «розповідність» загрози створює ілюзію контролю, але водночас посилює поляризацію, адже будь-яка альтернативна інтерпретація сприймається як заперечення безпеки.

З психологічного погляду, профілактика внутрішніх загроз означає не стільки виявлення «інсайдерів», скільки роботу з афективними матрицями сприйняття загрози**.** Це передбачає перехід від моделі «стримування страху» до моделі його «інтеграції». Афект не можна нейтралізувати без когнітивного опрацювання, але й когнітивне опрацювання неможливе без афективного контакту. Безпека в цьому сенсі — це стан рівноваги між емоційним переживанням небезпеки й символічною здатністю її осмислити. Порушення цього балансу — або в бік афективної гіперреактивності (паніка, агресія), або в бік когнітивного заперечення (цинізм, апатія) — відкриває шлях внутрішній деструкції.

Таким чином, внутрішня загроза у війні є не стільки об’єктом, скільки режимом функціонування психіки спільноти, у якому афект і когніція циркулюють без інтеграції. Завдання психологічної науки полягає не в тому, щоб заміряти страх, а щоб «перекласти» його у форми сенсу, не втрачаючи емоційної правди. У цьому полягає *справжня психологічна безпека — не у відсутності тривоги, а у здатності її осмислити.*

У стані тривалої війни система когнітивної оцінки загроз переживає радикальні трансформації. Якщо в мирний час когнітивна оцінка слугує механізмом адаптації до мінливості, то у воєнному контексті вона перетворюється на засіб підтримання базового психологічного контролю над хаотичним середовищем. Війна створює умови постійного порушення передбачуваності, а отже — і стабільних когнітивних схем. Людина не може розраховувати на сталі сигнали, тому змушена відтворювати порядок мислення всередині себе. Це породжує парадокс — чим менше зовнішнього контролю, тим більша потреба у внутрішньому когнітивному порядку, навіть якщо він спрощений або ілюзорний.

Теорія когнітивної оцінки емоцій (Lazarus, 1991; Smith & Ellsworth, 1985) виходить із того, що кожна емоція формується на основі двох головних параметрів — значущості події для цілей суб’єкта та оцінки керованості. У ситуаціях війни обидва параметри набувають максимальних значень, оскільки майже кожна подія має екзистенційну вагу, а відчуття контролю мінімальне. Саме цей розрив породжує хронічну тривогу.

Сучасні дослідження (Bonanno *et al.,* 2022; Kalisch *et al.,* 2020) показують, що тривалі конфлікти змінюють не лише емоційні реакції, а й базову архітектоніку мислення. Мозок починає оцінювати події не з погляду об’єктивних характеристик, а через метафору загрози — будь-яка нова інформація інтерпретується крізь призму потенційної небезпеки. Це пояснює феномен «*когнітивного гіперреалізму»* — сприйняття звичних подій як потенційно фатальних.

Під час війни когнітивна система втрачає звичні опори — правила, ритм часу, стабільність середовища. У таких умовах формується те, що можна назвати *когнітивною економією виживання*. Індивід скорочує обсяг оброблюваної інформації, опираючись на швидкі евристики, упередження та узагальнення. Така стратегія адаптивна в короткостроковій перспективі, однак у довготривалій веде до деформації оцінки реальності: мозок звикає до бінарних схем («загроза — безпека», «свій — чужий»), а складні явища починають сприйматись через емоційні категорії.

Дослідження Pietrzak з колегами (2022) серед ветеранів бойових дій показують, що когнітивна оцінка під впливом тривалого стресу набуває форми гіпероцінки ризику. Ветерани часто демонструють підвищену увагу до сигналів небезпеки та схильність переоцінювати ймовірність негативних подій. Це не патологія, а форма навченої обережності, яка стає стійкою навіть після завершення активних бойових дій.

У колективному вимірі подібні когнітивні зміни породжують специфічну форму соціальної напруги — відчуття постійного передзагрозового стану. Суспільство починає мислити за принципом «краще перебільшити небезпеку, ніж її недооцінити». Ця установка підтримує мобілізаційний потенціал, але водночас формує культуру надчутливості до ризиків. У результаті політичні рішення часто приймаються не з огляду на об’єктивну оцінку, а на основі когнітивних очікувань небезпеки.

У тривалих конфліктах когнітивна оцінка стає все менш залежною від фактичних даних і все більше — від емоційного тла. Kalisch та співавтори (2020) показують, що мозок у стані хронічного стресу схильний підтримувати стабільну картину реальності, навіть якщо вона не відповідає новим обставинам. Це явище отримало назву *когнітивної інерції* — небажання оновлювати моделі оцінки. Інерція дає ілюзію стабільності, але унеможливлює адаптацію до змін. В умовах війни когнітивна інерція має і соціальний вимір. Коли група тривалий час живе у стані постійної загрози, її члени розробляють спільні схеми пояснення, які стають частиною ідентичності. Такі схеми можуть залишатися незмінними навіть тоді, коли ситуація об’єктивно покращується. Це явище нагадує ефект «закритої системи безпеки» — суспільство продовжує діяти за логікою надзвичайного стану, бо саме вона забезпечує відчуття когнітивного порядку.

Дослідження Vinkers зі співавтрами (2020) після пандемічних криз показали, що довготривала невизначеність веде до порушення функцій когнітивного оновлення — люди менше покладаються на факти і більше на узгоджені наративи. Подібна тенденція спостерігається і у воєнному контексті: коли дані змінюються занадто швидко, колективна свідомість прагне зберегти стабільність через спрощення. Таким чином, когнітивна оцінка втрачає аналітичну точність, але зберігає адаптивну функцію — підтримання мінімальної передбачуваності.

Hobfoll та колеги (2021) зазначають, що у тривалих конфліктах центральним завданням стає збереження ресурсів когнітивного контролю —

здатності мислити послідовно й утримувати довгострокові цілі. Коли ці ресурси виснажуються, з'являється відчуття безсилля, апатії, інформаційного перевантаження. Люди перестають оцінювати події раціонально, натомість, орієнтуються на найсильніші емоційні сигнали — страх, обурення, гнів. У результаті когнітивна оцінка перестає бути механізмом адаптації і стає механізмом самопідкріплення тривоги. Кожен новий сигнал підтверджує стару модель небезпеки, створюючи замкнений цикл. Такий стан можна описати як когнітивну пастку безпеки — чим більше система намагається контролювати загрозу, тим сильніше вона відтворює її в уяві.

У соціальному масштабі це призводить до втоми мислення — колективної втрати здатності до аналітичного розрізнення. У стані когнітивного виснаження суспільство шукає стабільності не в істинності, а у визначеності. Інакше кажучи, «певна помилка» стає психологічно привабливішою, ніж «невизначена істина». Цей феномен, який Kruglanski (2004) називав потребою у когнітивному закритті, у війні стає не рисою особистості, а колективною стратегією виживання.

У воєнних умовах невизначеність перестає бути тимчасовим станом і стає постійним середовищем існування. Це докорінно змінює когнітивну динаміку. Якщо короткочасна невизначеність стимулює активізацію мислення і пошук додаткової інформації, то тривала — призводить до виснаження ресурсів уваги, пам'яті, контролю та саморегуляції. Згідно з даними Vinkers з колегами (2020) і Mancini (2020), хронічна невизначеність порушує баланс між системами оцінки ризику і мотиваційного контролю. Людина втрачає відчуття пропорцій, не розрізняє важливе й неважливе, реагує на випадкові подразники. У соціальному масштабі це проявляється у формі постійного емоційного напруження та колективної дратівливості.

Війна, особливо затяжна, формує специфічний тип когнітивного середовища, який можна назвати *хаотичною передбачуваністю*. З одного боку, люди очікують постійної небезпеки, з іншого — звикають до неї. Система оцінки ризику перебудовується — те, що раніше сприймалось як екстремальне, стає звичним. Bonanno з колегами (2022) зазначають, що така адаптація є частиною механізму стійкості, але має зворотний бік — поступове зниження чутливості до справжніх загроз і водночас підвищення загальної тривожності.

Психологічна реакція на тривалу невизначеність проявляється як когнітивне виснаження. Kalisch з колегами (2020) довели, що під впливом хронічного стресу префронтальні системи мозку, відповідальні за планування і контроль, поступово втрачають здатність до гнучкого оновлення прогнозів. Мозок починає фіксуватися на вузькому наборі пояснень, які сприймаються як стабільні. Це зменшує відчуття хаосу, але водночас блокує здатність до творчої адаптації. Людина шукає не істину, а передбачуваність.

Roets і Van Hiel (2011) показали, що під впливом загрози високий рівень потреби визначеності супроводжується схильністю до категоричності, стереотипізації та ідеологічного радикалізму. Цей ефект проявляється не лише

у політичних уподобаннях, а й у щоденному мисленні: невизначеність сприймається як нестерпна, а однозначність — як емоційне полегшення. Під час війни така реакція стає масовою. Люди прагнуть швидких пояснень і простих схем — хто винен, хто свій, що правильно, а що ні. Це створює короткочасний когнітивний порядок, але водночас знижує здатність системи до реалістичної оцінки подій. Kruglanski, Roets і Dechesne (2022) у нових дослідженнях довели, що у середовищі високої невизначеності механізм потреби визначеності стає самопідсилювальним, коли кожне нове спрощення зменшує тривогу, але водночас знижує толерантність до складності.

Психологічно це виглядає як замикання когнітивного циклу — мозок більше не шукає нових даних, а лише підтверджує вже відомі патерни. З одного боку, це стабілізує поведінку, з іншого — робить мислення ригідним. Bonanno з колегами (2022) зазначають, що саме ригідність є головним бар'єром для психологічного відновлення після кризи. Суспільство, яке втрачає гнучкість, стає схильним до авторитарних форм мислення, адже однозначні рішення здаються безпечнішими.

Потреба визначеності має двоїстий характер. У короткотерміновій перспективі вона знижує рівень тривоги й підвищує ефективність колективних дій. Саме завдяки швидкому когнітивному узгодженню можливі ефективна мобілізація, дисципліна, виконання наказів. Проте у тривалому вимірі цей механізм перетворюється на джерело ризику, бо знижує критичність мислення, пригнічує здатність до дискусії й формує вразливість до маніпуляцій.

Сучасні дослідження інформаційної поведінки у кризах (Martel *et al.*, 2022; Vinkers *et al.*, 2020) свідчать, що у стані невизначеності люди віддають перевагу джерелам, які демонструють упевненість, навіть якщо їхній зміст сумнівний. Це пояснює популярність категоричних ідеологій, лідерів, що говорять просто і без застережень, а також привабливість конспіративних наративів. Вони задовольняють емоційну потребу у визначеності, не потребуючи раціональних доказів.

У соціальному вимірі така когнітивна стратегія створює систему *замкнених переконань*. Люди перестають взаємодіяти з інформацією, яка не відповідає їхнім очікуванням, що веде до фрагментації суспільного дискурсу. У результаті колективна свідомість втрачає здатність до самокорекції. З точки зору безпеки, це один із найнебезпечніших процесів: внутрішня дестабілізація відбувається не через відсутність інформації, а через відсутність готовності її обробляти.

Hobfoll з колегами (2021) пов'язують цю тенденцію з теорією ресурсів, стверджуючи, що когнітивна гнучкість є ресурсом, який виснажується під впливом тривалого стресу. Коли ресурс вичерпується, система обирає найменш енергозатратну стратегію — прості відповіді. Це знижує суб'єктивну напругу, але водночас робить систему вразливою до дезінформації та афективних маніпуляцій.

У воєнному контексті потреба визначеності часто стає інструментом колективного виживання. Вона допомагає стабілізувати соціальні ролі, підтримувати моральну однорідність, координувати дії у кризових ситуаціях. Але якщо ця потреба не врівноважується когнітивною гнучкістю, вона переростає у культурну ригідність. З часом суспільство починає плутати дисципліну з мисленнєвим контролем, порядок — з одноманітністю, лояльність — із відсутністю критичності.

Сучасні роботи Feldman Barrett і Satpute (2023) свідчать, що здатність до оновлення когнітивних прогнозів є нейропсихологічною основою емоційної стійкості. Це означає, що гнучке мислення безпосередньо пов'язане з регуляцією афекту. У війні, де афективне перенавантаження постійне, когнітивна гнучкість стає ключовим протектором від хронічної тривоги. Навпаки, коли система мислення замикається, афект втрачає регуляцію, а емоції стають домінантним способом оцінки реальності.

Таким чином, потреба у визначеності — це не патологія, а форма адаптації до середовища, що загрожує хаосом. Проте адаптація стає загрозливою, коли вона блокує оновлення моделей мислення. У психологічному сенсі це момент, коли суспільство перестає вчитись. *Повернення гнучкості — не просто інтелектуальне завдання, а стратегічна умова національної безпеки.*

Перш ніж перейти до аналізу наступного підходу, зупинимося на феномені довіри, оскільки ми, попередньо, визначили дезінтеграцію довіри основною внутрішньою загрозою національній безпеці. Соціальна довіра є головним психологічним буфером у ситуації колективного стресу. Вона дозволяє перетворювати афект тривоги у впевненість у взаємності, уявлення про стабільність соціальних правил. В умовах війни довіра виконує функцію когнітивного фільтра — допомагає визначати, хто є «свій» і на кого можна покластися. Проте саме ця функція робить її вразливою, позаяк будь-який розрив між очікуваннями й досвідом спричиняє афективний колапс довіри. У такій ситуації довіра перестає бути ресурсом і стає ризиком. Люди починають сприймати відкритість як загрозу, а недовіру — як форму самозахисту. Це, своєю чергою, змінює соціально-психологічну архітектоніку спільноти: замість мережевої взаємозалежності формується кластерна солідарність, замкнена на афективну однорідність. Вона знижує когнітивну складність суспільства (Berger & Luckmann, 1966), роблячи його більш керованим, але менш стійким. Внутрішня загроза в такій системі виникає як психологічний побічний ефект — зменшуючи поле довіри, суспільство водночас посилює потребу у контролі.

Після Putnam (2000) ключову роль у вивченні довіри відіграють дослідження її афективного інфраструктурного виміру. Hardin (2006), Yamagishi (2011), Lewicki (2020), Nannestad (2021) довели, що довіра — не риса характеру і не норма, а психологічна технологія координації, система очікувань, яка стабілізує емоційні коливання у групах. Під час війни ця технологія ламається. Нестача інформації компенсується афектом, коли

когніція не може передбачити, афект «заповнює прогалину». У цьому контексті актуальні роботи Jost з колегами (2021) про обґрунтування системи і афективну ідентичність. Основна ідея дослідників полягає у тому, що люди шукають когнітивного захисту, виправдовуючи навіть деструктивні інституції, бо вони дають хоч якусь ілюзію передбачуваності. Автори називають це психологічним механізм адаптивної залежності від системи в умовах тривоги.

Після 2000-х років психологічна теорія відійшла від картезіанського розриву емоції й пізнання. У сучасній психології емоційність почала розглядатися не як вторинна функція психіки, а як базовий спосіб організації досвіду, саморегуляції та соціальної взаємодії. Наразі дослідження емоцій розвиваються у кількох напрямках — конструктивістському (Barrett, 2017), нейроеволюційному (LeDoux, 1996; 2015), когнітивно-контингентному (Jenkins & Ward, 1965) та методологічному (Chatfield, 1980). Кожна з цих моделей висвітлює унікальний аспект афективної організації психіки: від соціального конструювання почуттів до нейронної архітектоніки страху та аналітики поведінкових патернів. Вони показали, що афект — це не епізод, а нейрокогнітивна екосистема, що координує соціальні реакції. Barrett (2017) доводить, що емоція не універсальна даність, а когнітивна реконструкція тіла у соціальному контексті. У цьому сенсі «страх» і «довіра» — це не протилежності, а різні алгоритми передбачення соціальної реальності. Війна руйнує цей алгоритм — система передбачення постійно помиляється, афект стає домінантним каналом пізнання, і соціум переходить у стан когнітивної гіперчутливості. Виникає потреба у «надійних» когнітивних патернах, звідси відтворення ворожих наративів, змов, пошук «внутрішнього ворога». Це не просто культурний патерн — це нейропсихологічний наслідок хронічного передбачення небезпеки**.**

Інституції, які мають стабілізувати суспільство, у кризових умовах нерідко відтворюють ту саму афективну логіку, що породжує загрози. Вони стають каналами циркуляції тривоги. Це проявляється в бюрократичних реакціях на ризики, у надмірній нормативізації, у пошуку «внутрішніх ворогів» серед власного персоналу. Maslach і Leiter (2016) описують подібні процеси на мікрорівні як вигорання системи, коли емоційна перевтома замінює мотивацію, організація починає функціонувати у режимі самозахисту, відтворюючи власну неефективність.

На макрорівні цей процес набуває форми інституційної сек'юритизації — коли держава спрямовує ресурси не на зміцнення довіри, а на посилення контролю. Такі механізми психологічно легітимні — вони створюють відчуття дії, компенсують безсилля перед масштабом війни. Проте їхня афективна ціна висока — кожен новий акт контролю продукує додаткову хвилю тривоги, з якої народжуються чергові уявлення про внутрішні загрози.

Соціально-ідентифікаційний підхід. Парадокс війни полягає в тому, що вона водночас мобілізує та роз'єднує. Психологічна згуртованість, описана ще Дюркгаймом як стан колективної інтеграції, у воєнних умовах набуває

подвійної структури: зовнішньої (об'єднання перед обличчям ворога) та внутрішньої (пошук стабільності у власних межах). Якщо перша є реактивною, то друга вимагає афективно-когнітивної рефлексії — здатності усвідомлювати власну вразливість без перетворення її на страх перед іншим. Саме ця внутрішня згуртованість, заснована на спільному опрацюванні афектів, є головним антиподом внутрішніх загроз. Вона передбачає не заперечення травми, а її соціалізацію, перетворення індивідуальних переживань на колективні смисли. Як показує Alexander (2004), лише через символічне оформлення травми суспільство повертає здатність до спільного мислення майбутнього. Інакше афект продовжує діяти як прихована енергія розколу, породжуючи нові когнітивні сценарії загрози.

Афект і когніція не є паралельними процесами — вони формують єдину психосоціальну динаміку, у якій народжується саме поняття внутрішньої безпеки. Афект створює поле переживання, когніція — структуру осмислення, а інституції — форму стабілізації. Коли ці рівні втрачають узгодженість, суспільство починає відтворювати власні загрози. Отже, *внутрішня безпека — це не стан контролю, а психологічна інтегрованість афекту, когніції та соціальної довіри.* Без неї будь-яка політика безпеки перетворюється на механізм управління страхом. Коли афективна взаємність уже створила поле емоційного зв'язку, наступний рівень безпеки народжується зі стабілізації цього зв'язку у формі спільного «Ми». Емоція тримає миттєвий контакт, але лише ідентичність надає йому тривалості. Там, де афект консолідується у спільну історію, виникає колективна безпека — не як контроль, а як спільна впевненість у сенсі буття разом.

Haslam і Jetten (2018) підкреслюють, що групова ідентичність — це не лише відчуття приналежності, а форма психологічної регуляції, яка дозволяє перетворити розрізнені емоції на узгоджене бачення реальності. У ситуації війни цей механізм стає вирішальним: належність до спільноти дає змогу витримати інтенсивність афектів, надаючи їм структури. Людина перестає бути «тілом серед хаосу» — вона стає частиною колективного суб'єкта, який розуміє, чому боїться і заради чого бореться. Цей перехід від емоційної присутності до соціальної ідентичності можна описати як процес символічної конденсації — афекти, що циркулювали між людьми, набувають образів, жестів, знаків. Brewer (2019) зазначає, що механізми включення і відмежування діють як «емоційні шви», що тримають спільноту цілісною. Саме баланс між близькістю та автономією, між потребою належати і потребою бути собою, формує внутрішню стабільність групи.

У воєнних суспільствах це набуває особливої ваги. Bar-Tal (2023) описує феномен системи суспільних переконань — мережу переконань, яка задає рамку колективного сприйняття загрози. Коли суспільство погоджується на спільне тлумачення подій («ми обороняємось», «ми вистоїмо»), навіть інтенсивні емоції отримують напрямок. Без цієї когерентності афективне поле розпадається — з'являються взаємні підозри, інформаційна анархія, втрата спільного «Ми». Можна сказати, що ідентичність виконує роль «когнітивного

контейнера» для афектів. Вона фіксує емоційну енергію у формі смислу, роблячи її переносимою. У цьому полягає *психологічна стабільність колективу — не у відсутності страху, а у наявності спільного способу його проживання.* Без такої спільної логіки навіть героїзм перетворюється на хаос, а взаємна довіра — на серію випадкових імпульсів. Hogg (2016) описував цей процес як зменшення невизначеності шляхом ідентифікації. У ситуації загрози люди об'єднуються навколо зрозумілих символів і спільних дій, щоб відновити передбачуваність. Це не раціональний вибір, а спосіб емоційного заспокоєння — перетворення страху на структуру. Bar-Tal у вже згаданій роботі зазначає, що у стані тривалої загрози спільноти формують соціальні переконувальні системи, покликані зберігати послідовність бачення подій. Такі системи об'єднують не лише цінності, а й емоційні сценарії: як реагувати, кого підтримувати, кому довіряти.

Таким чином, соціальна ідентичність є наступним щаблем еволюції безпеки — вона трансформує афект у спільну логіку, створюючи психологічний простір, де тривога стає витримуваною. Постає питання про механізми цього процесу — як саме ідентичність стабілізує спільноту, але водночас створює ризики моральної замкненості? Соціальна ідентичність виконує подвійну функцію, вона надає смисл належності й одночасно зменшує екзистенційну невизначеність. Людина знаходить психологічну опору не лише у власних переконаннях, а у впевненості, що її бачення поділяють інші. Hogg (2016) сформулював це як *теорію невизначеності-тотожності*, де групова належність — засіб контролю над непевністю, а колективні межі — спосіб підтримувати когнітивну впорядкованість. Підчас війни ця тенденція набуває особливої сили, адже коли світ розпадається, найнадійнішою гарантією безпеки стає «Ми».

Hogg і Adelman (2019) показали, що ідентичність стабілізує поведінку не примусом, а передбачуваністю. Люди, які ідентифікують себе з групою, частіше дотримуються правил, адже бачать у цьому підтвердження своєї приналежності. З психологічної точки зору це знижує тривогу. Дотримуючись норм «Ми», індивід відчуває, що діє в безпечному полі. Проте той самий механізм, що забезпечує згуртованість, може спричинити моральну закритість — коли будь-який сумнів у колективному рішенні сприймається як зрада.

Haslam і Reicher (2012) наголошують, що у кризових ситуаціях групова однорідність має терапевтичний ефект — вона відновлює відчуття контролю. Але якщо вона стає абсолютною, то перетворюється на афективну броню, що відштовхує чужі почуття. Так виникає феномен «*захисного націоналізму*» — страх за спільноту трансформується у ворожість до «Інших». У подальшій роботі Reicher і Haslam (2020) підкреслюють, що справжнє лідерство у воєнних суспільствах — це не формування жорсткого «Ми», а постійне розширення меж спільності. Завдання лідера — не мобілізувати проти, а збирати навколо. Цей процес можна описати як *позитивну регуляцію ідентичності*, коли відчуття належності не виключає інакшість, а інтегрує її.

У такому випадку безпека стає не замкненим простором, а середовищем спільної відповідальності. Отже*, соціальна ідентичність — це водночас щит і канал комунікації.* Вона захищає від хаосу, але й відкриває шлях до нового конфлікту, якщо її межі застигають. Психологічна зрілість суспільства вимірюється не міцністю цих меж, а здатністю ними керувати: розширювати, пом'якшувати, узгоджувати. І саме від цього залежить, чи стане «Ми» джерелом безпеки, чи причиною нової ворожнечі. Böhm з колегами (2023) показали, що моральна солідарність у конфлікті часто підтримується через негативну координацію — спільне визначення ворога, а не спільну турботу.

Безпека, заснована на виключенні, є ілюзією, вона тримається лише до тих пір, доки триває конфронтація.

У соціально-психологічному плані ідентичність виконує роль «*емоційного фільтра*». Вона структурує, які почуття вважаються прийнятними, а які — небезпечними. Brewer (2019) наголошувала, що механізми включення та відмежування діють не лише когнітивно, а й афективно — вони визначають, кому дозволено співчувати. У воєнному контексті це означає, що емоційна солідарність часто вибудовується на основі обмеженого кола «Своїх». З одного боку, це підсилює згуртованість, з іншого — створює небезпеку емоційної атрофії щодо «Інших». Сучасні дослідження підтверджують, що надмірно вузька соціальна ідентичність підвищує рівень поляризації, тоді як багаторівнева — навпаки, зміцнює психологічну безпеку (Jetten et al., 2020; Smith & Postmes, 2019). Багаторівнева ідентичність дозволяє людині бути одночасно частиною нації, професійної спільноти, родини, і при цьому не відчувати конфлікту між цими «Ми». Такий тип ідентичності створює гнучку систему резонансів, яка знижує колективну тривогу.

Будь-яка спільнота не лише переживає події, а й переказує їх — і саме у цій наративній роботі закладається психологічна безпека. Символи, ритуали, колективна пам'ять створюють «каркас значення», у якому емоційні переживання набувають форми, придатної до спільного проживання. Haslam, Jetten і Cruwys (2018) говорять про соціальний «засіб зцілення», що працює через ритуальну повторюваність: у момент спільного жесту (співу, хвилини мовчання, взаємного слухання) відновлюється відчуття зв'язку, навіть коли все інше розірвано. Під час війни символічні практики виконують роль емоційних стабілізаторів. Reicher і Stott (2020) зазначають, що колективні зібрання — від меморіальних церемоній до волонтерських ініціатив — формують «моральний ритм» суспільств — люди переживають не лише горе, а й спільну відповідальність. Це забезпечує не зняття болю, а його соціальне контейнування — здатність залишатися з травмою, не розчиняючись у ній.

Durkheim (1912/2008) ще на початку XX століття вказував, що ритуал трансформує індивідуальний афект у колективну енергію. Сучасні дослідження підтверджують цю тезу — емоційна синхронність у масових подіях підвищує почуття спільної ефективності та суб'єктивної безпеки (Páez et al., 2015; Wlodarczyk et al., 2020). У воєнному контексті ці практики стають

способом «повернення до людяності» — моментом, коли солідарність тимчасово перевершує страх.

Але символічна безпека не існує без моральної уяви. Fromm (1955) вважав, що лише здатність уявити іншого як частину спільного світу створює підстави для соціальної стабільності. У післявоєнних суспільствах це стає критичним — *ідентичність має бути не реставрованою, а переосмисленою*. Böhm, Rusch і Gürerk (2023) довели, що колективи, у яких зберігається гнучкість моральних меж — здатність визнавати провину, співчувати ворогові — демонструють вищу довгострокову стійкість. Це не слабкість, а форма глибшої безпеки — *відновлення зв'язку через прийняття власної уразливості.*

У сучасних війнах, де інформаційний вимір накладається на фізичний, символічна безпека стає не менш важливою, ніж територіальна. Jost (2020) показує, що політична поляризація живиться потребою у «моральній ясності»: люди прагнуть простих ідентичностей, бо вони зменшують тривогу. Проте ця ясність — пастка, адже виключає складність і співіснування протилежних смислів. *Відновлення суспільства після війни потребує іншої моделі — плюралістичної безпеки, де «Ми» може включати різні досвіди болю.*

Ця реконструкція відбувається через колективну пам'ять. Halbwachs (1992) визначав її як «*соціальну рамку досвіду*» — ми пам'ятаємо лише те, що можемо розповісти іншим. Тому післявоєнна безпека — це не лише контроль над територією, а й над наративом: здатність створити історію, у якій різні голоси не виключають, а доповнюють одне одного. Postmes і Smith (2019) підкреслюють, що саме інклюзивні наративи знижують рівень міжгрупної тривоги й формують довготривалу довіру.

Таким чином, у *соціально-ідентифікаційному підході, безпека — це не фіксована структура, а процес постійного переозначення «Ми». Її мета — не повернути колишню однорідність, а створити спільність, здатну витримувати множинність. Коли афективна довіра поєднується з моральною уявою, ідентичність стає відкритою формою — вона захищає не через виключення, а через включення.*

3.3. Типологія внутрішніх загроз національній безпеці

У тривалій війні суспільство поступово втрачає «мирну норму» поводження з невизначеністю. Те, що зазвичай розглядалося як відкритий запит, дедалі частіше прочитується як натяк на небезпеку: перебої зв'язку, ситуативні конфлікти, адміністративні збої отримують у публічному обігу забарвлення терміновості й «екзистенційності». Цей феномен ми назвали ***афективною інфляцією загрози*** — не вигадуванням ризиків, а зміною чутливості до неоднозначності так, що «загрозливе» прочитання стає частішим і легше запускається. Монографічний сенс поняття полягає в описі механізму перетворення окремих емоційних епізодів на сталу публічну норму

тлумачення — від тілесних передвісників тривоги до інформаційних і управлінських практик. Отож спробуємо це зробити.

Сучасна афективна наука добре пояснює, чому цей зсув взагалі можливий. Емоція не просто «накочується» на суб'єкта, вона формується як передбачення — мозок активно конструює значення, спираючись на наявні категорії і контекст, у якому вони звикли спрацьовувати (Barrett, 2017). Війна радикально змінює цей «довідник значень»: багаторазово повторювані епізоди небезпеки і втрати підвищують апріорну ймовірність того, що неоднозначний стимул буде витлумачений як загрозливий. До цього додається двошвидкісна організація обробки: підкіркові траєкторії реагування на загрозу стартують раніше за повільні коркові корекції, тож емоційний сигнал стабільно випереджає аналітичне «пояснення» (Phelps & LeDoux, 2005). На тілесному рівні тривала небезпека підвищує алостатичне навантаження — «вартість» підтримання гомеостазу в умовах хронічного стресу. Це робить систему «тоншою» до загрозових натяків і зменшує резерви для гальмування імпульсу (McEwen, 1998). Таким чином, передбачувальна конструктивація емоцій, випереджальні еволюційно старі контури реагування і підвищене алостатичне тло, робить інфляційний зсув не випадковою, а закономірною відповіддю на тривалу небезпеку.

Однак афективна інфляція — це не лише індивідуальна «помилка налаштування». Її суспільна форма з'являється тоді, коли індивідуальні передбачення вплітаються у колективні практики надання сенсу. По-перше, у публічній комунікації виникає селекційний ухил на користь «сигналів тривоги». Саме вони здаються релевантнішими, бо краще відповідають очікуваному стану світу. По-друге, евристики невизначеності змінюють вагу доказів — швидке, імпресивне тлумачення береться в роботу раніше, ніж повільні перевірки, навіть коли останні доступні (Barrett, 2017). По-третє, у полі інформаційної конкуренції з'являється символічна «премія» за драматизацію. Це не обов'язково маніпуляція, радше — пристосування до нового попиту на «сильні» пояснення. Так формується порушення селективності уваги на рівні інституцій. У порядку денному накопичуються справи, кожна з яких має ознаки терміновості, але не всі — достатню глибину ризику.

Ключова безпекова ціна афективної інфляції — *дефіцит стратегічної уваги*. Система реагування працює за обмежених ресурсів, коли під тиском емоційних передвісників вона змушена паралельно обробляти більше «важливого», зменшується здатність розрізняти між критичною небезпекою й шумом. Це не лише про «перевантаження» каналів, а про зсув критеріїв пріоритетності: легше фіналізується те, що потрапляє в афективно підсилений фрейм «екзистенційності», навіть якщо його реальний потенціал шкоди нижчий за альтернативи. На цьому тлі помилки першого роду (хибні тривоги) стають статистично частішими і це прямо підриває спроможність оборонятися від загроз, що дійсно потребують концентрації уваги та ресурсів.

Важливо зафіксувати межі поняття. Афективна інфляція не заперечує реальності загроз і не таврує «надмірну чутливість» як ваду. Йдеться про те, що у тривалій війні змінюється поріг переходу від невизначеності до «загрозливого» читання — і саме цей поріг стає соціальною нормою. Межа між адаптивністю і шкідливістю проходить не по наявності тривоги, а по підзвітності рішень. Чи коригуються афективно вмотивовані означення після появи нових даних? Чи існує регулярний механізм «відкату» підвищеної готовності там, де фактичний профіль ризику виявляється нижчим? Власне, афективна інфляція перетворюється на внутрішню загрозу, коли відповіді на ці питання стають заперечними — коли «екзистенційне» означення зберігається за інерцією.

Хтось може заперечити, що у війні ліпше перебільшити, ніж недооцінити. У короткому горизонті цей аргумент переконливий, у довготривалому — ні. Хронічне перенавантаження режимом «усі тривоги важливі» призводить до парадоксу несприйнятливості: підсистема, що постійно «в тонусі», гірше помічає нові слабкі сигнали, бо фонова тривога з'їдає контраст. Додатково страждає інституційна довіра: коли афективно підсилені попередження регулярно не підтверджуються, громадяни вчаться скидати вагу і реальних сигналів. Так психологічна економія уваги обертається операційною сліпотою саме там, де потрібна точність.

Афективну інфляцію слід відрізняти від суміжних станів. Від масової паніки її відмежовує відсутність хаотичної втрати контролю. Інфляція — це регуляризований зсув у бік загрозливого прочитання, який цілком сумісний із зовнішньою дисципліною. Від моральної паніки — тим, що джерелом тут є не «демонізація» певної групи, а розсіювання афективної важливості на широкий спектр неоднозначних стимулів. Від раціональної пересторо ги — стабільність феномена, адже інфляція триває і там, де підтвердження ризику слабке або відсутнє, а механізм «відкату» не працює.

Нарешті, афективна інфляція має соціальну динаміку. Вона самопідтримується завдяки зворотним зв'язкам. На верхньому рівні тому, що «сильні» означення краще мобілізують увагу і ресурси тут і зараз; на середньому — бо групи легше консолідуються довкола чітких емоційних маркерів, ніж довкола складних умовних сценаріїв; на базовому — тому, що тілесний досвід тривалої небезпеки (порушення сну, напруга тощо) створює готовність «чути» загрозу у слабких сигналах (McEwen, 1998; Phelps & LeDoux, 2005). Відповідно, уповільнення інфляції можливе лише там, де система періодично повертає собі право на сумнів, відновлює баланс між швидким афектом і повільною перевіркою, створює «вікна охолодження» для перегляду рішень, а публічна мова навмисно утримує когнітивну складність — сценарії, пороги, межі (Barrett, 2017).

Таким чином, *афективна інфляція загрози — це стійкий суспільний режим надання сенсу невизначеності, за якого «загрозливе» читання неоднозначних подій стає частішим, легше запускається і гірше відкликається*. Вона виростає з передбачувальної природи емоцій,

випереджальної роботи еволюційно-старих контурів реагування та підвищеного алостатичного навантаження, закріплюється у публічній комунікації та управлінських практиках і підриває внутрішню безпеку тим, що розмиває селективність стратегічної уваги, збільшує частоту хибних тривог і, у підсумку, послаблює інституційну довіру до реальних сигналів. Різниця між адаптивною настороженістю і небезпечною інфляцією полягає у наявності зворотних механізмів: якщо публічні означення «екзистенційності» регулярно піддаються повільній перевірці, мають пороги й терміни відміни, інфляція не конвертується у внутрішню загрозу. Коли ж «екзистенційність» стає інерцією мови і практик, *система втрачає здатність відрізняти суттєве від шуму і саме тут починається підрив внутрішньої безпеки*.

Дискурсивна фіксація надзвичайності. У тривалій війні надзвичайний режим рідко зникає сам по собі. Мовні формули «екзистенційної загрози», що колись були потрібні для швидкої мобілізації, набувають інерції і дедалі менше залежать від поточної конфігурації ризиків. *Під «дискурсивною фіксацією надзвичайності» ми маємо на увазі не сам факт застосування виняткових заходів, а втрату їхньої відмовності.* Публічні означення «безальтернативності» та «екзистенційності» зберігаються і розширюються на сфери, де у «мирній логіці» працювали б звичайні політики. Цей зсув відбувається не у вакуумі, він знходиться на перетині безпекової рамки сек'юритизації та психологічних механізмів оцінювання й пізнавальної мотивації.

Теорія сек'юритизації чітко фіксує момент народження винятку: «екзистенційна загроза» не міститься в речах самих по собі, вона постає в мовному акті, який аудиторія приймає, делегуючи політиці право діяти поза звичними правилами. За умови «короткої» війни, це забезпечує швидкість, за умови тривалої війни таким актам починає бракувати зворотності: зміна ризиків далеко не завжди веде до перегляду ярликів. Чому суспільство продовжує приймати виняток? Психологічна відповідь дається у двох площинах. Перша — оцінювання подій, коли подія стабільно трактується як водночас «життєво важлива» і «погано керована», емоційний стан, що легітимує жорсткі рішення, стає хронічним (Lazarus, 1991). Друга — пізнавальна мотивація. У режимі тривалої невизначеності зростає попит на когнітивне «закриття», тобто на прості бінарні рамки, які знімають дискомфорт двозначності. За таких умов альтернативні сценарії і «умовні пороги» сприймаються як слабкість, а не як професійна доброчесність (Kruglanski, Roets, & Van Hiel, 2011). Сумарно це дає провідник для фіксації: надзвичайність проявляється не лише як політичний інструмент, а як психологічно зручний спосіб зберігати сенс у турбулентності.

Фіксація проявляється у публічній мові й у практиках ухвалення рішень. На рівні дискурсу — зникнення когнітивної складності: замість аргументованих меж дії, сценарного мислення й відкрито названих «зон незнання» з'являються формули «або– або», що не підлягають ревізії. На рівні процедур — порушення симетрії між запровадженням і скасуванням: вхід у

виняток оформлено детально, вихід — розмитий або відкладений. На рівні інституційної пам'яті — ефект прецеденту: кожне наступне посилання на екзистенційність «дешевшає», бо спирається вже не на унікальність ситуації, а на ланцюг буденних повторів. Так формується контур, у якому позачергове стає «порядком денним», а механізми «повільної ревізії» випадають.

Важливо відрізнити фіксацію від виправданої надзвичайності. У певні моменти війни жорсткі рішення — єдина дорога. Але навіть тоді вони не фіксація, якщо супроводжуються трьома речами: 1) порогами й строками дії, оголошеними наперед; 2) публічною процедурою перегляду, що визнає можливість помилки і зміну профілю ризику; 3) когнітивно складною комунікацією, яка подає альтернативні сценарії та умови відміни. Фіксація починається там, де ці три запобіжники зникають, коли надзвичайність подається як «єдина мова реальності», а не як оборотний інструмент політики безпеки. *Безпековий сенс фіксації — втрата адаптивності*. Система, що мислить у фіксованих екзистенційних ярликах, повільно перенацілює ресурси. Вона запізнюється з «відкатом» обмежень, утримує «вчорашні» пріоритети й не випускає нові загрози зі статусу «другорядних» у статус «центральних», якщо ті не вкладаються у звичний фрейм. Це безпосередньо б'є по внутрішній безпеці, бо робить політику реагування інерційною: там, де потрібна селективність і швидка перебудова, з'являється тягучість. Друга ціна — нормативне виснаження аудиторії: коли «екзистенційність» лунає часто і «назавжди», громадяни втрачають чутливість до реальних попереджень. Довіра до інституційних сигналів тривоги падає, і навіть важливі звернення сприймаються як черговий ритуал. Третя — деградація процедурної легітимності: що довше виняток триває без чіткої відмовності, то сильніше зростає підозра, що «практичність» підмінила справедливість — і тим швидше суспільство переходить у режим слухняності без кооперації.

Контраргумент на користь фіксації — «загроза ж не зникає». Але саме довгий горизонт і робить фіксацію ризикованою: постійна надзвичайність — це не нескінченна готовність, а спрощення, яке погіршує розпізнавання. Звідси принципова межа: не ставити вимогу «повернення до норми» там, де норми об'єктивно немає, але наполягати на поверненні механізмів відмовності — ревізій, строків, порогів, публічних підстав — навіть усередині воєнної реальності. Інакше система перестає відрізняти критичне від звичного, і безпека перетворюється на мову, яка виправдовує власну інерцію.

Таким чином, дискурсивна фіксація надзвичайності — це набута незворотність екзистенційних рамок, стан, коли надзвичайність з інструмента політики стає її фоном. Вона виникає на перетині сек'юритизації (виняток через прийняття суспільством) та психологічних механізмів оцінки значущості й потреби в когнітивному «закритті», які роблять прості, бінарні формули стійкими в умовах тривалої невизначеності Її внутрішня динаміка — зникнення когнітивної складності, порушення симетрії «вхід/вихід» із винятку, ефект прецеденту. Відбувається виснаження довіри до попереджень і деградація процедурної легітимності. Відмінність від виправданої

надзвичайності полягає у наявності реальних порогів, строків, процедур ревізії та складної, чесної комунікації. Там, де ці умови зникають, надзвичайність стає «липкою», а внутрішня безпека — інерційною і глухою до зміни ризиків.

Отже, з практичної сторони фіксація має накопичувальні побічні ефекти. По-перше, вона зменшує адаптивність. Ресурси «застигають» у вчорашніх пріоритетах, а інституції запізнюються з перенаціленням уваги — з'являється інерційність рішень, несумісна з мінливою конфігурацією ризиків. По-друге, фіксація виснажує довіру до сигналів. Чим частіше «екзистенційність» подається як незмінний фон, тим слабшою стає реакція суспільства на реальні попередження. По-третє, вона підточує процедурну легітимність. Якщо виняток триває без переконливої відмовності, громадяни дедалі частіше приписують рішенню логіку зручності замість логіки справедливості, і система переходить у режим «слухняність без співпраці». Це безпосередньо відкриває двері до наступного елемента нашої типології — *інституційної підозри* — де формальна відповідність зберігається, а добровільна кооперація зникає.

Інституційна підозра. Після того як мова надзвичайності втрачає відмовність і стає тлом, змінюється спосіб щоденної взаємодії громадян з державою — контрольні процедури множаться швидше, ніж процедури сервісу й пояснення і сам досвід взаємодії з інституціями набуває холодної інтонації. Саме тут формується інституційована підозра — не «поганий настрій» і не загальна недовіра як риса, а режим повсякденної взаємодії, у якому зберігається дисциплінована відповідність «по букві», але зникає добровільна кооперація «по змісту». Громадянин виконує вимоги, однак уникає ініціативи, не «підхоплює» корисні дії інших, не ділиться слабкими сигналами ризику, переводить комунікацію на мінімально достатній рівень. Цей зсув не є парадоксом. Правова психологія підкреслює, що сприйняття легітимності рішень ґрунтується не стільки на їхній вигоді чи суворості, скільки на пережитій процедурній та міжособистісній справедливості — передбачуваності кроків, прозорості підстав, можливості безпечного оскарження та гідному ставленні у взаємодії (Tyler, 2006). Коли цих якостей бракує, громадянин раціонально «охолоджує» участь — ініціатива здається ризиком, бо непередбачуваність процедур породжує сумніви щодо дотримання правил, а стиль комунікації сигналізує про асиметрію влади.

На рівні інституцій ця логіка підкріплюється архітектурою «урядування занепокоєнням»: за тривалої загрози апарат безпеки розширює інструменти спостереження, перевірок, попереднього контролю і робить це швидше, ніж розвиває канали сервісу, консультації та зворотного зв'язку. Внаслідок перекосу інфраструктури контроль стає не винятковим, а типовим способом керування невизначеністю; «перевірено — отже, безпечно» замінює «пояснено — отже, зрозуміло». На практиці це виглядає як розмноження формальних запобіжників, які не супроводжуються пояснювальними рамками: громадянин частіше стикається з перевіркою, ніж із зрозумілою логікою того, коли й навіщо вона застосовується. У такій конфігурації підозра

стає інституційною нормою, вона не потребує додаткової легітимації, бо вшита в процедури, час, простір, дизайн фронт-офісів (Bigo, 2002).

Групова оптика поглиблює цю рівновагу. У полі тривалої загрози звужуються еталони «правильної» емоційної інтонованості й соціальної поведінки, зростає готовність розрізняти «своїх» і «своїх-але інакших». «Несинхронний» — той, хто ставить додаткові запитання, хто демонструє інший темп жалоби або іншу, менш драматичну артикуляцію тривоги — потрапляє в зону морального виключення. Йому приписують сумнівну лояльність, а отже, і знижений рівень авансу довіри (Tajfel & Turner, 1979; Iyengar, Lelkes, Levendusky, Malhotra, & Westwood, 2019). Інституції не створюють цієї оптики, але можуть її легітимувати. Коли комунікація холодна, а процедури непрозорі, «підозра наперед» видається не лише допустимою, а й «правильною» громадянською поведінкою. Так виникає замкнене коло: формальна правомірність підтримується, але мотиваційна база кооперації піддається ерозії. І саме ця ерозія погіршує спроможність інституцій реагувати на складні, розпорошені ризики, що потребують тонкої горизонтальної взаємодії.

Важливо відмежувати інституційовану підозру від феноменів, із якими її можна сплутати. Вона — не тотожна цинізму. Цинічний стиль інтерпретує дії держави як принципово корисливі, тоді як у режимі підозри громадянин згоден виконувати приписи, але не готовий ризикувати зайвою взаємністю. Вона — не апатія. Апатія означає емоційне виснаження та відхід від участі, тоді як підозра — це раціоналізований протокол мінімальної достатності у контакті з інституціями. Вона — не просто недовіра. Загальна недовіра може не впливати на поведінку, інституційна підозра структурує поведінку, зменшуючи внесок громадянина у спільну справу там, де формальні процедури могли б на нього спиратися.

Межі явища проходять не по суворості, а по підзвітності. Жорсткі рішення й часті перевірки самі собою не породжують підозри, якщо супроводжуються передбачуваними кроками, ясною логікою, можливістю безпечного оскарження і поважним стилем комунікації. У такому разі громадянин переживає навіть несприятливі наслідки як справедливі й зберігає готовність до співпраці (Tyler, 2006). Інституційна підозра починається там, де регулярний дефіцит цих якостей перетворює обережність на норму: ініціатива виглядає небезпечною, бо складно прогнозувати, як саме інституція інтерпретує «зайвий крок», і наскільки він обернеться санкцією чи стигмою «проблемного клієнта».

Безпекове значення феномена двоїсте. По-перше, він зменшує кооперaційну місткість суспільства — висихають «тонкі» канали — слабкі зв’язки, через які циркулюють ранні попереджувальні сигнали, локальні ноу-хау, дрібні взаємодопомоги. Жоден примус не здатен відтворити цей «надлишок дії», бо він тримається на очікуванні взаємності і передбачуваності поведінки іншого. По-друге, інституційна підозра підвищує ціну будь-якої координації: щоб досягти тієї ж самої операційної якості, потрібно більше

формальних кроків, більше повторних перевірок, більше часу і це все у середовищі дефіциту ресурсів. Нарешті, феномен санкціонує внутрішні барикади: коли підозра стає нормою, «чисті межі» у середині «свого» кола здаються природним способом втримати порядок отже, загальна узагальнена довіра дробиться на племінні довіри, а конфліктогенність консервується.

Чи є межі, за яких суворі процедури не породжують підозри? Так, і вони підтверджують тезу про процедурну справедливість. Жорсткий контроль сприймається як законний, коли поєднує три ознаки: передбачуваність (людина наперед знає, що, коли і за яких умов з нею відбудеться), пояснюваність (рішення супроводжується логікою, зрозумілою нефахівцеві, з названими припущеннями та межами), поважна взаємодія (тон і форма, які демонструють гідність суб'єкта, можливість запитати без страху бути покараним за сам факт запитання). Там, де ці умови стабільно виконуються, підозра не інституціалізується — громадянин може не погоджуватися зі змістом рішення, але зберігати готовність співпрацювати, бо вважає процес справедливим.

Нарешті, інституційна підозра пояснює, чому наступний негативний елемент — «внутрішні чисті межі» — так легко сприймаються як «здоровий захист». Коли досвід взаємодії холодний і непрозорий, а еталон «правильної» інтонації занадто вузький, «дешевим» стабілізатором здається звуження кола «своїх» і підвищення «тестів правильності». У короткому періоді це справді зменшує когнітивну й емоційну невизначеність. У довготривалому, як вже зазначалось, конвертує узагальнену довіру у племінну, підвищуючи транзакційні витрати координації та консервуючи конфліктогенність (Iyengar et al., 2019). Так інституційна підозра виявляється не лише наслідком фіксації надзвичайності, а й провідником до подальшої ерозії соціальної тканини.

У підсумку інституційна підозра — це перекодування взаємності в протокол мінімальної достатності, що виростає з дефіциту процедурної та міжособистісної справедливості (Tyler, 2006), укорінюється в архітектурі контролю як нормі управління невизначеністю (Bigo, 2002) і посилюється груповими механізмами морального виключення в умовах афективної поляризації (Tajfel & Turner, 1979; Iyengar *et al.,* 2019). Її головна *ціна для внутрішньої безпеки — втрата носія кооперації*. Без очікування передбачуваності й взаємності інституційна спроможність не конвертується в дію, а політика реагування залишається формально коректною, проте фактично бідною на ефект. На відміну від загальної недовіри, цей режим змінює поведінку тут-і-тепер, і саме тому його було включено у типологію внутрішніх загроз безпеці, спричинених війною.

У затяжній війні суспільство шукає способів повернути собі відчуття безперервності «Ми» — не просто юридичної або організаційної, а екзистенційної, коли світ знову виглядає зв'язним і передбачуваним. Саме тут виростає феномен, який ми назвали феноменом «***внутрішніх чистих меж***». Це не стільки нове конструювання колективної ідентичності, скільки її закриття, коли кордони «свого» всередині самого «свого» робляться

жорсткими, а право на повноцінне членство обумовлюється відповідністю символічним «тестам правильності». Це не зводиться до мобілізаційної єдності, у якій багато голосів можуть співзвучно тримати фронт. Йдеться про редукцію множинності, коли інші інтонації лояльності, інший темп жалоби, інший стиль аргументації, інші емоційні акценти — набувають підозрілої тональності та маркуються як «не ті», «не достатньо свої». Теоретична рамка тут задається поєднанням соціально-психологічного розуміння ідентичності як межі між «Ми» і «Вони» та концепту онтологічної безпеки, що описує базову потребу акторів у тяглості самості та передбачуваності світу (Giddens, 1991; Mitzen, 2006). Коли повсякденний досвід прорізається втратами й невизначеністю, спокуса «дешевих стабілізаторів» зростає. Замість того щоб утримувати складну, але інклюзивну множинність «Ми», суспільство закриває двері, звужуючи критерії легітимної приналежності.

Внутрішня логіка накопичення цієї практики виглядає послідовно. Перший крок — емоційне спустошення і порушення базових очікувань щодо доброзичливості світу та справедливості порядку. Цей досвід соціальна і клінічна психологія описують як руйнування «базових припущень», коли усталені уявлення про світ як упорядкований і про себе як здатного впливати більше не витримують емпіричної перевірки (Janoff-Bulman, 1992). Другий крок — символічна робота з травмою. На рівні публічної пам’яті з’являються наративи, які не лише оплакують втрати, а й визначають, «як саме правильно пам’ятати» та «хто має право говорити від імені болю». Якщо ця робота організована інклюзивно, пам’ять відкриває простір для множинних позицій. Якщо ж вона вибудовується монологічно, пам’ять стає механізмом виключення, критерієм допуску до «співбольового» кола (Alexander, 2004). Третій крок — інституціоналізація «тестів правильності» у повсякденних практиках. Питання з розряду «ти наш?» перестає бути відкритим і перетворюється на низку неформальних перевірок — інтонаційних, символічних, поведінкових. Саме тут «чисті межі» стають не просто культурним настроєм, а режимом взаємодії.

Важливо відмежувати цей феномен від споріднених явищ. Він не дорівнює мобілізаційній згуртованості, у якій допускається широка амплітуда «бути своїм» за умови дотримання спільних правил. Він не збігається і з легітимним моральним осудом відверто небезпечних практик. Осуд ґрунтується на прозорих нормах і процедурах, тоді як «чисті межі» працюють через розмиті, часто не артикульовані індикатори «правильності», переносні між контекстами. Ключова відмінність — заміна процедурної справедливості символічною лояльністю — належність цінується вище за аргумент і вище за дотримання формальних правил.

Безпековий сенс внутрішніх «чистих меж» проявляється відразу у трьох площинах. По-перше, руйнується узагальнена довіра як очікування, що незнайомий співгромадянин діятиме передбачувано й доброзичливо в межах спільних правил. Замість неї з’являється племінна довіра, яка чудово працює всередині вузьких кіл, але різко підвищує транзакційні витрати будь-якої

міжгрупової координації. В операційних термінах це означає — більше часу на погодження, більше «перекладачів» між локальними культурами лояльності, більше непорозумінь, які сприймаються як умисні образи саме тому, що межі вже жорсткі. По-друге, виснажується інституційна адаптивність. Там, де право на голос і ініціативу має лише «правильно інтонована» частина «своїх», система систематично втрачає «слабкі сигнали» від тих, чий досвід і чутливість могли б попередити про нові ризики. По-третє, зростає конфліктогенність: за жорстких внутрішніх меж будь-який збій процедури миттєво отримує моральну інтерпретацію («нас зрадили», «нас принизили»), а шлях до ремедіації подовжується, бо відновити довіру через процедурні гарантії важче там, де легітимність спирається на символічну «правильність».

Існує спокусливий контраргумент: «у війні межі мають бути чистими, інакше ми втратимо себе». Проблема в тому, що ця логіка, переносена з фронтових контекстів на всю тканину цивільних взаємодій, підміняє безпеку сумісності з безпекою уніфікації. Перша вимагає прозорих норм співжиття, здатних утримати різні інтонації лояльності в одному правовому полі. Друга виключає «несинхронних» не тому, що вони порушили правила, а тому, що вони розбалансовують відчуття тяглості. У короткому періоді уніфікація справді знижує тривогу — межі стають ясними, внутрішні конфлікти тимчасово вщухають. У довготривалому — вона стає самопосилювальною, оскільки, щоб зберегти ефект спокою, межі доводиться робити ще «чистішими», коло «своїх» — ще вужчим, а критерії «правильності» — ще більш вимогливими. Ціна цього — втрата гнучкості у зіткненні з новими ситуаціями, у яких потрібні саме різні оптики «своїх» для збирання повної картини ризику.

Культурна динаміка травми надає цьому процесу додаткової інерції. Пам’ять про жертви і страждання може бути підставою для етичної солідарності, але вона ж може стати символічною зброєю — мовою, що легітимує виключення незручних голосів під приводом «неправильного способу вболівати» або «неправильного тону». Коли другий варіант домінує, суспільство переходить від меморіальної спільності до меморіального контролю — не лише «що пам’ятати», а й «як правильно пам’ятати» стає предметом санкції (Alexander, 2004). У такій атмосфері навіть раціональні процедурні незгоди набувають екзистенційного забарвлення, а отже — вирішуються не діалогом, а додатковим загущенням меж.

Остаточно безпековий характер «чистих меж» виявляється там, де вони починають структурувати доступ до ресурсів і права на участь у прийнятті рішень. Коли життєво важливі сервіси, локальні бюджети, гуманітарні канали або публічні майданчики модерації не просто регулюються правилами, а фактично «охороняються» неформальними критеріями відповідності символічному канону, система втрачає не лише прозорість, а й операційну ефективність. Відсіюються компетентні «Свої-Інакші», які могли б посилити спроможність, але не пройшли неформальні «тести». Виникають паралельні

мережі доступу і вони ж цементують нові бар'єри, які доведеться долати в момент раптових загроз.

Підсумовуючи варто зазначити, що внутрішні «чисті межі» — це спосіб коротким шляхом відновити тяглість «Ми» у війні ціною інклюзії і процедурної справедливості. Психологічно це заміна складної роботи зі змістом і правилом на просту роботу з межами. Політично — це перехід від безпеки сумісності до безпеки уніфікації, операційно — це обмін узагальненої довіри на племінну.

Теорія онтологічної безпеки пояснює, чому таке рішення спокушає у турбулентності (Giddens, 1991; Mitzen, 2006), а дослідження культурної травми — як пам'ять може стати механізмом виключення (Alexander, 2004). Психологія базових припущень показує, чому руйнування морального порядку штовхає до «простих відповідей» (Janoff-Bulman, 1992). Завдяки цим ланкам видно головне: *«чисті межі» — це не просто моральний дефект, а психологічний канал підриву внутрішньої безпеки*, бо зменшує кооперацію місткість і підвищує конфліктогенність саме там, де системі необхідні множинні лояльності, здатні жити в одному спільному правилі.

Когнітивна дезорієнтація та інфляція критеріїв істиності. Під когнітивною дезорієнтацією маємо на увазі не індивідуальну «плутанину» як тимчасову втому, а тривалий суспільний режим, у якому послаблюються критерії валідації тверджень і зсув відбувається від «чи це правда?» до «чи це мобілізує/заспокоює/підтверджує наших?». У цьому режимі комунікаційні екосистеми перевиробляють «схожість на правду» і винагороджують емоційно насичену, але слабо верифіковану інформацію. Відмінність від класичної «дезінформації» у тому, що дезінформація не потребує централізованого злого наміру — достатньо структурного дисбалансу уваги, перманентного тиску невизначеності та мотиваційних викривлень обробки інформації (Kahneman, 2011; Lewandowsky, Ecker, & Cook, 2017). Так формується *інфляція критеріїв істинності*. За одиницю довіри починають конкурувати маркери емоційної яскравості, статус промовця і групова конгруентність, витісняючи повільніші епістемічні стандарти — джерела, межі даних, реплікацію, альтернативні пояснення (Pennycook & Rand, 2019).

У затяжній війні суспільні стандарти «того, що вважати знанням» переживають повільний, але системний зсув. Тобто змінюється не тільки спектр загроз і баланс ресурсів — трансформується режим валідізації знання, спосіб, у який інституції та публічні аудиторії надають твердженням статусу «достатньо валідних, аби діяти». Те, що у мирній ситуації потребувало перевірки, контексту і порівняння альтернатив, дедалі частіше замінюється швидкими поясненнями, які головним чином знімають емоційний дискомфорт невизначеності. Йдеться не про окремі помилки чи чутки, а про *когнітивну дезорієнтацію* як нову норму надання статусу істини. Переконливим визнається те, що краще «працює» для збереження сенсу й легкого прийняття рішень у полі постійної тривоги, а не те, що краще описує реальний профіль ризику. Цей режим народжується на перетині афективної інфляції загрози та

дискурсивної фіксації надзвичайності, коли майже будь-яка неоднозначність читається через призму загрози, а мова «екзистенційного» стає фоном — ціна когнітивної складності різко зростає і стандарти доказовості «звужуються» під цю нову економію уваги (Lewandowsky, Ecker, & Cook, 2017).

Внутрішня динаміка когнітивної дезорієнтації має три взаємопов'язані лінії. Перша — перевантаження уваги. Інституції та громадяни одночасно обробляють більше «терміново важливого», ніж дозволяє операційна місткість. За таких умов судження дедалі частіше спирається на евристики — впізнавані шаблони, які мінімізують зусилля мислення. Евристики самі по собі не є вадою. Вони стають проблемою, коли верифікаційні практики (зіставлення джерел, межі достовірності, відкладені судження) демобілізуються як «занадто повільні». Друга лінія — мотиваційна оптика. У тривалому стресі посилюється прагнення до епістемічного «закриття» — стабільного, бінарного опису ситуації, який швидко «заморозить» невизначеність (Kruglanski, Roets, & Van Hiel, 2011). Під дією цього мотиву суспільний попит зміщується від відкритих порівнянь і сценарних рамок до «остаточних» відповідей, відповідно, повільні й умовні твердження втрачають легітимність. Третя лінія — афективна селекція інформації. У полі хронічної тривоги когнітивна система віддає перевагу твердженням, які швидше зменшують емоційний дискомфорт, навіть якщо їхня пояснювальна точність нижча (Lazarus, 1991). Комунікаційні середовища змагальності за увагу підсилюють цю селекцію — більш імпресивні пояснення розповсюджуються швидше й далі, а отже, виглядають «правдоподібнішими» саме через свою видимість (Lewandowsky *et al.*, 2017).

На рівні публічної мови дезорієнтація проявляється у втраті когнітивної складності: зникають межі застосовності моделей, виноски про невизначеність, припущення даних, «умови відміни» висновків. Суспільний дискурс замінює порівняльні таблиці ризиків на бінарні формули «або–або» і саме ці формули задають владну логіку — управлінські рішення формулюються без явних сценарних порогів, а процедурні «вікна ревізії» трактуються як ознака слабкості. На рівні інститутів знання — журналістики, аналітики, науки — з'являються похибки «перекладу» складного у просте. Умовні висновки подаються як безумовні, коефіцієнти невизначеності випускаються, несумірні показники зводяться до «зручної» шкали. Водночас зростає «вага» свідчення досвіду як сурогату експертизи. Одиничний епізод легко підміняє статистику, а репрезентативність поступається місцем пережитій інтенсивності. Це не виродження раціональності, а адаптація до нової економії уваги — коли на кону емоційний порядок, складні описи програють.

Від суміжних станів когнітивну дезорієнтацію відрізняє саме зміна стандарту достатності доказів. Вона не тотожна «інформаційному хаосу». Хаос — це надлишок непов'язаних сигналів, а дезорієнтація — це стала перевага афективно переконливих тверджень над верифікованими. Вона не дорівнює «масовій дезінформації». Брехня може бути частиною процесу, але

головне — соціальна готовність надавати статус істини твердженням, що знімають дискомфорт, а не точніше описують ризик. Вона не зводиться до «низької медіаграмотності» — навіть високоосвічені аудиторії в умовах тривалого стресу демонструють зсув до когнітивного «закриття» та афективної селекції (Kruglanski *et al.*, 2011; Lewandowsky *et al.*, 2017). Нарешті, це не просто «поляризація». Афективна поляризація забезпечує готові моральні фільтри, але дезорієнтація описує ширшу норму доказовості, яка б'є не лише по лініях «Ми-Вони», а по всій інфраструктурі прийняття рішень.

Безпековий сенс явища — у системних помилках пріоритизації та керованості інформаційними провокаціями. Коли екзистенційні формули домінують, питання порівняльної небезпеки (що саме є більшим ризиком?) витісняється питанням риторичної сили (що саме краще звучить як «загроза»?). Результат — перерозподіл уваги та ресурсів на користь тем із високою афективною віддачею, але не обов'язково з високою фактичною шкодою. Додається ефект «пастки сигналу» — попередження, які часто не підтверджуються, знецінюють довіру до інституцій навіть тоді, коли ризик реальний. У підсумку система стає реактивною — вона відповідає на емоційно «гучні» подразники, гірше помічає «тихі» ранні індикатори і запізнюється з корекцією курсу.

Контраргумент можуть звучати так — у війні швидкість важливіша за точність. Це справедливо для гострої фази, але в довгому горизонті точність є передумовою швидкості. Без адекватної селекції інформації швидкі відповіді все частіше падають у «хибні тривоги», а справді критичні вузли залишаються «недофінансованими». Власне, єдиний спосіб не зрадити вимогу швидкості — інституціоналізувати повільні елементи всередині швидких процесів. У психологічному вимірі це означає не боротьбу з емоціями, а переконфігурацію їхньої ролі — афект має ініціювати увагу, але не підмінювати критерії істинності. Нарешті, когнітивна дезорієнтація легалізує внутрішні «чисті межі», даючи їм інтелектуальне виправдання («альтернативні голоси лише «плутають карти»»).

Підсумовуючи зазначимо, що когнітивна дезорієнтація — це *стійкий режим занижених стандартів доказовості, у якому статус істини надається твердженням, що краще знімають тривогу, а не точніше відображають ризики*. Вона виникає з перевантаження уваги, мотиваційної потреби в когнітивному «закритті» та афективної селекції інформації. Проявляється у втраті когнітивної складності в публічній мові та «похибках перекладу» складного у просте і підриває внутрішню безпеку через системні помилки пріоритизації, ефект «пастки сигналу» й реактивність політики. Її корекція не зводиться до моралізаторства про «правильне мислення» — вона потребує вбудованих процедур повільної перевірки усередині швидких рішень і чесної комунікації меж знання як частини воєнної раціональності.

Нормативна ерозія та моральна травма. У тривалій війні суспільство живе не лише з небезпекою, а й із повсякденною моральною двозначністю, яку неможливо повністю усунути: жорсткі рішення, «брудні руки», пріоритети,

що змінюються швидше за нормативні рамки. Коли така двозначність не лишається винятком, а поступово перетворюється на звичний фон, ми спостерігаємо *нормативну ерозію — послаблення очікування, що правила є спільними, послідовними й підзвітними*. І паралельний із нею феномен *моральної травми*, тобто *стійкого пошкодження моральної самооцінки та уявлень про справедливість, що виникає внаслідок вчинення, свідчення чи неможливості відвернути дії, які порушують базові етичні переконання* (Litz *et al.*, 2009). Інакше кажучи, ерозія змінює зовнішній порядок *належного*, а моральна травма — внутрішній порядок *гідного*, і обидва процеси взаємно підсилюють один одного.

Витоки ерозії лежать в уже описаних феноменах. По-перше, дискурсивна фіксація надзвичайності знімає «відмовність» виняткових процедур, якщо надзвичайні заходи тривають без порогів і строків, виникає звичка перестрибувати через «повільні» гарантії справедливості (Buzan, Wæver, & de Wilde, 1998). По-друге, когнітивна дезорієнтація знижує стандарт валідізації, коли риторична сила й швидкість важать більше за межі даних, мова виправдань знаходиться ближче, ніж мова обмежень (Lewandowsky, Ecker, & Cook, 2017). По-третє, інституційована підозра охолоджує громадянську участь. У цій конфігурації перші відхилення від «мирної» норми здобувають статус «практичної доцільності», а повторюваність робить їх морально «дешевшими».

Психологічний механізм цього «здешевлення» добре описує теорія морального роз'єднання. Люди й інституції можуть тимчасово «відчеплювати» загальні моральні стандарти через евфемістичну мову («жорсткі заходи», «нульова терпимість»), вигідні порівняння («менше зло»), розмивання відповідальності («така інструкція») або дегуманізацію «проблемних» адресатів. У короткому горизонті це дає психологічне полегшення, знімає когнітивний і моральний дисонанс, у довгому — формує звичку обходити норми там, де вони ускладнюють швидку дію. Паралельно розгортається динаміка моральної травми — пережите (вчинене, дозволене чи невідворотнє) порушення базових етичних переконань породжує тривкий комплекс сорому, гніву й відчуття зради, що змінює спосіб оцінювання себе й інституцій (Litz *et al.*, 2009). І тут виникає замкнений контур — щоб витримати внутрішній біль, індивід/організація збільшує дозу роз'єднання («так треба було»), а чим частіше це відтворюється, тим нормальнішою стає сама ерозія правил.

Важливо відмежувати описаний процес від споріднених станів, аби не патологізувати необхідні оборонні кроки. Жорсткість як така не дорівнює ерозії. Якщо жорсткі рішення супроводжуються прозорими підставами, обмежувальними порогами, справедливими механізмами та повагою у взаємодії, вони можуть зміцнювати, а не руйнувати довіру до правил (Tyler, 2006). Ціннісний плюралізм не є моральним релятивізмом: суспільство може тримати множинність мотивацій і все ж вимагати однакової процедурної справедливості. Моральна травма — не синонім ПТСР, її ядро — не симптоми

реексперієнсингу чи гіпервигляду, а пошкодження моральної ідентичності та уявлень про справедливість. Вона може співіснувати з високою функціональністю, але має приховану поведінкову ціну: цинізм, емоційне оніміння або, навпаки, схильність до «каральної доброчесності», коли жорсткість принципів стає замінником втраченої етичної опори (Litz *et al.*, 2009; Bandura, 1999).

Де проходить межа між адаптивною тимчасовою жорсткістю і ерозією? Ключ — у зворотності та підзвітності. Там, де винятки мають чіткі пороги запуску й відміни, супроводжуються пояснюваними критеріями і не конвертуються в «нову норму», — ми маємо справу з інструментальною жорсткістю. Там, де винятки розповзаються, мова виправдань замінює мову меж, а «своїм» дозволяється більше, ніж «іншим», — починається ерозія. Показовим індикатором є зміна тональності публічних пояснень: із «ми зобов'язані відновити пропорційність як тільки…» на «інакше неможливо в умовах війни». Перший формат тримає в полі зору майбутню реморалізацію норм, другий — консервує «тимчасове назавжди».

У безпековому сенсі описаний вузол має три рівні наслідків. На *індивідуальному рівні* моральне роз'єднання підточує громадянську мотивацію: люди зберігають «букву» послуху, але уникають «надлишкової» участі, бо не вірять, що система відрізняє морально припустиму слухняність від морально зрадливої. На *організаційному рівні* моральне роз'єднання породжує еластичність стандартів: «для своїх» стає можливим те, що для інших заборонене. Це руйнує внутрішню справедливість і знижує якість саморегуляції апарату. На *суспільному рівні* ерозія конвертує узагальнену довіру у «племінні» довіри. Правила втрачають універсальність, а отже, транзакційні витрати координації зростають — потрібно більше часу, «посередників» і гарантій навіть для простих взаємодій (Tyler, 2006).

Типові контраргументи апелюють до ефективності — мовляв, без жорстких, іноді «не хороших рішень вижити неможливо. Суперечити цьому важко, але саме тому потрібне розрізнення «жорстко, але підзвітно» і «жорстко, бо інакше незручно». Емпірична логіка процедурної справедливості послідовно показує: сприйняття справедливості процесу підвищує готовність співпрацювати навіть із несприятливими рішеннями. Натомість відчуття подвійних стандартів стимулює мінімальну відповідність і цинічну нормалізацію обхідних практик. З перспективи психології моралі, кумулятивне роз'єднання — поганий регулятор. Що частіше ми евфемізуємо примус і приниження гідності, то легше нам узагалі обходитися без моральних термінів (Bandura, 1999) — і то слабшою стає «вмонтована зупинка» перед реальною жорстокістю.

Є й інша, менш очевидна ціна. Нормативна ерозія змінює профіль ризику. Системи, які звикають до «корисних винятків», стають передбачувано уразливими для внутрішніх зловживань — саме тому, що втрачають «крихку» інфраструктуру сумніву й апеляції. У термінах безпеки це означає погіршення раннього виявлення. Люди рідше подають сигнали про небезпеки й

зловживання, бо очікують, що «для своїх» виняток знову спрацює. Отже, «тихі» загрози накопичуються до моменту, коли їх уже важко ревізувати без великої ціни — матеріальної й моральної.

Позитивна програма в цих умовах не зводиться до моралізаторства «будьмо хорошими». Вона про архітектуру зворотності. На рівні мови — повертати когнітивну складність, тобто називати пороги, межі, припущення, строки відміни. На рівні процедур — вбудовувати короткі, але неминучі вікна ревізії, які не потребують політичного героїзму для запуску. На рівні взаємодії — тримати повагу як операційний стандарт, бо саме вона транслює громадянинові сигнал — навіть у винятку ти не втрачаєш гідності адресата. І найскладніше — працювати з моральною травмою не шляхом її заперечення («треба просто триматися»), а через визнання, наративізацію й реабілітаційні практики, що повертають можливість діяти, не збільшуючи дозу роз'єднання (Litz *et al.,* 2009).

Підсумовуючи зазначимо, що *нормативна ерозія і моральна травма — не побічний ефект війни, а центральний психологічний канал підриву внутрішньої безпеки.* Перша замінює універсальність правил еластичністю для своїх, друга — підточує внутрішній компас гідного. Разом вони переводять громадян із режиму кооперації у режим мінімальної відповідності, підвищують транзакційні витрати координації та роблять систему глухою до ранніх сигналів зловживань і нових ризиків. Лише там, де виняток лишається підзвітним і зворотним, а травма отримує мову й догляд, — «сила» не перетворюється на звичний дозвіл.

Вигорання співучасті. У ранні фази війни суспільство часто демонструє дивовижну здатність до самозапуску — волонтерські «ланцюги постачання», локальні ініціативи, горизонтальні мережі допомоги. Саме цей «надлишок дії» — готовність робити більше, ніж формально наказує процедура і є носієм внутрішньої безпеки: він пришвидшує конвертацію рішень у результати, «латая» розриви між інституційними контурами. Проте у тривалій війні настає вигорання співучасті — кумулятивний виснажливий стан, у якому емоційна втома, відчуття неефективності й цинічне відсторонення від колективних задач дедалі частіше замінюють ініціативу, взаємні поступки та готовність тримати слабкі сигнали ризику. Йдеться не про індивідуальне побутове вигорання, а про соціально узгоджений зсув поведінки серед ключових носіїв кооперації — волонтерів, соціальних професій, активістів, «містків» між кластерами довіри (Maslach & Leiter, 2016; Hobfoll, 2001).

Джерела явища — у вже описаній нами конфігурації середовища. Афективна інфляція загрози підтримує хронічну готовність до «пожежогасіння». Дискурсивна фіксація надзвичайності знімає «відмовність» винятку. Інституційована підозра охолоджує добровільну кооперацію. Нормативна ерозія підвищують транзакційні витрати будь-якої координації. У такій екології кожен додатковий крок громадської участі потребує більше емоційного та часово-організаційного ресурсу, а відчуття впливу стає менш наочним. За теорією «збереження ресурсів» тривалий стрес і повторні втрати

запускають «спіралі виснаження» (люди скорочують витрати на те, що не дає швидкого відновлення контролю, і захищають залишки енергії, навіть коли це зменшує шанс на довгостроковий вихід із кризи) (Hobfoll, 2001). Для співучасті це означає системне зникання саме того «надлишку дії», на якому трималася ефективність горизонталей.

Внутрішня динаміка вигорання має три взаємопов'язані компоненти у класичній моделі: емоційне виснаження, деперсоналізація/цинізм і зниження відчуття ефективності (Maslach & Leiter, 2016). У громадському вимірі це набуває специфічних форм. Емоційне виснаження виглядає як зменшення участі — люди уникають додаткових запитів, обмежуються «буквою» вимог, скорочують «чергові» волонтерські зміни. Деперсоналізація проявляється як холодна взаємодія, коли контрагенти з «інших» кіл сприймаються не як партнери по спільній справі, а як джерела додаткових транзакційних витрат. Зниження відчуття ефективності оживає в реченнях на зразок «навіщо я буду робити, якщо інші все одно не зроблять» — тобто у колапсі очікуваної взаємності. До цього додається мотиваційний механізм набутого безсилля — серії невдач, коли зусилля не дають передбачуваного результату, формують очікування неконтрольованості і люди припиняють експериментувати з дією, навіть якщо об'єктивно шанс на успіх зберігається (Maier & Seligman, 1976).

Значущим підсилювачем вигорання є розрив між персональною і колективною ефективністю. Навіть висока віра у власну дієздатність не рятує, коли падає віра, що «ми разом здатні досягти». Саме колективна ефективність є кращим предиктором тривкої громадянської участі у складних задачах. Коли ж паралельно зменшується очікувана інструментальність — тобто відчуття, що внесок конвертується у вплив — готовність до участі падає навіть у високо мотивованих групах (Van Zomeren, Postmes, & Spears, 2008). Екологія тривалої війни часто «перекодовує» сигнали успіху: малі перемоги губляться на фоні великих втрат; структурні бар'єри (логістика, бюрократія, дефіцит ресурсів) посилюють відчуття марності дрібних кроків; видимість зусиль поступається місцем видимості провалів, що краще циркулюють у медіа. У підсумку люди починають «економити себе», а мережі — звужуватися до внутрішніх кіл, де ще зберігається відчуття взаємності.

Важливо відмежувати вигорання співучасті від суміжних станів. Це не апатія як риса, адже апатія передбачає ширшу емоційну «замороженість», тоді як вигорання часто співіснує з високою турботою, просто без ресурсу для дії. Це не депресія, хоча вони можуть перетинатися, депресія має інший клінічний профіль і потребує інших втручань. Це не цинічна байдужість, цинізм у вигоранні радше захисна «шкаралупа, ніж світоглядна позиція (Maslach & Leiter, 2016). Нарешті, це не просто брак часу, за дослідженнями громадської активності, вирішальною є очікувана ефективність і взаємність. (Van Zomeren *et al*., 2008).

Безпековий сенс вигорання співучасті — у втраті здатності системи тримати складні координації. По-перше, зникає раннє попередження — слабкі сигнали ризику рідше «доходять» до інституцій, бо люди втомлюються

«дзвонити дарма», адже попередні спроби, що не мали наслідків, формують очікування некорисності сигналу. По-друге, падає якість виконання — без «надлишку дії» рішення залишаються коректними на папері, але бідними на ефект. Кожна ланка прагне мінімізувати контакт «за межами своєї смуги» і система стає крихкою при будь-яких міжвідомчих або міжсекторальних задачах. По-третє, зростає «вартість» мобілізації — щоб залучити ту саму кількість волонтерських годин або локальних ініціатив, потрібні дедалі сильніші стимули й організаційна інфраструктура. Там, де інституції не мають цього запасу, виникають «провали сервісу» у чутливих точках.

Типові контраргументи апелюють до «високих моральних ставок», мовляв, «немає права втомлюватися». Але саме моральна травма (власна або свідчена) — одна з найсильніших причин вигорання. Люди не просто «втомлюються допомагати», вони виснажуються від дезінтеграції сенсу, коли практичні компроміси й подвійні стандарти мовою «практичності» роз'їдають відчуття справедливості й гідності (Litz *et al.,* 2009). У такому контексті апеляції до моралі без операційних змін лише поглиблюють виснаження.

Практичний висновок не зводиться до заклику «триматися». Він про архітектуру відновлення. Найкращий прогнозист зниження вигорання — цикли приросту ресурсів, помітні, відчутні «дивіденди» за участь (Hobfoll, 2001). У громадських мережах це означає: 1) повернути видимість впливу — метрики малих перемог і зв'язування їх із конкретними внесками; 2) зменшити транзакційні витрати участі — чіткі протоколи взаємодії між секторами, «одне вікно» замість довгого ланцюга погоджень; 3) «ремонтувати» колективну ефективність — спільні вправи/сценарії, де учасники переживають керованість задачі в безпечному режимі; 4) інституціоналізувати «вікна відпочинку» без моральної стигми: ротації, обмеження «нескінченних змін», формальні «паузи» для ключових носіїв мереж; 5) профілактика набутого безсилля — короткі цикли, у яких зусилля — видимий ефект, навіть якщо локальний; 6) наративізація сенсу з визнанням меж і травми, а не лише зі «сталевою мовою».

Підсумовуючи, зазначимо, що вигорання співучасті — це не моральна вада й не ознака слабкості, а закономірний продукт екології тривалої війни, де дефіцит уваги, висока ціна сумніву, санкційна стилістика та подвійні стандарти підривають очікувану взаємність і ефективність. Його ціна для внутрішньої безпеки — втрата «надлишку дії», провали раннього попередження та ламкість міжсекторальних координацій. Єдиний робочий зустрічний рух — архітектурні зміни, що створюють цикли приросту ресурсів, ремонтують колективну ефективність і нормалізують оборотні «паузи» без стигми. Лише так горизонтальні мережі знову перетворюють формальні рішення на реальний ефект.

Втома співчуття та десенсибілізація до страждання. Тривала війна змінює не лише інституційні режими і когнітивні практики, а й афективний обіг у суспільстві те, як переживають, розподіляють і транслюють співчуття. У ранні фази шок мобілізує емпатію й взаємодопомогу, однак за місяці й роки

співпереживання виснажується і поступається місцем втомі співчуття та ширшій десенситизації до страждання інших (Figley, 1995; Slovic, 2007). Йдеться не про «жорстокість» як моральну ваду, а про психологічну економію в умовах надмірного афективного навантаження — люди і організації зменшують чутливість, щоби зберегти функціональність. Проблема починається тоді, коли ця економія стає нормою, а не тимчасовим механізмом виживання, і починає підривати кооперaційні носії внутрішньої безпеки.

Внутрішня динаміка явища має принаймні три лінії. Перша — звикання й психічна онімілість — повторювана експозиція до травматичного контенту (новини про загибель, поранення, руйнування) знижує маргінальну емпатійну віддачу кожної наступної історії — відома «арифметика співчуття», за якої одна трагедія торкає сильніше, ніж статистика сотень (Slovic, 2007). Друга — вторинний травматичний стрес у тих, хто професійно чи волонтерськи контактує зі стражданням інших. Імітуючи симптоматику травми, вони одночасно зменшують здатність до тепла й відкритості, бо внутрішні ресурси витрачаються на самозахист (Figley, 1995). Третя — парохіальна емпатія. За тривалого конфлікту емпатія звужується до «своїх», а до «інших» не лише не зростає, а може набувати зворотного знаку. Психологічні дослідження пов’язують парохіальну емпатію з підвищеною підтримкою каральних політик щодо «чужих» (Bruneau, Cikara, & Saxe, 2017). Усі три лінії підсилюються афективною інфляцією загрози й побутовою мілітаризацією стилю — «жорстка мова» нормалізує відчеплення від нюансів людського досвіду, бо нюанс виглядає «м’якістю».

Чому ці процеси набувають стійкості? По-перше, через асиметрію винагород. Миттєво «вимкнена» чутливість негайно зменшує стрес, тоді як довгі інвестиції в емпатію окупаються непевно й відстрочено. По-друге, через професійні норми емоційної праці у фронтових сервісах — там, де «холодність» винагороджується як ознака компетентності, співчуття маркують як «ризик професійного вигорання» і актори вчаться емпатійній економії (Maslach & Leiter, 2016). По-третє, через інформаційну селекцію: медіа заохочують драматичне й нове, «рутинне» страждання стає невидимим, а отже — соціально позбавленим причин для співчуття. Нарешті, через нормативну ерозію: подвійні стандарти для «своїх»/«чужих» легітимують різні «норми емпатії» і ця асиметрія здається «практичною».

Важливо відмежувати стан від суміжних явищ. Втома співчуття не тотожна професійній компетентності. Здатність регулювати емоції й утримувати межі відрізняється від емоційного оніміння. Перше зберігає здатність до тепла, друге — відсікає її як небезпечну. Десенсибілізація не відповідає резилієнтності. Резилієнтність — це гнучка адаптація з відновленням чутливості у безпечних контекстах, десенсибілізація — тональна втрата, яка переноситься між контекстами.

Безпековий сенс явища проявляється принаймні у чотирьох площинах. По-перше, розподіл ресурсів: десенсибілізація «притуплює» увагу до тихих, хронічних страждань (евакуація вразливих груп, тривалі реабілітації,

психосоціальна підтримка), які не конкурують за драматичністю з фронтовими сюжетами, але мають кумулятивну вагу для стійкості (Slovic, 2007). По-друге, толерантність до побічної шкоди, коли емпатія до «чужих» або «несинхронних своїх» падає, зростає поріг прийнятності грубих практик (мовних принижень, публічної стигми, «каральної» логіки), що підривають внутрішню кооперацію. По-третє, інноваційна спроможність: емпатія — не лише «почуття», а сенсорний канал, через який система отримує слабкі сигнали про болючі точки. Її виснаження робить систему «глухою» до локальних знань і «нестандартних» ідей. По-четверте, міжгрупова конфліктогенність — парохіальна емпатія сприяє ескалаційним відповідям і закріплює «чисті межі» — саме там, де потрібна сумісність відмінностей під спільним правилом (Bruneau *et al.,* 2017).

Емпіричні механізми добре узгоджуються з попередніми вузлами нашої типології. Когнітивна дезорієнтація винагороджує прості, «закривальні» пояснення; інституційна підозра охолоджує доброзичливі ініціативи; нормативна ерозія легітимує різні «норми гуманності» для різних кіл. Разом це створює афективну екологію дефіциту, в якій емпатія стає «ресурсноємною розкішшю», а економія на людяності — «розумною практичністю».

Чи існують контраргументи? Найчастіший — «надмір емпатії робить нас м’якими». Тут важливо відрізнити емоційне розлиття (коли емоції заливають здатність діяти) від інструментальної емпатії — вміння бачити, як рішення відгукнеться у конкретних життях і мережах, що й дозволяє розрахувати кооперaційні витрати. Дослідження показують, що збалансована емпатія (поєднання співпереживання з дистанційованим розумінням) підвищує якість міжгрупових рішень і зменшує підтримку каральної ескалації (Bloom, 2017; Zaki, 2019; Bruneau *et al*., 2017). Отже, питання не «емпатія чи афективність», а яка емпатія і де вона вбудована в процес.

Звідси — практичний наслідок — модулі відновлення емпатії мають бути вбудовані у швидкі процеси. Це передбачає: 1) ротації і «відновні вікна» для професій із високою експозицією до страждання, аби запобігти вторинному травматичному стресу; 2) наративні формати короткої видимості результату («історії відновлення», не лише втрати), які повертають психологічні дивіденди за вклад; 3) крос-групові вправи емпатії — керовані контакти, що зменшують парохіальність співчуття й знижують підтримку каральних інтервенцій; 4) інституційні стандарти «мінімальної гуманності» у сервісах (тон, час відповіді, право на пояснення), які не залежать від «емоційного запасу» окремого працівника; 5) гігієна медіаспоживання в організаціях — обмеження «потоків жорстких новин» без втрати інформованості; 6) мовна політика, що уникає дегуманізуючих евфемізмів («баласт», «проблемні»), — мова є швидким провідником десенситизації.

Підсумовуючи уточнюємо, що втома співчуття та десенсибілізація — це не побутовий настрій, а структурний афективний режим тривалої війни. Він виникає з психічної онімілості, вторинного травматичного стресу та парохіальної емпатії, підсилений інформаційною селекцією і нормативними

асиметріями. Його безпекова ціна — збіднення кооперaційної тканини, зміщення ресурсів від «тихих» страждань, підвищення толерантності до побічної шкоди та ескалаційна упередженість між групами. Корекція тут — не моралізаторський заклик «відчувай більше», а архітектура відновлення емпатії у швидких процесах і процедури мінімальної гуманності, що роблять людяність менш залежною від коливань особистих ресурсів.

Превентивна самоцензура та зникнення коригувального зворотного зв'язк. У тривалій війні комунікація між громадянами, професійними спільнотами та інституціями поступово переходить у режим превентивної самоцензури — не лише через прямі заборони чи санкції, а через їх очікування і пов'язану з цим антициповану слухняність. Йдеться не про охоронювані державні таємниці чи операційні обмеження (які можуть бути виправданими), а про самообмеження висловлювань, запитань і критики у цивільних просторах, де саме коригувальний зворотний зв'язок є носієм якості рішень. Комунікаційні норми зміщуються: «краще промовчати, ніж ускладнювати», «краще погодитися, ніж виглядати нелояльним». У результаті механізми виправлення помилок — уточнення припущень, виявлення слабких місць, ранні заперечення — залишаються невикористаними.

Внутрішня динаміка цього зсуву має кілька ланок. Перша — спіраль мовчання, коли домінуюча позиція комунікується як єдина «правильна», а відхилення маркується як небезпечне чи нелояльне. Навіть ті, хто не згодні, занижують видимість альтернатив, аби уникнути соціальної санкції. Тим самим публічне поле стає ще одноманітнішим і ризик висловлюватися зростає (Noelle-Neumann, 1974). Друга — фальсифікація уподобань — люди публічно декларують позиції, яких приватно не поділяють, бо оцінюють баланс ризиків і винагород у бік лояльності. Водночас приватні переконання не накопичуються у видимий тиск змін, тож система хибно читає «повну згоду» (Kuran, 1995). Третя — плюралістичне невігластво — кожен, спостерігаючи мовчання інших, робить висновок, що «я один бачу проблему», і, щоб не виявитися «неправильним», також мовчить (Prentice & Miller, 1993). Четверта — падіння психологічної безпеки, коли у групах і організаціях зникає відчуття, що «за критику/помилку не покарають», і колеги перестають приносити «погані новини» (Edmondson, 1999). П'ята — ефекти спостереження — там, де поширені відчуття цифрового нагляду, люди скорочують пошукові запити, обговорення і навіть «лайки» тем, які можуть бути трактовані як підозрілі — класичний «охолоджувальний ефект» (Penney, 2016). Нарешті, включається раціональний вибір «вихід замість голосу» — коли апеляція виглядає безрезультатною або ризиковою, актори обирають вихід з дискусій, зміщення в тіньові канали, «еміграцію» участі у «свої» кола — й тим самим ще більше збіднюють публічний коригувальний простір (Hirschman, 1970).

Ці ланки добре узгоджуються з екологією загроз. Дискурсивна фіксація надзвичайності надає морально-політичну коректність одним інтонаціям і стигматизує інші як «непотрібний сумнів». Побутова мілітаризація переводить

комунікацію у регістр коротких імперативів, де пояснювальний діалог видається зайвим. Інституційована підозра робить кожен додатковий запит потенційним ризиком; когнітивна дезорієнтація винагороджує просту, «закривальну» мову й знецінює умовні твердження. На цьому тлі самоцензура раціоналізується: «я ж не ворог — просто не хочу створювати проблем». Далі включається групова психологія, зростає «ціна відхилення» всередині «своїх»; механізми морального виключення формують ярлики — «надміру критичний», «підозріло холодний» і ці ярлики переносяться між контекстами, незалежно від факту компетентності критика.

Психологічна механіка самоцензури має кілька шарів. Перший — загроза соціальної ізоляції як потужний негативний підкріплювач — у культурі високої мобілізації і «чистих меж» репутаційний ризик виступити проти течії перевищує очікувану користь від говоріння (Noelle-Neumann, 1993). Другий — конформізм і нормативний вплив. Навіть за відсутності явних санкцій люди схильні вирівнюватися під групову норму, особливо коли ситуація двозначна та емоційно заряджена (Asch, 1951). Третій — потреба у визначеності. Під загрозою бінарні коди («за/проти», «свій/чужий») винагороджуються як когнітивно дешеві. Сумнів і уточнення трактуються як нелояльність і вартість «градацій сірого» різко зростає (Kruglanski, Roets, & Van Hiel, 2011). Четвертий — низька психологічна безпека у робочих та сервісних командах. Коли «погані новини» караються стилістично чи кар’єрно, раціонально мовчати, навіть якщо ці новини критично важливі для безпеки (Edmondson, 1999). П’ятий — охолоджувальна дія нагляду: відчуття спостереження, архівації висловлювань і можливості ретроспективної санкції знижує готовність до пошуку, читання і публічного обговорення чутливих тем — навіть без прямої цензури (Penney, 2016).

Важливо відмежувати явище від споріднених станів. Самоцензура не дорівнює службовій таємниці. Остання є інструментами управління ризиком витоку в специфічних операційних доменах; самоцензура — стилістика цивільних взаємодій, яка скорочує простір аргументації там, де її безпекова цінність максимальна. Самоцензура не тотожна відповідальній комунікації. Відповідальна комунікація включає позначення меж даних, припущень і обережність у прогнозах, самоцензура — вилучення змісту, що міг би покращити рішення. Самоцензура відрізняється і від лояльності. Лояльність у демократичній рамці передбачає голос — готовність назвати ризики, які загрожують «своїм»; самоцензура підміняє голос мовчанням.

Безпековий сенс превентивної самоцензури — зникнення коригувального зворотного зв’язку саме там, де він найцінніший: у ранній фазі помилок. По-перше, падає якість ухвалення рішень через ефект групового мислення, коли відхилення від консенсусу не артикулюються, група переоцінює власну невразливість, ірраціонально знецінює альтернативи й ігнорує попереджувальні знаки (Janis, 1972). По-друге, втрачається механізм «слабких сигналів» — волонтери, фронт-офіси, нижчі ланки управління перестають ділитися «дрібними» індикаторами провалів сервісу, які в

сукупності є найкращими предикторами великих збоїв. По-третє, зростає вартість помилки — через брак раннього застереження корекція відбувається пізніше, вже у фазі накопичених витрат і символічних ставок — тоді навіть розумні «відкоти» виглядають як слабкість і політично дорожчають. По-четверте, заморожується інноваційність: люди перестають пропонувати «нестандартні» ідеї, бо ризик соціальної санкції перевищує очікувану винагороду; система втрачає варіативність відповіді саме там, де потрібні різні оптики «своїх». Нарешті, падає готовність до викриттів. Класичні роботи показують, що за відсутності безпечних каналів і процедур захисту інформаторів організації стають глухими до внутрішніх зловживань (Hirschman, 1970; Near & Miceli, 1985).

Типовий контраргумент апелює до воєнної дисципліни, мовляв, «публічні сумніви розхитують тил». Але дисципліна — це про передбачуваність виконання, а коригувальний зворотний зв'язок — про якість курсу. Їх можна і треба суміщати — зберігати суворість у виконанні й одночасно інституціоналізувати безпечні канали сумніву. Доказова база психології команд і організацій вказує — психологічна безпека (дозвіл на помилку/запитання без страху стигми) — один із найкращих предикторів якості навчання й адаптивності в складних середовищах (Edmondson, 1999). У воєнній екології це означає «вікна сумніву» — місця, час і процедури, де можна ставити незручні питання із захистом статусу, без ритуалу публічного «покаяння».

Варто згадати про цифровий вимір. У середовищах з високим відчуттям спостереження (від камер до логів пошукових запитів) документовано охолоджувальні ефекти — люди скорочують активність на теми, що сприймаються як політично чутливі, навіть якщо ця активність легальна й корисна для безпеки (Penney, 2016). Для системи це означає провали в колективному пошуку — менше гіпотез, менше взаємних перевірок, менше «колективного мозку». Тому частиною безпекової політики має бути не лише захист даних, а й захист запитань — прозорі межі моніторингу, диференціація операційної та цивільної комунікації, мінімізація «надлишкових тіней» від процедур безпеки у громадських просторах.

Одже, превентивна самоцензура — це не «обережність» і не «лояльність», а психологічний канал втрати коригувального зворотного зв'язку, без якого складні системи стають крихкими та реактивними. Її двигуни — спіраль мовчання, фальсифікація уподобань, плюралістичне невігластво, падіння психологічної безпеки, охолоджувальні ефекти нагляду й раціональний вибір «вихід замість голосу». Її ціна — пізні корекції, дорогі помилки, зникнення інноваційності, сліпота до слабких сигналів. Лише там, де дисципліна виконання поєднується із дизайном безпечних каналів сумніву, де «несвоєчасні» запитання мають процесуальний захист, а межі нагляду — прозорі й диференційовані, — воєнна раціональність залишається адаптивною, а внутрішня безпека — кооперативно місткою.

Цивільно-військовий розрив і травматична реінтеграція. У затяжній війні військовий досвід перестає бути епізодом біографії й стає режимом життя**,** а цивільний досвід — не нейтральним фоном, а полем складної адаптації. Цивільно-військовий розрив означає не просто відмінність ролей, а структуровану асиметрію очікувань, мови та сенсів між тими, хто тривалий час перебував у бойовій екології і тими, хто відтворював тилову економіку. Коли цей розрив не перекрито інституційно і психологічно, він перетворюється на канал дезорганізації довіри, координаційних збоїв і нормативного тертя — саме тих процесів, що підривають внутрішню безпеку.

Внутрішня динаміка феномена складається з декількох переплетених ліній:

1) Перенесення бойових адаптацій у цивільні контексти. Бойове середовище формує адаптивні, але вузькоспеціалізовані патерни саморегуляції: пильність, швидке бінарне розрізнення загроз, стискання «довгих» процедур до «коротких» імперативів, інструментальна мова (Keane, Zimmerling, & Caddell, 1985). У цивільних контекстах ці ж патерни дають перенапружену пильність (гіпервідстеження потенційної небезпеки), нетерпимість до неоднозначності й конфліктний стиль у побутових і робочих взаємодіях, де структура задачі вимагає повільного узгодження й «довгих» пояснень. Якщо додати моральну травму — пошкодження моральної самооцінки й уявлень про справедливість після участі/свідчення «несумісних із достоїнством» ситуацій (Litz *et al.,* 2009) — отримуємо нижчий поріг емоційної реактивності у зустрічі з буденною несправедливістю та бюрократичною байдужістю.

2) Стрес переходу та рольова невідповідність. Класичні роботи про повернення з війни описують «стрес переходу», як різкий обрив структурованої спільноти, втрата зрозумілої ієрархії цілей, інший темп часу, інші критерії «цінності» дій (Demers, 2011; Castro & Kintzle, 2014). У тиловому ринку праці бойові компетенції не завжди мають очевидний переклад у цивільні «мови» професій, це породжує фрустрацію ефективності й знецінене «Я», навіть коли об'єктивно людина високо компетентна (MacLean & Kleykamp, 2014). У сімейних системах змінюються ролі й кордони, адже члени родини адаптувалися до відсутності. Повернення «вклинює» інший стиль регуляції і без психологічної підтримки це часто «читається» як емоційна холодність або «командність», що поглиблює відчуження.

3) Стигма допомоги та невидимі бар'єри. У багатьох військових культурах зберігається стигма звернення по психологічну допомогу, оскільки вона асоціюється з втратою боєздатності або «слабкістю». Класичні дані показують: навіть за високої потреби частина військових не звертається по допомогу через страх стигми і кар'єрних наслідків (Hoge *et al*., 2004). У цивільних сервісах стигма дублюється: «ви ж військовий, впораєтесь». Натомість потрібні травма-інформовані практики, що визнають специфіку бойової адаптації без патологізації людини.

4) Ризикові вузли поведінки — без детермінізму. Більшість ветеранів не демонструють підвищеної агресивності чи девіації і надають суспільству

значні ресурси лідерства, дисципліни й смислової мотивації. Водночас існують вузли підвищеного ризику. Насамперед за поєднання симптомів ПТСР, моральної травми, зловживання психоактивними речовинами та тривалої соціально-економічної нестабільності (Hoge *et al.,* 2004; Litz *et al.,* 2009). Мета дослідження вказують, що інтимне партнерське насильство та імпульсивні конфлікти зростають у групах із високою симптоматикою та низькою підтримкою. Підкреслюємо — *це умови, а не «властивість ветеранів»* (Taft, Watkins, Stafford, Street, & Monson, 2011).

Важливо відмежувати описаний вузол від спрощень. По-перше, цивільно-військовий розрив **—** це не криміналізація ветеранів. Психологічно некоректно переносити вузлові ризики на всю популяцію. Значна частина ветеранів демонструє вищу ніж в середньому громадянську участь і лідерство, особливо в умовах чітких процедур справедливості та визнання (Castro & Kintzle, 2014; Tyler, 2006). По-друге**,** бойові компетенції — це не патологія. Пильність, швидкість і директивність — цінні компетенції у кризових доменах (безпека, управління ризиками, логістика). Проблема виникає, коли відсутній «перекладач контекстів**»** — сервіси реінтеграції та середовища праці, що задають правила «де коротко/директивно, а де довго/пояснювально». По-третє, звернення по допомогу — це не слабкість. Дані різних досліджень послідовно показують, що раннє звернення знижує ризики вторинних ускладнень і покращує функціонування сім'ї та праці (Hoge *et al.,* 2004). Тому головне завдання — зменшити «ціну» звернення (видимість, конфіденційність, «нормалізація»).

Безпековий сенс цивільно-військового розриву — у кооперaційній місткості системи. Якщо військові й цивільні контури не зшиті, виникають три типові наслідки:

1) Координаційні провали та «ламкість» виконання. Рішення «згори» спираються на «надлишок дії» мереж — волонтерів, місцеве врядування, ветеранські ініціативи. Коли на вході — тон наказу і «презумпція підозри», а на виході — стигма і відсутність перекладу компетенцій, «надлишок дії» зникає. Система отримує слухняність без співучасті. Формальна відповідність є, але бракує тисяч дрібних узгоджень, які конвертують рішення у реальний ефект (Tyler, 2006).

2) Накопичення «тихих» ризиків у сім'ях та спільнотах. ПТСР, моральна травма і вторинний стрес у партнерів взаємно підсилюються, підвищуючи ризик конфліктного стилю й зловживань там, де немає підтримки та «пауз» на відновлення. Для безпеки це означає латентні осередки напруги, що прориваються у вигляді побутової агресії, локальних протестів проти «черствості системи», або саморуйнівної поведінки (Hoge *et al*., 2004; Litz *et al.,* 2009).

3) Політична вразливість до маніпуляцій. Незаповнений розрив — сильний символічний ресурс для популістських фреймів («цивільні нас не розуміють», «ветерани — привілей/загроза»). Активація парохіальної емпатії (тепло лише для «своїх») штовхає до «чистих меж», про які ми вже писали, і

підвищує конфліктогенність (Bruneau, Cikara, & Saxe, 2017). У підсумку падає узагальнена довіра між кластерами — саме тим «мастилом», що знижує транзакційні витрати координації (Putnam, 2000).

Звідси — архітектурні, а не моралізаторські висновки: а) переклад компетенцій: стандартизовані «карти перенесення» бойових ролей у цивільні (логістика → операційний менеджмент; командування відділенням → управління змінами; дисципліна → проєктний офіцер ризику, сертифікація та мікро-навчання під реальні вакансії) (MacLean & Kleykamp, 2014). б) травма-інформовані сервіси: фронт-офіси, що зчитують гіпервідстеження не як «агресію», а як адаптацію; протоколи деескалації; короткі «вікна охолодження» в складних взаємодіях, конфіденційні канали допомоги без «каральної етики» (Hoge *et al.,* 2004; Litz *et al*., 2009). в) «ремонт» колективної ефективності: спільні «тренажери» із цивільними та ветеранами — переживання керованості спільних задач, що підвищує колективну ефективність і повертає «надлишок дії» (Bandura, 2000). г) процедурна справедливість у доступі до пільг/сервісів: симетричні правила, прозорі підстави відмов, чіткі строки й апеляція — це знижує транзакційні витрати контакту з державою і прибирає «презумпцію підозри» (Tyler, 2006). д) профілактика сімейних ризиків: парні програми, що поєднують навички комунікації, регуляції афекту та обробки моральної травми; «паузи» і ротації ролей без стигми (Taft *et al*., 2011). є) мовна політика в медіа та сервісах: відмова від патологізуючих і героїзуючих крайнощів. Замість цього — нормалізація звернення по допомогу й реалістичні наративи трансферу компетенцій.

Підсумовуючи цивільно-військовий розрив і травматичну реінтеграцію наголошуємо*, що це не «післямови» війни, а один із центральних вузлів внутрішньої безпеки в довготривалому горизонті*. Психологічно він живиться перенесенням бойових адаптацій, стресом переходу, стигмою звернення по допомогу та латентними вузлами ризику. Організаційно він проявляється як ламкість виконання, накопичення тихих напруг і політична маніпульованість.

На завершення, хочемо особливо підкреслити, що здійснюючи перехід від безпекових парадигм до психології, ми отримали не «ще одну рамку». Ми прагнули показати, що безпека страждає тоді, коли суспільство не має способів перетворювати афект на смисл, а смисл — на довіру, воно неминуче виробляє внутрішні загрози національній безпеці.

Описана типологія не є вичерпною, рамка не закрита, її можна значно розширити і деякі загрозливі явища буде проаналізовано у наступному розділі.

Розділ 4.
ПОЛЯРИЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Поляризація як соціальний феномен: типологія, механізми, наслідки

Упродовж останніх десятиліть феномен поляризації перетворився з політичного гасла на одну з центральних категорій гуманітарного знання. Поляризація дедалі частіше розглядається як багатовимірний процес, у якому когнітивні спотворення, емоційні реакції та культурно-комунікативні структури утворюють взаємозалежну систему. Цей феномен не обмежується сферою політики, він проникає у повсякденні міжособистісні стосунки, академічні дискусії, і навіть у спосіб самосприйняття людиною власного «Я» в умовах фрагментованого соціуму (Iyengar *et al.*, 2019).

У XXI столітті поляризація стала не просто симптомом суспільних розколів, а ***ознакою зміни самої структури свідомості***. Якщо у традиційних моделях соціальної взаємодії конфлікт розглядався як відхилення від гармонії, то тепер він стає базовим принципом організації соціального поля. Сучасна людина функціонує в інформаційному середовищі, де постійна присутність альтернативних поглядів не сприяє діалогу, а, навпаки, провокує закриття у власному смисловому просторі. Так формується психологічна динаміка» «Ми — Вони», що дедалі більше нагадує механізм емоційного самозахисту, ніж результат раціонального вибору.

З психологічного погляду поляризація є ***механізмом регуляції невизначеності***, який активується у відповідь на зростання когнітивного перевантаження. Коли індивід стикається з надлишком інформації, він змушений скорочувати складність реальності за рахунок жорсткого розподілу на «своє» і «чуже». Саме цей процес — редукція неоднозначності — лежить в основі когнітивної ригідності, що визначає сучасні соціальні взаємини (Kruglanski, 2013). Поляризація стає засобом досягнення внутрішньої стабільності, способом уникнути хаосу інтерпретацій, навіть ціною втрати відкритості до нового досвіду.

Актуальність проблеми підкріплюється також трансформаціями комунікаційного простору. Цифрові медіа створюють середовище, у якому *структура інформаційного потоку підсилює психологічну тенденцію до одновимірності*. Алгоритмічні системи персоналізованого контенту не лише відображають наші переваги, а й активно формують їх, створюючи так звані «ехо-камери» (Sasahara *et al.*, 2021). Вони підтримують ілюзію інформаційного контролю, водночас зменшуючи здатність до емпатійного сприйняття відмінностей.

Таким чином, поляризація в сучасному світі має двоїсту природу. Вона, з одного боку, є адаптивною відповіддю на складність і надмірність

інформації, а з іншого — джерелом нових форм соціальної та особистісної дезінтеграції. Її динаміка демонструє, як психологічні механізми, що колись служили підтриманню цілісності свідомості, тепер сприяють фрагментації соціального простору.

Метою цього параграфа є розкриття психологічної природи поляризації як механізму адаптації до невизначеності, простеживши її еволюцію від когнітивного рівня до системного і соціокультурного. У центрі аналізу — питання про те, як індивідуальні процеси узгодження переконань перетворюються на колективну афективну динаміку, а згодом — на структурну властивість комунікативного середовища. Авторська позиція полягає в тому, що *поляризація не є випадковим наслідком кризи раціональності, а радше глибинним механізмом психологічної саморегуляції свідомості в умовах постійного відчуття загрози хаосу.*

Поняття поляризації має складну інтелектуальну історію. У соціальній психології воно спершу означало процес посилення початкових установок у груповій динаміці (Moscovici & Zavalloni, 1969). Однак із розвитком когнітивних наук і комунікативної теорії це поняття набуло багаторівневого змісту.

Поляризація — це не просто поділ суспільства на «табори», а форма емоційно-когнітивної організації соціальної реальності, у якій відмінність перестає бути ресурсом розвитку й перетворюється на механізм підтримання психологічної рівноваги. Вона функціонує як стан психічного поля, де індивіди, групи й інститути взаємодіють не через аргументи, а через афекти, що задають орієнтацію — кому довіряти, кого боятися, кого зневажати. Саме тому поляризація — це не лише політична динаміка, а передусім психологічна стратегія виживання у стані невизначеності.

Сучасні суспільства живуть у ситуації надлишку — інформаційному, комунікативному, моральному. Людина змушена постійно оцінювати події, вибудовувати ставлення, реагувати. Занадто велика кількість можливих точок зору створює відчуття втрати орієнтирів. Поляризація виникає як відповідь психіки на цей перевантажений світ, вона скорочує складність, перетворюючи хаос на зрозумілу дихотомію. У цьому сенсі вона є механізмом економії уваги й емоційної енергії**.** Проте, те що з середини переживається як упорядкування, зовні виглядає як дезінтеграція. Людина, що знаходить стабільність у межах своєї групи, втрачає здатність до рефлексії поза нею. Її картина світу стає самодостатньою, замкненою, і кожен альтернативний досвід починає сприйматися як вторгнення. Психологічна безпека досягається ціною згортання горизонту сприйняття. Звідси — парадокс поляризації — вона водночас підтримує внутрішню рівновагу і руйнує колективну.

У соціально-психологічному вимірі поляризація — це не одномоментний розрив, а тривалий процес емоційного накопичення. Спершу вона формується як реакція на загрозу або ціннісну невідповідність, далі — як стиль мислення, що надає сенсу досвіду. Коли ж конфлікт затягується, поляризація стає нормою. Емоційна мобілізація перетворюється на звичну

форму існування, а ворожість — на соціально прийнятну емоцію. Це вже не фаза конфлікту, а режим соціального життя, у якому розмежування стає структурним принципом спільності. Психологічна стійкість поляризації пояснюється тим, що вона вкорінюється у трьох рівнях функціонування психіки. На *інтраіндивідуальному рівні* діють когнітивно-афективні механізми — селективне сприйняття, пошук підтверджень, редукція дисонансу, які забезпечують емоційну цілісність особи. На *інтерперсональному рівні* відбувається соціалізація цих механізмів — ідентифікація з «нашими», груповий конформізм, моральне узаконення агресії проти «чужих». Нарешті, на *інфраструктурному рівні* алгоритмічні системи, медіа й цифрові ритуали комунікації посилюють афективні реакції, конвертуючи їх у соціальний капітал. Саме взаємодія цих трьох рівнів створює феномен, який має не лише психологічну, а й системну інерцію.

Поляризація не виникає з порожнечі. Її джерело — емоційне перевантаження суспільної комунікації. Коли обсяг подразників перевищує здатність психіки до інтеграції, з'являється потреба у скороченні складності. Людина шукає спосіб упорядкувати світ не через знання, а через почуття. Саме тому поляризація завжди має афективне ядро. Вона ґрунтується на моральних емоціях — обуренні, гніві, приниженні, гордості, — які не лише виражають позицію, а створюють саму її можливість. Емоція у цьому контексті — не реакція, а конститутивний елемент соціальної реальності, вона визначає, що є справедливим, а що — неприйнятним, кому можна співчувати, а кому — ні. Цей афективний вимір пояснює, чому поляризація не зникає під впливом фактів. Логічні аргументи не діють на емоційні структури, що виконують функцію психологічної стабілізації. Навпаки, спроба поставити під сумнів групову правоту лише підсилює напруження, адже це втручання у систему, яка захищає емоційну послідовність. Поляризація тому й стійка, що вона не лише когнітивна, а й морально-афективна. Вона спирається не на дані, а на відчуття правоти, і тому не може бути «спростована», лише пережита. Поляризація — це не просто соціальний поділ, а механізм емоційної організації колективного досвіду. Її сутність не у відмінностях позицій, а у способі, яким суспільство переживає ці відмінності. Психологічно вона постає як реакція системи на хронічну невизначеність, коли старі цінності й Інститути не гарантують безпеки, психіка шукає опору в чітких межах «Ми» і «Вони». Ці межі надають сенс, але одночасно скорочують складність світу, перетворюючи множинність точок зору на дуалістичну схему.

В українському контексті, особливо в умовах війни, поляризація є одночасно засобом психологічної мобілізації та ризиком моральної деградації. З одного боку, поділ на «Своїх» і «Чужих» виконує життєво необхідну функцію — підтримує відчуття колективної ідентичності, солідарності, готовності до дії. У ситуації екзистенційної загрози — це форма виживання. Але водночас цей поділ має здатність закріплюватися, перетворюючи короткочасну оборонну реакцію на стійкий стиль сприйняття. Людина, яка тривалий час живе у стані афективної мобілізації, починає оцінювати будь-яку

різницю крізь призму загрози. Те, що виходить за межі групової згоди, сприймається як потенційна зрада.

Така логіка має глибоко психологічне коріння. Як показують сучасні дослідження соціальної когніції (Jost & Hennes, 2022; Finkel *et al.*, 2020), потреба у визначеності є однією з базових у структурі мислення. Коли невизначеність стає хронічною, вона породжує тривогу, яку психіка прагне нейтралізувати через побудову «емоційно узгоджених» карт реальності. Поляризація, отже, — це не аномалія, а *спосіб саморегуляції колективного афекту*. Вона дозволяє зменшити напруження, забезпечивши відчуття контролю, адже якщо є «Ми» і «Вони», то світ знову впорядкований. Проте саме в цьому й полягає її психологічна пастка. Афективна впорядкованість підтримується за рахунок редукції складності, емоційна стабільність «купується» ціною втрати емпатії. Групова ідентичність замикається і будь-який діалог, який виходить за межі моральної лояльності, сприймається як вторгнення. У воєнних умовах це явище має особливу гостроту, оскільки емоційна енергія, що раніше підтримувала опір і згуртованість, може перетворитися на негнучкість, нетерпимість, потребу в моральній чистоті, яка не залишає місця для сумніву.

Поляризація, таким чином, стає не лише соціальною, а й психологічною інфраструктурою переживання війни. Вона структурує не тільки позиції, а й афекти і визначає, що дозволено відчувати. У цьому сенсі поляризація — це спосіб колективного емоційного самозахисту, але також і потенційна загроза післявоєнного відновлення, оскільки емоційна жорсткість, що збереглася, може унеможливити суспільну реінтеграцію. Психологічно цей процес має три взаємопов'язані виміри. Перший — *когнітивний*, що проявляється у селективності сприйняття. Людина шукає підтвердження власних переконань, щоб зберегти відчуття узгодженості. Це створює ефект «когнітивного дзеркала» — реальність сприймається не такою, якою вона є, а такою, що зберігає стабільність образу «Ми». Другий — *афективний*, у якому домінує потреба в емоційному узгодженні. Позитивні емоції резервуються для «Своїх», негативні — для «Чужих», що поступово робить емоційну карту світу двобарвною. Третій — *соціально-комунікативний*, у якому мережеві алгоритми, медійна риторика й символічні системи відтворюють афективні контури групового поділу. Так формується цифрово афективна екологія, у якій конфлікт стає механізмом циркуляції уваги.

Поляризація — це не злам суспільства, а його емоційна реконфігурація. Вона створює стабільність, але позбавляє пластичності. У воєнному суспільстві це проявляється особливо виразно — довіра, емпатія, співчуття стають «стратегічними ресурсами», якими потрібно користуватися обережно тому, що надмірна відкритість сприймається як вразливість. Така емоційна економія підтримує мобілізаційний стан, але водночас виснажує суспільну психіку. Після тривалого періоду напруження поляризація продовжує існувати навіть без зовнішнього ворога — у формі афективної пам'яті, яка відтворює схеми поділу вже в нових контекстах.

Поляризація має не лише форми, а й ритм — вона розвивається у динамічних фазах, що відтворюють логіку колективного афекту. Спочатку виникає фаза *латентної напруги*, коли суспільство ще не розділене відкрито, але вже функціонує у стані моральної пильності. Люди уважно фіксують ознаки «неналежності»: інтонацію, риторику, дрібні відхилення від групового коду. Афект ще не активний, але готовий до вибуху. Це період накопичення символічного матеріалу для майбутнього конфлікту — образів, міфів, ідеологем. Друга фаза — *афективна кристалізація*, коли почуття отримують соціальну форму. З'являються маркери розмежування — не лише в дискурсі, а й у поведінкових нормах. Поляризація стає видимою: межі груп закріплюються через емоційні ритуали — колективне обурення, спільне засудження, демонстрації солідарності. На цьому етапі зростає роль медіа, адже саме вони надають емоціям об'єктивації. Моральний афект стає публічним, а отже — соціально контрольованим. Третя фаза — *стабілізаційна*. Конфлікт більше не потребує зовнішнього стимулу — емоційна система суспільства працює автономно. Групи не лише підтримують власні переконання, а й емоційно підкріплюють розрив. Зникає потреба у реальних причинах ворожості — достатньо самих символів. Це те, що у сучасній літературі називають «самопідтримуюча поляризація» — стан, у якому протистояння стає самоціллю.

Кожна з цих фаз має свої психологічні механізми підтримки. На індивідуальному рівні — це когнітивна узгодженість (Festinger, 1957) — прагнення уникнути внутрішніх суперечностей. Людина відкидає інформацію, яка не вписується у її систему переконань, і цим знижує рівень тривоги.

На міжособистісному — дія механізму соціальної ідентифікації (Tajfel & Turner, 1986) — емоційне ототожнення з групою, яке водночас забезпечує приналежність і виправдовує агресію проти іншої. На макрорівні — вплив алгоритмізованої комунікації (Brady *et al.,* 2023), яка структурує простір уваги за афективним принципом — чим сильніша емоція, тим вища видимість. Таким чином, поляризація живиться не лише конфліктом, а й самим фактом емоційної експресії.

Український досвід останніх років надає цьому аналізу особливої конкретності. Війна створила ситуацію, коли афективна мобілізація стала колективною нормою, а поляризація — інструментом психологічного самозбереження. Водночас у посттравматичній перспективі ця ж структура може гальмувати реінтеграцію, адже емоційні звички, вироблені під час небезпеки, не зникають після її зняття. Вони переходять у мову, оцінки, моделі поведінки, формуючи «посткризову поляризацію» — стабільну схему моральної взаємної недовіри навіть у мирному контексті.

Таким чином, поляризацію слід розуміти не як тимчасову дезінтеграцію, а як *психологічну модель адаптації до невизначеності*. Вона забезпечує емоційну економію, але блокує розвиток рефлексії. Люди втрачають здатність бачити відмінність без оцінки, сприймати складність без тривоги. Це і є головний виклик для соціальної психології сьогодення — пояснити, як процес,

що спочатку стабілізує колектив, зрештою перетворюється на джерело його втоми й дезорієнтації. Для аналітичного розуміння цієї логіки недостатньо лише опису соціальних факторів. Необхідно вийти на рівень механізмів психічної саморегуляції, які підтримують поляризаційні процеси. Саме тому в подальшому викладі обрано три парадигми, що у своїй сукупності утворюють пояснювальну рамку:

– *Когнітивна парадигма* дозволяє виявити, як внутрішня потреба у когерентності та уникненні дисонансу породжує вибірковість мислення й емоційну стійкість переконань.

– *Соціально-ідентифікаційна парадигма* показує, як групова належність трансформує афект у моральну норму, а ворожість — у форму лояльності.

– *Мережево-комунікативна парадигма* розкриває, як цифрове середовище інституціонує поляризацію, роблячи емоційний розрив структурним елементом суспільного зв'язку.

Разом вони дають змогу розглядати поляризацію як цілісну систему психологічних процесів — від індивідуального афекту до колективної пам'яті. Її розуміння потребує не опису, а реконструкції логіки, за якою мислення, емоції та комунікація утворюють замкнуте коло. Саме це коло — предмет подальшого аналізу.

Когнітивна парадигма стала одним із найстійкіших інструментів осмислення соціальної поведінки, особливо у ситуаціях, де домінує нераціональність. Її значення для розуміння поляризації полягає в тому, що вона пропонує *модель психічної економії* — пояснює, як людина прагне зберігати внутрішню узгодженість навіть ціною спотворення реальності.

Початок цієї логіки заклав L. Festinger (1957), показавши, що когнітивна система не є пасивним реєстратором інформації: вона активно вибудовує узгодженість між переконаннями, цінностями та діями. Коли між ними виникає суперечність, з'являється дисонанс — психологічний дискомфорт, який потрібно зменшити. Найчастіше — не шляхом зміни дії, а через переінтерпретацію фактів. Це і є механізм когнітивної адаптації**:** підтримання психічної цілісності шляхом контролю смислу. У ситуаціях соціальної напруги цей механізм набуває колективного виміру. Дисонанс переживається не лише індивідуально, а як моральна невідповідність у межах групи. Люди схильні узгоджувати не лише власні думки, а й емоційні оцінки своїх близьких, політичних лідерів, «моральних авторитетів». Коли суспільство опиняється у кризі, когнітивна узгодженість трансформується у форму лояльності. Приймати «правильні» інтерпретації стає не питанням істини, а питанням моральної приналежності.

Цю трансформацію добре описує модель *мотиваційного мислення* (Taber & Lodge, 2006). Її суть у тому, що розум працює не задля істини, а задля збереження емоційної стабільності. Людина шукає, інтерпретує й пам'ятає інформацію таким чином, щоб уникнути внутрішнього конфлікту між фактами і вірою. Це не свідомий обман, а спосіб підтримати ідентичність. Сучасні дослідження (Kahan, 2017; van Baar *et al.,* 2021) уточнюють —

мислення не є нейтральним інструментом, воно емоційно вмотивоване — кожне судження пов'язане із системою почуттів, що забезпечує почуття «моральної узгодженості».

Саме це пояснює феномен, який у соціальній психології називають *когнітивною поляризацією* — розривом не у фактах, а у способах їх тлумачення. Люди живуть у різних реальностях, тому, що кожна група вибудовує власну когнітивну систему захисту. Така система нагадує імунітет — вона розпізнає загрозу не за змістом інформації, а за її емоційною валентністю. Якщо повідомлення викликає тривогу або суперечить груповим цінностям, воно відкидається як «вороже». Цей механізм особливо чітко виявляється у періоди війни чи колективної травми, коли потреба в емоційній узгодженості переважає над раціональністю.

В українському воєнному досвіді це набуває специфічного виміру. Інформаційне середовище, насичене емоційно забарвленими повідомленнями, підсилює селективну увагу до «морально корисних» смислів. Люди несвідомо уникають контенту, який може знизити рівень упевненості, навіть якщо він об'єктивно точний. Така вибірковість не є дефектом мислення — це адаптивний механізм підтримки психічної рівноваги у ситуації загрози. Проте, коли загроза минає, механізм не вимикається, він продовжує працювати, перетворюючись на психологічну інерцію поляризації.

Сила когнітивної парадигми полягає в її пояснювальній економії. Вона показує, як складні соціальні процеси виростають з універсальних принципів психічного функціонування. Вона дозволяє описати логіку, за якою люди відкидають інформацію, що суперечить їхнім переконанням, не через неосвіченість, а через емоційно-когнітивну саморегуляцію. Проте тут і з'являється межа її застосування. У межах цієї парадигми індивід мислиться ізольовано, поза соціальним контекстом і взаємним впливом афектів. У реальності ж мислення завжди відбувається *всередині* соціальних зв'язків. Коли люди формують судження, вони не просто інтерпретують факти, вони узгоджують свої емоції з емоціями групи. Як показують дослідження Halpern (2024) і Brady з колегами (2023), емоційний резонанс спільноти є визначальним чинником для того, яку інформацію людина сприймає як достовірну. Таким чином, когнітивна узгодженість виявляється не приватною властивістю психіки, а соціально розділеним процесом, який підтримується через спільні афекти.

Попри очевидну глибину, когнітивна парадигма має суттєві обмеження. Її модель людини залишається надто «внутрішньою». Вона описує психіку як систему, що саморегулюється у межах індивідуального досвіду. У той час як реальна соціальна поведінка формується у просторі спільних емоцій, символів і довіри. Саме тому, пояснюючи поляризацію виключно через редукцію дисонансу, ми не бачимо головного — як мислення перетворюється на соціальну дію, а афект — на моральний імператив. Сучасні дослідження показують, що когнітивна узгодженість є лише першим етапом у більшому процесі — афективного закріплення переконань. Спершу індивід зменшує

внутрішній дисонанс, але далі цей стан потребує соціального підкріплення. Емоційна підтримка з боку «Своїх» надає когнітивним судженням відчуття моральної сили. Людина відчуває не просто, що вона «має рацію», а що її позиція — «правильна» в етичному сенсі. У цей момент знання стає емоційно зарядженим і починає виконувати регулятивну функцію.

Такий механізм чітко виявляється в умовах війни. Підтримка певної позиції стає не лише раціональним вибором, а моральним актом — способом вираження лояльності до колективу, визнання спільного болю, спокути або солідарності. Це пояснює, чому навіть після зникнення зовнішньої загрози когнітивні схеми залишаються стабільними. Вони вже не просто захищають від дисонансу, а зберігають емоційний зв'язок зі спільнотою. Так когнітивна узгодженість переходить у групову моральну послідовність — форму «емоційного консенсусу», що не допускає сумніву без ризику втрати приналежності.

У цій точці когнітивна парадигма натрапляє на власну межу — вона не пояснює, чому узгодженість переконань набуває колективного, а не індивідуального характеру. Вона розуміє дисонанс як приватний стан, тоді як у реальності він є соціально опосередкованим. Людина не просто прагне уникнути внутрішнього конфлікту — вона прагне уникнути морального осуду своєї групи, зберегти статус «Свого». Саме ця мотивація, соціальна за природою, перетворює когнітивну логіку на емоційно-нормативну. Більше того, у цифровому середовищі цей механізм підсилюється технологічно. Алгоритми, що оптимізують контент за принципом емоційного залучення, створюють структуру постійного підтвердження. Користувач бачить ті самі судження, емоції, інтонації і, таким чином, отримує афективне підкріплення для своєї позиції. Поступово це формує не лише «інформаційні бульбашки», а й «емоційні контури» — зони, у яких мислення функціонує у межах сталих відчуттів. Людина думає не тому, що має аргументи, а тому, що її думка *відповідає* тому, що *вона відчуває*.

Цей феномен добре ілюструє модель «афективне склеювання». Йдеться про те, що емоційні патерни групи створюють «каркас» для мислення, який визначає, які думки відчуваються комфортними, а які — загрозливими. Отже, навіть когнітивні процеси є функцією соціально розділених афектів. У цьому полягає головне уточнення до когнітивної парадигми — *мислення не автономне, а емоційно розміщене*. З погляду соціальної психології це означає, що пояснення поляризації не може залишатися в межах індивідуальної когніції. Необхідно враховувати, що узгодженість переконань — це форма афективного зв'язку між людьми, а не лише інтелектуальна стратегія. Коли людина повторює «групову істину», вона не просто мислить у межах стереотипу — вона підтримує стан спільного афекту, який забезпечує психологічну безпеку.

Таким чином, когнітивна парадигма зберігає потужну пояснювальну силу на рівні початкових механізмів — селективного сприйняття, редукції дисонансу, утримання узгодженості. Проте вона не охоплює моменту, коли

індивідуальна логіка переходить у колективну, а мислення стає *формою ідентичності*. Вона успішно описує мікропсихологічний рівень — механізми узгодження переконань, селективного сприйняття й утвердження когерентності, проте не розкриває, як індивідуальні процеси перетворюються на колективну динаміку ворожості. Для цього потрібні інша аналітична оптика — *соціально-ідентифікаційна*, яка дозволяють побачити, як мислення вбудовується у структуру емоційної лояльності, групової моралі та символічного поділу світу. Зрозуміти, як емоційно захищене переконання перетворюється на символ приналежності, а відчуття правоти — на соціальний маркер лояльності.

Якщо когнітивна парадигма пояснює поляризацію через внутрішні процеси мислення, то соціально-ідентифікаційна переносить акцент на те, як людина мислить і почуває себе в межах спільноти. Поляризація у цій рамці постає не як індивідуальний збій, а як спосіб організації колективної емоційності**,** де ідентичність виступає центральним психологічним вузлом. Згідно з теорією соціальної ідентичності (Tajfel & Turner, 1986), людина отримує частину свого «Я» через приналежність до групи. Проте у кризові періоди цей процес набуває більшої емоційної інтенсивності. Ідентичність стає не просто когнітивною категорією, а афективною системою безпеки**.** Приналежність до «Своїх» гарантує відчуття стабільності, передбачуваності, моральної визначеності. Саме ця функція — зменшення тривоги через ототожнення — робить ідентичність найсильнішим психологічним механізмом поляризації. Коли групова приналежність загрожує розмитися, колектив активізує афективні маркери відмінності — гордість, обурення, приниження, героїзм. Так емоції стають матеріалом для соціальної структури. Як показують дослідження Hogg (2018) і Jost (2022), групи підтримують стабільність не раціональними угодами, а через *емоційний резонанс* — спільне відчуття значущості «нашої правоти». Моральний афект тут відіграє роль цементу, він не лише відмежовує групи, а й консолідує їх ізсередини.

Особливість поляризації полягає в тому, що *вона не просто ділить суспільство, а морально впорядковує його*. «Ми» не лише інакші — «Ми» кращі, чистіші, справедливіші. Моральна емоція виконує роль доказу, відчуття правоти стає аргументом саме по собі. Це створює парадокс — чим інтенсивніше група переживає власну моральність, тим меншою є її здатність до самокритики. Такий стан Halpern (2024) визначає як «емоційну інфляцію», коли моральна енергія, покликана об’єднувати, перетворюється на *ресурс виключення.* У воєнному контексті ця динаміка проявляється особливо чітко. Висока моральна напруга формує *етос захисту*, суспільство вибудовується навколо почуття солідарності та справедливого гніву. Це почуття є необхідним для психологічної мобілізації, однак воно має побічний ефект — зниження толерантності до внутрішньої різноманітності. Війна перетворює ідентичність на обов’язок, а не на вибір. І якщо в період загрози така жорсткість є адаптивною, то в післявоєнній перспективі вона створює емоційні залишки конфлікту — суспільство продовжує мислити в термінах ворожості навіть без

зовнішнього ворога. Ідентичність, яка тривалий час функціонувала у режимі виживання, зберігає цю логіку як *моральну пам'ять*. Вона стає не просто способом самоідентифікації, а *матрицею сприйняття соціальної реальності***.** Після завершення активної фази конфлікту суспільство виявляє, що навіть звичні відмінності — політичні, культурні, світоглядні — викликають емоційний відгук, подібний до реакцій воєнного часу. Таким чином, поляризація закріплюється на рівні «емоційної мови» — навіть без прямих конфліктів люди мислять у категоріях загрози.

З позиції соціальної психології це означає, що групова ідентичність виконує подвійну функцію — вона захищає й водночас обмежує. Вона створює спільність, але робить її крихкою настільки, що будь-яке відхилення сприймається як ризик для цілого. Звідси виникає феномен *морального колективізму*, коли індивідуальне судження втрачає легітимність поза рамками групової позиції. Людина вже не мислить — вона *репрезентує*. Ця логіка особливо небезпечна у періоди відновлення після колективних травм.

Як свідчать емпіричні спостереження Čehajić-Clancy з колегами (2023), суспільства, що пережили війну або глибокі розколи, схильні перетворювати пам'ять на інструмент ідентичності. Минуле не просто згадується — воно емоційно кодується як моральна істина, яку не можна ставити під сумнів. У такій ситуації навіть спроба критичного аналізу сприймається як зрада. Тут поляризація набуває *морально-афективної автономії,* вона вже не потребує зовнішнього ворога, щоб підтримувати емоційний тонус. Сам факт групової єдності ґрунтується на постійному емоційному «Ми», на спільному способі відчувати, говорити, обурюватися. Групова емоція стає водночас формою пам'яті та механізмом майбутнього контролю.

Соціальна ідентичність існує лише настільки, наскільки вона підтверджується у взаємодії. Саме тому її стабільність забезпечується через *механізми підтримки* — поведінкові, емоційні, символічні. Ці механізми не лише зміцнюють групову єдність, а й створюють психологічну інерцію, завдяки якій поляризація не розпадається навіть без зовнішнього конфлікту. Одним із базових механізмів є *соціальний конформізм*. У його класичному розумінні — це готовність людини погоджуватися з групою, навіть усупереч власним спостереженням (Asch, 1956). Проте в сучасному контексті конформізм не є просто когнітивним тиском — він має емоційну природу. Люди пристосовуються не лише до думок інших, а до почуттів, які вважаються соціально прийнятними. Відхилення від групового афекту викликає страх відчуження. Тому конформізм сьогодні функціонує як *афективна саморегуляція*, коли людина відчуває, що «повинна» емоційно реагувати так само, як її спільнота.

Дослідження Van Zomeren (2021) показують, що колективна емоція стає головним маркером лояльності — спільний гнів або обурення важливіші за спільну ідею. Такий механізм утримує групу від розпаду, але водночас робить її залежною від постійного емоційного напруження. Коли відсутній зовнішній подразник, група несвідомо відтворює внутрішні джерела афекту — «моральні

приводи» для обурення чи демонстрації вірності. Це і є психологічна основа *символічної агресії* — перенесення енергії колективного афекту на уявні об'єкти. Символічна агресія не є прямою ворожістю. Вона існує як ритуал відновлення межі між «Нами» і «Ними». У сучасному інформаційному просторі це проявляється через мову, іронію, сарказм, символічне «маркування» — від хештегів до мемів. Кожен такий акт виконує функцію емоційного підтвердження: «Ми ще є». Для індивіда — це форма приналежності, для групи — спосіб самопідтримки. Але психологічно — це *закріплення афекту через повторення*. Як тільки афект стає рутинним, він перестає бути реакцією і перетворюється на елемент структури ідентичності. Поступово групова лояльність набуває характеру *емоційного контракту*. Її головна умова — не розділяти позицію, а *відчувати правильно*. Це особливо помітно у суспільствах, які пережили колективні травми. Як зазначають Čehajić-Clancy та колеги (2023), постконфліктна пам'ять часто функціонує як «емоційний режим», де допустимі способи відчування визначаються соціально. Людина, яка дозволяє собі амбівалентність або сумнів, ризикує бути виключеною з колективної емоційної спільності.

У воєнному суспільстві така логіка набуває максимальної сили. Лояльність — це не просто моральна позиція, а психологічна стратегія виживання. Вона створює внутрішній порядок, у якому кожен знає, що саме потрібно відчувати, аби не залишитися «зовні». Але з плином часу цей порядок починає відтворювати сам себе. Коли зовнішній ворог зникає, колективна емоція не розсіюється — вона шукає нових об'єктів. Так виникає *поствоєнна поляризація*, тобто афект, що забезпечував згуртованість, перетворюється на емоційний залишок, який заважає суспільству перейти до стану реінтеграції. Це приводить до ключового висновку: *соціальна ідентичність — не лише ресурс згуртованості, а й потенційне джерело дезінтеграції*. Її стабільність ґрунтується на постійній емоційній активності. Група не може існувати без періодичного відтворення «Чужого» як фігури загрози. Ця потреба в символічному супротивникові — структурна, а не ситуативна. Вона пояснює, чому поляризація не завершується навіть після припинення конфлікту, вона живиться не подіями, а *емоційною архітектурою лояльності*.

Водночас ідентичність має і зворотний потенціал. Вона може стати не лише рамкою конфронтації, а й основою для переосмислення спільності. Це можливо тоді, коли колективна емоція набуває здатності до рефлексії, коли спільнота починає переживати себе не лише через відмінність, а й через взаємну вразливість. Саме ця трансформація — від лояльності до солідарності — є умовою редукції поляризації. Але для цього потрібно подолати саму логіку емоційної взаємності, закладену у структурі ідентичності. Отже, межа соціально-ідентифікаційної парадигми полягає у її внутрішній замкненості. Вона блискуче пояснює, як виникає і утримується групова єдність, але не показує, як вона відтворюється у медійному середовищі і як перетворюється на стійку соціальну структуру афектів. Для цього потрібна інша оптика — така, що враховує не лише психологічні

процеси, а й інфраструктуру циркуляції емоцій, тобто те, як інформаційні потоки самі стають середовищем для емоційного життя суспільства. Цю рамку забезпечує *мережево-комунікативна парадигма*, що стане предметом подальшого аналізу.

Якщо соціально-ідентифікаційна парадигма пояснює поляризацію через механізми групової лояльності, то мережево-комунікативна переносить фокус на *інфраструктуру цього процесу* — на те, як саме інформаційне середовище організовує емоційний обмін, підсилює конфлікт і стабілізує афект.

У цифрову добу поляризація перестає бути лише продуктом людської взаємодії, вона стає ефектом системи, у якій технологічні алгоритми виконують роль невидимих регуляторів соціальних емоцій. Алгоритмічна логіка соціальних мереж побудована на принципі емоційного залучення. Системи пріоритизують контент, що викликає сильні реакції — обурення, страх, іронію, гнів тощо. Ця селекція створює асиметричне середовище афектів, у якому переважають повідомлення з високою емоційною валентністю. Таким чином, сама структура комунікації сприяє утворенню афективних контурів — користувачі частіше бачать те, що підтверджує їхній емоційний досвід, і рідше — те, що його ставить під сумнів. Це породжує не лише «інформаційні бульбашки», а й афективні «еко-ніші», де циркулюють певні типи емоцій, риторики й символів.

Дослідження Brady, Wills і Van Bavel (2023) показують, що морально забарвлений контент має вищу швидкість поширення, ніж нейтральний. Платформи відбирають його не з ідеологічних міркувань, а з алгоритмічних — емоції забезпечують взаємодію, взаємодія — трафік, а трафік — економічну вигоду. У результаті афективна інтенсивність стає критерієм видимості. Таким чином, соціальні мережі формують своєрідну економіку емоцій, у якій обурення є валютою, а поляризація — стабільною бізнес-моделлю. Психологічно це означає, що емоційна регуляція індивіда переноситься назовні. Людина більше не контролює власну увагу, її фокус визначається алгоритмічними підказками, які підсилюють уже наявні реакції. Система створює *цикл афективного підкріплення*, де користувач реагує на контент, алгоритм це фіксує, пропонує схожий матеріал, а емоційна реакція стає ще сильнішою. З часом цей процес набуває характеру умовного рефлексу — певні теми або образи автоматично викликають передбачувані почуття. Поляризація, таким чином, перестає бути виключно соціальною — вона стає *нейропсихологічним патерном*, вбудованим у щоденну поведінку.

Особливість цифрової комунікації полягає в тому, що **вона** знімає просторову дистанцію, але збільшує емоційну. Контакт між користувачами позбавлений невербальної інформації, тілесних сигналів, пауз, тобто усього того, що в реальному спілкуванні пом’якшує напруження. Емоція тут не модерується, а множиться. Вона поширюється миттєво, не проходячи крізь фільтр рефлексії. Як зазначає Halpern (2024), цифрове середовище створює режим афективної безкарності — можна висловити будь-яке почуття, не стикаючись із його наслідками. Саме тому онлайн-простір стає ідеальним

середовищем для утримання поляризації, він дозволяє емоції існувати без відповідальності.

В українському контексті ці процеси мають особливий вимір. Під час війни соціальні мережі стали не просто каналом комунікації, а механізмом колективної психічної мобілізації**.** Через них відбувалося не лише інформування, а й спільне проживання афектів — горя, гніву, солідарності. Проте саме це зробило цифровий простір місцем, де емоції фіксуються у стійкі риторичні форми. Мова воєнного досвіду, повторювана щодня, перетворюється на *емоційну матрицю сприйняття реальності*. Навіть після зменшення напруги користувачі відтворюють ті самі патерни — короткі вислови, меми, реакції тому, що вони стали символами належності до моральної спільноти.

Отже, алгоритмічна поляризація, має психологічну й культурну двоїстість. Вона з одного боку створює спільноти емоційного взаємного підкріплення, а з іншого — фрагментує поле публічної пам'яті. Люди можуть переживати одні й ті самі події, але у різних емоційних тональностях, не перетинаючись навіть у фактах. У результаті виникає те, що Jost і Hennes (2022) називають «асиметрією емпатії», тобто здатністю співпереживанню поширюватися лише на «Своїх», тоді як до «Інши» застосовується моральна байдужість. Цифрове середовище тим самим виконує роль «афективного інкубатора», воно не створює поляризацію з нуля, але забезпечує її стабільність. Кожен користувач отримує емоційне підтвердження своєї позиції, а сам акт комунікації стає формою самозаспокоєння. Поляризація стає емоційною еколог**ією** сучасної людини, у якій афект і інформація нероздільні.

Алгоритмічна поляризація має глибшу психологічну структуру, ніж здається на перший погляд. Йдеться не лише про технологічну фільтрацію контенту, а про *переорганізацію способу емоційного навчання*. Користувачі засвоюють афективні патерни через повторення реакцій, які отримують найбільше соціальне підкріплення. «Лайк» «Шер», «Репост» — це не просто функції, а механізми підкріплення емоційної поведінки, що діють за тим самим принципом, який описав ще B. F. Skinner (1938) — поведінка, яка отримує винагороду, повторюється. У цифровому середовищі винагородою є не зміна ситуації, а *афективна валідація* — відчуття, що твої емоції розділені. Таким чином, формується емоційно-алгоритмічне коло: афект → реакція → підкріплення → закріплення. У ньому людина не просто висловлює почуття, а поступово вчиться відчувати соціально прийнятним способом. Це призводить до феномена, який можна визначити як *алгоритмічну соціалізацію емоцій*. Почуття втрачають приватний вимір і перетворюються на публічні знаки. Вони більше не належать індивіду, вони циркулюють як частина риторичної гри.

З точки зору психології, це означає, що цифрова комунікація створює зовнішні регулятори внутрішнього життя. Люди отримують афективний відгук не з реальної взаємодії, а з інтерфейсів, які стандартизують емоційний досвід. Коли певна реакція — обурення, співчуття, гордість — не викликає

відгуку, вона здається «неефективною». Так поступово виробляється емоційний прагматизм, коли відчуття існує настільки, наскільки воно соціально підтверджене. Психологічна ціна цього процесу — *втрата здатності до афективної інтроспекції*. Людина перестає розрізняти, що вона справді переживає, а що лише повторює як соціально очікувану реакцію. Виникає феномен «*емоційної зовнішності*» — коли емоції переживаються не всередині, а на поверхні взаємодії. У цьому сенсі цифрова поляризація є не просто конфліктом думок, а режимом публічного почуття, у якому емоційна виразність підмінює зміст.

Ще один вимір цієї динаміки — цифрова афективна пам'ять. Соціальні платформи не забувають. Вони зберігають емоційні сліди — реакції, коментарі, записи і, тим самим, фіксують стан суспільного афекту у певний момент. Ці сліди постійно повертаються через механізми нагадувань і «спогадів» що створює ефект *емоційної ретравматизації*, оскільки суспільство знову переживає старі почуття, навіть коли обставини змінилися. Як показують дослідження Gülzow і Krämer (2022), цифрові алгоритми фактично відтворюють колективну пам'ять не як хронологію, а як цикл афективних повторень. Таким чином, минуле залишається емоційно активним, воно не осмислюється, а переживається заново. Для суспільства, що переживає війну або глибоку кризу, це означає постійне повернення до стану мобілізованої свідомості. Поляризація втрачає часові межі, вона стає режимом постійної готовності, у якому тривога, гнів і гордість циркулюють без кінця. Люди живуть у повторенні, де афект не встигає перетворитися на досвід. Це створює хронічну психологічну втому, яка маскується під моральну зосередженість.

У цифровому просторі формується те, що можна назвати *емоційною інфраструктурою суспільства*. Алгоритми не просто відображають стан громадської думки, вони керують ритмом її почуттів. Це призводить до появи нового типу соціальної згуртованості — *«зв'язності без діалогу*», коли відчуття спільності базується не на змісті, а на синхронності емоційних реакцій. У цій системі афект стає не наслідком комунікації, а її умовою. Це пояснює, чому поляризація в цифровому середовищі має стійкість, яка перевищує будь-які соціальні чи політичні чинники. Вона підтримується саморегульованим контуром афективного підкріплення, де кожна емоція породжує нову реакцію, а реакція — чергову хвилю збудження. У результаті формується психологічна динаміка, близька до залежності, виникає потреба в емоційному стимулі, який підтверджує власну ідентичність. Люди повертаються до соціальних мереж не лише за інформацією, а щоб відчути себе «Своїми».

Таким чином, мережево-комунікативна парадигма відкриває глибинний рівень розуміння поляризації — як *психотехнологічного феномена*, у якому емоції, технології та соціальна ідентичність утворюють єдину систему взаємного підкріплення. Її головна сила — у здатності поєднувати афект і

структуру, але саме це є її обмеженням тому, що вона описує, як поляризація підтримується, але не як вона може бути подолана.

Попередній розгляд чотирьох парадигм — когнітивної, афективної, соціально-ідентифікаційної та мережево-комунікативної — окреслив спектр психологічних механізмів, через які сучасні суспільства переживають стан розщеплення. Проте кожна з парадигм фіксує лише окремий аспект явища, не дозволяючи побачити, як ці процеси співдіють у часі та просторі соціальної взаємодії. Когнітивна перспектива показує, як формується упереджене мислення; афективна — як воно набуває емоційної валентності; соціально-ідентифікаційна — як воно закріплюється у структурі «Ми — Вони»; мережево-комунікативна — як ця структура відтворюється у цифрових алгоритмах.

Однак поляризація — це не просто сума цих механізмів, а *динамічний соціально-психологічний процес*, у якому вони взаємно перетворюються.

Перехід від парадигм до типології передбачає зміну самої логіки аналізу — від пошуку причин — до розуміння форм існування поляризації. Парадигма відповідає на питання *«Чому?»*, тоді як тип — на питання *«Як»*? Як саме проявляється, підтримується й поширюється стан поділу в масовій свідомості? Типологічний підхід дозволяє побачити, що поляризація не є одиничним феноменом, а має різні рівні структурованості психіки та комунікації, які можуть послідовно активізуватися або співіснувати одночасно. У такому підході тип — це не «вид» поляризації, а психологічна конфігурація, у якій поєднуються певні когнітивні стратегії, емоційні патерни та соціальні механізми. Іншими словами, типологія не ділить явище за джерелом, а конструює його за *функцією*. Як воно підтримує рівновагу системи, як задовольняє потреби групової безпеки чи як легітимізує соціальні межі? Власне типологічна логіка дозволяє нам розрізнити три рівні психологічного функціонування поляризації**:**

1. Інтраіндивідуальний рівень, де діють когнітивно-афективні процеси — селективне сприйняття, редукція дисонансу, емоційна валентність.

2. Інтерперсональний рівень, де формуються механізми ідентичності, лояльності, групового конформізму.

3. Інфраструктурний рівень, який включає мережево-комунікативну архітектоніку — алгоритмічну селекцію, візуальну риторику, цифрове відтворення афектів.

Кожен із цих рівнів утворює власний тип поляризаційного функціонування, але лише в сукупності вони створюють системну цілісність. На мікрорівні людина шукає когнітивну послідовність, на мезорівні — афективну солідарність, а на макрорівні — алгоритмічну видимість своєї позиції. Таким чином, поляризація виявляється багаторівневою системою *компенсаторних процесів*, у якій кожен рівень стабілізує попередній.

Наступний крок полягає не в простому описі типів, а у виявленні їхньої структурної ролі в загальному полі соціальної напруги. Поляризація, розглянута крізь призму трьох рівнів психологічного функціонування —

інтраіндивідуального, інтерперсонального та інфраструктурного, — постає не як випадкове порушення соціальної комунікації, а як складна система підтримання психологічної рівноваги у стані невизначеності. Вона не лише відображає розбіжності в переконаннях, а й структурує способи емоційного реагування, через які суспільство регулює власну напругу.

На *інтраіндивідуальному рівні* поляризація проявляється як стратегія когнітивно-афективного самозахисту. Людина прагне зберегти внутрішню узгодженість, тому будь-яка інформація, що порушує цю рівновагу, переживається як загроза. Механізми селективного сприйняття, редукції дисонансу, емоційної валідизації та потреби когнітивного закриття забезпечують психологічну стабільність, але водночас знижують гнучкість мислення. Сумнів стає енергетично невигідним, а емоційна впевненість — комфортною формою психологічної безпеки. На цьому рівні поляризація — це не відсутність мислення, а афективна форма його економії.

Інтерперсональний рівень показує, як індивідуальні механізми перетворюються на соціальні патерни взаємодії. Афекти починають циркулювати між людьми, створюючи емоційні поля взаємного підтвердження. Резонанс почуттів стає критерієм істинності, а моральна згода — маркером належності. Група функціонує як система колективної регуляції емоцій, вона стабілізує тривогу, консолідує почуття, формує межу «Ми-Вони». У цій структурі поляризація виконує захисну функцію, адже дозволяє членам групи зберігати ідентичність через емоційну синхронію. Конфлікт із «Чужими» стає способом збереження внутрішньої цілісності. Таким чином, поляризація — це механізм соціальної гомеостазії — підтримання стабільності через зовнішню напругу.

На *інфраструктурному рівні* цей процес переходить у системний режим. Алгоритмічні платформи стають посередниками емоційного обміну, автоматизуючи його логіку. Вони перетворюють афект на інформаційну одиницю, а емоційний резонанс — на показник успішності комунікації. Людина, взаємодіючи з мережею, фактично делегує їй частину власної емоційної регуляції. Її почуття отримують значення лише тоді, коли стають видимими для інших. У результаті формується залежність від зовнішнього зворотного зв’язку, який визначає, що є релевантним, гідним уваги, справжнім. Цифрова екосистема не просто передає поляризацію — вона її відтворює, підкріплюючи найсильніші афекти й перетворюючи конфлікт на основний канал соціальної взаємодії.

Типологічний аналіз також дає можливість розрізняти форми маніфестації поляризації — *явну* й *латентну*. Явна поляризація спостерігається у відкритих конфліктах. Це стан, коли суспільні розбіжності переходять у публічний конфлікт, маніфестуються у медіа, протестах або політичних кампаніях. Вона характеризується високою емоційною інтенсивністю, зростанням агресивної риторики, мобілізацією прихильників і чіткою дихотомією «Ми — Вони». Психологічно це відповідає фазі *афективної мобілізації*, коли емоції — гнів, тривога, обурення — не лише

супроводжують думки, а й визначають поведінку. У такому стані суспільство функціонує як низка ізольованих груп, що конкурують за моральну легітимність.

Латентна поляризація має інший характер — це структурна стабільність розмежування, коли явних конфліктів немає, але комунікаційні й когнітивні межі залишаються непроникними. Люди споживають різні джерела інформації, взаємодіють у власних мережах, підтримують різні ціннісні системи і, при цьому, не вважають себе конфліктними. Саме ця форма є найстійкішою, бо вона не потребує відкритої ескалації, а вбудовується у соціальні практики, стаючи «невидимою нормою» сприйняття. Латентна поляризація підтримується емоційною звичкою — стабільним фоном недовіри й відчуження, який не усвідомлюється, але регулює ставлення до «Інших». Психологічно перехід від латентної до явної форми часто спричиняє активація загрози — подія або дискурс, що надає наявним відмінностям статус екзистенційної важливості. Це може бути символічний інцидент, політичне рішення чи інформаційна кампанія, що викликає почуття порушення меж «Нашої» групи. У результаті афекти, які раніше були фоновими, стають відкритими. Недовіра перетворюється на гнів, відсторонення — на ворожість. Після фази маніфестації поляризація може знову стабілізуватися у латентному стані, коли відкритий конфлікт згасає, але соціальна структура залишається розділеною. Таким чином, ці дві форми становлять циклічний процес — періоди напруження й затишшя, що взаємно підтримують загальну рівновагу системи.

Інша аналітична вісь — *вертикальна* та *горизонтальна* поляризації. Перша описує напруження між суспільними рівнями (наприклад, громадяни ↔ еліти, периферія ↔ центр), друга — між групами, що перебувають на одному рівні соціальної структури (національні, етнічні, ідеологічні спільноти). Психологічно ці дві форми відрізняються механізмом сприйняття загрози — у вертикальній поляризації активується почуття втрати контролю та статусної несправедливості, тоді як у горизонтальній — моральне відчуження і зниження емпатії до «Інших». Обидва типи можуть співіснувати, створюючи комплексну картину багаторівневого поділу.

Узагальнюючи, можна сказати, що поляризація — це багаторівнева психологічна структура, яка одночасно регулює когнітивну, емоційну та соціальну сфери. На індивідуальному рівні вона стабілізує «Я»; на міжособистісному — зберігає групову злагоду; на інфраструктурному — підтримує безперервність комунікаційного обігу. Саме тому спроби «боротися з поляризацією» часто виявляються неефективними, адже вони спрямовані на зміст (думки, позиції), тоді як її сутність полягає у формі — у способі функціонування емоційної енергії в соціумі.

З психологічного погляду, поляризація виконує низку компенсаторних функцій. Вона надає людині відчуття включеності у більшу спільність, забезпечує емоційний резонанс і дозволяє відчути контроль над невизначеним світом. Її деструктивність полягає не у самому існуванні відмінностей, а у

перетворенні відмінностей на єдино можливу форму афективного зв'язку. Коли конфлікт стає єдиною мовою взаємодії, суспільство зберігає себе через напругу, але втрачає здатність до рефлексії.

Три рівні психологічного функціонування — інтраіндивідуальний, інтерперсональний та інфраструктурний — утворюють архітектоніку поляризації, систему, у якій афект, когніція та технологічна медіація взаємопов'язані й самопідтримувані. Ця архітектоніка не є патологічною — вона відповідає логіці психічної адаптації в епоху постійного інформаційного збудження. Проте її стабілізувальний потенціал має зворотний бік — чим більше система залежить від афекту, тим менше в ній простору для когнітивної гнучкості.

Подальший аналіз потребує переходу до вивчення *наслідків* — тих соціально-психологічних і когнітивно-афективних змін, які ця система породжує в індивідах і спільнотах. Поляризація не лише змінює способи комунікації, а й трансформує базові психологічні функції (довіру, емпатію, пам'ять, моральне судження). Саме ці зміни і становлять головний виклик. Поляризація не завершується з припиненням конфлікту — вона залишає після себе психологічну топографію розмежування, у якій змінюється саме поняття соціального зв'язку. Її наслідки не обмежуються політичними чи комунікативними ефектами. Вони стосуються глибинних механізмів довіри, емпатії, сприйняття себе та інших. У цьому сенсі поляризація — не лише стан суспільства, а форма психічного середовища, у якому людина змушена існувати.

Одним із найпомітніших наслідків є ***ерозія горизонтальної довіри*** — базового ресурсу соціальної стабільності. Коли суспільство довго живе у режимі емоційної тривоги, взаємна підозра стає частиною звичного сприйняття. Довіра, яка раніше спиралася на припущення добрих намірів, поступово замінюється на перевірку лояльності. Люди починають оцінювати одне одного не за компетентністю чи досвідом, а за емоційними сигналами належності («чи він відчуває так само, як я?»). У цьому полягає зсув від довіри як соціальної функції, до довіри як морального тесту. Цей механізм особливо помітний у післявоєнних і кризових суспільствах. Колективна травма породжує потребу в стабільності, але водночас — страх повторення загрози. Звідси феномен посттравматичної соціальної пильності, коли люди залишаються емоційно настороженими навіть у безпечних умовах. Згідно з дослідженнями Vollhardt (2021), після масових конфліктів формується «пам'ять недовіри» — стійкий емоційний шаблон, який передається через покоління. У такій системі навіть звичайна різниця у поглядах може сприйматися як початок зради.

Іншим наслідком є ***фрагментація соціальної моралі***. Коли суспільство розділене за емоційними лініями, моральні критерії перестають бути спільними. Те, що для однієї групи є героїзмом, для іншої — агресією. Що для одних є «висловленням правди», для інших — «провокацією». У результаті моральна система втрачає універсальність і перетворюється на мозаїку

локальних афектів**.** Так виникає феномен «*емоційних спільнот*» (Scheve & Salmela, 2023), тобто групи людей, які поділяють не стільки переконання, скільки *способи відчувати*. Їх об'єднує не ідеологія, а спільна афективна оптика (спільна мова обурення, сорому, патріотизму чи тривоги). У межах таких спільнот почуття стають критерієм істинності. Це призводить до того, що суспільство втрачає здатність домовлятися, оскільки не має спільного емоційного знаменника, тобто відчуття перестають бути комунікативно «перекладними».

З погляду соціальної психології, така моральна фрагментація створює *ефект подвійної ізоляції*. З одного боку, групи втрачають довіру одна до одної, з іншого — самі стають залежними від власних афективних ритуалів. Групова згуртованість підтримується не аргументами, а повторенням емоційних практик — спільного обурення, символічного засудження, святкування «наших» перемог. Це створює *циклічну соціальність*, де спільність відтворюється не розвитком, а реакцією.

Парадоксально, але поляризація, що спочатку мобілізує, з часом породжує втому від афекту. Постійна емоційна готовність до реакції виснажує когнітивні ресурси, знижує здатність до концентрації та складного мислення. Дослідження Van Baar та FeldmanHall (2022) показують, що тривале перебування у стані морального збудження призводить до «*емоційного притуплення*», коли люди зберігають переконання, але втрачають енергію для взаємодії. Звідси — феномен емоційної байдужості серед високополяризованих спільнот (люди все ще поділені, але більше не прагнуть переконувати чи слухати). У воєнному контексті ця втома має особливу форму. Спільнота, що тривалий час жила в режимі афективної мобілізації, починає відчувати потребу у мовчанні, але не має психологічних інструментів для переходу до спокою. Афект, який довго слугував засобом виживання, тепер заважає адаптації. Виникає стан колективної емоційної інерції, коли конфлікт уже не триває, але психіка продовжує діяти за його правилами. Ця інерція проявляється у прагненні до простих дихотомій, у підозрі до нейтральних позицій, у гіпертрофії символічних відмінностей.

Довготривала поляризація веде до ***зміни соціальної орієнтації***. Люди втрачають уявлення про те, що таке «спільне». Публічний простір, який мав бути місцем обміну, перетворюється на арену паралельних монологів. Соціальна дезорієнтація проявляється не лише у конфліктах, а й у відчутті розгубленості. Навіть ті, хто поділяє одну позицію, не впевнені, чи справді вони говорять про те саме. Це призводить до появи нового типу колективної ідентичності — *ідентичності через конфлікт*. Люди визначають себе не за позитивними рисами, а за тим, чому вони протистоять. Така форма самоусвідомлення є психологічно крихкою, бо існує лише доти, доки триває опозиція. Зникнення ворога сприймається як втрата сенсу і тому система підсвідомо шукає нових джерел напруження, аби зберегти відчуття цілісності.

Поляризація діє не лише як соціальний процес, а й як когнітивна деформація, що змінює способи мислення. Коли людина постійно функціонує

в умовах інформаційної напруги, її система обробки даних поступово пристосовується до роботи в режимі загрози. Це описується в когнітивній психології як *ефект оборонного сприйняття*, тобто інформація інтерпретується не з метою розуміння, а для підтримання психологічної стабільності (Kahan, 2017). Дослідження Pennycook і Rand (2021) показують, що в умовах високої поляризації люди демонструють зниження аналітичного мислення, натомість активізується *інтуїтивно-афективне судження*. Це не свідчить про зниження інтелекту, а про зміну його функції (мислення більше не шукає істину, а *захищає ідентичність)*. Когнітивні ресурси використовуються для селекції фактів, які емоційно узгоджуються з позицією групи. У результаті формується так званий *мотиваційний раціоналізм* — інтелектуальна діяльність, підпорядкована завданню моральної узгодженості (Taber & Lodge, 2006). З часом цей процес набуває стабільності. Люди перестають розрізняти аргумент і емоцію, факт і моральний сигнал. Дискусія втрачає пізнавальний зміст і перетворюється на *ритуал афективного підтвердження*. Так, у цифровому просторі коментар або репост рідко мають на меті обмін інформацією — їхня функція полягає у вираженні належності. Це створює парадокс — чим більше інформації людина споживає, тим вужчим стає її світогляд.

Поляризація також змінює ***сприйняття складності***. Коли психіка тривалий час перебуває у стані морального збудження, вона прагне до спрощення. Складні пояснення викликають тривогу, бо вони руйнують емоційну визначеність. Тому поляризоване мислення тяжіє до дихотомій — «чорне/біле», «своє/чуже», «зрада/перемога». Це когнітивно зручно, але психологічно небезпечно тому, що спрощення знижує здатність до емпатії та самокритики. У цьому сенсі поляризація є формою когнітивного захисту від неоднозначності, який із часом перетворюється на структурну рису мислення.

Емоційна сторона поляризації не менш важлива. Тривала участь у конфліктному середовищі змінює спосіб переживання емоцій. Люди звикають до підвищеного рівня збудження, і цей стан стає психологічно комфортним. Дослідження Gross і Barrett (2022) описують цей феномен як «*афективне звикання*» — поступове перетворення емоційної реакції на фонову норму. Афект, який колись мобілізував, тепер підтримує відчуття життєвості. Така емоційна звичка формує психологічну залежність від конфлікту. Коли напруга зменшується, людина відчуває порожнечу, брак стимуляції, а отже — пошук нового приводу для обурення чи суперечки. Це пояснює циклічність суспільних криз (навіть після завершення конфлікту система повертається до знайомих форм емоційного життя). Війна, революція чи політичний скандал залишають емоційний сценарій, за яким суспільство продовжує діяти. Водночас поляризація порушує механізми емоційної регуляції. Постійне перебування у стані морального збудження виснажує нервову систему, що призводить до феномена, який FeldmanHall (2023) *моральним вигоранням*. Люди втрачають здатність емоційно реагувати на події, які ще недавно їх глибоко хвилювали. Це своєрідний психологічний парадокс — чим більше

суспільство переживає, тим менше воно здатне відчувати. З клінічної точки зору, поляризація створює умови для афективної дезінтеграції. Емоції втрачають цілісність, вони стають фрагментарними, миттєвими, часто суперечливими. Людина може водночас відчувати гнів і апатію, моральну впевненість і виснаження. Замість інтегрованої особистісної реакції формується *емоційний рельєф суспільства* — сукупність ізольованих імпульсів, що не зводяться до єдиної системи сенсів.

Окремий вимір наслідків стосується ***колективної пам'яті***. У стані поляризації пам'ять перестає бути простором спільного осмислення минулого — вона стає *полем емоційного контролю*. Минуле використовується для підтримки теперішніх емоцій, а не для їх подолання. Як зазначають Hanke та Obaidi (2024), групи схильні реконструювати історію у відповідності до власного морального афекту, створюючи *емоційно узгоджені наративи*. Це призводить до того, що суспільство живе не з історією, а всередині неї — повторюючи одні й ті самі емоційні сюжети. Так само змінюється і уявлення про майбутнє. Поляризоване суспільство мислить не у категоріях можливостей, а у категоріях загроз. Будь-яка зміна сприймається як ризик, а не розвиток. Це породжує стан *колективної емоційної консервації* — суспільство прагне стабільності, але водночас відтворює старі конфлікти, бо лише вони гарантують відчуття визначеності.

Поляризація діє як психологічний фільтр, який визначає, що суспільство здатне бачити, відчувати та розуміти про себе. Вона виконує майже архетипову функцію — позначає межі уявного «Ми» і водночас задає спосіб бачення «Інших». Її глибина не у ворожості, а в тому, що вона стає формою впорядкування хаосу — способом наділити світ сенсом тоді, коли зникає спільна мова. Але наслідки поляризації мають психологічну тотальність, вони пронизують мислення, емоції, пам'ять і уяву. Поляризація не просто залишає відбиток — вона створює ***нову психологічну норму****, у якій конфлікт ідентичностей стає звичним станом свідомості*. У цій точці відбувається перехід від «загальної» поляризації до її політичної форми**.** Політична поляризація не є окремим різновидом — вона є концентрованим виявом усіх попередніх рівнів, це кульмінаційна форма психологічної ізоляції, коли ідентичність перемагає солідарність. Саме тому *політична поляризація* так глибоко *впливає на соціальну згуртованість* — вона підмінює моральну взаємність прагненням до перемоги, а спільний інтерес логікою — або «Ми», або «Вони».

Перехід від загального феномена поляризації до її політичного виміру є закономірним, оскільки політика стає дзеркалом соціальної психіки, у якому концентруються її страхи, бажання та потреба у стабільності. У цьому переході криється головне питання: чи здатне суспільство залишатися єдиним, не будучи однорідним? Пошук відповіді на це питання відкриває наступний параграф — про природу політичної поляризації та її вплив на соціальну згуртованість, тобто на той психологічний ресурс, який визначає можливість спільного майбутнього.

4.2. Вплив політичної поляризації на соціальну згуртованість суспільства, яке переживає досвід війни

Політична поляризація стала однією з найпомітніших характеристик сучасних демократій. Її зазвичай описують у термінах ідеологічного поділу — між правими і лівими, консерваторами і лібералами, традиціоналістами й модерністами. У політичній науці поняття «поляризація» уперше системно використали D. Poole та H. Rosenthal (1984) для позначення ідеологічної дистанції між позиціями американських політичних партій. У цій «класичній» фазі воно описувало горизонтальний розподіл — конфлікт ідей, який водночас забезпечував оновлення політичного консенсусу. Пізніші дослідження (DiMaggio *et al.*, 1996) показали, що сама наявність розбіжностей не загрожує демократії — навпаки, їхня інституційна легітимація є умовою стабільності. Таким чином, панувала думка, що ідеологічна поляризація виконує конструктивну функцію, вона структурує плюралізм.

У стабільних демократіях цей процес має відносно зрозумілу логіку. Партійні системи з чітко артикульованими ідеологіями забезпечують каналізацію конфліктів через процедури, а не через афекти. Відмінність перетворюється на структурний елемент балансу — вона дисциплінує мислення, але не руйнує комунікацію. Поляризація тут має характер «змагальної симетрії», де конфлікт є умовою оновлення публічного простору.

Крім того, політична поляризація у сталих демократіях постає не лише як розбіжність позицій між партіями чи електоральними групами, а як глибинна трансформація психологічних механізмів суспільної згуртованості. Вона є продуктом тривалого історичного процесу, у якому інституційна конкуренція перетворилася на емоційно насичену динаміку морального розмежування. У класичних дослідженнях американської політичної поведінки середини XX століття (Campbell et al., 1960) політична поляризація мислилася переважно як функціональна властивість демократії, коли наявність різних програмних бачень забезпечує вибір і підвищує відповідальність партій перед виборцями. В подальшому Lewis-Beck, M. S. з колегами поглибили підхід Campbell, уточнивши методологію досліджень політичної поведінки, зокрема моделі партійної ідентифікації (2008).

Проте вже в роботах Converse (1964) було виявлено, що більшість громадян не володіють стійкою системою політичних переконань, а отже, традиційне уявлення про ідеологічну поляризацію як розмежування раціональних позицій є спрощенням. Відтоді увага поступово змістилася до психологічних підстав політичної належності — від раціонального вибору до афективної ідентифікації. Цей зсув став вирішальним для розуміння впливу поляризації на згуртованість. Коли політична орієнтація перестає бути інструментом участі і перетворюється на маркер соціальної належності, згуртованість починає відтворюватися не через узгодження цінностей, а через

емоційне підтвердження меж. Саме тому поляризація у сучасних демократіях стала своєрідним соціально-психологічним термометром. Вона вимірює не стільки конфлікт інтересів, скільки температуру групової лояльності.

Згуртованість, яка за класичними моделями É. Durkheim, (1984) чи T. Parsons (1971) ґрунтувалася на довірі та спільному моральному коді, у поляризованих суспільствах дедалі частіше набуває форми ситуативного емоційного єднання проти когось. Це означає, що соціальна єдність перестає бути результатом узгоджених норм і стає побічним продуктом колективної антагоністичної енергії. Ключовим симптомом цього процесу є перехід від *ідеологічної* до *афективної поляризації* (Iyengar & Westwood, 2015; Mason, 2018). Якщо ідеологічна поляризація передбачала конфлікт ідей, то афективна ґрунтується на конфлікті емоцій, що супроводжують належність до певної політичної спільноти. Електоральна лояльність більше не пояснюється змістом програм чи раціональним вибором, а визначається почуттям симпатії або відрази до «своїх» і «чужих». Ця афективна логіка пронизує соціальні мережі, новинний простір, навіть побутові взаємодії — формуючи нову конфігурацію згуртованості, яка **є** емоційно гомогенною всередині групи, але різко розірваною назовні. Відтак довіра перестає бути горизонтальним ресурсом, який пов'язує різні частини соціуму, і стає вертикальним, замкненим у межах власної групи, де підтримується колективним афектом моральної правоти.

Дослідження Hetherington (2009) та Hetherington і Rudolph (2015) показали, що у США зниження міжпартійної довіри відбувається паралельно з посиленням внутрішньогрупової солідарності. У цьому полягає психологічний парадокс — згуртованість не зникає — вона змінює об'єкт. Громадяни зберігають здатність до колективної дії, але лише в межах власного табору. Унаслідок цього відбувається те, що Norris (2011) називає демократичним дефіцитом емпатії**,** коли система формально функціонує, однак комунікативні мости між групами зруйновано. Політична поляризація в таких умовах виступає не просто як загроза демократії, а як нова модель соціального порядку, в якій соціальна згуртованість підтримується не взаємністю, а опозиційністю.

Цей процес має чітку психологічну архітектоніку. Під час поляризації активізуються базові когнітивно-афективні механізми підтримання соціальної ідентичності. Те, що у моделі Tajfel (1981) було описано як позитивна диференціація своєї групи, у сучасних умовах перетворюється на системну схильність до моральної верифікації — потребу не просто відчувати належність, а морально виправдовувати свою групу. Саме це пояснює, чому згуртованість у поляризованих демократіях має емоційно-моральну природу. Вона тримається не на взаємній довірі, а на колективній переконаності у власній правоті, яку потрібно постійно підтверджувати. У результаті відбувається *інверсія згуртованості,* солідарність всередині групи підкріплює роз'єднання між групами і суспільство функціонує у стані постійної мобілізації афектів.

Саме в цьому — основна відмінність між поляризацією як нормальним інституційним плюралізмом і поляризацією як психологічним режимом суспільства. У першому випадку різниця поглядів стимулює демократичний обмін і сприяє еволюції цінностей. У другому — вона стає структурним чинником дезінтеграції. Це відбувається не тому, що люди не поділяють спільних принципів, а тому, що емоційна ідентифікація з політичними таборами витісняє ідентифікацію з суспільством як цілістю. Відтак сама згуртованість стає контингентною, тобто такою, що існує лише в межах тимчасової емоційної синхронізації.

Політична поляризація й соціальна згуртованість не є двома окремими станами суспільства, що змінюють одне одного — це дві протилежні, але взаємозалежні форми організації спільного психічного життя. Їхня відмінність полягає не у джерелах, а у векторі тієї самої енергії — потреби в межах, визначеності та приналежності. Згуртованість спрямовує цю енергію на інтеграцію через довіру, взаємність і толерантність до неоднозначності, а поляризація — на стабілізацію через розмежування, коли впевненість досягається шляхом звуження спектра прийнятних ідентичностей і смислів. Тому говорити про вплив поляризації на згуртованість — означає описувати, як одна й та сама психічна система перемикає власні режими — від рефлексивної взаємності до емоційної оборони.

Проблема впливу політичної поляризації на соціальну згуртованість у сталих демократіях особливо гостро постала в останні два десятиліття. Якщо ранні дослідження розглядали її як показник ідеологічного розходження, то сьогодні вона сприймається як комплексна система психологічних процесів, що відтворюють і регулюють межі соціальної єдності. У цьому контексті концептуальні рамки, запропоновані Finkel (2020), Haidt (2012), Jost (2017), Gross і Barrett (2011) та Baar і FeldmanHall (2022), є не просто конкуруючими поясненнями, а різними моделями психологічної структури згуртованості під тиском поляризаційних афектів.

У моделі Finkel та співавторів (2020) політична поляризація постає як форма «сектантського» мислення, де політична ідентичність набуває моральної та емоційної насиченості, притаманної релігійним групам. На перший погляд, ця інтерпретація дозволяє пояснити феномен глибокого взаємного відторгнення в межах демократичного простору, проте вона фактично підмінює поняття згуртованості поняттям групової солідарності. Така заміна є симптоматичною — у сектантській логіці згуртованість вимірюється інтенсивністю лояльності, а не здатністю до взаємного розуміння. Отже, поляризація справді створює єдність, але цю єдність не можна назвати соціальною у повному сенсі, оскільки вона не передбачає відкритості до іншого. Психологічно це форма замкненої інтеграції, де спільність базується не на спільній меті, а на колективній емоційній обороні.

Іншу перспективу пропонує Haidt (2012), який розглядає поляризацію через призму теорії моральних інтуїцій. На його думку, конфлікти в демократичних суспільствах не є суто раціональними, а відображають глибші

моральні відмінності, що коріняться у різних системах базових цінностей. Haidt вбачає у моральній розбіжності природний продукт еволюції моралі, який забезпечує різноманітність етичних стратегій. Однак у реальних політичних процесах ці моральні системи рідко співіснують у стані рівноваги. Коли одна з них починає домінувати, інші сприймаються не як альтернативи, а як загрози. Таким чином, моральна різноманітність, що мала б підтримувати адаптивність суспільства, стає підґрунтям моральної фрагментації. У результаті згуртованість набуває характеру моральної спільності, замкненої на власному коді «чистоти» та «захисту». Політична поляризація у цьому сенсі функціонує як механізм стабілізації власної моралі через протиставлення чужій.

Jost (2017), продовжуючи лінію дослідження ідеологічних асиметрій, наголошуючи, що поляризація вкорінена в потребі психологічної впевненості та когнітивної закритості. На його думку, праві й ліві відрізняються не тільки позиціями, а й базовими когнітивними стилями, що визначають рівень толерантності до невизначеності. Ця модель дозволяє пояснити, чому у стані соціальної турбулентності суспільства схильні до посилення поляризації, оскільки страх перед хаосом і потреба у стабільності підсилюють привабливість однозначних ідеологічних орієнтирів. Проте під кутом зору згуртованості цей підхід має обмеження. Зосереджуючись на індивідуальних когнітивних механізмах, він ігнорує соціальну функцію поляризації — її здатність виконувати роль колективного механізму відновлення символічного порядку. Інакше кажучи, поляризація тут розуміється як дисфункція, тоді як насправді вона може бути формою колективної адаптації до невизначеності, хоч і ціною дезінтеграції міжгрупових зв’язків.

Інша група теорій, пов’язана з нейропсихологічним підходом до емоційної регуляції, запропонована Gross і Barrett (2011) та Baar і FeldmanHall (2022). Вони показують, що політична ідентичність активує ті самі нейронні контури, що й афективна прив’язаність, тобто політичні уподобання включаються у базові механізми емоційного зв’язку. Звідси випливає, що поляризація — це не лише соціальна стратегія, а й біологічний процес стабілізації емоційних меж. З одного боку, ця перспектива поглиблює розуміння феномена, показуючи його як частину еволюційного механізму згуртованості. З іншого — вона загрожує редукціонізмом.

Якщо поляризація є природним способом емоційної самоорганізації, то зникає сама можливість політичного вирішення конфліктів. Критично важливо підкреслити, що згуртованість у цьому підході постає як емоційна синхронізація, а не як спільне вироблення смислу. Тому вона короткотривала й залежить від постійного підживлення афекту, що й пояснює нестійкість довіри у сучасних демократіях.

Модель Mason (2018) зосереджена на понятті виразного партійного афекту. Авторка стверджує, що люди підтримують партії не тому, що поділяють їхню політику, а тому, що через це отримують можливість афективного самовираження. Такий підхід добре пояснює психологічну

привабливість поляризації, але водночас показує її небезпечну сторону, адже згуртованість зводиться до функції емоційного розвантаження, а не до пошуку спільних рішень. Політична участь перетворюється на ритуал колективної катарсичної взаємодії, що підтримує стабільність системи лише за рахунок перманентного конфлікту. Отже, у сталих демократіях поляризація не лише підриває раціональні основи довіри, а й створює альтернативну форму згуртованості — афективно-ритуальну, у якій спільність підтверджується не через взаємність, а через повторення емоційних актів лояльності.

Зведення цих підходів у єдине поле дозволяє окреслити три базові парадигми, у яких осмислюється зв'язок між політичною поляризацією і згуртованістю. Перша — когнітивно-інституційна (Converse, Jost), де поляризація є порушенням раціонального порядку, що загрожує єдності. Друга — афективно-моральна (Haidt, Finkel, Mason), у якій поляризація розуміється як відновлення моральних меж через емоційну лояльність. Третя — нейропсихологічна (Gross & Barrett, Van Baar & FeldmanHall), де поляризація — природний спосіб стабілізації емоційних зв'язків. Критично важливо те, що жодна з цих парадигм не пояснює повною мірою феномен сучасної згуртованості, у всіх випадках єдність виявляється побічним продуктом напруги, а не її подолання. Однак, варто зазначити, що політична поляризація у сталих демократіях не стільки руйнує соціальну згуртованість, скільки трансформує її психологічну основу, роблячи її залежною від циркуляції колективного афекту.

Політична поляризація у сталих демократіях стає частиною механізму саморегуляції соціальної системи, вона компенсує дефіцит емоційної інтеграції, який виникає внаслідок раціоналізації суспільного життя. Але ціною цього компенсаторного ефекту є підміна довіри емоційною синхронізацією. Там, де довіра передбачає взаємне визнання і готовність до відкритої комунікації, емоційна синхронізація базується на спільному переживанні моральних оцінок. Людина довіряє не тому, що вважає іншу компетентною чи чесною, а тому, що відчуває з нею спільну емоційну орієнтацію. Цей процес є водночас психологічним і соціальним, оскільки зміщує основу соціального зв'язку з когнітивної взаємності на афективну відповідність. Згуртованість стає не горизонтальною, а концентричною — вона об'єднує кола емоційної лояльності, що не перетинаються між собою.

Такий тип згуртованості не є випадковим відхиленням, а формує нову норму соціальної інтеграції. Його можна описати через три взаємопов'язані процеси. Перший — емоційна конвергенція, коли спільність підтримується не спільним змістом, а спільною емоційною тональністю. Цей феномен детально описаний у дослідженнях Levendusky (2009) та Gross і Barrett (2011). Вони засвідчують, що групова належність підтримується шляхом постійного повторення емоційно заряджених меседжів, які синхронізують афекти учасників, створюючи ілюзію стабільності. Другий процес — когнітивна редукція, тобто спрощення складної соціальної реальності до зрозумілих дихотомій. Kruglanski (2004) показує, що за умов невизначеності людина

схильна звужувати когнітивне поле, уникаючи неоднозначності. Політична поляризація використовує цю схильність як ресурс, коли прості бінарні категорії забезпечують швидке прийняття рішень і посилюють внутрішньогрупову узгодженість. Третій процес — моральна афектація, описана Haidt (2012) і Jost (2017), коли емоційна оцінка переходить у моральну форму. Політична позиція сприймається як моральний статус, а незгода як моральна провина. У результаті згуртованість набуває характеру моральної спільності, що існує лише за умови постійного етичного розмежування.

Усі три процеси є не лише реакціями на поляризацію, а її складовими. Політична поляризація створює середовище, у якому ці механізми активуються й взаємно підсилюють один одного. Емоційна конвергенція дає почуття безпеки в межах своєї групи, когнітивна редукція — ілюзію ясності, моральна афектація — впевненість у правоті. Разом вони формують своєрідну психологічну триаду стабільності, що підтримує групову ідентичність. Проте ця стабільність є ілюзорною, поза як, вона залежить від постійного відтворення зовнішньої загрози. Як тільки інтенсивність поляризаційних афектів зменшується, зникає й відчуття єдності. Саме тому така згуртованість короткотривала й самопідживлювана, що підтверджують емпіричні спостереження в США, де цикли політичної мобілізації й емоційного виснаження повторюються з високою регулярністю (Hetherington, 2009; Finkel et al., 2020).

Таким чином, політична поляризація не лише впливає на соціальну згуртованість, а фактично визначає її сучасну форму. Вона замінює інституційну солідарність афективною і підтримує рівень колективної активності через механізм емоційного взаємозбудження. У цьому полягає новий тип соціальної інтеграції сталих демократій — *згуртованість через конфлікт*. Демократії не зникають, але їхня стабільність стає залежною від інтенсивності антагонізму. Це дозволяє уникати апатії, проте блокує розвиток спільного символічного простору, у якому можлива довіра без ворога. Звідси відкривається наступний крок аналізу — розглянути, яким чином політична поляризація, перетворюючись на емоційно-нормативний режим спільності і змінює глибинну психологічну структуру згуртованості.

У поляризованих демократіях згуртованість перестає бути стабільним результатом інституційних домовленостей і набуває рис динамічної, емоційно зумовленої рівноваги. Її підтримують не соціальні норми взаємності, а психологічні механізми, які водночас забезпечують відчуття єдності та відтворюють розкол. Умовно їх можна описати як три взаємопов’язані способи емоційно-когнітивної адаптації — емоційну конвергенцію, когнітивну редукцію та моральну афектацію. Разом вони формують архітектоніку поляризованої згуртованості — такої, що базується не на довірі, а на синхронізації афектів.

Емоційна конвергенція є ключовим механізмом, через який політична поляризація зберігає власну інерцію. Йдеться про процес, у якому спільність переживається не через зміст політичних ідей, а через спільний емоційний

стан. У дослідженнях Gross і Barrett (2011) емоції розглядаються як інтегративна форма соціального обміну, що здатна швидко об'єднувати людей навколо сигналів загрози чи підтримки. У політичному контексті ці сигнали циркулюють у медійному середовищі та створюють відчуття колективної участі у боротьбі, навіть без безпосередньої взаємодії між членами групи. Політична ідентичність, таким чином, набуває характеристик емоційного контексту, у якому будь-яка подія стає приводом для повторного підтвердження спільності. Цей процес пояснює, чому в поляризованих суспільствах конфлікт не лише не руйнує згуртованість, а часто слугує її джерелом. Ворожість, спрямована назовні, активізує колективний афект, який утримує групу в тонусі. Проте така згуртованість є вразливою: вона потребує постійного відтворення емоційного стимулу, а тому періоди затишшя сприймаються як загроза спільності. Поляризація, таким чином, формує емоційно залежну модель суспільного зв'язку — відчуття «ми» зникає, коли слабшає інтенсивність афекту.

Когнітивна редукція, у свою чергу, є способом збереження психологічної визначеності в умовах надлишкової складності соціального світу. За Kruglanski (2004), потреба у когнітивному замиканні посилюється в ситуаціях невизначеності, коли люди прагнуть швидких і простих відповідей. Політична поляризація експлуатує цю потребу, пропонуючи просту дихотомію — «наш» і «чужий». Така схема знижує рівень когнітивного напруження і водночас зміцнює групову єдність, оскільки забезпечує відчуття ясності. Однак цей ефект має парадоксальний характер: спрощуючи соціальну реальність, людина втрачає здатність до емпатії та рефлексії, які є основою довіри. Коли політична лояльність підміняє складні моральні судження, згуртованість стає механічною — вона підтримується не співпереживанням, а одноманітністю думок. У такому середовищі компроміс сприймається як зрада, а будь-яка неоднозначність — як загроза спільності. Згуртованість, побудована на когнітивній редукції, є стабільною лише доти, доки світ зберігає чорно-білу структуру. Коли ж соціальна реальність ускладнюється, ця структура руйнується, і група переживає кризу ідентичності.

Моральна афектація, описана у працях Haidt (2012) та Jost (2017), є найглибшим рівнем цього процесу. Вона полягає у перетворенні політичних розбіжностей на моральні категорії, що визначають межі прийнятного. У такому контексті політична позиція перестає бути предметом обговорення і стає ознакою моральної приналежності. Людина підтримує партію не тому, що поділяє її програму, а тому, що вона репрезентує моральний порядок, у якому вона почувається захищеною. Це створює феномен, який Finkel та співавтори (2020) назвали «політичним сектантством»: межа між ідеологічною незгодою та моральним осудом стирається, а спільнота перетворюється на моральну екосистему, де згуртованість підтримується страхом перед моральною деградацією іншої сторони. Така динаміка породжує стійкі схеми моральної поляризації, у яких компроміс сприймається не як угода, а як втеча від морального обов'язку. У цьому сенсі моральна афектація є не лише наслідком

поляризації, а й її умовою: вона забезпечує психологічну стабільність системи, блокуючи можливість емпатичного розширення «ми».

Ці три механізми взаємопов'язані й утворюють психологічну матрицю сучасної згуртованості в умовах поляризації. Емоційна конвергенція створює спільний афективний простір, когнітивна редукція упорядковує цей простір, а моральна афектація наповнює його етичним змістом. Разом вони забезпечують відчуття стабільності, але водночас формують закриту систему, у якій згуртованість стає самодостатньою і не потребує реальної комунікації. Людина відчуває себе частиною спільноти не тому, що взаємодіє з іншими, а тому, що поділяє з ними однакову емоційну реакцію на зовнішній світ. Цей ефект добре описаний у дослідженнях Van Baar і FeldmanHall (2022). Йдеться про те, що емоційна синхронізація в групі знижує рівень тривоги і підвищує суб'єктивне відчуття контролю. Згуртованість у поляризованих суспільствах таким чином набуває функції психологічної оборони від невизначеності. Вона не обов'язково передбачає спільну дію, але створює відчуття безпеки, необхідне для виживання у світі, де кожна новина може зруйнувати відчуття порядку.

Утім, ця форма згуртованості має високу енергетичну вартість. Вона потребує постійного відтворення емоційних подразників, що утримують спільність у стані збудження. Соціальні мережі, політичні дебати та медіа-контент перетворюються на механізми підтримання афективного тонусу, необхідного для існування поляризованої згуртованості. Це пояснює феномен хронічного соціального напруження, властивий сучасним демократіям, коли відчуття єдності зберігається лише через повторюване відтворення конфлікту. На рівні індивіда це проявляється у підвищеній емоційній залежності від інформаційного середовища, а на рівні суспільства — у зниженні здатності до довгострокової кооперації. Замість того щоб шукати спільні орієнтири, групи підтримують стан взаємної напруги як запоруку власного існування. Таким чином, поляризація породжує своєрідну психологічну економіку, у якій енергія конфлікту перетворюється на ресурс соціальної стабільності.

Важливо підкреслити, що така форма згуртованості не є патологічною в класичному сенсі. Вона є адаптаційною відповіддю свідомості на зростання складності та невизначеності сучасного світу. Як зазначають Gross і Barrett (2011), емоційна регуляція у колективному вимірі завжди балансує між інтеграцією та ізоляцією. Політична поляризація лише зміщує цей баланс у бік короткочасних емоційних зв'язків, які швидко формуються і так само швидко розпадаються. У цьому сенсі сучасна згуртованість є реляційною. Вона існує не як стабільний стан, а як постійний процес синхронізації афектів. Її сила полягає у швидкості мобілізації, а слабкість — у відсутності глибини. Поляризоване суспільство здатне швидко об'єднатися перед загрозою, але так само швидко втрачає єдність, коли загроза зникає. Тому політична поляризація у сталих демократіях не руйнує згуртованість, а перетворює її на коливальний процес, у якому спільність підтримується завдяки безперервному оновленню емоційної напруги.

Саме через це сучасна політична згуртованість набуває ритуального характеру. Її підтримують не спільні дії, а повторення символічних актів — участь у виборах, демонстраціях, онлайн-кампаніях, висловлення лояльності у публічному просторі. Ці акти не завжди мають реальний політичний результат, але вони виконують важливу психологічну функцію — поновлюють відчуття колективної присутності. Як і в архаїчних ритуалах, емоційна синхронізація замінює реальну комунікацію, а відчуття «єдності» народжується з одночасного переживання, а не зі змісту взаємодії. У цьому полягає глибинна трансформація сучасної згуртованості — *вона зберігає форму соціальної єдності, але втрачає зміст спільного проєкту*.

Порівняльний аналіз політичної поляризації у сталих демократіях показує, що цей феномен має різні ступені інституційної легітимності та психологічні наслідки для соціальної згуртованості. Хоча базові механізми — емоційна конвергенція, когнітивна редукція і моральна афектація — спільні, способи їхнього прояву залежать від історичного досвіду, рівня політичної культури і сили інституцій довіри. Саме тому США, Канада й країни Західної Європи демонструють різні моделі того, як поляризація одночасно дестабілізує та відтворює суспільну єдність.

Американський випадок є класичним прикладом афективної поляризації, яка стала основним каналом відновлення емоційної інтеграції у суспільстві, де традиційні форми інституційної довіри ослабли. Уже з 1980-х років спостерігається тенденція до зникнення ідеологічної конкуренції: програми партій дедалі більше схожі, але водночас зростає рівень емоційної лояльності виборців (Hetherington, 2009;). Політика перетворюється на простір моральної самоідентифікації, а партійна належність — на елемент соціальної психології щоденного життя. Партійна приналежність стає соціальною ідентичністю **(**Iyengar & Westwood, 2015). Громадяни шукають у політичній спільноті не лише представництва, а й психологічного підтвердження власної цінності. Так формується новий тип згуртованості, який можна назвати конфліктним, коли групи протистоять одна одній, але саме через це підтримують спільний ритм соціальної взаємодії. Ворожість стає формою визнання. Коли суспільство перебуває у стані постійної емоційної напруги, воно зберігає відчуття динаміки й спільної участі. Саме тому американська поляризація є не лише руйнівною, а й парадоксально стабілізуючою — вона підтримує рівень соціальної мобільності та публічного інтересу. Проте така згуртованість має короткий горизонт, вона не створює перспективи спільного майбутнього тому, що залежить від постійного відтворення антагонізму (Finkel *et al.*, 2020).

Канадський контекст демонструє іншу траєкторію. Тут поляризація існує, але її інтенсивність нижча, а наслідки для згуртованості менш деструктивні. Система багатопартійності і висока інституційна культура стримують перетворення політичних розбіжностей на моральні антагонізми. Як показують дослідження Johnston (2019), Stephenson з колегами (2021), канадські громадяни загалом схильні до когнітивної складності, вони здатні

одночасно підтримувати кілька, на перший погляд, несумісних позицій. Це знижує рівень когнітивної редукції й утримує суспільство в режимі компромісної згуртованості. Поляризація тут виконує функцію соціального регулятора — вона сигналізує про наявність напруги, але не розриває соціальне поле. Психологічно це можна пояснити вищим рівнем емоційної толерантності — здатністю переживати розбіжності без втрати базового відчуття спільності. Таким чином, згуртованість у Канаді є радше інституційною, ніж афективною. Вона підтримується не через емоційне відмежування, а через спільне визнання правил взаємодії. Це не означає відсутності конфліктів, але їхній емоційний потенціал не накопичується у формі колективного афекту. Політична система, по суті, абсорбує енергію поляризації, перетворюючи її на символічний ресурс громадянської зрілості.

Європейський варіант має складнішу природу. У країнах ЄС поляризація посилюється не стільки через внутрішні соціальні суперечності, скільки через відчуття загрози культурній ідентичності. Міграційні процеси, глобалізація, економічні кризи породжують емоційний запит на чіткі межі належності. Популістські рухи використовують цю потребу, пропонуючи просту схему «національного захисту», у якій згуртованість базується на уявленні про спільну вразливість (Gidron *et al.,* 2020; McCoy *et al.,* 2018). Поляризація тут набуває символічного виміру. Вона не просто ділить суспільство на групи, а конструює моральну карту Європи, де «захисники традиційних цінностей» протистоять «глобалістам». Ця карта створює емоційне відчуття орієнтації, компенсуючи втрату стабільних ідентифікаційних рамок. Згуртованість у такій системі є не конфліктною, як у США і не компромісною, як у Канаді, а символічною, вона тримається на уявленні про спільну місію — зберегти культурний порядок. Проте ця символічна єдність має ціну. Вона замикається у минулому, відтворюючи ностальгічну модель ідентичності, що перешкоджає адаптації до нових соціальних реалій.

Порівняння цих контекстів дозволяє простежити закономірність – політична поляризація трансформує згуртованість, але не однаково. У США вона набуває форми афективної енергії, яка забезпечує короткочасну, але сильну мобілізацію. У Канаді — форми регулятивної напруги, що підтримує рівновагу між різними групами. У Західній Європі — символічної оборони, яка зберігає відчуття колективної тяглості. Усі моделі демонструють, що поляризація не тотожна розпаду. Вона може виконувати різні психологічні функції — стабілізаційну, компенсаторну або інтегративну. Проте у всіх випадках відбувається одна й та сама зміна логіки згуртованості — від взаємної довіри до взаємного розпізнавання. Люди більше не шукають у політичній спільноті партнерів, вони шукають віддзеркалення власних емоцій і страхів. Соціальна єдність перетворюється на дзеркальну структуру, у якій кожна група потребує іншої для підтвердження власної ідентичності.

Психологічно це можна описати як процес емоційної взаємозалежності, коли опозиційні групи живляться одна однією, підтримуючи загальний рівень напруги, який забезпечує стабільність системи. Ворожість тут виконує ту ж

функцію, що колись виконувала довіра — вона створює передбачуваність. Коли емоційна поляризація стає нормою, кожен знає, де його місце, і відчуває належність до певного морального порядку. У цьому полягає *ілюзія сучасної згуртованості — вона виглядає як єдність, але тримається на антагонізмі*. Саме ця ілюзія робить демократії водночас стійкими і крихкими. Вони можуть витримувати глибокі розбіжності, але втрачають здатність до колективної рефлексії.

Таким чином, порівняння показує, що політична поляризація є універсальним механізмом психологічної адаптації до кризи інституційної довіри. Її сила полягає у здатності створювати короткочасне відчуття спільності через емоційну взаємодію, її слабкість — у залежності від постійного відтворення антагонізму. Для соціальної згуртованості це означає перехід від тривалих структур довіри до тимчасових афективних мереж. У цьому полягає нова парадигма соціальної єдності в сталих демократіях — суспільство зберігає цілісність не завдяки консенсусу, а завдяки безперервній циркуляції емоційного напруження, яке підтримує відчуття живої взаємодії.

Європейський досвід політичної поляризації суттєво відрізняється від північноамериканського насамперед тим, що в ньому зберігається відчуття історичної тяглості та моральної відповідальності перед колективним минулим. У країнах Західної Європи поляризація не виникла як спонтанна емоційна реакція на політичну конкуренцію, а формувалася поступово, у межах стабільних партійних систем, які впродовж десятиліть забезпечували компроміс між капіталом і соціальними правами. Саме тому європейська модель поляризації має глибший етичний вимір. Вона не лише розділяє позиції, а й визначає, що вважати морально припустимим у публічному просторі.

Цей моральний компонент пов’язаний із травматичною пам’яттю XX століття. Після досвіду фашизму, Голокосту та тоталітарних режимів європейські демократії побудували політичну культуру, у центрі якої відраза до радикалізму. Але з плином часу ця культура, що забезпечувала згуртованість на основі консенсусу, почала виснажуватись. Нові покоління не мають безпосереднього досвіду історичної катастрофи, тому моральні засади солідарності втратили емоційну очевидність. Як наслідок, у публічному просторі виникла своєрідна «етична втома» — стан, коли ідея гуманізму сприймається радше як декларація, ніж як емоційна реальність. Поляризація у цій ситуації виконує функцію «етичного каталізатора» — вона оживлює моральні суперечки, повертає відчуття значущості позиції, але водночас перетворює мораль на інструмент виключення.

Особливо виразно це видно на прикладі Німеччини, де політична поляризація тісно пов’язана з історичною травмою колективної провини. Поява партії «Альтернатива для Німеччини» стала симптомом втоми від постійного морального самоконтролю, на якому трималася післявоєнна згуртованість. Виборці цієї партії не завжди поділяють її програму, але відчувають потребу звільнитися від морального тиску, який десятиліттями

визначав межі політичного прийнятного. Таким чином, поляризація тут є реакцією не лише на економічні чи міграційні проблеми, а й на психологічне виснаження від необхідності постійного покаяння. Соціальна згуртованість, яка раніше будувалася на спільному усвідомленні відповідальності, трансформується у згуртованість захисну, спрямовану на збереження власної ідентичності від морального осуду. Це типово для «символічної» згуртованості — вона спирається не на спільну дію, а на уявлення про колективне право «бути собою».

У Франції процес має іншу динаміку. Тут поляризація розгортається у площині соціальної нерівності, але її психологічна структура така сама — це реакція на втрату символічної єдності. Рух «жовтих жилетів», який розпочався як економічний протест, швидко перетворився на моральну конфронтацію між «справжнім народом» і «елітами». У цьому конфлікті відбулося перезасвоєння французької ідеї республіканської солідарності. Гасло «égalité» набуло емоційного характеру, ставши знаком справедливості як моральної емоції, а не політичного принципу. У соціально-психологічному вимірі це означає, що згуртованість у Франції дедалі частіше постає як афективне переживання несправедливості. Люди об’єднуються не навколо цінностей, а навколо спільного відчуття морального приниження. Цей тип згуртованості є нестійким, але потужним. Він вибухає у кризові моменти, мобілізуючи суспільство і, так само швидко, розпадається, коли зникає емоційний імпульс.

Північна Європа пропонує ще одну модель, яку можна визначити як контрольовану поляризацію. У Скандинавських країнах, з їхньою високою довірою до інституцій і традицією суспільного діалогу, поляризація не досягає критичних масштабів, але поступово набуває емоційного забарвлення. Психологічно це виявляється у феномені «морального перфекціонізму» — прагненні зберігати репутацію суспільства, яке діє раціонально, екологічно, етично. У цьому контексті конфлікт відбувається не між таборами, а між уявленнями про власну моральну досконалість. Люди, які відчувають, що не відповідають соціальним стандартам відповідальності чи толерантності, схильні дистанціюватися, створюючи «мовчазну» поляризацію. Це особлива форма згуртованості, заснована на соціальному контролі через моральний ідеал. Вона здається стабільною, але її психологічна вартість висока, оскільки внутрішня напруга компенсується зовнішньою гармонією.

Отже, у європейських демократіях політична поляризація діє як механізм відновлення моральної динаміки у суспільствах, де солідарність стала звичною нормою, а не переживанням. На відміну від США, де згуртованість підтримується через емоційний конфлікт, або Канади, де її гарантує інституційна толерантність, у Європі поляризація відновлює емоційний вимір згуртованості через моральне напруження. Але її стабільність умовна. Коли моральні суперечки втрачають інтенсивність, суспільство швидко повертається до байдужості. Європейська згуртованість є рефлексивною — вона ґрунтується на усвідомленні своєї крихкості й потребує постійного нагадування про неї. Поляризація, таким чином, стає способом

відтворення пам’яті про межі, за які не можна виходити і, водночас, механізмом оновлення колективних емоцій, без яких жодна згуртованість не має живої сили.

Кожна з описаних моделей, які ми умовно назвали, *конфліктною, компромісною й символічною*, виконує адаптаційну функцію, але водночас містить у собі власний психологічний механізм руйнування. Політична поляризація створює тимчасові форми згуртованості, які дають змогу суспільству пережити кризу довіри, проте ці форми не здатні підтримувати тривалу соціальну стабільність. Їхня спільна вразливість полягає у тому, що вони ґрунтуються на афективних процесах, які з часом вичерпуються. Емоційна енергія, що живить згуртованість, не може існувати без зовнішніх подразників тому, коли інтенсивність конфлікту спадає, система втрачає здатність до самопідтримання.

У конфліктній моделі, характерній для США, головним ресурсом згуртованості стає емоційна взаємозалежність опонентів. Як показують Finkel та співавтори (2020), рівень взаємної неприязні між партійними прихильниками зріс до історичного максимуму, але водночас зросла й частота політичної участі. Це свідчить про парадоксальну стабільність системи, що тримається на антагонізмі. Проте такий стан вимагає постійної афективної напруги, яка з часом переходить у колективну втому. Психологічні дослідження вказують, що тривала участь у поляризованих інформаційних середовищах призводить до виснаження емпатії й зниження толерантності до невизначеності (Van Baar & FeldmanHall, 2022). Коли конфлікт стає буденністю, він перестає виконувати інтегративну функцію і починає дезорганізовувати когнітивну структуру суспільного сприйняття. Люди продовжують мислити у термінах «ми — вони», навіть тоді, коли безпосередня політична загроза зникає. Згуртованість, яка базується на конфлікті, таким чином перетворюється на колективну залежність від напруги.

Компромісна модель, притаманна Канаді, здається психологічно здоровішою, однак і вона не позбавлена внутрішніх суперечностей. Її стабільність забезпечується високою культурою діалогу, але така культура має свою межу — надмірну раціоналізацію. Як зазначає Haidt (2012), моральна взаємодія не може бути суто когнітивною, адже емоційна синхронізація є необхідною умовою довіри. Коли суспільство навмисно уникає сильних емоційних протиставлень, воно втрачає глибину морального зв’язку. Канадська система політичної толерантності іноді продукує феномен, який Jost (2017) називає «емотивною байдужістю», коли громадяни приймають інші позиції, але без залучення. Це створює згуртованість без пристрасті — стабільну, але слабку в енергетичному сенсі. Психологічно вона функціонує як форма емоційної економії — суспільство уникає конфлікту, проте поступово втрачає здатність до глибокої колективної мотивації. Саме тому навіть незначні кризи можуть спричиняти раптові спалахи недовіри, прихована втома від поміркованості вибухає під дією зовнішнього подразника.

У символічній моделі, характерній для Західної Європи, головною небезпекою є перетворення згуртованості на моральний ритуал. Європейські суспільства, як зазначають Gidron, Adams та Horne (2020), будують свою ідентичність на уявленні про моральну винятковість демократії. Така позиція має інтегративний ефект, але водночас породжує ефект «морального перенасичення», коли кожна політична дискусія розглядається крізь призму етичної чистоти, простір для компромісу зникає. Це веде до того, що згуртованість підтримується страхом перед моральним відступом. Емоційно це виявляється у хронічному відчутті провини, яке, за Gross і Barrett (2022), є типовим регулятором поведінки у високорефлексивних суспільствах. Але провина — це енергія короткої дії, вона стимулює, але не надихає. У результаті європейська згуртованість дедалі більше нагадує механізм колективного самоконтролю, а не взаємного визнання.

Попри зовнішні відмінності, усі моделі демонструють одну тенденцію — *поступове виснаження моральної енергії, що підтримує соціальну згуртованість*. У термінах сучасної психології це можна описати як «колективну втому», стан, коли суспільство продовжує функціонувати, але втрачає здатність до емоційної мобілізації. Коли афективна поляризація стає хронічною, навіть позитивні емоції — гордість, солідарність, співчуття — викликають підозру, бо здаються частиною маніпуляції. Люди уникають спільного переживання, щоб не стати «жертвами пропаганди» і, таким чином, самі підривають базу довіри. У цьому полягає головний психологічний парадокс сучасних демократій — вони прагнуть до відкритості, але для підтримання стабільності змушені постійно виробляти емоційну напругу.

У науковій літературі дедалі частіше з’являється поняття «виснаження довіри» (Van Baar & FeldmanHall, 2022). Це не просто зниження міжособистісної довіри, а втрата самої здатності довіряти як базової емоційної реакції. Політична поляризація, незалежно від типу, сприяє цій деградації. Люди звикають до того, що будь-яка взаємодія потенційно містить загрозу ідентичності. Тому навіть спільні цінності сприймаються з недовірою, як засіб контролю. Соціальна згуртованість у таких умовах виживає лише як механізм адаптації — вона не об’єднує, а захищає від хаосу.

Таким чином, критичний аналіз моделей поляризованої згуртованості показує, що жодна з них не може бути стабільною без відновлення морально-емоційного ресурсу довіри. Афективна економіка сучасних демократій функціонує як замкнене коло — поляризація продукує згуртованість, але водночас її руйнує. Щоб залишатися стабільними, суспільства змушені безупинно оновлювати конфлікт, який підтримує їхню цілісність. У цьому сенсі політична поляризація є не стільки загрозою, скільки симптомом епохи втоми — спробою знайти нові способи переживати спільність у світі, де довіра вже не є природним станом.

На відміну від усталених демократій, де політична поляризація формувалася як продукт інституційної зрілості й ідеологічної диференціації, український випадок демонструє іншу траєкторію. В Україні поляризація

виникала на тлі слабкої політичної культури, персоналістичного типу лідерства та відсутності глибоко вкорінених ідеологічних традицій. Від початку незалежності політичний простір України розвивався не як система ідей, а як поле конкуруючих символів, персон і регіональних лояльностей. Це означає, що в українському суспільстві поляризація ніколи не мала виразної доктринальної форми — вона не поділяла громадян за світоглядними координатами, як це відбувалося в США чи країнах Європи, а формувалася за принципом емоційної належності до певних фігур або групових ідентичностей.

Однією з ключових причин цієї особливості є структурна слабкість політичної соціалізації. Політична культура українців після розпаду СРСР залишалася глибоко амбівалентною. З одного боку, існував потяг до демократичних процедур, з іншого — звичка до патерналістського мислення та недовіри до інституцій. У соціально-психологічному сенсі це спричинило специфічний тип політичної свідомості, який можна окреслити як адаптивно-цинічний. Громадяни схильні сприймати політику не як сферу колективної дії, а як зовнішню силу, що впливає на життя, але не передбачає участі. Саме з цього виростає феномен *пасивної згуртованості* — суспільство здатне до спільного реагування на загрозу, але не до довготривалої кооперації навколо спільниї цінностей.

Політичне поле країни, що формується в умовах посттоталітарного переходу та перманентної кризи інституційної довіри, виявилося надто слабким, аби витворити сталі осі ідентифікації. Партії здебільшого залишалися інструментами персонального впливу, а не носіями доктринальних позицій, що позбавляло суспільство можливості розрізняти політичні програми за ідеологічними параметрами.

На відміну від західних демократій, де поляризація є продуктом надмірної структурованості — тобто зіткнення сильних ідейних таборів, — в Україні ми спостерігаємо інверсійний феномен — *поляризацію на тлі слабкості структури*. Це особливий тип політичної напруги, який не має стабільних носіїв, а тому постійно змінює форму. Лідерські партії виникають і зникають разом із харизмою своїх засновників. Електоральні симпатії рухаються не вздовж ідеологічних координат, а між полюсами емоційної довіри. У такій системі поняття «лівого» і «правого» фактично втратило сенс. Межі політичного поля визначаються не принципами, а персоналізованими очікуваннями. Замість інституційного суперництва маємо емоційну конкуренцію за легітимність, у якій політичні фігури змагаються за довіру не як представники ідей, а як символи колективних надій або страхів.

Соціально-психологічний вимір цієї ситуації проявляється у феномені, який можна назвати *моральним делегуванням*. Громадяни не сприймають політичну участь як спільну відповідальність, натомість проектують власні очікування на фігуру лідера, наділяючи його якостями морального представника. Це породжує крихку форму згуртованості, у якій єдність базується не на співучасті, а на пасивній ідентифікації. Відтак політична

поляризація постає не як конфлікт цінностей, а як зіткнення типів довіри — персоналізованої та інституційної. Перший тип переважає — люди довіряють тим, хто здається «своїм» у моральному сенсі, а не тим, хто представляє чітко окреслену політичну програму.

Наслідком такої деідеологізованої політичної культури є те, що суспільна поляризація не закріплюється в партійних структурах. Виборець не залишається лояльним до партії між виборами, тому поляризація не накопичує тривалої енергії. Кожен політичний цикл починається ніби з нуля, і саме це створює ілюзію низького рівня конфліктності. Проте під поверхнею залишається емоційний потенціал недовіри, який за певних умов легко активізується. Це пояснює парадокс українського політичного життя — при видимій апатії суспільство здатне до раптової, масштабної мобілізації. Такі спалахи не є свідченням стійкої згуртованості, радше реакцією на кризу легітимності, коли єдиним джерелом об'єднання стає афект протесту.

Період до Революції Гідності був позначений домінуванням *регіональної поляризації*, яка частково замінила собою ідеологічну. Поділ на «Схід» і «Захід» виконував роль культурного маркера, через який люди визначали, кому належати і кому довіряти. Проте цей поділ мав радше соціально-психологічний, ніж політичний характер. Він відображав різницю в досвіді модернізації, типах колективної пам'яті, мовних і релігійних практиках, але не означав системного протистояння цінностей. На рівні щоденного життя це проявлялося як *регіональна згуртованість* — сильне внутрішнє відчуття «своїх», яке компенсувало відсутність довіри до держави. Таким чином, поляризація і згуртованість у цей період не протистояли одна одній, а існували у взаємному балансі — чим слабше відчувалася інституційна єдність країни, тим сильніше активізувалися локальні емоційні зв'язки.

Революція Гідності стала переломним моментом, коли поляризація перестала бути географічною і набула морально-символічного змісту. Вперше політичний конфлікт постав як боротьба за цінності — гідність, справедливість, європейський вибір. Проте ця поява морального виміру не призвела до формування ідеологічної структури. Після завершення протестів політичне поле знову швидко персоналізувалося. Замість стабільних партійних ідентичностей виникли тимчасові емоційні коаліції — мобілізації навколо довіри до конкретних постатей або страху перед іншими. Це явище можна назвати *афективною політичною лояльністю*, яка має всі риси емоційної залежності. Згуртованість при цьому існує не як продукт інституційного посередництва, а як стан афективної напруги між спільним обуренням і спільною надією.

Цікаво, що в українському контексті поляризація ніколи не супроводжувалася глибоким розривом суспільної комунікації. Навіть у періоди найвищого політичного протистояння зберігалася здатність до емоційного співпереживання. Це пояснюється тим, що українська поляризація історично виникала не з ідеологічного поділу, а з досвіду уразливості. Відсутність стабільних інституцій, постійна економічна нестабільність і

зовнішня загроза формували відчуття колективної небезпеки, що періодично мобілізувало суспільство. Таким чином, на відміну від західних демократій, де поляризація підриває згуртованість, в Україні вона парадоксально слугувала механізмом її короткочасного відновлення.

Проте така згуртованість має амбівалентний характер. Вона швидко формується у кризових ситуаціях і так само швидко розпадається після їхнього завершення. Її можна описати як *емоційну реактивність суспільства*, де колективна єдність постає як відповідь на травму, а не як наслідок спільного бачення майбутнього. Політична поляризація тут не є джерелом стабільного поділу, а радше способом переживати напруження між безсиллям і прагненням до дії. Саме тому будь-яке посилення невизначеності — економічної, воєнної чи моральної — миттєво породжує хвилю колективної мобілізації, але водночас загострює вразливість соціальних зв'язків.

Українська модель поляризації, таким чином, вирізняється подвійною природою — вона не структурна, а ситуаційна; не раціональна, а афективна; не руйнує згуртованість, а постійно перетворює її на інструмент виживання. Саме ця особливість визначила психологічну готовність суспільства до консолідації в умовах війни — консолідації, яка ґрунтується не на системі переконань, а на спільному емоційному досвіді загрози.

Передвоєнний період показав, що українська політична система залишалася глибоко персоналізованою навіть після оновлення еліт. Нові партії повторили старі патерни. Замість ідеологічної платформи вони пропонували образ «чесності» чи «порядності», тобто моральні категорії, які замінили політичні. Це означає, що політична поляризація фактично відсутня, адже відсутні структурні межі, які могли б розділити суспільство за системою переконань. Але саме ця відсутність створила передумови для виникнення поляризації іншого типу — афективної, тобто такої, що існує не між партіями, а всередині суспільства.

Повномасштабна війна лише посилила цей процес. В умовах зовнішньої загрози політичне суперництво було фактично заморожене, оскільки публічна критика влади сприймалася як недоречна або небезпечна. Однак це не ліквідувало поляризаційний потенціал, а лише змістило його в іншу площину — від партійної до суспільної. Емоції, які раніше концентрувалися навколо політичних фігур, переорієнтувалися на ширші моральні категорії — «патріотизм», «відповідальність», «справедливість». Саме ці емоційні осі стали новими координатами поляризації, де межі «свого» і «чужого» визначаються не за партійною належністю, а за ступенем моральної участі у війні.

Унаслідок цього політична поляризація в Україні набула *дифузного характеру*, коли формально вона зникає з політичної арени, але фактично відтворюється на рівні громадянських емоцій. Це не поляризація позицій, а поляризація афектів — розходження у способах відчувати спільність. Згуртованість більше не забезпечується політичними інститутами; її функцію перебирають на себе моральні уявлення про «гідність», «жертву» та

«належність». У цій конфігурації політика стає емоційним простором, де суспільство шукає не представництва, а підтвердження морального сенсу.

Війна не лише змінила масштаб політичної взаємодії в Україні, а й трансформувала самі психологічні механізми поляризації. Формально політична арена звузилася — більшість партій втратили реальний вплив, а електоральна конкуренція зупинилася. Проте на рівні соціальної свідомості процес поляризації не припинився, він лише змінив свою природу. У воєнних умовах політика перестала бути сферою вибору між альтернативами і перетворилася на систему моральних орієнтирів. Це означає, що політична поляризація перемістилася з інституційного поля до афективного — тепер розмежування проходить не між партіями, а між уявленнями про те, що є «правильним», «чесним», «гідним» у ситуації війни.

На психологічному рівні ця трансформація має дві взаємопов'язані причини. Перша — різка концентрація емоційної енергії навколо теми виживання. У стані загрози люди шукають моральну визначеність, яка б замінила політичну. Тому постає новий тип соціальної солідарності — екзистенційна згуртованість, заснована на спільному афекті страху і відваги. Друга причина — дефіцит довіри до політичних інститутів, який не зник навіть після початкового сплеску патріотизму. Цей дефіцит компенсується пошуком «моральних репрезентантів», фігур, груп чи символів, що уособлюють справедливість. Такою фігурою стає військовий, волонтер, медик, навіть «звичайний громадянин», який продовжує працювати. Усі вони виконують функцію морального посередництва — дають суспільству відчуття, що спільність зберігається, навіть коли інституційні рамки ослаблені.

У цій конфігурації політична поляризація набуває подвійної функції. З одного боку, вона виконує стабілізуючу роль, консолідуючи суспільство навколо морального ядра — уявлення про колективну гідність. З іншого — вона створює нові лінії поділу, адже кожен афект визначає не лише «своїх», а й «інших».

Проведені нами в 2024 році напів структуровані інтерв'ю дозволяють припустити, що емоційна реактивність є головним чинником політичної поляризації українського суспільства. Вона проявляється не в межах партійних ліній, а в конфліктах моральної інтерпретації війни. Високий рівень напруження зафіксовано у висловлюваннях щодо п'яти тематичних зон: ставлення до громадян, які перебувають на окупованих територіях; до тих, хто ухиляється від мобілізації; до внутрішньо переміщених осіб; до людей, які виїхали за межі країни; а також до питань економічного бронювання та загальної мобілізації.

Розшифровані інтерв'ю також засвідчили, що досвід війни розділяє суспільство не за принципом підтримки чи опозиції, а за типом афективної залученості. Одні респонденти говорили про війну з інтонацією мобілізації — як про моральний обов'язок, що надає життю сенсу. Інші — з тоном втоми, розчарування, емоційного виснаження. Між цими полюсами не було проміжних позицій, що свідчить про механізм бінаризації афекту. У

психологічному плані це типовий процес для спільнот, які перебувають у стані тривалої загрози, коли колективна психіка зберігає стабільність, розділяючи складні емоції на протилежні категорії Емпіричне дослідження, отже, підтверджує головну тезу соціальної психології конфліктів — тривала загроза породжує стабільність не через довіру, а через моральне протиставлення. Українське суспільство сьогодні демонструє саме цю форму стійкості — афективну, реактивну, здатну утримувати спільність у стані постійної напруги. Політична поляризація є її психічним інструментом — тимчасовим, але необхідним способом адаптації колективної свідомості до досвіду війни. Інтерпретаційний феноменологічний аналіз дав змогу простежити, як емоційні структури переходять у когнітивні схеми. Коли респонденти описували власне ставлення до «тих, хто залишився», «тих, хто виїхав», «тих, хто не пішов на фронт», вони не посилалися на політичні аргументи — натомість використовували морально насичені категорії: «чесність», «страх», «відповідальність», «сором». Це свідчить про те, що поляризація в сучасній Україні є процесом *моральної афектизації* політичної сфери — політичне зникає, залишаючи після себе морально емоційне поле, у якому переживання виконує функцію аргументу (Сіверс, 2024).

У термінах соціальної психології та психодинамічного аналізу йдеться про формування колективної афективної матриці, де суспільство узгоджує не думки, а емоційні реакції. Як наголошують Haslam, Jetten і Reicher (2021), у кризових ситуаціях ідентичність переходить від когнітивної спільності до емоційної — «бути разом» означає «відчувати однаково». Саме це відбувається в українському суспільстві: поляризація не руйнує єдності, а забезпечує її через емоційний контраст. Кожна група відчуває стабільність настільки, наскільки існує інша, яка викликає відчуття моральної відмінності.

Такий механізм, проте, має парадоксальний наслідок. Поляризація, що тимчасово стабілізує колективну психіку, одночасно блокує процес емоційної інтеграції. Вона фіксує суспільство у стані морального афекту, унеможливлюючи перехід до рефлексивного рівня осмислення війни. Згідно з Gross і Barrett (2011), це типова динаміка афективних систем. Коли емоція виконує регулятивну функцію занадто довго, вона починає заміщувати когніцію, створюючи ефект емоційної інерції. Саме така інерція простежується у висловлюваннях респондентів — навіть там, де звучить прагнення «до миру», воно набуває агресивного тону, що свідчить про неінтегровану тривогу.

З психотерапевтичної точки зору, суспільство у стані афективного розщеплення функціонує як організм, що зберігає рівновагу через внутрішнє напруження. Поляризація у цьому сенсі — не симптом розпаду, а форма виживання. Вона дозволяє уникнути дезорганізації колективного «Я», але ціною втрати гнучкості. У післявоєнному контексті це може стати джерелом нової травматизації, бо спільнота, звикла підтримувати себе конфліктом, виявиться неготовою до співіснування без ворога.

Ці теми, хоча й не мають прямої політичної прив'язки, виявляються психічними маркерами лояльності. Через них суспільство проектує межі між «своїми» і «чужими», встановлюючи моральні координати спільності. Ці розмежування не є ідеологічними — вони морально-емоційні, але їхній вплив на згуртованість глибший, ніж у будь-яких партійних суперечках. Вони визначають, хто має право бути частиною «ми», а хто — ні. У цьому сенсі політична поляризація в Україні не зникла, а лише змінила форму, вона перетворилася на *моральну інфраструктуру війни*, що одночасно підтримує єдність і породжує напругу.

Досвід воєнного часу показує, що афективна поляризація може виконувати функцію психологічного самозахисту. Вона дає змогу каналізувати емоції — гнів, страх, провину — у соціально прийнятні форми: обурення, патріотизм, взаємну підтримку. Але цей процес має межі. Коли колективні емоції не отримують раціонального осмислення, вони перетворюються на латентну агресію, що поступово руйнує горизонт довіри. Так виникають мікророзколи всередині суспільства — між тими, хто вважає себе більш «залученими» у спільну справу, і тими, кого підозрюють у байдужості. У цьому сенсі політична поляризація у воєнний період не є суто руйнівною, але вона загострює проблему морального порівняння — постійного вимірювання, хто «справжній» громадянин, а хто «недостатньо свій».

Водночас слід визнати, що саме ця емоційна напруга підтримує соціальну динаміку. Вона стимулює участь, мобілізує ресурси, створює відчуття моральної взаємозалежності. Українська згуртованість у воєнний час — це не згуртованість спокою, а згуртованість дії, що живиться афектом. Її парадокс у тому, що вона тримається не на спільному баченні майбутнього, а на спільному проживанні теперішнього. Політична поляризація у цих умовах виконує роль емоційного компаса, який вказує не напрям розвитку, а межі допустимого. Саме ці межі — моральні, а не політичні — сьогодні визначають архітектоніку української спільності.

Таким чином, у сучасній Україні політична поляризація набуває особливого змісту, вона існує не як протистояння між ідеологічними таборами, а як постійна боротьба за право визначати моральні критерії спільного життя. Відсутність структурованої партійної системи не усуває поляризацію, а лише робить її безпосереднішою, ближчою до щоденного досвіду. Це робить українську згуртованість водночас гнучкою й вразливою — вона легко активізується у відповідь на загрозу, але так само легко дестабілізується, коли загроза втрачає чіткі обриси.

Український досвід політичної поляризації виявив глибшу закономірність, що виходить за межі політичних інституцій. Вона полягає у тому, що поляризація не просто супроводжує суспільні кризи — вона стає їхнім способом психологічного опрацювання. Там, де в стабільних демократіях політична конкуренція врівноважується процедурною довірою, в Україні її замінює емоційна взаємодія, у якій громадяни шукають

підтвердження власної моральної значущості. Ця особливість визначає архітектоніку соціальної згуртованості — її головною опорною лінією є не інституційна лояльність, а афективна співпричетність. Люди відчувають себе частиною спільноти до того часу, допоки зберігається спільне емоційне напруження, допоки «разом болить», «разом страшно», «разом важливо». Саме цей афект і є тим, що в умовах війни підмінює відсутність політичних структур довіри.

З одного боку, така згуртованість є надзвичайно живучою. Вона не потребує посередництва партій чи формальних організацій, спирається на горизонтальні зв'язки та безпосередні емоційні коди — співчуття, лють, співучасть. Завдяки цьому суспільство зберігає здатність до швидкої мобілізації, до колективної дії навіть у ситуації повного інституційного паралічу. З іншого боку, ця ж риса робить згуртованість крихко, оскільки коли емоційне поле змінює полярність, розпадаються й соціальні зв'язки. Афективна архітектоніка не створює стабільних структур — вона живе за законами хвиль, що піднімаються у відповідь на загрозу і згасають після неї. Відтак суспільна єдність в Україні існує не як стійкий стан, а як динамічна рівновага між солідарністю і розмежуванням.

Політична поляризація у цьому контексті виконує функцію внутрішнього стабілізатора. Вона не дозволяє емоційному полю розпастися на хаотичні вектори, бо надає йому структуру — визначає, хто «свій» і хто «чужий». Така структуризація має високу психологічну ефективність, вона повертає людям почуття орієнтації, відновлює контроль над невизначеністю. Проте вона також закріплює тенденцію до емоційного одномірності — щоб відчувати себе частиною спільного «ми», необхідно поділяти не переконання, а афект. Це створює своєрідну *афективну монокультуру*, у якій відхилення від домінантного емоційного коду сприймається як загроза спільності. Політична поляризація, таким чином, не руйнує згуртованість безпосередньо, але знижує її адаптивність, обмежуючи здатність суспільства витримувати внутрішню різноманітність.

Одним із ключових психологічних наслідків цього процесу є звуження горизонту довіри. Довіра втрачає універсальний характер і стає селективною — вона розподіляється лише в межах емоційно узгоджених груп. Якщо у довоєнний період недовіра спрямовувалася насамперед на державу, то під час війни вона переорієнтувалася на «інших громадян», тобто на тих, чиї дії або слова здаються недостатньо лояльними. Це явище можна описати як *фрагментацію моральної довіри*. Згуртованість при цьому зберігається, але втрачає горизонтальний вимір — вона більше не об'єднує незнайомих людей, а цементує невеликі спільноти моральної однодумності. У довготривалій перспективі це створює ризик того, що суспільство втратить здатність до загальнонаціональної інтеграції поза рамками війни, адже його емоційна економіка побудована на переживанні загрози.

Водночас саме у цій нестабільності виявляється джерело сили української соціальності. На відміну від західних демократій, де політична

поляризація призводить до блокування інституційної взаємодії, в Україні вона не паралізує колективну дію. Її енергія спрямовується в громадянські ініціативи, волонтерські мережі, взаємодопомогу. Тобто, попри високий рівень емоційного напруження, поляризація тут не деструктивна, а регулятивна. Вона постійно перебудовує кордони спільності, зберігаючи її життєздатність. Можна сказати, що українська згуртованість функціонує за принципом емоційної самоорганізації — коли інституційна структура слабка, суспільство відтворює себе через емоційні зв'язки, які одночасно утримують і напружують соціальну тканину. Однак у мирний час така архітектоніка може виявитися непридатною. Війна нормалізує високий рівень афекту, роблячи його психологічно необхідним для підтримання відчуття спільності. Коли ж загроза зменшиться, суспільство зіткнеться з феноменом емоційної порожнечі — зникне зовнішній подразник, який забезпечував єдність. Це створює ризик посттравматичного розпаду згуртованості — коли афективна енергія, вивільнена з оборонної функції, не знайде нового напрямку. Тоді політична поляризація може відновитися вже в деструктивній формі, адже невідрефлексовані емоційні механізми почнуть шукати нові об'єкти проєкції.

Отже, політична поляризація в Україні є феноменом подвійної дії. Вона підтримує згуртованість у кризові періоди, але водночас консервує емоційну залежність від кризи. Вона компенсує слабкість політичних інститутів, але не сприяє їхньому зміцненню. Її головна функція полягає у психологічній стабілізації суспільства, яке постійно перебуває в стані невизначеності. Проте для того, щоб ця стабілізація не перетворилася на стагнацію, необхідне усвідомлення самої структури афективної згуртованості — розуміння того, що єдність, заснована на емоції загрози, не може стати основою довготривалої політичної культури.

У цьому сенсі політична поляризація в Україні є не завершеним процесом, а станом переходу — від деідеологізованої емоційної спільності до потенційно нової, усвідомленої форми політичної суб'єктності. Вона відкриває питання не лише про те, як зберегти єдність, а й про те, як навчитися жити без постійного емоційного подразника. Від того, чи зможе суспільство перетворити свою афективну згуртованість на інституційну довіру, залежить не лише якість політичної культури, а й саме виживання демократії у післявоєнній Україні.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що політична поляризація в Україні не є класичним проявом ідеологічного поділу, а відображає складну психологічну реакцію суспільства на тривалу кризу політичного представництва та невизначеність майбутнього. Її джерело — не у конфлікті цінностей, а у пошуку стабільності в умовах постійного зламу. Вона виконує амбівалентну функцію — з одного боку, компенсує слабкість інституцій, мобілізуючи громадянську солідарність, з іншого — закріплює залежність згуртованості від емоційної напруги, перетворюючи її на механізм виживання, а не розвитку. Такий тип поляризації не руйнує соціальну тканину,

але змінює її структуру — згуртованість більше не є наслідком спільних переконань, а стає результатом спільного афекту.

Війна виявила глибинну психологічну функцію цієї афективної згуртованості — вона стала формою колективного опору невизначеності, способом збереження відчуття сенсу тоді, коли традиційні інституції втратили спроможність гарантувати передбачуваність. Проте саме в цьому криється і загроза. У тривалій перспективі поляризація, що ґрунтується на емоційній солідарності, може перерости у втому, цинізм і розчарування. Соціальна згуртованість, позбавлена політичного змісту, ризикує втратити свій інтегративний потенціал, перетворившись на фрагментовану мозаїку локальних ідентичностей. Цей процес уже проявляється у зростанні вибіркової довіри, у тенденції до моральної сегрегації, у посиленні меж між групами, які по-різному переживають війну.

Відтак головне питання, що постає перед українським суспільством, полягає не в тому, як уникнути поляризації, а в тому, як перетворити її енергію на джерело осмисленої єдності. Політична культура майбутнього має навчитися перетворювати афект у дискурс, емоційний імпульс — у політичну дію, спільний біль — у форму спільного проєкту. Це потребує не лише інституційного оновлення, а й глибинної психологічної роботи з колективною свідомістю — переходу від реактивної єдності до рефлексивної спільності. Саме тут відкривається логічний перехід до наступного рівня аналізу — феномену політичного відчуження. Якщо поляризація є формою афективної присутності у політиці, то відчуження — її зворотним боком, станом, коли громадяни втрачають відчуття причетності до політичного процесу, навіть якщо емоційно залишаються залученими до символічних подій. В українських умовах це відчуження не є байдужістю, воно є наслідком хронічного розриву між моральною енергією суспільства і неефективністю політичних структур.
Таким чином, подальший аналіз неминуче має зосередитися на тому, як політичне відчуження стає чинником соціальної вразливості, підриваючи здатність суспільства відновлювати довіру і проєктувати майбутнє. Цей перехід від емоційної згуртованості до психології дистанції позначає нову фазу суспільної динаміки — фазу, у якій боротьба за спільність змінюється боротьбою за суб’єктність. Саме це і визначає логіку наступного параграфа — «Політичне відчуження як чинник вразливості українського суспільства».

4.3. Політичне відчуження як чинник вразливості українського суспільства

Політичне відчуження — одна з найглибших і найменш усвідомлених форм соціальної вразливості сучасного суспільства. Воно позначає не лише втрату інтересу до політики, а насамперед руйнування психологічних зв’язків, що підтримують відчуття спільної долі та моральної взаємозалежності між громадянами й політичними інституціями. Йдеться не про «відсутність

активності» чи «низьку участь», а про глибинний розрив між переживанням і структурою, між колективною волею і владними механізмами, які її репрезентують. Політичне відчуження фіксує стан, у якому політична система продовжує функціонувати, але перестає бути психологічно «своєю». Саме тому воно є чинником соціальної вразливості адже зникає почуття моральної відповідальності за спільний простір, що робить суспільство відкритим до маніпуляцій, деморалізації та внутрішнього розпаду.

Історичні витоки цього феномена сягають доби становлення модерності, коли філософи й соціологи намагалися пояснити, чому суспільства, що досягають небувалого рівня раціональності, водночас, переживають глибоку кризу смислів. Для K. Marx (1844/1975) відчуження стало ключовою категорією розуміння того, як процес праці — центральний механізм самореалізації людини — перетворюється на джерело її підпорядкування. У «Економічно-філософських рукописах» він визначив чотири рівні відчуження: від продукту праці, від процесу праці, від власної «родової сутності» та від інших людей. Кожен із них у політичному вимірі означає втрату зв'язку між суб'єктом і колективним світом. Громадянин, що перестає впізнавати себе в політичних рішеннях і символах влади, переживає саме ту ж логіку, створений ним порядок починає діяти автономно, нав'язуючи свою раціональність замість спільної волі. K. Marx не використовував поняття «політичного відчуження» безпосередньо, але його аналіз природи праці фактично окреслив механізм, за допомогою якого інститути, покликані виражати людську свободу, відтворюють залежність і байдужість.

M. Weber (1978) переніс цю діалектику у площину організації влади. У його концепції раціоналізації світ втрачає «зачарування», а політика стає професією управління процедурами. Бюрократія, яка мала гарантувати справедливість, перетворюється на безособову систему контролю, у якій рішення визначаються не переконанням, а компетенцією. Weber уперше показав, що у функціонально диференційованому суспільстві емоційна ідентифікація з політичним порядком неминуче слабшає. Люди довіряють правилам, але не відчувають причетності до їхнього сенсу. Цей розрив створює передумови для формування того, що в сучасній політичній психології визначають як «когнітивну дистанцію» — громадяни визнають легітимність влади, але не відчувають внутрішнього зв'язку з нею. Такий тип лояльності забезпечує стабільність, але знижує здатність системи до колективної мобілізації у кризових ситуаціях.

E. Durkheim (1897/1951) розкрив інший аспект цієї проблеми, увівши поняття аномії. Його аналіз показав, що суспільство може зберігати структурну єдність, водночас втрачаючи моральну. Аномія — це не хаос, а моральна дезорієнтація, коли індивіди не знаходять у суспільстві сенсу своїх дій. У політичному вимірі це означає руйнування символічних орієнтирів, які забезпечують відчуття приналежності. Люди беруть участь у виборах, дотримуються законів, але не бачать у цьому вираження спільного проєкту. Durkheim показав, що така форма відчуження передує соціальним кризам,

адже ще до вибуху конфліктів відбувається внутрішнє «охолодження» суспільної енергії. Саме в цій перспективі політичне відчуження можна розглядати як латентний процес морального виснаження, що робить колективні структури крихкими навіть за відсутності відкритих конфліктів.

Якщо класики розглядали відчуження переважно як соціальну або моральну проблему, то в середині XX століття воно набуло чітко психологічного виміру. E. Fromm (1955) тлумачить відчуження як реакцію на тривогу свободи. Людина, стикаючись із множинністю виборів і відповідальністю за них, прагне звільнитися від тягаря рішень. У політичній площині це проявляється у готовності поступитися автономією заради стабільності. Відчуження стає формою самозахисту від надміру свободи, способом уникнути фрустрації, пов'язаної з неможливістю впливу на великі системи. Fromm наголошував, що така адаптація має високу психологічну ціну — втрачається здатність до емоційного залучення, а отже й до згуртованості. Громадянин, який шукає захисту у владі, втрачає інтерес до колективного діалогу і політична культура поступово деградує у формальну.

H. Marcuse (1964) радикалізував цю думку, описуючи феномен «одновимірної людини». На його переконання, сучасні суспільства інтегрують індивідів не через ідеї, а через задоволення. Соціальний контроль більше не потребує примусу — він діє через споживання, комфорт і звичку. Відчуження перетворюється на самозаспокоєння — людина почувається частиною системи настільки, наскільки система забезпечує її потреби. Політична сфера при цьому втрачає автономію — вона редукується до технічного управління ресурсами. Marcuse вбачав у цьому приховану кризу згуртованості, коли колективна солідарність замінюється «м'якою конформністю», що створює ілюзію спільності без реального змісту. Цей процес згодом стане одним із центральних предметів політичної психології другої половини XX століття.

Класичні концепції відчуження — від марксистського бачення розриву між людиною та продуктами її діяльності до веберівських форм раціоналізованої деперсоналізації, дюркгаймівського переживання аномії та фроммівського уявлення про втрату автентичності в індустріалізованому світі окреслили фундаментальну інтенцію — відчуження виникає там, де індивід перестає відчувати зв'язок із структурою, що мала б забезпечувати сенс, належність і контроль. У Маркса цей розрив має соціально-економічну природу, у Дюркгайма — нормативну, у Фромма — екзистенційну, у Маркузе — цивілізаційно-технологічну. Спільною лишається одна лінія — відчуження є не індивідуальною «неуважністю» до світу, а системним дисбалансом між суб'єктом і умовами його соціального існування. Саме ця логіка і стала вихідною точкою для політичної психології, яка, починаючи з середини XX століття, почала шукати індикатори політичного виміру того самого розриву.

У ранніх емпіричних дослідженнях політичної поведінки 1950–1970-х років (Campbell *et al*., 1960; Almond & Verba, 1963; Easton, 1965) відчуження трактували як результат дефіциту довіри, зниження інтересу до політики,

слабкої внутрішньої та зовнішньої ефективності. Поведінкова традиція інтерпретувала політичну сферу через змінні участі, інтересу та довіри, тим самим редукуючи складне питання відчуження до індивідуальних атитюдів. У цьому дискурсі відчужена людина — це пасивний, невмотивований учасник політики, той, хто не має достатніх ресурсів або бажання впливати на політичний процес. Умовно кажучи, саме тут відчуження почали вимірювати як «мінус політичної поведінки» — мінус-довіра, мінус-участь, мінус-ефективність.

Однак подальший розвиток політичної психології засвідчив, що таке трактування надто вузьке. Уже в 1980–1990-х роках з'являються дослідження, які помічають, що апатія не пояснює емоційної інтенсивності громадських настроїв, потенціалу протестної мобілізації чи стійкості недовіри у стабільних демократіях. Саме в цей період автори, які працювали у традиції вивчення політичної ефективності (Craig & Niemi, 1983; Magleby, 1987), починають відходити від уявлення, що відчуження — це просто слабка зацікавленість. Поступово стає очевидно, що відчуження не зникає зі зростанням політичної обізнаності або залученості. Навпаки, воно може співіснувати з високою емоційною залученістю, але спрямованою проти політичної системи.

Перелом стається на межі 2000–2010-х років, коли дослідники довіри і демократичного громадянства (Norris, 2011; Dalton, 2004; Hooghe & Marien, 2013) починають передбачати те, що стане центральною темою 2020-х: відчуження може бути активною, а не пасивною реакцією. Реакцією громадянина, який не просто «байдужий», а відчуває системну невзаємність між собою і політичним порядком. Це саме той момент, де політична психологія повертається до класичних інтуїцій Маркса чи Фромма, але у новому контексті — розрив між індивідом і системою існує не тому, що громадянин не цікавиться політикою, а тому, що політична система не виконує функцій, які роблять її психологічно значущою.

Після 2016 року цей поворот стає очевидним. Новітні дослідження (Druckman et al., 2021; Hutchison & Bleidorn, 2014) демонструють, що політичне відчуження вже не пояснюється логікою дефіцитів. Це не апатія, а емоційно насичений стан. Це поєднання втоми, моральної фрустрації, відчуття невидимості, когнітивної недовіри та втрати політичного «Ми». У цій новій оптиці відчуження повертає свою первісну соціально-психологічну глибину, воно стає не про «мене, який не бере участі», а про «систему, яка мене не бачить», не чує, не репрезентує і не пропонує надійних рамок для колективної дії. Саме тому відчуження сьогодні розглядається як чинник суспільної вразливості — у тому ж сенсі, в якому Маркс чи Дюркгайм аналізували вразливість соціального порядку, але на рівні політичних інституцій і психологічних механізмів обробки політичної реальності.

Таким чином, сучасна політична психологія повертає феномен політичного відчуження у площину, ближчу до первинних інтуїцій класичної соціальної теорії — відчуження є не формою відсторонення від політики, а наслідком порушених зв'язків між людиною та політичним порядком. У цьому

відчуженні поєднуються когнітивні переживання нерівності впливу, емоційні реакції на постійну напругу і відсутність відповіді, а також зниження відчуття належності до політичної спільноти. Саме у такому сенсі політичне відчуження стає важливим чинником суспільної вразливості. Воно не лише знижує довіру до інститутів, але й підриває психологічні механізми, через які громадяни підтримують цілісність політичного порядку.

У сучасній політичній психології політичне відчуження описується як комплексний психосоціальний стан, що формується в умовах порушеної взаємності між людиною та політичними інститутами. На відміну від ранніх поведінкових підходів, де його зводили до браку інтересу або низького рівня участі, сучасні дослідження показують, що відчуження виникає тоді, коли політична система перестає надавати суб'єктові відчуття впливу, передбачуваності та належності. Людина може зберігати увагу до політики, бути добре інформованою і навіть намагатися впливати на процеси, але водночас переживати відсутність відповіді з боку інститутів, що створює враження однобічності взаємодії. Саме ця однобічність, описана у працях Norris (2011) та Dalton (2004), поступово формує внутрішній стан, у якому зусилля громадянина не знаходять реального або символічного підтвердження з боку політичної системи.

У цьому контексті ключовим стає зрушення у когнітивних очікуваннях. Політична поведінка формується на припущенні, що участь у процесах — від голосування до локальної активності — має хоча б мінімальний вплив на рішення. Коли очікування впливу розходяться з досвідом, формується сприйняття непроникності інституцій. Людина перестає вірити, що дії та позиції, висловлені нею, здатні бути врахованими і тому політична сфера поступово втрачає ознаки простору, де індивід може реалізувати власну суб'єктність. У політичній психології це розглядається як перехід від довіри до відстороненості, що зумовлений не байдужістю, а розчаруванням у можливості впливу.

Паралельно з когнітивним розчаруванням формується емоційний вимір політичного відчуження. У працях Druckman, Klar і Krupnikov (2021) наголошується, що сучасна політична сфера є джерелом безперервної напруги, інтенсивних конфліктів та інформаційного перевантаження. У таких умовах людина часто переживає політику як надмірно присутню в її повсякденності, але таку, що не приносить відчуття зміни чи реагування на її запити. Це породжує специфічну форму виснаження. Емоційна реакція на політику стає негативною не тому, що людині не цікаво, а тому, що участь у політичному житті не приносить відчуття компетентності та результативності. Виснаження поступово переходить у відстороненість, але ця відстороненість не є байдужістю — вона є способом психологічного самозахисту від середовища, яке не пропонує позитивного зворотного зв'язку.

Наступним рівнем стає порушення ідентифікаційного зв'язку зі спільнотою. Ідеться не про втрату етнічної, культурної чи соціальної належності, а про звуження символічного простору політичної спільноти, де

громадянин більше не відчуває себе частиною групи, до якої політичні інституції звертаються у своїй комунікації та рішеннях. Політичні події та рішення починають сприйматися як такі, що відбуваються «деінде» і «для когось іншого». Цей розрив не завжди має радикальний або опозиційний характер, він часто є латентним, але стійким — політика перетворюється на простір, у якому людина не бачить себе адресатом. До цього додається поступова втрата відчуття передбачуваності інституцій. У працях Easton (1965) політична підтримка тлумачилася як залежна від стабільності очікувань щодо дій влади. У сучасному контексті такі очікування піддаються ерозії (довіра до певних прогнозів чи обіцянок зменшується**,** соціальні або психологічні очікування перестають виконувати свою регулятивну функцію**,** зникає стійкість колективних уявлень про майбутнє**,** люди перестають орієнтуватися на попередні норми, припущення або стандарти тому, що вони більше не працюють), що пов’язано як із фрагментацією інформаційного середовища, так і з непослідовними рішеннями державних органів.

Відсутність передбачуваності породжує почуття невпевненості, яке поширюється не лише на політичну сферу, але й на загальне уяввлення про можливість впливати на власне життя. У внутрішньому досвіді це проявляється як відчуття нестабільності, де політичні рішення сприймаються як непідконтрольні й такі, що не підлягають громадському впливу. Саме ця невизначеність створює підґрунтя для політичного відчуження як стану, що руйнує довготривалі форми підтримки інституцій.

Зрештою формується сукупний ефект, у якому когнітивні, емоційні та ідентифікаційні порушення взаємно підсилюють одне одного. Втрата взаємності у стосунках із владою посилює емоційне виснаження. Емоційне виснаження пришвидшує втрату належності. Втрата належності підсилює відчуття непередбачуваності та відчуття, що політика не має стосунку до власного життя. Така конфігурація створює передумови для зниження колективної здатності суспільства реагувати на кризи, послаблює механізми політичної мобілізації та сприяє зростанню недовіри як до індивідів, так і до інституцій. Відчуження стає не просто індивідуальним станом, а структурним чинником, що впливає на стійкість усього політичного поля.

У сучасних суспільствах політичне відчуження постає як складний процес, у якому численні індивідуальні переживання поступово формують нову якість колективного стану. Те, що в ранніх теоріях описувалося як автономна риса окремої особи, у сучасних політико-психологічних дослідженнях набуває значення динамічного феномену, в якому поєднуються зсуви у сприйнятті власного політичного впливу, емоційна реакція на перевантаженість політичної сфери та зміна уявлень про власне місце в політичній спільноті. Відчуження розгортається не у вигляді одномоментної втрати інтересу, а як поступове руйнування зв’язку між людиною і політичними інститутами. Щораз частіше дії громадян не знаходять підтвердження у відповідях інституцій, рішення влади видаються

непослідовними або неврахованими, а політичне середовище — надмірно насиченим, але водночас малодоступним для реального впливу.

У цій внутрішній динаміці важливо не те, які саме події її провокують, а те, як вони переживаються. Людина, яка систематично не отримує знаків зворотного зв'язку, починає сприймати політичну сферу не як простір, у якому її дії можуть мати значення, а як складну зовнішню систему, в якій її присутність не фіксується. У дослідженнях Dalton (2004) і Norris (2011) цей зсув описується як зміна базових очікувань. Участь уже не пов'язується з впливом, а залученість не викликає відчуття контролю. Людина не відмовляється від політики, вона втрачає відчуття, що політичний процес передбачає для неї якусь форму взаємності. Відсутність взаємності поступово накопичується і вже не усвідомлюється як окреме розчарування, а переходить у стан тривалої внутрішньої відстані до політичної сфери.

На цьому тлі емоційна природа відчуження починає відігравати ключову роль. Політика стає надмірно присутньою. Через новинні потоки, конфлікти, постійну конкуренцію інтерпретацій, які формують відчуття перевантаженості й виснаження. У працях Druckman, Klar і Krupnikov (2021) підкреслюється, що сучасні громадяни не уникають політичної інформації, але переживають її як таку, що не дає відчуття стабільності й послідовності. У цьому стані емоційна реакція поступово відокремлюється від структурних характеристик політики. Людина відчуває важкість і напругу не через зміст рішень, а через сам факт безперервної взаємодії з політичною реальністю, яка не повертає відчуття впливу чи причетності. Виснаження не зменшує обізнаності, але робить політичну сферу джерелом напруги, а не взаємної дії.

Цей емоційний фон посилюється внутрішнім зсувом у переживанні політичної спільноти. Людина перестає бачити у ній простір, у якому її голос має місце або значення. Сучасне відчуження нерідко виникає саме як втрата відчуття «Ми», яке раніше інтегрувало громадян у політичний порядок. Суб'єкт залишається членом соціальної чи культурної спільноти, але політична спільнота перестає бути тим середовищем, із яким він себе пов'язує. Відсутність символічної представленості у політичному житті породжує тихе, але стійке дистанціювання (Hooghe, & Marien, 2013). Політика існує поруч, але не для мене, не зі мною, не щодо мене. У цій комбінації переживань формується стан, який починає впливати не лише на окрему особу, а й на суспільну тканину в цілому. Накопичення відсутності взаємності робить політичну систему сприймають як таку, що не виконує інтегративних функцій. Емоційне виснаження знижує здатність до участі, навіть якщо інтерес не зникає, відсутність належності підриває довготривалі механізми підтримки інституцій. Такі зміни не обмежуються ставленням до влади, вони трансформують форму політичного досвіду, у якому суспільство перестає функціонувати як єдина політична спільнота тому, що зникає внутрішній зв'язок між громадянами і структурою, що визначає загальні правила гри.

У результаті політичне відчуження постає не як сума окремих емоцій чи когнітивних оцінок, а як тривала втрата відчуття присутності у політичному

порядку. Це не відмова від політичного життя і не байдужість до нього — це внутрішнє переконання, що політична система рухається поза межами можливості впливу, а участь уже не повертає ні символічної, ні практичної взаємності. Саме в такому розумінні політичне відчуження стає чинником суспільної вразливості. Воно не руйнує політичний порядок одномоментно, але підточує його довгострокову опору — зв'язок між громадянами та інституціями, без якого політична система втрачає здатність до стійкого функціонування.

У тих політичних контекстах, які звикли описувати як найбільш інституційно стабільні, політичне відчуження набуває форми, що не лише не вписується у класичні уявлення про «кризу участі», але й прямо суперечить ним. Усталені демократії, які протягом десятиліть зберігали передбачуваність процедур і відтворювали високі стандарти інституційної відповідальності, поступово виявили, що цього більше недостатньо для підтримання внутрішнього відчуття політичної належності. Динаміка цього процесу не пов'язана з деградацією інститутів. Адже вибори залишаються конкурентними, суди — незалежними, парламентські процедури — прозорими. Однак у сприйнятті громадян поступово змінюється те, що традиційно тримало демократію в психологічній рівновазі — відчуття, що політичний порядок не лише функціонує, але й бачить кожного учасника. У цьому зсуві є те, що Dalton (2004) називав наслідком «зростання громадянських очікувань», коли люди, будучи політично освіченими та інформованими, дедалі гостріше відчувають розбіжність між обіцяною демократією участі й реально доступними каналами впливу.

У сучасних демократіях політична залученість перестає означати відчуття впливу, так само як формальна відкритість інституцій перестає гарантувати досвід взаємності. Громадянин може знати більше про політику, ніж будь-коли раніше, але ця поінформованість не підкріплюється відчуттям, що політична система реагує на його позицію. Саме тому Norris (2011) описує сучасну проблему розвинених демократій не як падіння реальної демократичної якості, а як збільшення «дефіциту очікувань». Не інституції стали гіршими, а внутрішній горизонт того, що громадяни вважають нормальною мірою репрезентативності, вийшов далеко за межі того, що можуть забезпечити навіть найстійкіші політичні системи. У цьому сенсі відчуження в усталених демократіях не є індикатором байдужості чи втрати інтересу, воно є наслідком більш складного психологічного процесу — переорієнтації політичного досвіду з площини «участі» у площину «справедливого визнання», яке дедалі важче забезпечити.

Особливо відчутно це проявляється у способі, у який трансформується сама структура політичного сприйняття. У минулі десятиліття інституції виконували функцію стабілізації політичної реальності. Вони забезпечували довгий горизонт очікувань і дозволяли громадянам формувати стійку довіру, що політичні рішення не є випадковими. Сьогодні цей горизонт розмивається. Інформаційні потоки пришвидшують політичні цикли, перетворюючи

інституційну послідовність на щось менш помітне, ніж щоденні конфлікти та медійні коливання. У цьому сенсі, як показували Hetherington (2005) та Hibbing і Theiss-Morse (2002), формальна стабільність інститутів більше не гарантує психологічного відчуття стабільності — вона губиться у фрагментованому політичному досвіді. Тому громадянин не стільки сумнівається в інституціях, скільки перестає переживати їх як центр політичної спільності.

Цікаво, що саме ті демократії, де рівень політичної грамотності є найвищим, виявляються найбільш чутливими до цього розриву. Механізм тут не парадоксальний, а цілком психологічно закономірний — чим краще людина знає, як «має працювати» демократія, тим гостріше вона сприймає будь-які прояви невідповідності між нормою та практикою. Високі стандарти громадянської вимогливості, описані у роботах Norris (2011), Inglehart і Welzel (2005), не лише стимулюють політичну участь, а й поглиблюють відчуття розчарування, коли участь не дає досвіду впливу. Тому у сталих демократіях виростає специфічна конфігурація політичного відчуження — не відхід від політики, не деполітизація, а розрив між інтенсивністю уваги та слабкістю зворотного зв'язку.

Цей розрив посилюється інформаційною структурою сучасної політики. Постійна насиченість політичними сигналами створює ситуацію, у якій громадянин переживає політику як надмірно присутню, але водночас віддалену. Mutz (2015) показує, що інформаційні режими, які підвищують поінформованість, не зміцнюють політичної належності. Навпаки — вони загострюють відчуття, що політична система є простором, де домінують сили й інтереси, до яких індивід не має доступу. Саме тому говорять про «осмислену дистанцію». Люди не відвертаються від політики, вони перестають шукати в ній власне місце. У цьому стані політична участь зберігається, але її внутрішній сенс змінюється — вона перестає бути формою співприсутності і стає радше механічною дією без переживання належності.

Тут відкривається ключовий висновок — *у сталих демократіях політичне відчуження не підриває інституційну структуру, але підточує її психологічну основу*. Люди дотримуються законів, голосують, сплачують податки, але дедалі рідше сприймають політичну систему як таку, що включає їх у спільну символічну рамку. Але легітимність тримається не лише на процедурах, а й на внутрішньому переконанні громадян, що інституції діють із позиції взаємності. Відсутність цього відчуття робить навіть найстійкішу демократію вразливою, бо руйнує не правила, а те, що робить правила життєздатними — психологічне переживання політичної спільності.

У розвинених демократіях взаємодія політичного відчуження та поляризації формується не як випадкове нашарування окремих психологічних реакцій, а як складна динаміка, у якій трансформація індивідуального досвіду стає основою для зміни політичних структур. Коли громадянин більше не відчуває, що політична система передає йому символічний сигнал взаємності, його політичні орієнтації поступово переносяться з інституційного рівня — який здається надто віддаленим, холодним і непроникним — на рівень взаємин

між групами. Дослідження Iyengar і Westwood (2015), а також Gidron, Adams і Horne (2020) показують, що у таких умовах поляризація міцнішає не там, де є глибокі ідеологічні суперечності, а там, де інституції перестають виконувати роль посередника між громадянами. Там, де політичний процес більше не пропонує досвіду включеності, група стає єдиним доступним джерелом відчуття належності.

Це означає, що відчуження здійснює прихований, але фундаментальний вплив — воно робить політичні ідентичності більш уразливими до перетворення на групові маркери, де розходження у позиціях переживаються не як конкуренція альтернатив, а як радикально значущі межі між «своїми» і «чужими». У працях Mason (2018) описано, як у таких випадках сама присутність опонента стає джерелом тривоги тому, що політичний простір перестає сприйматися як спільний. Якщо раніше саме інституції забезпечували психологічне відчуття того, що суперечності можуть бути врегульовані завдяки процедурі, то тепер емоційна вага конфлікту переноситься на групову відданість. Це не посилення ідей, а посилення кордонів.

Тут важливо підкреслити, що такі зміни не є наслідком деградації політичної культури. Навпаки, у сталих демократіях вони виникають у середовищі високої поінформованості, розвиненої освіти та складної інформаційної інфраструктури. Людина, яка добре розуміє політичні процеси, не стає менш критичною, вона стає більш вимогливою до того, як працює взаємність між громадянином та владою. Dalton (2004) переконливо показував, що підвищена компетентність робить громадян чутливішими до порушень у механізмах відповідальності. Якщо інституції не демонструють чітких сигналів уваги та врахування, то саме уповільнення, непрозорість процедур і дистанційованість стають причиною відчуття невключеності. Це емоційна реакція на несинхронність між очікуваннями і тим, що людина бачить у політичному житті.

Поляризація у цій конфігурації — не самостійний процес, а своєрідна контр-залежність. Там, де інституції втрачають здатність створювати простір спільності, групи беруть на себе цю функцію, але роблять це у спосіб, що поглиблює розриви. Групова належність стає замінником політичної участі, а групова емоційність — замінником політичної впевненості. У дослідженнях McCoy, Rahman і Somer (2018) це описано як феномен, у якому суспільство зберігає формальну демократичну структуру, але дедалі більше втрачає внутрішній досвід цілісності. Відчуження стає тлом, на якому будь-яка взаємодія між громадянином і державою прочитується через призму групової недовіри, навіть якщо реальна політика не пов’язана з груповими конфліктами.

У такому середовищі політична система поступово втрачає одну з ключових характеристик демократії — *здатність бути реактивною щодо потреб громадян*. Інституційна реактивність — це не швидкість ухвалення рішень і не технічна ефективність, а здатність політичної системи повертати

громадянам відчуття, що їхні дії та позиції потрапляють у спільний простір, де вони щось важать. Levi, Sacks і Tyler (2009) наголошували, що легітимність виникає там, де людина бачить у діях інституцій хоча б мінімальну відповідність тому, що вважає справедливим. В умовах відчуження саме ця відповідність зникає найпершою. Людина може визнавати формальну законність дій інститутів, але більше не переживає їх як пов'язані з її особистою чи груповою присутністю.

Звідси й починається руйнування інституційної реактивності. Коли політичний простір сприймається крізь досвід постійної дистанції, будь-який крок влади втрачає характер відповіді. Він сприймається як зовнішній рух, що не має внутрішнього зв'язку з тим, що думають громадяни. Відчуження не створює радикальної відмови від інститутів — воно створює байдужу порожнечу між громадянином і владою, у якій інституційне рішення вже принципово не може бути прочитаним як жест взаємності. У цій порожнечі навіть добрі рішення виглядають технічними, а складні — підозрілими.

Саме тому поляризація так швидко заповнює простір, що виникає через відчуження. Там, де інституція вже не може бути прочитана як «наша», група автоматично займає її місце. Це означає, що інституційна реактивність руйнується не лише через втрату довіри, а через втрату елементарної можливості бути почутою. Поляризація лише закріплює цей розрив. Коли громадянин сприймає інституції як чужі, а свою групу як єдине середовище взаємності, жоден інституційний жест не може відновити зв'язок, бо він прочитується як спрямований на іншу групу. У цій логіці політичне відчуження і поляризація утворюють самопосилювальну структуру. Відчуження зменшує здатність системи реагувати на громадян, а поляризація робить будь-яку реакцію неприйнятною для інших. Зрештою інституції опиняються у стані дисфункції не тому, що перестають працювати юридично чи процедурно, а тому, що перестають існувати як символічна основа спільного життя.

Усталені демократії, які довго розглядалися як соціальні утворення з найбільш розвиненими механізмами політичної взаємності, сьогодні демонструють конфігурацію, що виглядає внутрішньо суперечливою. Формальна стійкість інституцій поєднується з поступовим розмиванням того психологічного ґрунту, на якому ця стійкість тримається. Політичне відчуження, що колись вважалося симптомом дефектної або нерозвиненої демократії, тепер стає характерною рисою політичного досвіду в суспільствах із найдовшими демократичними традиціями. Дослідження Dalton (2004), Norris (2011) та Inglehart (2018) переконливо показують, що головним джерелом цієї трансформації є зміна того, як громадяни переживають свою включеність у політичний порядок, а не зміна формальних характеристик інститутів.

На цьому тлі поляризація постає не як самостійний процес, а як особливий спосіб переживання політичної та соціальної нестачі взаємності. Її не можна зрозуміти як прямий наслідок ідеологічних розбіжностей. Сталим

демократіям властиві давні лінії суперечок, але тривалий час саме інституції стримували їхню емоційну інтенсивність, створюючи спільний простір, у межах якого конфлікт був можливий без руйнування політичної спільноти. У працях Mason (2018) і Gidron, Adams і Horne (2020) показано, що поляризація набирає сили не там, де зростають розбіжності, а там, де політична система перестає давати досвід спільного «Ми».

Істотний зсув відбувається в тому, що відчуження порушує не політичні орієнтації, а саме *ідентифікаційну основу політичної спільності*. Громадянин у стабільній демократії звик жити у світі, де інституції не просто ухвалюють рішення, а водночас відтворюють відчуття символічної включеності. Коли ця включеність зникає, політичні уподобання перестають функціонувати в межах ширшої уявної спільноти і починають шукати опору в менших групах — партійних, світоглядних, культурних. Саме ці групи починають виконувати функцію, яку інституції виконували раніше — функцію забезпечення взаємності. Але їхня взаємність завжди є вибірковою. Тому поляризація у сталих демократіях не тільки посилюється, але й набуває іншої структури. Вона не є суперництвом політичних альтернатив, а стає суперництвом за символічний центр політичної спільноти.

Розрив між громадянином і інституціями, який формує політичне відчуження, має глибший психологічний вимір, ніж здається на перший погляд. Він пов’язаний не лише з оцінками ефективності чи довіри, а з тим, що інституції перестають бути «дзеркалом», у якому громадянин бачить підтвердження власної присутності у політиці. У цьому сенсі розвинені демократії стикаються з тим, що Habermas свого часу називав «втратою суспільного сенсу репрезентації», хоча сучасні емпіричні дослідження (Hetherington 2005; Hibbing & Theiss-Morse 2002) наповнюють цей процес конкретним психологічним змістом — інституції більше не сприймаються як простір співприсутності.

Поляризація лише активізує цю зміну. Коли політика перестає бути місцем зустрічі, вона перетворюється на конкуренцію за те, хто «має право» вважати себе центром політичного «Ми». Це конкуренція не за інтереси, а за саму структуру належності. Саме тому конфлікти у сталих демократіях стають не просто гострішими, а більш драматичними. Політичний опонент більше не сприймається як інший варіант вирішення проблеми, а як той, хто порушує порядок символічного представництва. Тут вступає в силу психологічна логіка загрози. Інша група починає сприйматися як така, що позбавляє мене місця у політичній спільноті, а не просто як носій іншої точки зору.

У цій взаємодії приховано ще один рівень — *поляризація стає способом компенсації відчуження*. Людина, яка не знаходить у політичних інституціях підтвердження власної включеності, шукає його у груповій лояльності. Це підтверджують дослідження Rosenblum і Muirhead (2019) — партійна або групова ідентичність починає виконувати функції, які раніше виконувала саме демократія — надавати відчуття, що є «Ми», до якого я належу і яке мене визнає. Але групове «Ми» завжди будується на різкій межі. Звідси —

зростання емоційної інтенсивності політичних розбіжностей. І саме на цьому тлі руйнується інституційна реактивність.

Ситуація, коли громадянин перестає переживати інституцію як простір, який йому відповідає, створює глибоке порушення самої логіки демократичної взаємності. Інституція може ухвалювати рішення, може діяти професійно, може залишатися формально нейтральною, але якщо вона більше не сприймається як така, що «чує» і «помічає», вона втрачає здатність виконувати інтегративну функцію. Levi, Sacks і Tyler (2009) показували, що легітимність не утворюється на рівні процедур, вона утворюється на рівні переживання справедливості взаємодії. Відчуження руйнує саме це переживання.

Поляризація лише прискорює руйнування. Там, де інституція стає символічно «нічиєю», групи починають переписувати її значення під власну ідентичність: «ця інституція — не для нас», «вона — для них», «вона — проти нас». І саме тут відбувається те, що сучасні дослідники описують як втрату здатності інституцій бути політичними «медіаторами». Вони більше не з'єднують, а стають об'єктами суперництва груп. Це не структурний колапс — це *психологічне розпадання інституційної ролі*, яке і є головною загрозою сталим демократіям.

У політичних системах, які тривалий час функціонують у межах стабільних демократичних правил, інституції виконують не лише юридичні чи адміністративні функції, а й глибшу психологічну роль: вони утворюють контури спільності, у яких громадянин переживає власну присутність у політичному порядку. Ця здатність — умовно названа інституційною реактивністю — полягає у тому, що інституція може не лише ухвалювати рішення, а й створювати для громадянина досвід того, що його позиція існує в політичному просторі й має значення. Вона не є технічним параметром, вона є психологічною основою легітимності. Адже, як показували Levi, Sacks і Tyler (2009), довіра громадян до інститутів залежить не стільки від конкретних результатів, скільки від переконання, що інституції керуються принципом виправданості та враховують людину як морального суб'єкта, а не як статистичну одиницю.

Інституційна реактивність формується тоді, коли політичний порядок здатен передавати громадянам сигнали взаємності. Не обіцянки негайних змін, а підтвердження того, що людина «вписана» у структуру спільного життя. У цьому полягає сила демократичної системи — її здатність не просто організовувати політичну конкуренцію, а й підтримувати латентний, але відчутний зв'язок між індивідом та спільнотою. Дослідження Norris (2011) показують, що саме цей зв'язок створює внутрішню впевненість, яка дозволяє демократіям витримувати кризи: навіть коли рішення влади критикуються, людина все одно переживає інституцію як простір, у якому вона присутня.

Проте політичне відчуження руйнує цю здатність на рівні, що не завжди фіксується формальними показниками. Інституції можуть залишатися процедурно відповідальними, але перестають бути психологічно доступними. Громадянин більше не сприймає їх як символічну структуру, що віддзеркалює

його голос; вони постають як зовнішній механізм, який функціонує окремо від нього. У дослідженнях Hibbing і Theiss-Morse (2002) показано, що навіть тоді, коли громадяни згодні з конкретними рішеннями влади, вони можуть відчувати, що спосіб їх ухвалення не враховує їхніх очікувань щодо справедливості. Саме ця розбіжність — між оцінкою результату та оцінкою ставлення — виявляється критичною тому — інституція втрачає реактивність не тому, що вчиняє неправильно, а тому, що перестає повертати громадянину досвід впізнаваної взаємності.

У цьому сенсі політичне відчуження не є збоєм у поведінці громадян, а зміною самої структури взаємодії між громадянином та системою. Інституція, яка раніше «відповідала», тепер залишається мовчазною. Її рішення можуть бути раціональними, але позбавлені того символічного жесту, який раніше здійснював зв'язок. І саме тут проявляється глибинна логіка руйнування. Відчуження не відштовхує людину від політики — воно позбавляє інституцію можливості бути почутою. Так виникає своєрідний психологічний бар'єр — політичний сигнал більше не перетворюється на переживання відповіді і політична дія більше не прочитується як адресована спільноті.

Коли інституційна реактивність зникає, поляризація починає заповнювати порожній простір. Адже групова належність — на відміну від інституційної — завжди має емоційну очевидність: група відповідає, група визнає, група підтверджує. Тому поляризація у сталих демократіях — це не лише конфлікт позицій, а результат того, що інституції більше не утримують громадян у політичному центрі. Група бере на себе функцію «дзеркала», але робить це у спосіб, який перетворює політику на суперництво за символічне право бути «справжнім представником» спільноти. У цій конфігурації, як показують McCoy, Rahman і Somer (2018), інституції перестають бути посередниками між позиціями та інтересами. Вони стають полем боротьби між групами, що відчувають себе не як конкурентами а загрозою для свого місця в політичній структурі.

Утрата інституційної реактивності також має опосередкований, але довготривалий психологічний ефект. Громадяни починають сприймати інститут не як «наш» спільний простір, а як майданчик, що належить іншій групі — більш сильній, більш голосній, більш впливовій. Це породжує відчуття вторинності, що набуває форми стійкої внутрішньої дистанції. Саме цю динаміку фіксували Levi і Stoker (2000), показуючи, що довіра до інститутів зменшується не тоді, коли громадянин не отримує результат, а тоді, коли він не бачить своєї присутності у процесі. Інституція перестає бути нашою не тоді, коли вона помиляється, а тоді, коли ми перестаємо бачити в ній себе.

Таким чином, інституційна реактивність руйнується не одномоментно, а через накопичення певних психологічних зсувів — від ослаблення відчуття співприсутності до зміщення політичної лояльності в бік групових ідентичностей; від втрати символічної відповіді до формування переконання, що політичний порядок функціонує «деінде» і «для когось іншого». Коли ці

зсуви стабілізуються, інституція вже не може повернути собі довіру просто завдяки правильним рішенням: довіра була прив'язана не до правильності, а до взаємності.

У цьому й полягає найглибша загроза політичного відчуження для сталих демократій — воно підточує не функціонування інститутів, а підвалини того досвіду, що робить інститути живими. Коли політичний порядок перестає бути місцем спільного життя, а стає лише технічною структурою, демократія продовжує існувати, але громадяни зникають із її внутрішнього простору.

Політичне відчуження в Україні не є ані симптомом занепаду, ані продуктом короткотермінових політичних ротацій; воно вкорінене у способі, яким українське суспільство увійшло у власну державність. Там, де політичні інституції виконують роль інтегративних носіїв спільного досвіду, відчуження постає як розрив. В українській історії цей розрив не мав чіткої точки початку тому, що держава ніколи не виступала однозначним символом політичної впорядкованості чи гарантом колективної тяглості. Поколіннєва пам'ять про владу не містила досвіду політичної взаємності. Вона містила досвід зовнішньої примусовості, адміністративної нерівності та непередбачуваності. Внаслідок цього політичне відчуження не означає зміни від стану довіри до стану недовіри. Воно означає, що довіра не стала формою політичної присутності у житті громадянина.

Ця структурна невкоріненість політичної взаємності формує специфічну модель української політичної культури, у якій інституції існують, але не обов'язково втілюють спільні очікування. Норми можуть бути задекларовані, але вони не завжди набувають статусу колективних зобов'язань. Правила можуть бути виписані, але не сприймаються як механізм, що захищає межі справедливості. Тому політичний порядок тут не функціонує як символічне поле, у яке громадянин інтегрується. Він функціонує як система координат, у якій громадянин вимушений орієнтуватися, але не обов'язково відчуває внутрішню належність.

У науковій літературі є спокуса трактувати українське політичне відчуження за логікою моделей, розроблених для сталих демократій — *як втрату процедурної довіри* (Norris, 2011), відхід від дотримання норм (Tyler & Huo, 2002), або наслідок політичної поляризації і фрагментації (Hetherington, 2009). Але жодна з цих моделей не описує українську ситуацію адекватно. Вони припускають наявність колись усталеного зв'язку між громадянином і державою, який піддається ерозії. Український випадок позбавлений цієї передумови. Зв'язок не був усталеним, тому і його руйнування набуває іншої форми — *не деградації, а хронічної неповноти*. Громадянин залишається всередині політичної реальності, але не переживає себе частиною інституційного порядку. У цьому полягає ключова психологічна відмінність — *політичне відчуження не зменшує суб'єктивного почуття відповідальності за країну, але зменшує відчуття належності до держави як інституційного суб'єкта.*

Політичне відчуження в Україні набуває особливої форми тому, що політична держава ніколи не була сприйнята як результат внутрішньої еволюції суспільства. Вона постає радше як інституційна надбудова, що час від часу переформатовує власну архітектуру, але рідко створює почуття послідовної тяглості. За такого досвіду політична включеність не може бути стабільною, оскільки не спирається на очікування незмінності правил. Те, що в усталених демократіях забезпечує передбачуваність — сталі процедури, інституційна спадковість, репутаційна пам'ять державних органів — в українському контексті існує лише у зародкових або фрагментованих формах. Тому громадянин не переживає державу як свій інституційний світ, а радше як змінну конфігурацію влади, яка може бути наближеною чи віддаленою, але не стає елементом його власного політичного «Я».

Відчуження набуває сили там, де політичні інституції втрачають можливість бути символічними центрами спільного досвіду. Коли людина не впізнає у процедурі того, що відображає її місце у політичному просторі, вона шукає інші джерела стабільності — моральні, емоційні, групові. У цьому сенсі українська політична культура характеризується тим, що основним носієм переживання політичної спільності стає не держава, а соціальні зв'язки, які виникають поза інституційним порядком. Громадянська мобілізація після у формах волонтерства, горизонтальних мереж і самоорганізації — не є свідченням політичної довіри, вона є реакцією на відсутність держави як гаранта колективної безпеки й відповідальності. Саме ця здатність суспільства до автономної самоінтеграції свідчить про глибину відчуження — люди співпрацюють одне з одним саме там, де не очікують конструктивної присутності інституцій.

Політичне відчуження в Україні проявляється не як розрив між громадянами і владою, а як стійке уявлення про те, що політичний процес не є простором рівності. Hibbing і Theiss-Morse (2002) підкреслюють, що громадяни в усьому світі реагують не стільки на результати політичних рішень, скільки на спосіб, у який ці рішення ухвалюються. У країнах із високою процедурною легітимністю навіть непопулярні рішення можуть бути прийнятними, якщо вони ухвалюються прозорим чином. В Україні ж сама процедура рідко виступала гарантією справедливості і, внаслідок цього, політика не стала сферою спільних правил, яким можна довіряти незалежно від персон. Кожна політична зміна переживається не як нормальне оновлення, а як перезапуск системи, яка щоразу починається з «нульової точки». Це створює відчуття «історичного безгрунтя» — попередні політичні практики не накопичуються в колективній пам'яті як доказ можливості стабільної державності.

Цей брак інституційної тяглості формує характерну для українського політичного відчуження психологічну конфігурацію, коли *громадянин постійно зберігає готовність до дії, але не вірить у можливість стабільного політичного майбутнього*. Його політична енергія не зникає — навпаки, вона проявляється у формах, які не потребують інституційного посередництва.

Відчуження не означає байдужості. Воно означає недовіру до інституцій як механізмів, здатних утримувати політичні зобов'язання. У сталих демократіях, як показує Dalton (2004), подібний стан веде до приватизації політичної участі та зменшення громадянської активності. В українському ж контексті ситуація інша — *недовіра до інституцій не виключає почуття відповідальності за країну*. Це парадоксальна, але стабільна форма політичної культури — людина вважає себе відповідальною за колективне благо, але не вважає державу відповідальною за виконання своїх зобов'язань.

Саме ця внутрішня подвійність — поєднання сильної суспільної суб'єктності та слабкої інституційної інтегрованості — визначає унікальний характер українського політичного відчуження. Ідеться не про зниження участі чи про збайдужіння до політики. Ідеться про те, що політичні дії здійснюються у моральній і громадянській логіці, але не в інституційній. Людина може жертвувати власним часом, ресурсами й навіть життям заради країни, але це не означає безумовної довіри до державного механізму. Вона вступає у політичний простір не через формальні канали, а через неформальні мережі, через спільноти солідарності, через горизонтальні зв'язки — усі ті структури, які замінюють ті форми політичної порядності, що в інших суспільствах забезпечують держава і її інституції.

У цьому сенсі *політичне відчуження в Україні є не дефіцитом, а способом адаптації до середовища, де політичний порядок тривалий час не виконував свого системного завдання — бути гарантом рівності й передбачуваності*. І саме тому воно не зникає навіть тоді, коли суспільство демонструє високу політичну мобілізацію. Відчуження не суперечить патріотизму, воно не суперечить громадянській відповідальності, не суперечить готовності до самопожертви. Воно забарвлює ці явища іншим сенсом, де лояльність спрямована до країни, а не до держави; до спільноти, а не до інституцій; до ідеї політичної суб'єктності, а не до процедурної структури.

За умов, коли інституційна тяглість не стала засобом формування політичної довіри, політичне відчуження в Україні поступово набуло статусу *колективного психосоціального механізму*. Воно не функціонує як індивідуальна емоція, що виникає у відповідь на конкретне рішення влади, а як стійка матриця сприйняття держави. У своїй класичній концепції політичної підтримки Easton (1965) розрізняв дифузну та специфічну підтримку. Перша стосується загальної лояльності до політичної системи, друга — оцінювання конкретних акторів та політик. В українському випадку саме дифузна підтримка ніколи не була стабільною. Держава не накопичувала символічного капіталу, який дозволив би громадянинові сприймати її як гаранта колективної тяглості. Через це навіть у періоди успішних реформ або електоральної підтримки специфічний рівень підтримки не переходив у дифузний. Інакше кажучи, довіра ніколи не ставала структурною.

Психологічно це означає, що інституції сприймаються не як постійне тло політичного життя, а як тимчасові конфігурації. Коли держава не асоціюється

з передбачуваністю, громадянин не здатен будувати на ній довготривалі очікування. Hetherington (2009) показував, що навіть у контексті американської політики втрата інституційної передбачуваності веде до глибоких зрушень у політичній лояльності. Українська ситуація значно складніша, бо тут проблема *не у втраті, а у відсутності довготривалої інституційної пам'яті.* Через це відчуження стає не наслідком криз, а принципом політичної навігації. Громадянин не розчаровується у державі — він не очікує від неї нічого такого, що могло б стати підставою для розчарування.

Таке сприйняття формує специфічний тип політичної культури, в якій горизонтальні зв'язки перевершують інституційні. Соціальна взаємність зміщується у сферу неформальних мереж, локальних спільнот, добровільних ініціатив. Hibbing і Theiss-Morse (2002) слушно зауважували, що громадяни надають перевагу політиці, у якій рішення ухвалюються за заздалегідь відомими принципами. Українські громадяни не раз опинялися в ситуації, коли правила змінювалися «під подію», «під особу», «під обставини», що руйнувало можливість сприймати політичні процедури як морально зобов'язальні. Це створило вкрай сильне відчуття політичної непевності, у якій власні зусилля й власні мережі здавалися надійнішими за інституційні механізми.

Недовіра до держави у такому контексті не є результатом політичної незрілості. Вона має раціональну основу, оскільки структура політичної системи справді не забезпечувала передбачуваності. Levi і Stoker (2000) підкреслювали, що довіра виникає як відповідь на виконання державою власних обіцянок. В Україні обіцянки не завжди формулювалися чітко, або, коли формулювалися, виконувалися нерівномірно. Це створювало ефекти, які описував у теорії соціального підсилення ризику, коли система сприймається як така, що здатна погіршити стан речей або додати невизначеності, люди надмірно реагують навіть на незначні сигнали слабкості. Політична система здається небезпечною не тому, що вона неефективна, а тому, що її наслідки непередбачувані. Таким чином політичне відчуження в Україні має не лише інституційний і культурний, а й глибокий емоційно-когнітивний вимір – недовіра стає способом зниження ризику.

Фрагментованість політичної соціалізації лише посилює цю тенденцію. Канали формування політичних норм — освіта, медіа, громадські інституції — не виробили єдиних стандартів політичної поведінки. Тому політична належність виникає епізодично, у контекстах, де громадянин відчуває моральну обов'язковість, а не інституційну підтримку. У багатьох випадках політична самоідентифікація формується через кризи. Це означає, що *політичний досвід будується навколо подій, а не процедур*. Людина переживає політичну єдність у моменти екзистенційної небезпеки, але не у звичайному адміністративному щоденному порядку. У результаті стан згуртованості не переходить у стан довіри, він залишається емоційним піком, що не закріплюється інституційно.

У цій логіці політичне відчуження не є аномалією — це результат того, що політична система не створює умов для інтегративної ідентичності. Громадянин залишається суб'єктом політики, але політика залишається для нього простором нестабільності. Саме тому українське суспільство здатне до надзвичайних форм мобілізації, але водночас залишається вразливим до виснаження, розчарування і недовіри до інституційних реформ. Відчуження робить політичну активність вибуховою, але не тривалою; емоційно інтенсивною, але не процедурно впорядкованою.

Особливої ваги в українському політичному відчуженні набуває психодинамічний вимір, що формувався під впливом тривалого досвіду політичної нестабільності, колективних травм і повторюваних циклів втрати та відновлення державності. Відчуження тут не можна редукувати до раціонального оцінювання ефективності інституцій. Воно постає як реакція на досвід, у якому політичний порядок ніколи не був захищеним від руйнування, а громадянин ніколи не мав гарантій, що його участь у політичному житті матиме тривалі наслідки. Саме тому політична дія часто переживається у категоріях небезпеки, надмірної відповідальності або потенційної зради. Політика в українському контексті — це не лише сфера адміністративних рішень; це простір емоційних ризиків.

Цей емоційний вимір відчуження має свої історичні витоки. Держава, яка протягом століть не забезпечувала безпеки й рівності, сприймалася як зовнішня сила, що може бути корисною чи шкідливою, але рідко — як власна. Easton (1965) підкреслював, що політична система набуває легітимності тоді, коли вона стає «об'єктом дифузної підтримки», що спирається не на короткотермінові вигоди, а на відчуття лояльності до самого факту існування спільного порядку. В Україні цього типу лояльності не існувало — не тому, що суспільство відкидало державу, а тому, що держава не встигла стати стабільним об'єктом переживання. Відсутність тяглості, повторювані зміни режимів, травматичний досвід колоніальної залежності — усе це підривало можливість формування емоційної довіри до інституцій. Відчуження ставало способом зменшення вразливості перед владою, яка не гарантувала ані стабільності, ані справедливості.

Тому ключовим психологічним механізмом українського політичного відчуження є *захисне дистанціювання* — не байдужість, а саме захисна відстань, яка дозволяє людині утримувати контроль над власним середовищем. Tyler і Huo (2002) описували цей механізм у термінах процедурної справедливості. Коли громадянин не вірить у процедуру, він не будує поведінку на основі інституційного зобов'язання. Але український випадок виходить за межі цього пояснення — недовіра тут набуває не лише юридичної, а й емоційної функції. Вона захищає від повторного травмування, пов'язаного з досвідом політичної зради, нерівності або безсилля. Громадянин дистанціюється не від політики як такої, а від тієї частини політичної системи, яку він не може контролювати і яка може завдати йому шкоди. Саме тому недовіра до державних інституцій завжди сильніша, ніж недовіра до

громадських структур або до горизонтальних мереж — перші мають потенційну силу примусу, другі — лише силу солідарності.

У структурі цієї захисної дистанції проявляється інший важливий психологічний процес — *феномен перенесення політичної довіри на позадержавні спільноти.* Коли інституції не виконують інтегративної функції, роль носіїв політичного сенсу перебирають на себе групи, що формуються «знизу» (волонтерські мережі, локальні ініціативи, спільноти взаємної підтримки). Hibbing і Theiss-Morse (2002) звертали увагу на те, що громадяни, які не довіряють політичним процесам, часто довіряють «народові» як більш автентичному носію політичної моралі. В Україні ця логіка посилюється завдяки досвіду криз, коли саме громадянські структури виступали як ефективні, відповідальні й морально зрозумілі. Унаслідок цього політична спільність пов'язується не з державою, а з людьми, які взаємодіють поза її межами. Відчуження від інституцій стає водночас джерелом високого рівня соціальної довіри у горизонтальних взаємодіях. Усі ці механізми створюють парадоксальну, але стійку конфігурацію — *політична активність висока, але інституційна інтегрованість низька*. Dalton (2004) показував, що у західних демократіях зростання громадянської компетентності та індивідуалізму призводить до форм зниження інституційної лояльності. Український контекст демонструє інший тип. Активність не пов'язана з індивідуалізмом, а з колективною відповідальністю, однак ця відповідальність спрямована повз державу. Політичне «Ми» тут базується на досвіді взаємності у кризах, а не на процедурному порядку. Це створює відчуття внутрішньої солідарності, яке, однак, не здатне трансформуватися у довіру до інституцій. Саме у цьому полягає одна з *головних вразливостей української політичної культури — політична енергія є, але їй бракує інституційного каналу*.

Ця вразливість посилюється тим, що політичний досвід в Україні практично завжди має характер травматичної переривності. Kasperson (1988) писав про те, що системи, сприйняті як небезпечні, формують у населення надмірну чутливість до загроз. Український політичний простір тривалий час працював саме за цією логікою, коли кожна політична зміна не лише оновлювала структуру влади, а й підсилювала відчуття, що майбутнє непередбачуване. Тому навіть позитивні трансформації переживаються через призму можливих ризиків. Громадянин не може перебувати у тривалій політичній довірі, бо система не дає йому впевненості у завтрашньому дні. Відчуження стає способом зниження екзистенційної тривоги, способом не дозволити політиці знову завдати шкоди.

Усе це разом — *історичні травми, нестала політична культура, слабкість інституційної тяглості, емоційні наслідки тривалих криз — створює політичне відчуження як складну психосоціальну структуру*, що передує і визначає особливості поведінки суспільства у війні. Саме це відчуження пояснює, чому українське суспільство демонструє у воєнному контексті феноменальні рівні солідарності і водночас глибокий скепсис щодо

державних структур, чому мобілізація поєднується з недовірою, а героїзм — із відчуттям власної незахищеності перед політичними рішеннями.

Особливість політичного відчуження в Україні полягає в тому, що воно не просто визначає ставлення громадян до інституцій, а створює певний тип сприйняття політичної реальності. Саме тому воно формує не окремі політичні реакції, а цілі горизонти можливого — те, як громадянин уявляє політику, що він від неї очікує, які види небезпеки бачить, і яким чином розуміє власну роль у суспільстві. У цьому політичне відчуження не є індивідуальною схильністю, а становить частину політичної культури, що історично закріпилася як форма адаптації до нестабільної державності.

У такому культурному середовищі політичні інституції ніколи не ставали повноцінними носіями колективної тяглості. Вони існували радше як змінні конфігурації, що не мали власної символічної ваги, тому громадянин не відчував обов'язку залишатися із ними у тривалих відносинах. Психологічно це означає, що *політичний досвід не спирається на очікування стійкості, а базується на готовності до раптових розривів і оновлень*. Easton (1965) наголошував, що стабільність політичної системи залежить від «дифузної підтримки» — тієї базової довіри, яка дозволяє громадянам переносити суперечності й невдачі. Український контекст демонструє відсутність цієї підтримки — політика не має запасу міцності, який дозволив би сприймати труднощі як тимчасові. Саме тому будь-яка криза — адміністративна, економічна чи безпекова — сприймається як загроза не конкретному уряду, а самому існуванню політичного порядку.

У цій точці політичне відчуження починає формувати специфічні вразливості, але вони не зводяться до простих «ризиків» чи «дефіцитів». Вони є наслідком тієї самої невкоріненої політичної взаємності, яка робить українську політичну культуру надзвичайно чутливою до зовнішніх потрясінь і водночас здатною продукувати потужні хвилі солідарності. Найглибша з цих вразливостей полягає у тому, що *політичне «Ми» в Україні залишається переважно емоційним і контекстуальним*. Воно формується у моменти надзвичайної небезпеки, але не у повсякденні. Людина може відчувати себе частиною спільноти тоді, коли спільність під загрозою, але втрачає це відчуття у звичайних політичних ситуаціях. Hetherington (2009) вказував, що низька інституційна довіра посилює залежність від емоційної політики. Український випадок підсилює цю закономірність завдяки історичній нестабільності й слабкому інституційному досвіду.

Інша вразливість виникає через перенесення політичної довіри на позадержавні форми організації. Громадянські мережі, самоорганізація, волонтерські структури — усе це створює відчуття реальної політичної ефективності, але водночас підкреслює слабкість інституцій. В Україні це не просто тенденція, а стійка психологічна норма. Те, що робиться «разом», переживається як морально виправдане, а те, що робиться «державою», часто викликає підозру або скепсис. Ця розбіжність створює вразливість у момент, коли необхідно перетворити громадянську мобілізацію на інституційне

управління, але енергія суспільства не конвертується у політичну легітимність.

Нарешті, однією з найделікатніших вразливостей є незавершеність політичної ідентичності, яка не має опори в інституціях. Коли держава не виконує ролі символічного центру, політична ідентичність набуває характеру перманентного пошуку — людина не впізнає себе у владних структурах, але й не відмовляється від бажання бути частиною політичного цілого. Це породжує стан напруженої відкритості до політичних змін — готовність захищати країну поєднується з готовністю не довіряти державі. Levi і Stoker (2000) пояснювали, що довіра є механізмом зниження складності політики. Її відсутність робить політичну реальність надмірно важкою для тривалого психологічного утримання. У суспільстві, де інституційна тяглість слабка, ця важкість стає фоновим станом.

Усі ці вразливості не існують окремо одна від одної. Вони утворюють цілісну психологічно-політичну конфігурацію, у якій політика сприймається як простір одночасної близькості й небезпеки, необхідності й недовіри, відповідальності й обмеженого впливу. Саме ця конфігурація визначає спосіб входження українського суспільства у воєнний стан. *Війна не створює політичне відчуження — вона різко підсилює його внутрішню напругу*. Вразливості, що були латентними у мирний час, стають явними. Нестача інституційної тяглості починає конфліктувати з необхідністю тривалого планування. Фрагментована ідентичність — із потребою політичної єдності, а недовіра — із необхідністю делегувати державі функції виживання.

Саме тому розгляд політичного відчуження у воєнних умовах потребує окремої уваги. Йдеться не просто про те, як змінюється ставлення до держави, а про те, як війна перебудовує базові психологічні структури політичної взаємності, посилює або нівелює наявні вразливості й створює нові парадокси політичного життя.

Війна радикально трансформує соціально-психологічні механізми політичного відчуження, але ця трансформація ніколи не є лінійною. Вона розгортається у полі напруження між зовнішньою загрозою й внутрішньою недовірою, між потребою в інституційному захисті та емоційним досвідом попередніх розчарувань. Сучасні дослідження політичної психології конфліктів показують, що війна не посилює довіру автоматично, натомість вона радикалізує ті структури сприйняття, що були присутні раніше (Bavel & Packer, 2022). Саме тому політичне відчуження в українському випадку не зникає під тиском спільної небезпеки — воно змінює форму, залишаючись способом психологічної обережності.

Одним із найпомітніших зсувів є *перебудова групових емоцій*. Під впливом гострої загрози переважають емоції страху, образи та гніву, які визначають політичне «Ми» значно сильніше, ніж інституційна належність (Petersen *et al.,* 2023). Але в Україні ця емоційна динаміка структурно відрізняється від описаних у класичних конфліктах випадків — загроза має зовнішнє джерело, але внутрішня недовіра не зникає, а накладається на фон

тривалого досвіду нестабільної державності. Тому політична тривога спрямовується і назовні, і всередину — на можливу неспроможність держави виконати захисну функцію. Цей феномен можна описати як «двоканальне сприйняття загрози», коли громадянин оцінює небезпеку не лише у фізичному, а й у інституційному вимірі.

Паралельно війна посилює *процес категоризації*, через який групова ідентичність стає різкіше окресленою. Krug та співавтори (2021) наголошували, що за умов екзистенційної загрози групові кордони переживаються тілесно й емоційно, а не лише символічно. В Україні це проявляється у різкому посиленні відчуття «Ми» як спільності дії, але саме ця ідентичність не переходить автоматично в інституційну довіру. Цей парадокс існує тому, що війна здатна підсилити горизонтальну довіру, але не гарантує посилення довіри до держави. Це особливо помітно у тому, що громадяни масово включаються у спільні дії, але продовжують оцінювати інституції як потенційно ненадійні.

Ще одна суттєва трансформація стосується *політичної емпатії та регуляції емоцій*. Van Baar і FeldmanHall (2021) показували, що під тиском загрози люди шукають емоційної стабілізації у групах, які забезпечують зрозумілі моральні сигнали та відчуття взаємності. В українському контексті цю функцію виконують волонтерські мережі, військові спільноти, локальні форми самоорганізації і саме вони стають головними носіями соціально-психологічної безпеки. Держава, яка не має такого емоційного профілю, не здатна повністю інтегрувати громадянську мобілізацію у власні інституційні рамки. Тому політичне відчуження відтворюється не як протистояння, а як обережність — громадянин не відмовляється від участі, але обмежує рівень емоційного впливу, який політика може на нього справляти.

Війна створює *«нестійку рівновагу довіри».* Люди можуть одночасно демонструвати максимальну лояльність до країни і різку критичність до держави. У цьому немає суперечності. Це результат того, що політична лояльність формується у моральному, а не інституційному просторі. Умовно кажучи, громадянин відчуває зобов’язання перед країною, але не обов’язково перед адміністрацією, яка представляє державу. Війна лише підсилює цей розрив: очікування від держави стають вищими, ніж у мирний час, а здатність пробачати помилки — значно нижчою.

Особливо важливо врахувати, що тривала війна призводить до психологічної втоми — феномену, який у сучасній політичній психології описаний як «емоційний дефіцит». Він полягає не лише у виснаженні ресурсів, а й у скороченні здатності підтримувати позитивні очікування щодо інституцій. Недовіра в таких умовах стає не реакцією на події, а способом захисту від емоційного перевантаження — своєрідною економією психічної енергії. А відтак *політичне відчуження у воєнний час перетворюється на механізм самозбереження*. Воно дозволяє утримувати контроль над емоційною інтенсивністю війни, не розчиняючись у потоках подій, які людина не може регулювати.

У підсумку війна робить політичне відчуження частиною психологічної адаптації. Воно змінює свій зміст, але не зникає — від дистанції переходить до селективності, від недовіри — до обережного розмежування функцій, від фонової підозри — до захисної форми емоційного самообмеження. Саме тому у воєнному контексті політичне відчуження виступає одночасно ресурсом витривалості і джерелом вразливостей. Воно допомагає витримувати надмірну загрозу, але ускладнює можливість політичної інтеграції, яка потрібна для тривалого управління країною в умовах війни. Тривала війна створює специфічний механізм, коли політичне відчуження стає водночас формою захисту, способом уникнення перенавантаження і джерелом нестабільних політичних реакцій. У цьому стані суспільство може бути неймовірно сильним у горизонтальній взаємності, але водночас обмежено здатним до інституційної інтеграції. Це не слабкість і не «культурна вада» — це природна психодинамічна відповідь на тривале життя у небезпеці, де емоційні й когнітивні ресурси витрачаються на виживання, а не на процеси політичної ідентифікації.

На завершення, хочемо підкреслити, що політичне відчуження в Україні виявляється не як локальний симптом чи тимчасовий ефект криз, а як стабільна *соціально-психологічна конструкція, що поєднує відсутність політичної ідентичності, слабку інституційну інтегрованість та домінування морально-афективної спільності над політичними структурами*. Саме ця конфігурація й формує ключові вразливості українського політичного поля, а саме: нестійкість інтерпретацій, ситуативність довіри, інституційну зовнішність держави та обмежену здатність політичних інститутів резонувати з внутрішнім досвідом громадян. У такому вигляді політичне відчуження виступає не відхиленням, а рамкою, що визначає можливі траєкторії подальшого розвитку політичної системи та межі її психологічної стійкості.

4.4. Соціальна взаємодія в умовах невизначеності

В кризових умовах, особливо в умовах війни, невизначеність постає як особливе тло суспільного життя, вона є невід’ємним атрибутом актуальної дійсності, що кидає виклик сучасній людині та є вагомим явищем в різних сферах її життєдіяльності. Посилення невизначеності й нестабільності в суспільстві, спричинені війною, розв’язаною рф проти України, занурюють людей в специфічні психологічні стани, пов’язані зі ставленням до невизначеності (її сприйняттям, переживанням, стратегіями опанування), що може позначатися на соціальній взаємодії як на рівні суспільства, окремих соціальних груп, спільнот, так і на індивідуальному рівні, зокрема як готовності чи спроможності до гуртування.

У цьому контексті актуальним і перспективним як в теоретичному, так і в прикладному аспекті є розгляд проблеми ставлення до невизначеності як сукупності когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій, починаючи з

первинного сприйняття та оцінки невизначеності в процесі обміну інформацією (когнітивна реакція), через емоційне сприйняття невизначених ситуацій (емоційна реакція), до остаточного рішення про те як діяти і взаємодіяти (поведінкова реакція) і, відповідно, особливостей впливу інтолерантносго/толерантного ставлення до невизначеності на соціальну взаємодію та здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам в умовах суспільної нестабільності й невизначеності.

Проблема невизначеності та ставлення до невизначеності постає предметом дослідження зарубіжних (S. Budner, V. Greco, M. Hillen, R. Lauriola та ін.) та вітчизняних дослідників (А. Гусєв, С. Литвин, П. Лушин, Г. Павленко, В. Семиченко та ін.).

Поняття «невизначеність» описується через такі основні категорії як множинність суджень, неточність, неповнота, фрагментованість, неструктурованість, незрозумілість і, відповідно вказується на такі характеристики невизначених й соціально нестабільних ситуацій, як новизна, суперечливість, складність (Budner, 1962) та як таких, що сприяють формуванню ригідних суджень, упереджень і «чорно-білого мислення» (Kruglanski, 2006); як непередбачуваність, різноманітність; взаємосуперечливість та амбівалентність (Литвин, 2019); неконтрольованість як суб'єктивна неможливість управляти розвитком подій, протистояти несподіванкам, передбачити їх, і в той же час, як здатність сприймати нові неструктуровані, неоднозначні ситуації не як загрозу, а як такі, що кидають виклик (Гусєв, 2009); багатомірність, полісистемність, наявність безлічі об'єктивних і суб'єктивних конфліктів (Семиченко, 2019); множинність можливостей і виборів (Коробка, 2024) та ін.

Зазначається, що ситуації невизначеності виникають внаслідок як недостатності інформації, так і її надмірного різноманіття (Павленко, 2020); перенасиченості новою взаємосуперечливою інформацією (Литвин, 2019); що невизначеність існує для суб'єкта як принципова невідомість майбутнього, як неможливість точно прогнозувати події (Павленко, 2020; Семиченко, 2019), але значущим аспектом є саме суб'єктивна оцінка та сприйняття людиною невизначеної ситуації як важкої або навпаки, як такої, що відкриває позитивні можливості (Павленко, 2020).

Зазвичай невизначеність інтерпретують як негативний феномен. Адже тривале перебування в стані невизначеності, як зазначають дослідники, може призвести до зниження адаптивної здатності людини, підвищення у неї тривожності, відчуття дискомфорту, нестійкості до стресу, критичної упередженості відносно себе, порушення міжособистісних стосунків та соціальних зв'язків (Семиченко, 2019; Hillen *et al.*, 2017; Koerner, 2008).

Водночас зазначається, що цей феномен може бути віднесений і до позитивних явищ, адже окрім неприємних емоцій невизначеність містить в собі важливий позитивний потенціал для людини і, через вироблення адекватної позиції до невизначеності, вона може відчути властиві їй можливості (Лушин, 2016). Про це також свідчать результати досліджень, які

доводять, що ситуації невизначеності можуть викликати такі позитивні переживання як інтерес, цікавість (Семиченко, 2019); спонукають ставитися до них не лише як до загрози, а як до виклику (Перегончук, 2016).

Отже в одних випадках невизначеність може викликати страх, занепокоєння, фрустрацію, уникнення прийняття рішень, в інших, невизначеність може активізувати пошук інформації, щоб мінімізувати її негативні ефекти, людина не лише її визнає, а й шукає невизначеності та може отримує від цього вигоду.

Слід зазначити, що інтерес дослідників привертає не просто опис феномена невизначеності, а аналіз ставлення до невизначеності як сукупності когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій, починаючи з первинного сприйняття та оцінки невизначеності в процесі обміну інформацією (когнітивна реакція), через емоційне сприйняття невизначених ситуацій (емоційна реакція), до остаточного рішення про те як діяти (поведінкова реакція).

Вказується на те, що реакції людини на невизначеність можуть бути різноманітними залежно від конкретного контексту і різні джерела невизначеності можуть спровокувати різні реакції, що передбачає їхнє розрізнення (Hamilton *et al*., 2013).

Якщо говорити про когнітивні відповіді на ситуацію невизначеності, то вони включають різноманітні оцінки, які можуть варіювати від негативних до позитивних. З одного боку, акцентується увага на тому, що в ситуації невизначеності, загрози й соціальної поляризації активується потреба у когнітивному закритті**,** що призводить до поспішного прийняття рішень та ригідного фіксування на «знайдених» істинах (Kruglanski, 2006), з іншого, йдеться про раціональне прийняття рішень в умовах невизначеності — де раціональність визначається як з точки зору логічної узгодженості суджень і рішень, так і їх відповідності об'єктивній реальності (Bell *et al.,* 1988).

Також широким є спектр емоційних реакцій, що може виявлятися у дискомфорті, занепокоєнні, гніві, хвилюванні чи збудженні. Поведінкові ж відповіді можуть бути спрямованими як на пошук інформації та прийняття рішення, так і на уникнення щодо прийняття рішень (Dugas *et al.*, 2001, Ladouceur *et al.*, 1998).

Про різноманітність поведінкових реакцій — і таких, щоб мінімізувати негативні ефекти і, щоб максимізувати позитивні ефекти невизначеності наголошується в дослідженнях K. Durrheim, D. Foster, M. Hillen, в яких зазначається, що одні люди зменшують невизначеність, шукаючи інформацію, чи мінімізують або ігнорують невизначеність, зосереджуючи свою увагу на чомусь іншому; другі — визнають невизначеність, але стають знесиленими; треті шукають невизначеності і, зрештою, отримують від неї вигоду. Залежно від конкретного контексту одні й ті ж особи можуть виявляти різні реакції на невизначеність (Durrheim & Foster, 1997; Hillen *et al*.,2017).

Якщо сприймати невизначеність як принципово негативне явище, то ставлення до невизначеності, як зазначається в дослідженнях, є відповіддю,

спрямованою на уникнення чи пом'якшення її шкоди (Herman *et al.,* 2010; Lauriola *et al.*, 2015). Згідно такого розгляду ставлення до невизначеності, найбільше, чого можна досягти — це уникнути негативних наслідків невизначеності, а спектр ставлення до невизначеності коливається від негативного до нейтрального.

З іншого боку, невизначеність може розглядатися як сприятливий стан, до якого прагнуть, якого потрібно шукати, відповідно ставлення до невизначеності розуміється як відповідь, яка спрямована на отримання вигоди від невизначеності (Greco & Roger, 2001). За таким концептуальним баченням феноменологічний спектр ставлення до невизначеності поширюється від негативного до позитивного.

Отже аналіз проблеми невизначеності та ставлення до неї дозволяє зазначити, що здатність взаємодіяти з невизначеністю, відчувати позитивні емоції в нових, невизначених, неструктурованих ситуаціях, сприймати їх не як загрозливі, а як виклики, як можливість власної здійсненності відображають толерантне ставлення до невизначеності, тоді як уникнення невизначеності, неготовність прийняти складність і неоднозначність реальності, сприйняття нових, неструктурованих ситуацій, як загрозливих свідчить про інтолерантне ставлення до невизначеності.

На основі узагальнення результатів розгляду проблеми ставлення до невизначеності, толерантності/інтолерантності до невизначеності в працях вітчизняних (Громова, 2020; Гусєв, 2015; Литвин, 2019; Лушин, 2016; Павленко, 2020; Саннікова, 2020 та ін.) та зарубіжних науковців (Furnham & Marks, 2013; Hillen *et al.*; 2017; Koerner & Dugas, 2008; Lauriola *et al.,* 2015 та ін.) ми розглядаємо толерантність до невизначеності як багатогранне явище, яке охоплює різноманітне ставлення до невизначеності, — від негативного — інтолерантного, до позитивного — толерантного, та розглядається нами як властивість особистості на основі оцінок невизначеності — від позитивних до негативних та її осмислення — як загрози чи можливостей, емоційно — позитивно, нейтрально чи негативно сприймати її, та поведінково реагувати на неї — уникати невизначеної ситуації чи змінювати її, здійснювати пошук інформації та приймати рішення чи уникати цього (Коробка, 2024, с. 66).

Як особливе тло суспільного життя в умовах війни невизначеність є невід'ємним атрибутом актуальної соціальної дійсності. Джерела виникнення невизначеності в суспільстві різноманітні. Серед загальних причин, які сприяють утворенню невизначеності та згодом ситуацій ризику, зазвичай вказується на обмеженість тих або інших (матеріальних, фінансових та інших) ресурсів при прийнятті та реалізації рішень, неповноту або викривленість наявної інформації, неможливість однозначно розкрити зміст явищ або процесів. Невизначеність також генерується існуванням безлічі відмінностей у соціально-політичних установках, ідеалах, оцінках, стереотипах поведінки та цінностях людей, зміною пріоритетів одних інтересів відносно інших.

Невизначеність і непередбачуваність життя, спричинені війною є серйозним викликом для особистісної стійкості наших людей, їхньої

готовності долати повсякденні труднощі та адаптуватися до непередбачуваних життєвих ситуацій. В структурі ж особистісної стійкості до невизначеності серед її компонентів дослідники виокремлюють зокрема такі, як соціальна підтримка, соціальні контакти, включеність у значиму взаємодію (Danyliuk & Serdiuk, 2023).

Посилення ж нестабільності й невизначеності в суспільстві внаслідок війни певним чином позначається на соціальній взаємодії як на рівні суспільства, окремих соціальних груп, спільнот, так і на індивідуальному рівні, зокрема як готовності чи спроможності людей до гуртування, що проблематизує окремі аспекти *соціальної взаємодії* в контексті невизначеності та ставлення до неї.

Поняття соціальної взаємодії є одним із ключових для соціології та соціальної психології, і найбільш ґрунтовно проблему соціальної взаємодії представлено саме в соціологічних (Н. Діденка, А. Пилипенка, М. Вебера, Т. Парсонса, П. Сорокіна, Дж. Хоманса та ін.) та соціально-психологічних (О. Булгакової, Н. Довгань, С. Іванченко, В. Казмиренко, О. Кочубейник, R. Bales та ін.) дослідженнях.

Відповідно до соціологічних теорій М. Вебера, Т. Парсонса, П. Сорокіна та ін. соціальна взаємодія є необхідним елементом усіх соціальних явищ (соціальних відносин, процесів, змін, соціальної структури, статусів, ролей та ін.), що може бути ініційований самим актором (індивідом, групою) і розглядатися як «виклик», а може бути відповідною реакцією на дії інших — «відповідь на виклик». Сама ж соціальна структура, соціальні стосунки та соціальні інститути є результатом різних видів і форм соціальної взаємодії (Weber, 1968; Parsons, 1949; Sorokin, 1985).

Явище взаємодії людей (як безпосередніх, прямих контактів людей між собою, так і варіантів опосередкованої взаємодії), як зазначав П. Сорокін, має місце тоді, коли психічні переживання або зовнішні акти, або те й інше одного (одних) людей представляють функцію існування і стану (психічного і фізичного) іншого або інших індивідів» (Sorokin, 1985). Він розглядав такі три типи соціальної взаємодії, як обмін ідеями (будь-якими уявленнями, відомостями, переконаннями, думками тощо); обмін вольовими імпульсами, за яких люди узгоджують свої дії для досягнення спільних цілей; обмін почуттями, коли люди об’єднуються або розділяються на підставі свого емоційна ставлення до чогось (любові, ненависті, презирства, осуду тощо).

Соціальна взаємодія в соціології зазвичай представляється складеною із окремих соціальних дій. У науковий обіг поняття соціальної дії було введено М. Вебером, який визначав соціологію як науку, що вивчає соціальну дію та зазначав, що соціологія розглядає поведінку особи остільки, оскільки дія індивіда є осмисленою, в неї вкладається певний сенс.

Поняттям «соціальної дії» як найпростішої одиниці соціальної діяльності М. Вебер позначав дію індивіда, свідомо орієнтовану на поведінку як відповідь інших людей, на їхню реакцію та зазначав, що «дією» слід називати людську поведінку (байдуже, зовнішнє чи внутрішнє діяння чи не

діяння), якщо і оскільки діючий і діючі пов'язують із нею певний суб'єктивний сенс, тоді як «соціальною дією» слід називати таку, яка за своїм змістом, який мається на увазі діючим чи діючими, віднесена до поведінки інших і цим орієнтована у своєму перебігу (Weber, 1964).

Отже можемо говорити про те, що дії людини набувають характеру соціальних тоді, коли вони орієнтовані на інших та передбачають пряму і опосередковану взаємодію з іншими людьми.

М. Вебером було виділено ознаки соціальної дії, такі як суб'єктивний сенс; установка щодо дій інших; установка щодо дій у відповідь (Weber, 1964). Він вважав, що соціологія має орієнтуватися на дію індивіда чи групи індивідів і, відповідно найбільш «зрозумілою» є дія осмислена, тобто спрямована на досягнення цілей, що ясно усвідомлюються самим діючим індивідом, і для досягнення цих цілей використовуються засоби, визнані за адекватні самим діючим індивідом. Таким чином в процесі взаємодії люди прагнуть максимально раціоналізувати свою поведінку, тому соціальні дії є осмисленими, раціональними та орієнтованими на іншого.

Розглядаючи соціальну взаємодію, як таку, що ґрунтується на міжособистісних взаємодіях і утворюється одиничними діями, Т. Парсонс вважав, що елементами такої дії виступають — діяч, об'єкт дії, норми організації взаємодії; цінності учасників; ситуація дії (Parsons, 1949). Соціальна система відповідно створюється взаємодією індивідів, кожен із яких є і діячем, і об'єктом спостереження з боку інших, дії ж кожного базуються на відповідних очікуваннях від інших. Типові очікування та норми формуються внаслідок регулярності одних і тих самих ситуацій взаємодії та складають основу формування соціальних ролей.

Отже, як свідчить здійснений аналіз, *соціальна взаємодія* постає як процес безпосереднього або опосередкованого обміну діями соціальних суб'єктів (акторів). Для цілої низки соціологічних теорій в основі цього ключового поняття лежить уявлення про те, що соціальний діяч, індивід або суспільство завжди знаходяться у фізичному чи уявному оточенні інших соціальних діячів — акторів (індивідуальних або групових) і поводять себе відповідно до певної соціальної ситуації. Індивід або група визначають свою позицію відносно інших, своє місце в соціальній структурі, свої соціальні ролі.

Розглядаючи соціальну взаємодію на соціетальному рівні, зазначається, що вона є взаємним обміном колективним досвідом, знаннями, поняттями, у результаті чого виникає культура (Sorokin, 1985). Відповідно соціальну взаємодію можна уявити у вигляді соціокультурного процесу, під час якого передається колективний досвід від покоління до покоління.

Згідно з положеннями теорії соціокультурної взаємодії поколінь Н. Довгань, за допомогою соціокультурних аспектів аналізу — інституційного, позиційного, культурного, розкрито психологічні особливості взаємодії поколінь та зазначено, що реальність є поєднанням самостійних систем — просторів поколінь, а також наголошено на існуванні текст/контекстуальних

закономірностях хвильового перетину стилів сучасників, які визначають конструювання історичних сценаріїв соціальних змін (Довгань, 2020, с. 8).

Об'єктивною основою соціальної взаємодії є спільність чи розбіжність інтересів, близьких чи віддалених цілей, поглядів, а її сутність полягає в тому, що лише у взаємодії з іншими людина може задовольнити переважну більшість своїх потреб, інтересів, цінностей, водночас сама по собі взаємодія є основною життєвою потребою людини, адже у процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом. Відповідно у визначенні соціальної взаємодії поняття обміну, діалогу, консенсусу є одними із ключових.

Соціальні комунікації мають двосторонній характер і метою комунікативної дії, як зазначають дослідники, є вільне погодження учасників для досягнення результату у певній ситуації, а напрямок дій у певних ситуаціях, визначають спільні цілі, що походять із загальновизнаних, спільна ж мета стає спонукальним мотивом для співпраці (Parsons, 1949) та вважають, що результатом комунікативної дії має стати досягнення дискурсу — цілеспрямованого обговорення громадськістю вищих цінностей, якими люди керуються у своїх діях, завданням якого є досягнення консенсусу як аутентичного взаєморозуміння (за Ю. Габермасом), яке характеризує природне мовленнєве спілкування людей у життєвому просторі (Іванченко, 2016).

Зазначається, що консенсус у концептуальному розумінні виражає певний стан суспільної свідомості, за якої різні соціальні групи орієнтовані на стратегію соціального партнерства чи інші комунікативні стратегії поведінки, що передбачає досягнення злагоди за умов, коли учасники взаємодії згодні скорегувати позиції чи свої інтереси заради підтримання соціального миру (Діденко, 2019, с.13).

Отже саме досягнення консенсусу щодо цінностей є фундаментальним інтегративним принципом у суспільстві, адже «ціннісна розмитість» веде до негативних тенденцій порушення суспільного консенсусу і загострення соціальної ситуації.

Діалог сторін, під час якого сторони приходять до консенсусу щодо суспільно важливих питань забезпечується, як зазначається в соціально-психологічних дослідженнях, процесом обміну думками та ідеями (Іванченко, 2016; Кочубейник, 2018).

Розглядаючи соціальний діалог як специфічну форму соціальної взаємодії, яка здійснюється у вигляді комунікативної практики, О. Кочубейник наголошує, що соціальний діалог — це не лише обмін інформацією, ідеями, емоціями за допомогою знаків, символів, а й механізм, що сприяє налагодженню зв'язків між різними сегментами соціуму та зазначає, що тлумачення соціального діалогу як «колективної роботи» щодо удосконалення комунікативного простору дасть можливість висвітлити деякі специфічні особливості взаємодії локальних дискурсів, що визначають конструювання соціально-психологічних та етичних ефектів (Кочубейник, 2018, с.16).

Розглядаючи діалог у вимірі простору соціальних відносин і стосунків, де спостерігається диспозиція властивостей Ми і Вони, дослідники

стверджують, що діалог стає єдиним практичним засобом, а відповідно й соціально-психологічним механізмом досягнення згоди, взаєморозуміння, ресурсом конвенціальності й розвитку та конструктивно інтегрованого соціального знання, а відтак спільної розбудови конструктивної соціальної дії (Казмиренко, 2008).

І якщо говорити про практичну площину, то такий підхід відкриває доступ до процедур регулювання діалогу за допомогою управління стратегіями і тактиками комунікації, адже як зазначають науковці, у проблемній ситуації активізується потреба в когнітивному спілкуванні та організовується відповідна взаємодія, де певний груповий суб'єкт веде пошуки оптимального чи найбільш ефективного виходу з кризової ситуації. Технологічне ж забезпечення когнітивного процесу побудови комунікативних дій, дає можливість розблоковувати конфронтацію і знімати руйнівне конфліктне протистояння (Казмиренко, 2008).

Важливими результатами соціального діалогу як комунікативної практики, як вказують науковці, є змістовий договір між його учасниками, який даватиме можливість утілити в життя певні практичні завдання (технологічний результат); така зміна дискурсивних параметрів комунікативного середовища, яка надалі уможливлюватиме відтворення конвенційного комунікативного процесу і протистояння маніпулятивним або конфліктним комунікативним стратегіям (комунікативний результат); формування в суспільстві солідарності, згуртованості, довіри й толерантності, що має важливий ефект для громадянського суспільства (соціально-психологічний результат) (Кочубейник, 2018, с. 16).

Проблема соціальної взаємодії також представлена низкою сучасних психологічних та педагогічних досліджень (Булгакова, 2017; Ібрагімова, 2013; Колосович, 2013; Кримець, 2011; Носатова, 2022; Bales, 1999 та ін.).

Так соціальна взаємодія визначається як якісний процес безпосередньої дії людей одне на одного, що породжує їх взаємний зв'язок та підкреслюється, що соціальна взаємодія сприяє не лише вирішенню чисто утилітарних завдань, але і духовному взаємозбагаченню людей, що спілкуються, оскільки саме в процесі спільної діяльності і спілкування найбільш рельєфно виявляється як професійна, так і соціальна дієздатність кожної конкретної людини (Ібрагімова, 2013).

Звертається увага на принципову відмінність соціальної взаємодії від взаємодії на біологічному, фізичному, хімічному рівнях — це наявність соціальних (індивідуальних, групових та колективних) суб'єктів, що обумовлюють її здійснення; на те, що визначена взаємодія реалізується в соціальному просторі, і в процесі здійснення детермінується як принципами самоорганізації, так і організацією людської діяльності. Останнє в широкому сенсі означає вплив соціальних суб'єктів один на одного, що характеризує форми людського взаємобуття, взаємодіяльності, взаємопізнання (Кримець, 2011, с. 13).

Соціальна взаємодія розглядається як така форма спілкування осіб, соціальних спільностей, верств, угруповань, за якою систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соціальна дія кожного з партнерів, досягається пристосування дій одного до дій іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсу дій і певний ступінь солідарності або згоди між ними (Вербець, 2009).

Дослідниками визначаються сфери, до яких належать ті чи інші явища взаємодії. Це сфера позитивних/негативних емоцій, до якої належать такі явища взаємодії як солідарність, зняття напруги, згода/демонстрація антагонізму, створення напруженості, незгода; сфера постановки/вирішення проблем, що включає прохання про інформацію, про висловлення думки, про вказівку/пропозиція, вказівку, думку, орієнтацію інших (Bales, 1999). Відповідно одні з цих категорій пов'язані з діями, спрямованими на виконання завдань, інші спрямовані на оцінку міжособистісних стосунків.

В соціально-психологічному контексті сенс соціальної взаємодії, на думку дослідників, може бути розкрито за умови включення дій у спільну діяльність (Іванченко, 2016), яка розглядається як будь-яка активність, спрямована на співпрацю, досягнення порозуміння та прийняття рішень, які будуть задовольняти всі зацікавлені сторони.

Як система взаємозалежних дій у спільній діяльності, співпраці, міжособистісному спілкуванні особистостей, соціальна взаємодія розглядається як взаємодія Я-суб'єктів і їх перетворення на Ми-суб'єкт у межах завдання, регламентованого соціально-рольовими відносинами соціального інституту та відносинами між соціальними групами. Підкреслення ознаки взаємності, яка власне і перетворює активність незалежних суб'єктів (Я-суб'єктів) на спільну, вказує на взаємозалежну активність із відповідними відношеннями функціональної залежності (Ми-суб'єкт). Ознака ж взаємності *активності* за своєю природою належить до сфери суб'єктивного, психологічного (Булгакова, 2019, с. 136).

Розглядаючи *активність* у соціальній сфері В. Татенко зазначав, що активність як універсальна якість всього живого в людському вимірі набуває особливого змісту через соціальну сутність людини, котра проявляється у здатності відтворювати та освоювати суспільні відносини (Татенко, 2017).

До сутнісних ознак *соціальної активності* як свідомої і цілеспрямованої діяльності особистості та її цілісно-психологічної якості, дослідники відносять орієнтацію особистості на прагнення впливати на соціальні процеси, націленість змінювати або зберігати існуючий соціальний стан та розуміють соціальну активність як системну соціальна якість та особливий вольовий стан, у межах яких відображається активне ставлення людини до різних сфер соціальної дійсності та виявляється рівень комунікації індивідів, малих та великих соціальних груп (Ковтун, 2014, с. 66).

Отже в умовах посилення нестабільності й невизначеності сучасного світу ефективні суспільні перетворення неможливі без *формування високого рівня соціальної активності* індивіда й суспільства загалом.

Соціально вмотивована вольова активність, як стверджують дослідники, можлива лише у тому випадку, якщо індивід, особа або особистість усвідомлюють невизначеність соціальної дійсності як відкритого нескінченного простору можливого і ця можливість у соціальному середовищі супроводжується відповідальністю за долю ″Іншого″ (Ковтун, 2014, с. 101).

Соціальна активність як втілення соціальних потреб реалізується внаслідок актуалізації і індивідуальних, і суспільних інтересів та їхнього узгодження. Отже саме актуалізація соціальної активності, сфери соціальних комунікацій та налагодження соціального діалогу, як демократичного засобу узгодження інтересів різних суб'єктів соціальної взаємодії задля суспільних перетворень має сприяти активізації соціальної взаємодії для досягнення згуртованості в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці.

Як наголошують науковці, взаємодія, є одним із ключових елементів згуртованості, адже члени згуртованої спільноти активно взаємодіють між собою, що особливо критично в умовах кризи — війни, стихійних чи техногенних лих (Ткачук, 2020) та зазначають, що спільна загроза, потреба й прагнення до безпеки, національної єдності й набуття ідентичності, соціальної справедливості й відповідальності постають передумовами резонування соціальної згуртованості в умовах невизначеності через війну (Примак, 2023).

Соціальна згуртованість, як стверджують дослідники, відбувається на перетині трьох рівнів (особи, спільноти, інституцій) та зазначають, що для існування соціальної згуртованості людина повинна мати мотивацію і бажання належати до групи/суспільства, що випливають з її когнітивних переконань (норм та цінностей), однак люди можуть брати активну участь у групі, спільноті лише тоді, коли їм це дозволяють державні закони, правила, норми та цінності. Коли ж є прагнення брати участь та діяти, а формальна структура країни не дозволяє громадянам діяти, то соціальна згуртованість відповідно гальмується (Fonseca *et al.,* 2019).

Отже для того, щоб люди діяли, їм потрібні сприятливі спільноти (клімат із сумісними наборами норм і цінностей) та інститути (формальні структури, норми і цінності), які не забороняють і не обмежують дії та вибору людини.

Для кращого розуміння та вивчення соціальної згуртованості слід враховувати зв'язки та взаємозалежності між особою, спільнотою та інституціями. Власне соціальна згуртованість, як зазначають дослідники, відбувається на перетині трьох вищезгаданих рівнів та може виступати і метою, і засобом досягнення цілей і на рівні особистості, і на рівні спільноти, і на рівні інституцій (Сіверс, 2023).

В структурі соціальної згуртованості кожен з цих трьох рівнів є однаково важливим, і кожен з них включає по три ключових фактори (характеристики) (Fonseca *et al.,* 2019).

Так на *рівні окремої людини* (особи) фактор «*самомотивація»*, пов'язаний з причинами, які змушують людину перебувати в групі. Фактор «особистісне сприйняття норм та цінностей» стосується індивідуального погляду людини на групу, до якої вона належить та власної системи

переконань, почуття приналежності, ступеня симпатії-антипатії. Фактор «*залучення в діяльність та продуктивність»* стосується мотивації та прагнення діяти і брати на себе відповідальність в групі, проявляти ініціативу, компетентність у виконанні завдань.

На *рівні спільноти* фактор *«комфортність соціального середовища»* пов'язаний з соціальним кліматом, який має група. Фактор *«налагодженість соціальних відносин і зв'язків»* відноситься до капіталу, який отримують члени групи, і пов'язаний, наприклад, із соціальним капіталом — довірою, взаємною лояльністю та солідарністю, моральною підтримкою чи величиною винагород у групі. Фактор *«продуктивність соціальних процесів та досягнення цілей»* стосується продуктивності групи, її спільних цілей, і таким чином, пов'язаний із загальними цілями та моральною поведінкою/нормами)

На *рівні інституцій* фактор *«задоволення державним середовищем»* (структурою, нормами, правилами) стосується формальних інститутів і суб'єктів у суспільстві, які відповідають за його підтримку, зокрема це про соціальну стабільність, довіру, громадянське суспільство, рівень самогубств в суспільстві. Фактор *«дотримання прав людини в державі»* стосується суб'єктності, доступу та свободи особи під час перебування в групі/суспільстві, вільне волевиявлення під час голосування тощо. Фактор *«управлінням конфліктами та прийняттям рішень в державі»* розглядається як управління формальними інститутами суспільства і може бути пов'язаний, наприклад, з соціальною дезорганізацією або конфліктом, а також зменшення нерівності і виключення.

Зазначається також, що *соціальна згуртованість* може розглядатися як стан гармонійних, обопільно вигідних стосунків і взаємності між акторами — громадянами, спільнотами, інституціями (органи державної влади, недержавні організації) (Social Cohesion…, 2022, с. 6); як такий стан справ, що стосується як вертикальної, так і горизонтальної взаємодії між членами суспільства, що характеризується набором установок і норм, що включають довіру, почуття приналежності та готовність брати участь і допомагати, а також їх поведінкові прояви (Chan *et al.*, 2006).

Наголошується, що якщо стосунки громадянин-громадянин у суспільстві функціонують гармонійно, це суспільство має високий рівень горизонтальної соціальної згуртованості. Якщо в суспільстві гармонійно функціонують стосунки громадянин-інституція, воно має високий рівень вертикальної соціальної згуртованості (Social Cohesion…, 2022, с. 6).

Отже соціальна згуртованість може аналізуватися і на горизонтальному (міжособистісні стосунки в самому суспільстві), і на вертикальному (стосунки між окремими особами/групами/спільнотами та державою/іншими суспільними інституціями) рівнях.

На основі результатів теоретичного аналізу соціальної згуртованості (Fonseca *et al.,* 2019; Chan *et al.*, 2006; Social Cohesion…, 2022) та вторинного аналізу результатів емпіричних досліджень (Бибик & Савельчук, 2023) нами, для проведення пілотного дослідження, було підготовлено анкету в яку

ввійшли питання щодо оцінки вказаних факторів соціальної згуртованості на рівні особи, спільноти та інституцій, а також питання щодо суб'єктивної оцінки горизонтальної (стосунки між громадянами) та вертикальної згуртованості (стосунки між різними соціальними групами в суспільстві та між громадянами й інституціями). В опитуванні взяли участь 33 респонденти (студенти-бакалаври 4 курсу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана).

Респондентам було запропоновано оцінити рівень соціальної згуртованості в умовах війни за окремими показниками й в цілому за шкалою від 1 до 10, (де 1 є найнижчим, а 10 найвищим рівнем). Результати оцінки соціальної згуртованості представлено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Оцінки студентами факторів соціальної згуртованості в умовах війни (за 10-бальною шкалою)

Оцінювані фактори	Середній бал
На рівні особи	**7.04**
Самомотивація	7.12
Особистісне сприйняття норм та цінностей	7.25
Залучення в діяльність та продуктивність	6.76
На рівні спільноти	**7.68**
Комфортність соціального середовища	7.73
Налагодженість соціальних відносин і зв'язків	7.76
Продуктивність соціальних процесів та досягнення цілей	7.55
На рівні інституцій	**5.66**
Задоволення державним середовищем (структурою, нормами, правилами	5.42
Дотримання прав людини в державі	6.03
Задоволення управлінням конфліктами та прийняттям рішень в державі	5.52
Соціальна згуртованість в горизонтальній площині	**7.39**
Соціальна згуртованість в вертикальній площині	**6.00**

Як бачимо з отриманих результатів щодо суб'єктивної оцінки факторів соціальної згуртованості середні показники за всіма факторами знаходяться в межах середніх значень, натомість найвище було оцінено соціальну згуртованість на рівні спільноти — середні показники за всіма факторами знаходяться в межах середніх значень, але ближче до їх верхньої межі. Дещо нижче оцінено згуртованість на індивідуальному рівні, тут також середні показники за всіма факторами знаходяться в межах середніх значень, водночас показники оцінки факторів «самомотивація», «особистісне сприйняття норм і цінностей» знаходиться ближче до верхньої межі середніх значень.

Порівняно з показниками зазначених факторів найнижче студентами було оцінено соціальну згуртованість на рівні інституцій, хоча показники за факторами згуртованості на цьому рівні також знаходяться в межах середніх значень зі зсувом вліво.

Показники суб'єктивної оцінки горизонтальної згуртованості, тобто згуртованості в своїй соціальній групі, (стосунки між громадянами) та вертикальної згуртованості (між різними соціальними групами в суспільстві та між громадянами й інституціями) також знаходяться в межах середніх значень, водночас оцінка горизонтальної соціальної згуртованості все ж є вищою ніж згуртованості у вертикальній площині.

Здійснений аналіз проблеми та результатів оцінки соціальної згуртованості дозволяють зробити висновок, що для всебічного розуміння такого складного і динамічного конструкту, яким є соціальна згуртованість та для її вивчення, слід враховувати всі три рівні, що в практичному плані сприятиме розробці та впровадженню соціально-психологічних засобів розвитку соціальної згуртованості, враховуючи особливості її прояву в умовах суспільної нестабільності й невизначеності на кожному з рівнів.

Також вважаємо, що різні суб'єкти та актори у своїй соціальній взаємодії на індивідуальному, спільнотному та інституційному рівнях мають потенціал робити свій внесок у згуртованість та розвиток суспільства.

Суспільство як система взаємодії людей має, як зазначається дослідниками, певні внутрішні суперечності — між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю (Пилипенко, 2005). На фоні ж загострення воєнних дій, в умовах посилення нестабільності й невизначеності внутрішні суперечності в суспільстві можуть загострюватися та спричиняти проблеми у взаємодії між громадянами, різними соціальними групами, між владою та суспільством на різних рівнях — і на індивідуальному рівні, і на рівні громад, на регіональному та національному рівнях.

Соціальна взаємодія в таких умовах набуває складного характеру, що зумовлює складність досягнення суспільного консенсусу як певного стану суспільної свідомості, за якої різні соціальні групи орієнтовані на стратегію соціального партнерства чи інші комунікативні стратегії поведінки.

Отже коли йдеться про соціальну взаємодію, то в умовах невизначеності вона може супроводжуватися протиріччями чи навіть конфліктами світоглядів, цілей та інтересів, що посилюватиме тенденцію послаблення довіри та негативно позначатиметься на соціальній згуртованості.

Водночас у невизначеності можуть існувати й відкриватись нові можливості, вибори та свободи, встановлюватись нові як внутрішні, так і зовнішні опори, взаємозв'язки, підвищуватись готовність людей до гуртування.

В умовах невизначеності на соціальну активність та взаємодію людей, як свідчать дослідження, можуть впливати, серед багатьох інших такі чинники, як толерантність/інтолерантність до невизначеності (Коробка, 2024; Мельник, 2020).

В контексті розгляду проблеми впливу ставлення до невизначеності на соціальну взаємодію, інформативними є результати нашого дослідження,

присвяченого ресурсності толерантності до невизначеності у підтриманні суб'єктивного благополуччя молоді (Коробка, 2014, с. 101–102).

В результаті дослідження нами було емпірично підтверджено, що для осіб з високим рівнем толерантності до невизначеності, зокрема за показниками ставлення до невизначених ситуацій характерною є виражена схильність сприймати себе суб'єктом своїх дій і контролювати власне життя; оптимістично оцінювати власні успіхи і невдачі, а також схильність очікувати успіху у майбутньому. Разом з тим такі особи менш тривожні, швидше переходять від планів до дій та схильні йти на ризик, ніж особи з низьким ступенем вираженості толерантності до невизначеності.

За показником толерантності до невизначеності (прийняття/уникнення невизначеності) для осіб із високим рівнем прийняття невизначеності характерною є здатність розглядати будь-яку невизначену ситуацію як можливість вибору, розвитку, набуття нового досвіду. Вони не відчувають деструктивної тривоги у невизначених ситуаціях, здатні активно і продуктивно діяти в них. Зіткнення зі складною ситуацією спонукає таких осіб здійснювати спроби щодо пошуку та використання альтернативних способів вирішення актуальної проблеми, а також актуалізує і мобілізує їхню здатність до розкриття особистісного потенціалу. Нові обставини вони сприймають скоріше як виклик, а не як дестабілізуючий фактор; новизна ситуації викликає цікавість, мотивує і мобілізує до пошуку конструктивних та ефективних шляхів її вирішення.

Результати аналізу особливостей зв'язку між толерантністю до невизначеності та такими компонентами благополуччя, як соціально-нормативне благополуччя, управління середовищем, позитивні стосунки з іншими, які свідчать про те як особа бачить свої стосунки з іншими та більш широкою спільнотою, як оцінює власне функціонування в суспільстві також дають підстави говорити про вплив толерантного ставлення до невизначеності на соціальну взаємодію.

Отримані нами результати засвідчили (за показниками толерантності до невизначеності), що чим більш позитивним та адекватним є ставлення досліджуваних до невизначених ситуацій та нових подій, які відбуваються в їх середовищі, чим більш виявлена їхня здатність бачити більшу кількість можливостей, оптимістично оцінювати успіхі й невдачі, сприймати проблему, яка здається нерозв'язною, як новий життєвий поворот, зберігати стан спокою при зіткненні з нею, тим більше вони прагнуть слідувати в своїх діях власним моральним цінностям та соціальним нормам (за показником соціально-нормативного благополуччя, яке відображає відповідність життя (дій, вчинків) соціальним нормам, моральним цінностям особистості в їх інтеріоризованому вигляді) (Коробка, 2014, с. 130).

Також встановлено, що зі зростанням показника толерантності до невизначеності зростають, зокрема такі показники психологічного благополуччя, як управління середовищем та позитивні стосунки з іншими.

Було зафіксовано, що чим більш позитивним та адекватним є ставлення досліджуваних до нових подій та невизначених ситуацій, які відбуваються в їх середовищі, здатність бачити більшу кількість можливостей, оптимістично оцінювати успіхі й невдачі та ефективно діяти у непередбачуваних і несподіваних ситуаціях, тим більше вони відчувають впевненість і компетентність в у своїй поведінці та спроможність ефективно використовувати різні обставини, долати труднощі (управління середовищем); виявляють вміння і прагнення підтримувати близькі стосунки з іншими на основі довіри, підтримки та взаєморозуміння; виявляють увагу та емпатію стосовно інших; проявляють турботу про інших; переживають власну причетність і відчуття потрібності іншим (позитивні стосунки з іншими) (Коробка, 2014, с. 131).

Здійснений аналіз проблеми ставлення до невизначеності та результатів емпіричного дослідження дозволяє заначити, що толерантне ставлення до невизначеності, перетворюючи невизначеність із джерела загрози на джерело множинності можливостей та вибору, що виявляється у здатності до проактивного реагування — застосовування конструктивних стратегій опанування ситуацій невизначеності, готовність активно впливати на умови середовища тощо, може сприяти адаптації до невизначеності й нестабільності, посилювати співпрацю та ставати запорукою стійкості.

Толерантні до невизначеності особи частіше готові ризикувати, вступати в нові контакти, експериментувати з ідеями чи проєктами, навіть якщо їхній результат не гарантований, виявляють готовність долучатися до волонтерства чи громадських рухів, незважаючи на непередбачуваність і складність такої діяльності, де немає чітких правил чи гарантій успіху.

Коли невизначеність сприймається особою як спільний виклик, толерантне ставлення до невизначеності може посилювати відчуття єдності, а готовність довіряти й співпрацювати підвищувати рівень взаємопідтримки, укріплення зв’язків, сприяти згуртованості та швидшому відновленню після кризових подій.

Толерантне ставлення до невизначеності, особливо в ситуації посилення невизначеності внаслідок загрози національній безпеці, коли невизначеність сприймається громадянами як спільний виклик, може сприяти формуванню почуття єдності, а готовність довіряти й співпрацювати в таких умовах, підвищувати рівень взаємопідтримки, укріплення зв’язків, сприяти згуртованості. Тоді як інтолерантне ставлення до невизначеності може посилювати страх, недовіру до інших, вразливість до маніпуляцій, через страх перед невідомим сприяти униканню ширшої взаємодії та відмовлятися від участі. Таке ставлення до невизначеності є фактором ризику для соціальної активності, може спричиняти пасивність, зростання рівня тривожності, підвищену агресію та провокувати виникнення ризикогенної соціальної взаємодії.

Водночас, важливо зазначити, що розглядаючи проблему соціальної взаємодії в умовах посилення невизначеності слід брати до уваги й те, що в

ситуаціях невизначеності, посилення загрози чи соціальної поляризації люди, як зазначають дослідники (A. Kruglanski, A. Pierro, L. Mannetti, E. De Grada), прагнуть до завершеності у сприйнятті світу, впевненості й стабільності, що призводить до зниження толерантності та посилення інтолерантності до невизначеності, що сприяє формуванню ригідних суджень, упереджень та фіксації на знайдених істинах, які часто продукуються групою. У ситуаціях невизначеності люди покладаються свою групу як епістемічний авторитет, що зменшує індивідуальні зусилля з осмислення та стимулює групову конформність, призводить до зростання групоцентризму (упередженого тяжіння до власної групи) та нетерпимості до «інших», що сприймаються як загроза епістемічній стабільності (Kruglanski *et al*., 2006). Наслідками зростання потреби у когнітивному завершенні, особливо у періоди соціальної поляризації, кризи, війни, може постати підтримка авторитаризму, чорно-білої моралі, неприйняття відхилень, опір змінам, консерватизм тощо.

Зважаючи на викладене зазначимо, що в умовах посилення суспільної невизначеності й нестабільності внаслідок війни важливо, враховуючи посилення мотивації у зменшенні когнітивної невизначеності, що позначається на ставленні до невизначеності та соціальній взаємодії, сприяти розвитку здатності бути толерантним до невизначених умов життєдіяльності (через освіту, культуру, лідерство) та виявляти суб'єктність щодо її застосування, що може постати одним із вагомих психологічних чинників активізації соціальної взаємодії для досягнення згуртованості, підвищення стійкості та здатності протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Розділ 5.
ЦІННІСНА ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА ЯК ОСНОВА ЄДНАННЯ ТА ВИЯВ СПІЛЬНОЇ ДІЇ

5.1. Аксіологічна основа соціальної згуртованості українського суспільства

Соціальна згуртованість виступає необхідною психологічною умовою будь-яких соціальних змін, і питання про передумови єдності суспільства, її природу та характер, є одним із ключових аспектів соціального розвитку у воєнний та повоєнний час. Означене вимагає ґрунтовного аналізу соціальної згуртованості як феномену, що забезпечує внутрішню єдність та самоорганізованість соціуму, проявляється у його здатності до соціальної саморегуляції, самозбереження і саморозвитку.

Із метою впорядкування підходів до вивчення феномену соціальної згуртованості спробуємо, йдучи від більш загальних положень до конкретних, представити основні передумови, які забезпечують єднання суспільства на різних його рівнях.

У контексті соціальної згуртованості доцільно говорити про *розвиток інститутів громадянського суспільства*. Саме їх дієвість, а не номінальність, сприяє громадянській активності та передбачає: забезпечення рівності прав (рівний доступ до благ, спільна участь у прийнятті управлінських рішень) (Воропаєва, 2016; Довгань, 2024); зміцнення соціальних відносин і зв'язків всередині суспільства (розвиток соціального капіталу суспільства) (Карнаухова, 2017; Kearns, & Forrest, 2000). Як зазначає у своїх дослідженнях О. Дайнеко, залежно від особливостей визначення поняття «соціальна згуртованість» дослідники тяжіють або до концепції соціального капіталу, що, на їхнє переконання, покладено в її основу, або до теоретичного конструкту соціальної солідарності як найбільш широкого розуміння феномену (Дейнеко, 2021). З точки зору соціально-психологічного знання процеси творення громадянського суспільства є невід'ємними від процесів вибудовування соціальних відносин і зв'язків між усіма його членами. Суспільні перетворення, свідками яких ми є зараз, актуалізували тему пошуків оптимальної форми організації громадянського суспільства, найбільш прийнятної для нашої держави. Мова іде про загальну ідею, що здатна об'єднати людей, групи та спільноти, в тому числі і як громадян, незалежно від індивідуальних відмінностей (регіональних, соціально-психологічних та соціокультурних).

Важливим для розвитку суспільної єдності є сприяння *мінімізації соціальної ізоляції та соціальної дезінтеграції*, що особливо важливо для деокупованих територій. Активне залучення внутрішньо переміщених осіб до життя громади, підтримка тих, хто виїхав за межі країни, сприяє створенню

безбар'єрного соціального середовища з урахуванням можливостей усіх громадян, які проживають в Україні (Сіверс, 2023). Немає і не може бути «меншовартих» громадян, регіонів, територій чи сфер життєдіяльності.

Ще однією важливою передумовою єднання виступає *переживання досвіду спільного подолання тяжких випробувань*. Тут необхідно враховувати, що різність такого досвіду може гальмувати, або, принаймні, сповільнювати об'єднавчий процес. Це особливо увиразнюється коли певна частина суспільства, згуртована однією історичною пам'яттю, опиняється в жорсткій конфронтації з іншою частиною суспільства, згуртованою іншою історичною пам'яттю (Горностай, 2023; Похиленко, 2023). Зараз у українців є унікальний досвід спільного подолання тяжких випробувань, які відбулися не в минулому, а проживаються тут і зараз. І те, що відбувається в сьогоденні може дозволити співвіднести ці два «світосприйняття» так, щоб їхнє протистояння не було істотним у спільній діяльності.

Пильної уваги та чималих зусиль потребує і *вибудовування довіри*, взаємної поваги, що неможливо без встановлення партнерських відносин як на вертикальному так і на горизонтальному рівнях. Для цього необхідні відповідні знання та прагнення суб'єктності, прозорість та щирість у відносинах (Цукур, 2023).

Крім уже переліченого, як важлива передумова згуртованості суспільства виступає й *формування «спільного образу майбутнього», що* передбачає об'єднання на основі загального бачення майбутнього України (Духневич, 2024). Понад те, повноцінна картина майбутнього та дорожня карта, яка має до нього привести, повинні бути чіткими та зрозумілими. Досягти цього можна, у тому числі, і через: ціннісний фактор (Дейнеко, 2021), що сприяє соціальному єднанню та згуртованості; формування почуття приналежності (коли велика кількість людей, усвідомлено чи неусвідомлено, пов'язує «образ себе» з певною ідеєю, цінністю або моделлю поведінки, і, ніби переживаючи взаємну причетність, вони починають не домовляючись поводитися відповідно до цієї ідеї, цієї цінності тощо).

Тож основні розвідки у питанні соціальної згуртованості ґрунтуються на вже існуючому досвіді як власному так і зарубіжному (вивчення психологічних ефектів політики світового співтовариства). На сьогоднішній день існують різні спроби концептуалізації поняття соціальної згуртованості. Українські дослідники А. Гриненко та В. Кирилюк запропонували своє бачення узагальнених підходів до пояснення природи досліджуваного поняття (Гриненко, & Кирилюк, 2017). Зарубіжні автори також приділяють пильну увагу цьому феномену у власних роботах: J. Leininger, F. Burchi, Ch. Fiedler, K. Mross, D. Nowack, L. Moustakas, D. Schiefer, J. Noll van der (Leininger, *et al.*, 2021; Moustakas, 2023; Schiefer, & Noll van der, 2017). Отже, на думку багатьох дослідників, соціальна згуртованість може розглядатися і як категорія громадських дій, що передбачає досягнення певної соціальної мети та пов'язана з почуттям приналежності до спільноти, а також із солідарністю та взаємоповагою між усіма членами; як готовність до внеску в суспільний

добробут, до прояву довіри, до відповідального вибору, до творчості та близькості, до співпраці та включеності (співпричетності), а соціальна інтеграція та взаємодія неможливі без загальних норм, цінностей і довіри до соціально-політичних інститутів, а також інших груп і окремих осіб.

М. Бондаренко (у співавторстві) зазначає, що згуртоване суспільство може характеризуватися надійними соціальними відносинами, позитивною емоційною пов'язаністю своїх членів зі спільнотою / державою й вираженим акцентом на загальне благо. Кожна з цих трьох сфер розгортається у трьох вимірах, які можуть бути виміряні окремо. Так, соціальні відносини включають соціальні мережі, рівень довіри до інших і ступінь прийняття відмінності. Спільність містить силу ідентифікації себе з державою / спільнотою, рівень довіри до інститутів і відчуття справедливості, а «фокус на загальне благо», охоплює рівень солідарності, ступінь визнання соціальних правил і ступінь громадянської залученості (Бондаренко, Бабенко, Боровський, 2017).

Також, слід зауважити, що соціальна згуртованість складається з таких основних параметрів сучасного демократичного суспільства як рівень соціальної інклюзивності, рівень розвитку соціального капіталу, готовність співпрацювати задля досягнення спільного блага. Ключову роль у створенні соціального капіталу відіграють міжособистісні стосунки та довіра. У суспільстві з високим рівнем міжособистісної довіри, більшою активністю та залученістю в різні сфери життєдіяльності рівень згуртованості ймовірніше буде вищим. Орієнтація на спільне благо — це здатність громадян бути соціально відповідальними та діяти в інтересах всієї громади / держави, співпрацювати і підтримувати інших (Кучерносов, 2015). Слабкі зв'язки у будь-якому з цих вимірів можуть створювати проблеми. Слабка горизонтальна згуртованість часто призводить до конфлікту, тоді як результатом слабкої вертикальної згуртованості нерідко стає брак довіри між населенням та владою.

Наразі термін «соціальна згуртованість» почав активно використовуватися в медіа просторі, політичних виступах, наукових дослідженнях та на різних публічних аренах (у тому числі і міжнародній), коли мова заходить про Україну. Ухвалено правові документи та реалізуються чисельні ініціативи («Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки», проект «Сприяння соціальній згуртованості в Україні» тощо), де стратегічною ціллю зазначено формування згуртованої держави, у тому числі, і через єдність громадян. Тобто ми можемо говорити про реалізацію державної політики, яка орієнтована на людину, а не лише декларування економічного та соціального розвитку країни та регіонів в цілому.

Також, більшість дослідників поділяють думку, що соціальна згуртованість — це те, що тримає людей разом, не дивлячись на всі їх відмінності, до того ж тримає, так би мовити, зсередини, не примушуючи, а спонукаючи. Одним із параметрів, який описує стан суспільства чи соціальної спільноти у зазначеному контексті, виступає єдність цінностей, ідей,

переконань, поглядів, інтересів, цілей, спільність норм. Говорячи ж про змістові характеристики соціальної згуртованості, ряд науковців крім економічної, статусної, політичної солідаризації, громадської безпеки, мережі соціального капіталу окремо наголошують на важливості об'єднуючих в суспільстві цінностей та норм. Отже, ми можемо підсумувати, що соціальна згуртованість — це, передусім, результат процесу формування нового ціннісного підґрунтя здійснення кардинальних змін сучасного суспільного розвитку.

Аксіологічний вимір соціальної згуртованості є ключовим чинником формування психологічної єдності суспільства, оскільки саме система цінностей визначає межі прийнятного, належного й бажаного у взаємодії між людьми. У сучасних умовах трансформаційних процесів, викликаних війною, соціальною нестабільністю та переосмисленням колективної ідентичності, аксіологічна основа постає не лише як філософсько-етичний, а й як психологічний феномен, що забезпечує інтеграцію індивідуального та колективного досвіду.

Цінності виступають психологічними орієнтирами, які структурують мотиваційно-смисловий простір особистості та групи. Вони задають напрям соціальних дій, формують відчуття належності до спільноти, підтримують довіру та взаємну відповідальність. У цьому контексті соціальна згуртованість може бути розглянута як результат узгодження особистісних і суспільних ціннісних систем, що забезпечує внутрішню стабільність соціуму та його здатність протистояти деструктивним впливам. Ціннісні орієнтації можуть не збігатися із структурою цінностей, які функціонують у суспільній свідомості. Тобто для окремої особистості може бути важливим і значущим те, що не є таким з погляду суспільних інтересів і усталених норм суспільства. Через такі обставини важливо розрізняти ціннісні орієнтації особистості і орієнтації особистості на цінності, поширені в даному суспільстві. Орієнтація на цінність виражає певне ставлення особистості до зовнішніх настанов, норм, звичаїв. З позицій психології цінності виступають не лише як абстрактні ідеї, а як внутрішні регулятори поведінки, що формуються в процесі соціалізації. За Х. Хекгаузеном, ціннісні орієнтації тісно пов'язані з мотивацією та цілепокладанням, задаючи напрям людської активності (Stanley, 2003). Г. Балл підкреслював, що цінності виступають системоутворювальним чинником особистісного розвитку, оскільки вони надають діяльності смислу та морального змісту (Балл, 2009). У соціально-психологічному контексті цінності виконують функцію колективного коду — вони задають нормативні очікування, визначають межі прийнятної поведінки й забезпечують ідентифікацію людини зі спільнотою. Саме через спільні цінності вибудовується відчуття належності, довіри й взаємної підтримки – основних психологічних маркерів соціальної згуртованості.

Серед сучасних теоретичних підходів до проблеми ціннісного підґрунтя соціальної згуртованості виділяються два концептуальні напрями: ціннісна гомогенність та ціннісна гетерогенність. Прихильники першого (Д. Шифер та

Дж. Нолл) виходять із того, що ціннісний консенсус і єдність моральних норм сприяють суспільній стабільності та узгодженості соціальних дій (Schiefer, & Noll van der, 2017). Другий підхід (К. Фонсека) наголошує на значущості прийняття різноманіття, толерантності, поваги та взаємності як засад конструктивного співіснування у демократичних суспільствах (Fonseca, Lukosch, & Brazier, 2019). Перший підхід (традиційно пов'язаний із функціоналізмом Т. Парсонса) розглядає згуртованість як наслідок консенсусу навколо базових соціокультурних норм. Другий — гетерогенний — виходить із визнання множинності цінностей і наголошує, що соціальна єдність можлива навіть за умови ціннісного різноманіття, якщо між групами існує взаємна повага, толерантність і готовність до співпраці. Адже цінності згуртованості не є культурно універсальними та можуть варіюватись залежно від соціокультурних особливостей національних контекстів. Така позиція є особливо релевантною для сучасної України, де соціальна єдність формується не через одноманітність, а через спільний досвід боротьби, солідарності та взаємопідтримки.

Крім того, у сучасному науковому дискурсі ціннісний вимір розглядається як один із ключових компонентів соціальної згуртованості, що визначає її глибинну сутність та механізми формування. У більшості дефініцій поняття «соціальна згуртованість» дослідники апелюють до категорії «спільних цінностей» (shared values), які формують основу суспільної інтеграції, довіри та взаємодопомоги (Дейнеко, 2021). Це визначення дає розуміння того, що соціальна згуртованість конструюється на засадах спільних цінностей, тобто останні є її онтологічним стрижнем та необхідною умовою виникнення. Зокрема, у моделі п'яти дихотомій соціальної згуртованості, розробленій Дж. Дженсон, ціннісний компонент проявляється через осі «приналежність — ізоляція» та «прийняття — неприйняття», що акцентують увагу на ролі спільних цінностей і колективних ідентичностей як підґрунтя соціальної єдності (Jenson, 2011). У своїй концепції авторка підкреслює, що соціальна згуртованість характеризується наявністю спільних цінностей і громадянської культури, заснованої на взаємоповазі та соціальному контролі. Подібну думку розвивають Е. Кернс та Р. Форрест, які визначають згуртоване суспільство як таке, у якому його члени поділяють спільні цінності, що дозволяє окреслити спільні цілі, моральні принципи та норми поведінки (Kearns, & Forrest, 2000). Таке розуміння надає соціальній згуртованості гуманістичного змісту, розглядаючи її не лише як атрибут соціальної структури, а як результат соціальних практик. Та варто зауважити, що наявність спільних цінностей у суспільстві не визначає спільної міри їхнього визнання та значущості для різних соціальних суб'єктів. До того ж досягнення спільних цінностей у сучасних суспільствах ускладнює зростання соціального розмаїття (Jenson, 2011). Також чимало питань виникає до тлумачення поняття «спільні цінності», яке розробники дефініцій соціальної згуртованості не пов'язують із конкретним кількісним вимірюванням. На нашу думку, з відомих у науковому дискурсі типологій, поняттю «спільні

цінності» найбільше відповідає категорія «загальноприйняті цінності», такі, що приймаються та поділяються абсолютною більшістю (понад 70%) населення (Дейнеко, 2021).

У дослідженнях Е. Гріна та Дж. Джанмаата здійснено спробу типологізувати вияви соціальної згуртованості, що демонструє варіативність її ціннісного наповнення залежно від соціокультурного контексту (Spoonley, *et al.,* 2005). Такий підхід підкреслює різноплановість феномену соціальної згуртованості та неможливість універсалізації її ціннісної структури. Виокремлення певного набору цінностей згуртованого суспільства не є універсальним у «просторі та часі», оскільки відображає певний «режим» соціальної згуртованості. Важливо наголосити, що визначення цінностей згуртованого суспільства завжди відсилає нас до певних ідеологічних систем. У цьому зв'язку актуалізація та підтримання цінностей згуртованості є засобом відтворення певного ідеологічного режиму, що відображає сутність феномену соціальної згуртованості як інструменту конструювання соціально-політичних дискурсів. Концепція виокремлення «режимів» соціальної згуртованості наголошує на тому, що для кожної держави повинен застосовуватись власний алгоритм конструювання соціальної згуртованості, що має соціокультурні особливості. Отже, і універсальні «рецепти» конструювання соціальної згуртованості є досить обмеженими з погляду їх практичної реалізації. Водночас методологічна лінія, започаткована Дж. Чаном (Chan, To, & Chan, 2006) і продовжена Дж. Боттоні (Боттоні, 2018), пропонує виключити ціннісний компонент із визначення поняття соціальної згуртованості, аналізуючи його опосередкований вплив через соціокультурні та економічні чинники. Незважаючи на це, його не можна назвати таким, що справді позбавлене ціннісного підґрунтя. На думку дослідника (Дж. Чана), соціальна згуртованість — це «стан справ, що стосується як вертикальних, так і горизонтальних взаємодій між членами суспільства, та характеризується набором настанов і норм, що включають довіру, почуття приналежності і готовність брати участь та допомагати, а також відповідні поведінкові прояви» (Chan, To, & Chan, 2006, c. 290). Тож такі підходи, попри декларовану нейтральність, фактично мають аксіологічне підґрунтя, адже довіра, готовність до співпраці та взаємодопомога є безпосередніми проявами цінностей колективізму та гуманізму.

Водночас залишається актуальною проблема співвідношення декларованих і реально діючих цінностей. Соціальна згуртованість може існувати на рівні офіційних гасел, але не проявлятися в практиках щоденної взаємодії. Тому важливо вивчати не лише цінності, які люди проголошують, а й ті, що визначають їхню поведінку, моральні вибори й ставлення до інших. Така диференціація видається вкрай актуальною, оскільки вона дозволяє виокремлювати два стани соціальної згуртованості — потенційний (що враховує декларативні цінності) та реальний (що спирається на особливості їхньої практичної реалізації).

Перехід до аналізу ціннісної сфери дозволяє глибше зрозуміти аксіологічні підвалини згуртованості. Цінність завжди виступає позитивною категорією, пов'язаною із задоволенням духовних потреб людини та суспільства. Вона формує систему соціокультурних орієнтирів і вищих принципів, що визначають напрям суспільного розвитку. Кожне суспільство має власну ієрархію цінностей, але ключову роль відіграють базові, або інтеграційні, цінності, які постають у формі національно-культурного ідеалу (Стасевська, 2014). Саме через систему цінностей особистість знаходить відповіді на сенсожиттєві питання, а суспільство — джерело своєї духовної єдності. Проте цінності є динамічними: вони змінюються, набувають нових змістів, а іноді — суперечливих форм. Для сучасного українського суспільства це означає затяжний процес становлення нової системи цінностей, у межах якої ще не досягнуто консенсусу щодо фундаментальних національних орієнтирів. Відсутність єдності у сфері духовно-ціннісних основ породжує соціальні напруження та конфлікти. Отже, нагальним завданням стає формування спільної системи базових цінностей, що забезпечить національну консолідацію та стане основою суспільних реформ у повоєнний період.

Психологічна природа аксіологічних детермінант згуртованості проявляється у співвідношенні таких базових цінностей як безпека, гідність, свобода, справедливість, солідарність, довіра, які набувають особливої актуальності у воєнний період. В умовах екзистенційної загрози вони трансформуються з індивідуальних життєвих орієнтирів у спільні смислові ядра, що цементують колективну свідомість. Такий процес супроводжується підсиленням морально-психологічних зв'язків, формуванням почуття взаємної підтримки та готовності до самопожертви заради спільного блага. Отже, соціальна згуртованість є не лише соціологічною чи політичною категорією, а насамперед психологічною характеристикою духовно-ціннісного стану суспільства. Її аксіологічна основа полягає у формуванні системи спільних смислів, моральних орієнтирів і почуття причетності до спільної долі. Згуртоване суспільство — це спільнота, у якій цінності довіри, справедливості, гідності, солідарності та взаємної відповідальності не лише проголошуються, а й реалізуються у повсякденній взаємодії. Для України в умовах війни ці цінності набувають екзистенційного змісту: вони стають не просто моральним ідеалом, а умовою виживання нації. Таким чином, аксіологічна основа соціальної згуртованості — це інтеграційний духовно-психологічний механізм, що забезпечує єдність суспільства через спільні цінності, моральні норми та відчуття національної ідентичності. Саме на цьому фундаменті може формуватися стійка модель української державності, здатна до відновлення, розвитку й самозбереження у складних історичних умовах.

На сьогодні українське суспільство демонструє унікальний тип аксіологічної згуртованості, який базується на поєднанні традиційних та європейських цінностей. З одного боку, домінують архетипні константи — любов до рідної землі, духовність, колективна взаємодопомога, патріотизм; з

іншого — актуалізуються демократичні, гуманістичні та європейські орієнтири, що спрямовують суспільство до відкритості, толерантності та розвитку громадянської свідомості. Цей синтез формує психологічну основу соціальної єдності, в якій поєднуються емоційно-почуттєва, ціннісна та поведінкова компоненти згуртованості.

Таким чином, аксіологічна основа соціальної згуртованості українського суспільства полягає у консолідації навколо спільних смислів і цінностей, які забезпечують психологічну стійкість, адаптивність і здатність до колективної дії. Вона виступає не лише критерієм зрілості національної самосвідомості, а й ресурсом соціально-психологічного відновлення, що сприяє збереженню ідентичності та розвитку суспільства в умовах глобальних і внутрішніх викликів.

Тож, виходячи з вищезазначеного, соціальна згуртованість може бути вивчена на інших засадах. Ми пропонуємо розглядати її як динамічну модель із взаємопов'язаними елементами. «Психологічна динаміка» підкреслює, що згуртованість є не статичним явищем, а постійним процесом, який залежить від взаємодії внутрішніх психологічних елементів (мотивів, цінностей) та зовнішньої поведінки (згуртованості у дії) в певному соціальному контексті. Тобто це не статична концепція, а постійний процес, в якому людські мотиви, дії та цінності формуються під впливом соціального середовища, одночасно створюючи й зміцнюючи різні форми соціальних звя'зків. Таким чином, згуртованість — це не просто сума окремих факторів, а результат складної, багаторівневої взаємодії, яка постійно адаптується до соціального контексту (див. Рис. 5.1.).

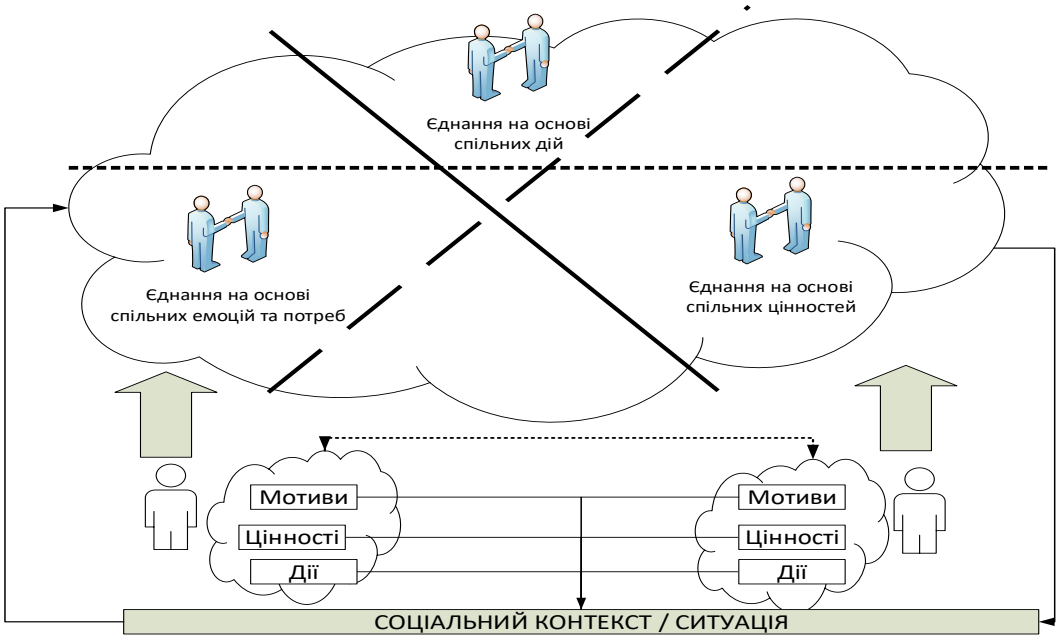

Рис. 5.1. **Психологічна динаміка згуртованості суспільства**

Запропонований підхід акцентує увагу на трьох ключових психологічних компонентах, які є основою соціальної взаємодії:

1) *мотиви* (внутрішні потреби, бажання, прагнення) — це рушійна сила поведінки. Вони відповідають на питання «Чому я це роблю?». Мотивація становить основу афективно-потребової моделі, що підкреслює емоційну прив'язаність, почуття приналежності та задоволення потреб як чинника згуртованості;

2) *цінності* (глибинні переконання, ідеали, що формують світогляд) — це моральний компас, який визначає, що є важливим і правильним. Цінності слугують основою для інституційно-ціннісної моделі, показуючи, як спільні ідеали та норми об'єднують людей в інституційні структури та групи.

3) *дії* (поведінка, що гуртує) — це зовнішній прояв мотивів і цінностей. Вони є провідниками змін у взаємодії, що є суттю діяльнісно-перетворювальної моделі, яка розглядає згуртованість через спільну діяльність і досягнення мети.

Тут важливим є зазначити, що особистісні процеси не існують у вакуумі. Соціальний контекст / ситуація є тим середовищем, де формуються та реалізуються мотиви, дії і цінності. Це можуть бути культурні норми, економічна ситуація, політичний клімат, соціальні події чи надзвичайні ситуації. Цей контекст впливає на те, які потреби стають першочерговими, які цінності домінують і які форми поведінки є прийнятними. Зворотний зв'язок показує, що колективні дії, мотивовані спільними цінностями, можуть, своєю чергою, змінювати цей соціальний контекст.

Сектор 1. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних емоцій і потреб. Вона ґрунтується на емоційно-мотиваційних механізмах згуртованості, де переживання подібних емоцій (наприклад, почуття безпеки, радості чи горя) та задоволення базових або вищих потреб (афіляції, підтримки, визнання) формують психологічну основу для міжособистісної єдності. Відображає первинний рівень згуртованості, де домінує афективний компонент. В умовах війни провідним стає досвід переживання інтенсивних колективних емоцій — страху, гніву, болю, але й водночас надії, гордості та солідарності. Вони інтегруються з базовими потребами у безпеці, підтримці та виживанні. Така модель сприяє швидкому формуванню емоційної спільності, яка мобілізує особистість на взаємодопомогу та взаємозахист, але може залишатися нестійкою без переходу на глибший ціннісно-поведінковий рівень.

Сектор 2. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних дій, що перетворюють дійсність. Вона акцентує роль спільної діяльності як чинника інтеграції. У процесі взаємодії індивіди не лише координують поведінку, а й спільно досягають результатів, що змінюють соціальний контекст / ситуацію. Війна актуалізує значення спільних практичних дій — від виконання бойових завдань до волонтерської діяльності. Спільна діяльність створює відчуття контролю над обставинами та знижує рівень безпорадності. Згуртованість формується на основі колективної ефективності та сприяє розвитку відчуття компетентності й довіри у суспільстві.

Сектор 3. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних цінностей. Цей тип згуртованості має нормативно-смислову природу. Спільність у світоглядних орієнтаціях, моральних принципах і культурних кодах забезпечує відчуття «ціннісної єдності». Вона є більш стабільною, ніж емоційно-потребова, оскільки спирається на внутрішні переконання та нормативні регулятори поведінки. У кризових умовах війни саме ціннісно-смисловий рівень набуває визначальної ваги. Спільність у цінностях – свобода, гідність, незалежність, взаємоповага — забезпечує стійку ідентичність і дає можливість витримувати екстремальні стресові ситуації. Це єднання формує основу для моральної стійкості та збереження колективної суб'єктності навіть за умов тривалого випробування.

Сектор 4. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних емоцій, потреб і дій. Вона передбачає інтеграцію афективного та поведінкового рівнів. Емоційно-потребова спільність стає підґрунтям для колективної діяльності, що посилює взаємну підтримку та довіру. Такий тип згуртованості сприяє розвитку кооперативних форм взаємодії та підвищує стійкість спільноти у стресових ситуаціях. Він характерний для військових формувань та цивільних спільнот у стані активної взаємодопомоги. Емоційна близькість, спільні потреби у виживанні та практичні дії формують сильну групову підтримку. Такий тип згуртованості забезпечує високу здатність до колективної мобілізації, знижує ризик психологічної ізоляції та сприяє відновленню почуття контролю над ситуацією.

Сектор 5. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних емоцій, потреб і цінностей. Тут поєднуються афективні, мотиваційні та ціннісно-смислові компоненти згуртованості. Спільні емоційні переживання і потреби набувають глибшого значення через їхнє осмислення в системі цінностей. Це є характерним для груп з високим рівнем ідентифікації та морально-психологічної єдності. Військові й цивільні спільноти, що зорганізовані за цим принципом, демонструють підвищену психологічну стійкість. Емоційно-потребовий рівень отримує смислове підкріплення через цінності, що перетворює короткочасне емоційне гуртування на довготривалу морально-психологічну єдність. Це дозволяє не лише витримувати воєнні випробування, а й конструювати бачення майбутнього у повоєнний період.

Сектор 6. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних цінностей і дій. Поєднання ціннісної основи з практичною діяльністю створює синергійний ефект: цінності забезпечують стратегічний напрям розвитку спільноти, а спільні дії закріплюють ці орієнтири на діяльнісному рівні. Такий тип згуртованості є типовим для організацій та рухів (благодійні організації, волонтерство) із чітко сформованою місією. В умовах війни він стає ключовим для організованих рухів спротиву, волонтерських ініціатив і військових підрозділів. Забезпечує інтеграцію між ідеологічними орієнтирами (цінностями свободи, єдності,

самопожертви) та практичними формами активності (оборона, допомога, відбудова). Завдяки такому поєднанню згуртованість набуває стабільного та продуктивного характеру.

Сектор 7. В основу цієї форми згуртованості покладено формулу єднання на основі спільних дій, цінностей, потреб, емоцій. Найбільш комплексний вияв згуртованості, що інтегрує всі ключові її компоненти: емоційно-потребову основу, ціннісно-смисловий рівень і спільну діяльність. Вона характеризує зрілий рівень розвитку спільноти, де відбувається взаємопідкріплення емоційних, мотиваційних, когнітивних та поведінкових аспектів інтеграції. Це інтегративний тип, який репрезентує найвищий рівень соціальної згуртованості. В умовах війни проявляється у здатності суспільства діяти як цілісний організм, де емоційна підтримка, задоволення потреб, ціннісні орієнтири та спільна діяльність взаємопосилюють одне одного. Така згуртованість створює феномен колективної суб'єктності, що підвищує адаптивність, стійкість до травматичних подій та здатність до відновлення після кризи.

Критеріями розрізненості запропонованих форм згуртованості є:

1. *Міра включеності*. Цей критерій відображає рівень залучення індивідів у спільну діяльність. Висока міра включеності означає, що члени спільноти не лише поділяють емоції та цінності, але й беруть активну участь у спільних проектах. Це визначає ступінь інтеграції кожного у спільноту та вказує на відчуття значущості особистого внеску.
2. *Сталість.* Йдеться про тривалість і стабільність згуртованості у часі. Короткочасне єднання може виникати в умовах кризи чи загрози, проте воно має іншу якість, ніж довготривала солідарність, яка базується на інституційних механізмах, соціальних практиках і спільних ціннісних орієнтаціях. Сталість визначає, чи зберігатиметься згуртованість після зникнення зовнішнього чинника (наприклад, по закінченню війни).
3. *Сила впливу на ситуацію чи проблему*. Цей критерій вказує на ефективність згуртованості як соціального ресурсу для трансформації реальності. Високий рівень впливу означає, що згуртована спільнота здатна не лише підтримувати внутрішню єдність, а й активно змінювати умови існування – долати кризові ситуації, відновлювати соціальні структури чи впливати на суспільні процеси. Таким чином, згуртованість виступає не лише внутрішнім психологічним феноменом, а й зовнішньою дієвою силою.

Продуктивним, на нашу думку, є наступний крок аналізу запропонованих форм згуртованості за трьома параметрами: мобілізаційна сила, стійкість та адаптивність (див. рис. 5.2):

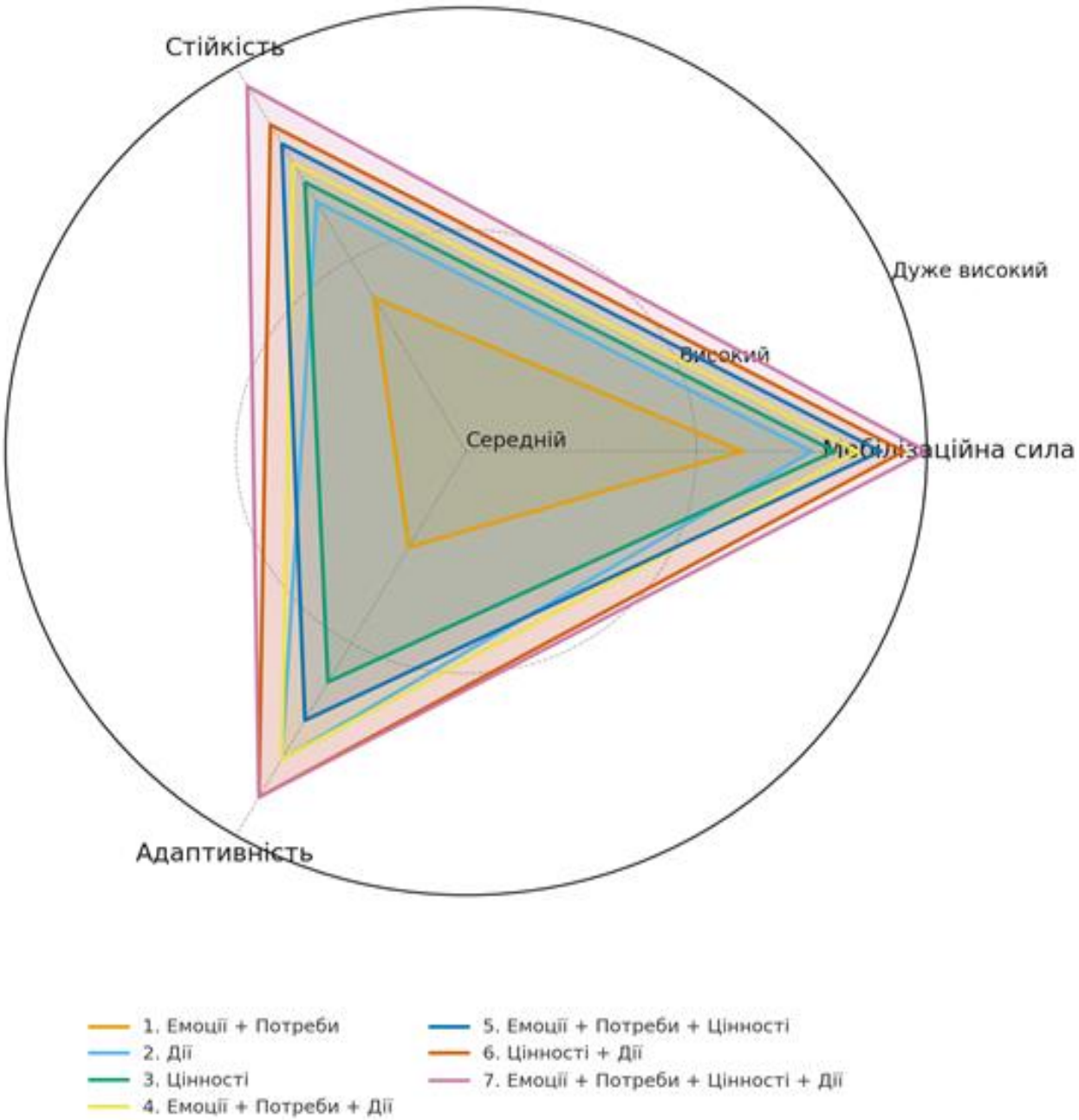

Рис. 5.2. **Радіальна діаграма рівня стійкості, мобілізаційної сили та адаптивності різних форм згуртованості суспільства в умовах війни**

– емоційно-потребова згуртованість (1) має високу мобілізаційну силу на початкових етапах кризи, проте її нестабільність без переходу на ціннісно-поведінковий рівень може призводити до фрагментації;

– згуртованість на основі дій (2) створює відчуття контролю й ефективності, але без емоційної чи ціннісної підтримки ризикує перетворитися на інструментальну кооперацію, що швидко розпадається при зміні умов;

– ціннісна згуртованість (3) має стійкий характер і забезпечує довготривалу ідентичність. Проте сама по собі, без практичної реалізації, вона може залишатися декларативною та не забезпечувати необхідної мобілізації;

– поєднання емоцій, потреб і дій (4) є ефективним у короткотерміновій перспективі, особливо для бойових з'єднань, але потребує смислового підґрунтя, щоб не втратити інтеграційний потенціал;

– єдність емоцій, потреб і цінностей (5) створює більш глибокий рівень стійкості, адже емоційно-потребова близькість набуває ціннісного змісту, що підвищує довіру та моральну витривалість групи;

– ціннісно-діяльнісна згуртованість (6) найбільш придатна для довготривалої організованої взаємодії (армія, волонтерські рухи). Вона забезпечує баланс між стратегічними орієнтирами та практичним втіленням;

– інтегративна згуртованість (7) є найстійкішою та найадаптивнішою. Вона охоплює всі рівні — емоційний, потребовий, ціннісний і діяльнісний. Саме ця модель формує феномен колективної суб'єктності, де суспільство здатне виступати єдиним цілим, підтримуючи себе як у кризовій, так і у відновлювальній фазі.

Отже, соціальна згуртованість може виступати динамічним показником (орієнтир якісних і кількісних ознак) єдності членів суспільства, який визначається спільністю дій (діяльнісний вимір згуртованості), соціокультурних основ (духовний і ціннісний виміри згуртованості) в умовах нагальної потреби, наявності спільних великих завдань, які потребують спільного вирішення.

Ключовими передумовами згуртованості є: наявність спільного бачення майбутнього, розвиток довіри, функціонування інститутів громадянського суспільства та мінімізація соціальної ізоляції.

Визначені форми згуртованості різняться за мірою включеності, сталістю та силою впливу на соціальні процеси, що дає змогу диференціювати їхній потенціал у подоланні кризових ситуацій.

Найбільш адаптивною та перспективною є інтегративна форма згуртованості, яка поєднує емоційні, ціннісні та поведінкові чинники, забезпечуючи суспільству мобілізаційний ресурс і здатність до виживання та опору в умовах війни. Саме вона створює оптимальні умови для психологічної стійкості, соціальної підтримки та колективного відновлення після травматичних подій. Також, соціальна згуртованість виступає системним чинником колективної суб'єктності, що визначає здатність суспільства протистояти викликам війни й формувати підґрунтя для відбудови та розвитку в повоєнний період.

5.2. Ціннісно-орієнтаційні площини соціальної згуртованості суспільства

Проблема визначення системи цінностей, здатних забезпечувати соціальну згуртованість, виявляє низку методологічних обмежень. Передусім це пов'язано з феноменом ціннісної амбівалентності, характерної для сучасних транзитивних суспільств. У таких умовах ціннісна сфера не є

цілісною, а радше репрезентує сукупність суперечливих, іноді діаметрально протилежних орієнтацій, що одночасно співіснують у межах одного соціокультурного простору. Ця амбівалентність зумовлює як можливість інтеграції на ґрунті спільних смислів, так і ризики ціннісних розмежувань між різними групами населення. Як ми вже зазначали в попередньому параграфі, не менш суттєвою є невизначеність самого поняття «спільні цінності». Адже навіть коли люди поділяють схожі цінності, ступінь їхньої суб'єктивної значущості може істотно різнитися. Відтак спільність на рівні назв не гарантує спільності на рівні смислів і поведінкових практик.

Особливої уваги потребує подвійна природа соціальної згуртованості, яка може формуватися як у межах позитивної інтеграції (об'єднання заради спільного блага), так і через захисні прояви (об'єднання проти когось чи чогось). У першому випадку йдеться про позитивну згуртованість, що базується на альтруїзмі, солідарності та взаємній підтримці; у другому – про згуртованість зі «знаком мінус», коли єдність утворюється через протиставлення, виключення чи агресію щодо «інших». Залежно від того, який тип згуртованості домінує, набір домінантних цінностей може істотно відрізнятися.

У цьому контексті доцільно розрізняти цінності, що гуртують, та цінності, що роз'єднують. Перші — це ті, що сприяють узгодженню колективних цілей і підтримують довіру, взаємну повагу та почуття спільності (цінності гідності, справедливості, свободи, солідарності, взаємної підтримки). Натомість до інших належать такі, що можуть створювати психологічні бар'єри між людьми, стимулювати конкуренцію, соціальне домінування чи виключення (цінності влади, виключності, матеріальної переваги).

Відтак постає необхідність не лише проголошувати наявність «спільних цінностей», а й конкретизувати їхній зміст і соціальну спрямованість. Адже цінність, яка на рівні суспільства може сприяти єдності, на рівні окремої групи здатна перетворюватися на чинник розмежування. Отже, цінності не є сталими інтеграторами соціальної реальності. Вони мають діалектично змінну природу, що одночасно відображає і потенціал для єднання і ризик для роз'єднання. У воєнних умовах ця подвійність проявляється особливо гостро: саме через цінності суспільство визначає, що є основою його солідарності, а що — джерелом відчуження. Тому дослідження ціннісних основ згуртованості перебуває у фокусі постійної уваги науковців різних галузей знань, адже саме ціннісні орієнтири, що формуються у цей період, стають основою воєнної та повоєнної консолідації, тобто закладають фундамент для відновлення суспільства.

У структурі ціннісно-орієнтаційного поля ми виокремили кілька ключових площин, які забезпечують різні аспекти соціальної єдності: політико-громадянську, сімейно-родинну, етико-релігійну, культурно-ціннісну та соціально-гуманістичну. Саме таке їх визначення зумовлене системним підходом до аналізу соціальної згуртованості як багатовимірного

феномена, що інтегрує різні рівні суспільного буття – від індивідуального до колективного. Це структурування ґрунтується на положеннях аксіологічної, соціокультурної та психологічної теорій цінностей (М. Рокича, Ш. Шварца, Т. Парсонса, О. Донченко), які розглядають ціннісні орієнтації як стрижневий механізм регуляції поведінки, соціальної ідентичності та взаємодії, що визначає глибину і стійкість суспільної інтеграції (Schwartz, 2001).

Політико-громадянська площина охоплює цінності, пов'язані з громадянською активністю, політичною відповідальністю, довірою до інституцій та визнанням легітимності суспільного ладу. Її основу становлять принципи демократії, правової держави, свободи, справедливості та солідарності. Згуртованість на основі політико-громадянських цінностей виявляється у готовності громадян брати участь у суспільно важливих процесах, підтримувати соціальний порядок та діяти в межах правових і моральних норм. Вона сприяє формуванню громадянського суспільства як простору взаємної відповідальності та співучасті, де особисті інтереси узгоджуються із загальним благом. Порушення цінностей цієї площини (корупція, політичний цинізм, відчуження від влади) призводить до фрагментації соціуму та зниження довіри між громадянами і державними інститутами.

Цінності, що характеризують *сімейно-родинну площину* є одними із базових для єднання, оскільки вони формують первинний досвід взаємодії, підтримки та емоційної близькості. У цій площині соціальна інтеграція забезпечується через такі цінності як любов, взаємоповага, відповідальність, турбота, вірність традиціям і підтримка поколінь. Сім'я виступає мікромоделлю суспільної згуртованості, де виробляються патерни довіри, співпраці, взаємодопомоги. В умовах соціальної нестабільності чи воєнних конфліктів саме родинні зв'язки стають опорою психологічної стійкості й соціального відновлення. Слабкість зв'язків в межах цієї площини (руйнування сімейних зв'язків, знецінення батьківства і родинної підтримки) веде до ослаблення соціального капіталу на макрорівні.

Етико-релігійна площина відображає морально-ціннісні орієнтири, що визначають зміст добра, гідності, совісті, милосердя та духовності. Вона виступає моральним каркасом згуртованості, забезпечуючи єдність у ціннісних судженнях і нормах поведінки. Релігійні традиції, незалежно від конфесійної належності, часто формують етичну основу суспільної солідарності, спільного переживання вищого сенсу буття. Етична згуртованість проявляється у здатності членів суспільства співчувати, дотримуватися моральних принципів навіть у кризових обставинах, що особливо важливо в умовах війни чи соціальної напруги. Деградація у сфері етико-релігійних цінностей призводить до морального релятивізму, зростання індивідуалізму та втрати духовних орієнтирів.

Культурно-ціннісна площина охоплює систему символів, традицій, звичаїв, мовних і культурних кодів, які забезпечують почуття належності до однієї культурної спільноти. Вона підтримує колективну ідентичність,

історичну пам’ять і культурну спадковість. Згуртованість на основі культурних цінностей є чинником міжпоколінної наступності, сприяє відтворенню національної ідеї та забезпечує психологічну стійкість суспільства. Втрата культурних орієнтирів або нав’язування чужих моделей веде до символічного розпаду соціальної єдності.

Соціально-гуманістична площина визначається цінностями людяності, гідності, взаємопідтримки та соціальної справедливості. Вона об’єднує суспільство навколо спільного розуміння цінності людського життя, рівності можливостей і поваги до іншого. Згуртованість на основі соціально-гуманістичних цінностей проявляється у високому рівні емпатії, готовності до участі у добровольчих об’єднаннях – особливо у кризових контекстах. Саме ці цінності дозволяють суспільству долати травматичні події, відновлювати соціальну єдність й утверджувати гуманістичну основу державності.

Дослідження особливостей *ціннісно-орієнтаційних площин* дало підстави розглядати їх через зв’язок змістових характеристик. Реконструкція варіативності наповненості здійснювалася через узагальнення змісту ціннісного виміру у межах площини та виокремлення релевантних ключових цінностей (методом ранжування).

Для *політико-громадянської площини* найвищими у рейтингу було отримано такі цінності:

1. Патріотизм — любов до Батьківщини, готовність її захищати;
2. Право націй на самовизначення — основа свободи народу;
3. Відповідальність — відчуття обов’язку перед спільнотою;
4. Обов’язок — служіння державі, народу, колективу;
5. Правосуддя, верховенство Закону — довіра до справедливості держави;
6. Парламентаризм, демократія, права людини — віра в справедливий суспільний лад;
7. Готовність допомогти — солідарна участь, волонтерство.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини стосуються:

– підтримки функціонування держави і суспільного порядку навіть у надзвичайних ситуаціях;

– визначають соціально-політичну згуртованість, відданість спільній справі та національній ідеї.

В умовах війни політико-громадянська площина згуртованості активізується як «площина мобілізаційних цінностей». Основними стають: патріотизм, громадянська відповідальність, віра у легітимність держави, довіра до військових і політичних інституцій, усвідомлення особистої участі у спільному спротиві. Ці цінності забезпечують символічну єдність громадян і держави, де політична ідентичність трансформується в екзистенційну: «Ми — це ті, хто бореться за свободу». Політико-громадянську площину схарактеризували цінності, що покликані забезпечувати підтримку стабільності інституцій і легітимність держави; функціонально вони

забезпечують нормативно-правову інтеграцію у структурі соціальної згуртованості.

Ключовими, для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини, виступають наступні ціннісні орієнтири: «Громадянська участь: участь у виборах, волонтерських рухах, громадських ініціативах» (Σ = 211,00), «Політична мобілізація: здатність групи спільно обстоювати свої права та інтереси» (Σ = 212,00), «Довіра до інституцій: рівень соціальної довіри до державних і громадських організацій, що впливає на колективні дії» (Σ = 210,00).

Згуртованість на основі політико-громадянських цінностей виявляється у волонтерстві, участі в оборонних заходах, підтримці армії, консолідації навколо національних лідерів і спільних стратегічних цілей. Ця площина спирається на цінність державності як колективної безпеки, а руйнування політичної довіри в умовах війни постає загрозою не лише для інституцій, а й для морального духу нації.

Для *сімейно-родинної площини* найвищими у рейтингу стали такі цінності:

1. Збереження родини, підтримка близьких;
2. Любов — духовна та фізична близькість, емпатія;
3. Щасливе сімейне життя — відчуття дому, стабільності;
4. Вірність — сталість почуттів, лояльність у стосунках;
5. Довіра — психологічний «цемент» соціальної єдності;
6. Милосердя, емпатія, альтруїзм — взаємопідтримка, співпереживання.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини:

– стають джерелом моральної сили й психологічної стійкості;

– є психологічним ядром довіри, любові, підтримки, яке стабілізує особистість у стресі.

Під час війни сім’я й родина стають головними осередками емоційної підтримки, турботи та спільного виживання. Цінності любові, вірності, батьківської відповідальності, єдності поколінь набувають нової соціальної ваги — вони стають психологічним тилом суспільства. Згуртованість на основі сімейно-родинних цінностей проявляється у готовності берегти життя близьких, допомагати тим, хто втратив свій дім, підтримувати військових, опікуватися дітьми та літніми людьми. Цінність родини перетворюється на цінність життя як таку, стаючи моральним інструментом спротиву руйнуванню. У контексті війни родина також виконує функцію передачі смислів і пам’яті роду, закріплюючи у свідомості нових поколінь досвід стійкості, жертовності та любові до Батьківщини та один до одного.

Загальними, для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини, виступають наступні ціннісні орієнтири: «Емоційна підтримка: здатність родини забезпечувати психологічний комфорт і допомогу в кризових ситуаціях, турбота про рідних» (Σ = 240,00), «Соціальна інтеграція: міцність

внутрішньо родинних зв'язків, обмін ресурсами та спільне вирішення проблем» (Σ = 229,00), «Відповідальність та рольова усталеність: дотримання сімейних традицій і ролей, що сприяє передбачуваності та безпеці» (Σ = 216,00).

Сімейно-родинна площина має виразний психологічний вимір. Любов, вірність, довіра, емпатія, турбота про рідних — це ті мікроцінності, що створюють емоційне тло соціальної єдності. Родина стає психологічним осередком, де формується готовність підтримувати інших і не втрачати людяності.

Для *етико-релігійної площини* найвищими у рейтингу окреслились наступні цінності:

1. Чесність, щирість — довіра як етична норма.
2. Справедливість — рівновага між правами та обов'язками.
3. Мужність, тверда воля, сміливість — моральна хоробрість.
4. Смиренність, терпимість — здатність приймати інших, не втрачати людяності.
5. Духовність — орієнтація на вищі моральні ідеали.
6. Жертовність — готовність віддати себе заради інших.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини стосуються:

– моральної складової, яка підтримує згуртованість і гідність у війні;

– формування своєрідного морального кодексу нації, що визначає поведінку в умовах небезпеки.

В умовах війни етико-релігійна площина набуває особливої глибини. Цінності віри, добра, справедливості, гідності, прощення й милосердя виступають духовними ресурсами стійкості. Релігійні й моральні норми допомагають осмислити трагедію війни не лише як втрату, а як моральне випробування і шлях жертовності. Психологічно ця площина забезпечує внутрішню стійкість особистості, формує довіру до вищого сенсу, підтримує надію. На колективному рівні вона консолідує спільноту через спільну молитву, гуманітарні ініціативи, обряди, волонтерське служіння. Таким чином, етико-релігійна згуртованість у воєнний час постає як єдність на основі духовного співпереживання і морального співвіднесення власних дій із ідеалами добра та людяності.

Загальними, для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини, виступають наступні ціннісні орієнтири: «Система цінностей і норм: спільне розуміння добра, справедливості, обов'язку перед іншими» (Σ = 491,00), «Духовна підтримка: віра та релігійні практики, що зміцнюють психологічну стійкість і відчуття єдності» (Σ = 509,00), «Колективна солідарність: спільні ритуали, церемонії та моральні принципи, що сприяють соціальній інтеграції» (Σ =520,00).

Етико-релігійна площина виступає моральним регулятором згуртованості, фокусуючи увагу на чесності, мужності, справедливості, жертовності, духовності. Її роль полягає у нормативній стабілізації поведінки,

у запобіганні моральній дезінтеграції суспільства під тиском війни. В умовах соціальної кризи етико-релігійна єдність проявляється як моральна та духовна опора, що допомагає групам зберігати цілісність і підтримувати один одного у складні часи.

Для *культурно-ціннісної площини* найвищими у рейтингу виявилися такі цінності:

1. Мова;
2. Традиції;
3. Збереження історична пам'яті;
4. Мистецтво та культурна спадщина.
5. Повага до національних героїв;
6. Власна історія, окремі історичні події та постаті.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини стосуються:

– визначення культурно-ціннісних орієнтирів як механізму самоідентифікації й символічного опору;

– набуття цінностями цієї групи статусу «морального фронту», де кожен елемент культури стає «знаком» національної гідності.

Культурно-ціннісна площина згуртованості формує відчуття спільної історії та долі, підтримує колективну самоповагу, слугує психологічним бар'єром проти дезінформації та ворожої пропаганди. Пошана до культури й пам'яті перетворюється на форму символічного спротиву — збереження мови, традицій, імен героїв стає актом соціальної солідарності. У центрі цієї площини лежать цінності культурної ідентичності, традицій, історичної пам'яті та символічної спадщини. Вони формують основу смислової спільності, яка об'єднує індивідів у межах національної культури. Культурно-ціннісна єдність ґрунтується на спільному розумінні минулого, визнанні культурних кодів, мови, звичаїв і морально-етичних норм. Ціннісний компонент проявляється у тому числі і в готовності до міжкультурного діалогу без втрати власної ідентичності. У сучасних умовах війни цей компонент набуває особливого значення як інструмент опору культурній асиміляції, підтримки моральної стійкості та самоусвідомлення приналежності до українського світу цінностей. Цінності культурної ідентичності, традицій і історичної пам'яті стають фундаментом національної згуртованості. Вони підтримують відчуття спільності, зміцнюють моральний дух і слугують опорою у протистоянні зовнішній агресії.

Загальними, для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини, виступають наступні ціннісні орієнтири: «Консолідація через культурні практики та ритуали, що зміцнюють спільноту» (Σ = 696,00), «Збереження мови, культури, традицій і символів нації як форми опору» (Σ = 799,00), «Пошана до історичної пам'яті та героїчних прикладів минулого, що надихає на солідарність» (Σ = 814,00).

Ця площина стає ключовою для збереження культурної ідентичності та національної самосвідомості під час кризи. У післявоєнний період саме

культурно-ціннісна площина відіграє ключову роль у реконструкції ідентичності та відновленні ціннісної єдності нації.

Для *соціально-гуманістичної площини* найвищими у рейтингу було отримано такі цінності:

1. Співробітництво — колективна взаємодія задля спільної мети;
2. Соціальна справедливість, партнерство — солідарна підтримка всіх верств;
3. Толерантність, мультикультуралізм — прийняття різноманіття в межах єдності;
4. Громадське (соціальне) служіння, повага колективу — відчуття соціальної потрібності;
5. Освіта, пізнання, розвиток, культура — духовне зростання нації;
6. Збереження природи та мистецтва — естетичний ресурс психологічного відновлення.

Цінності, що виявилися основними для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини стосуються:

– утвердження гуманізму, солідарності і суспільної активності, збереження культури;

– підтримки гуманітарного виміру суспільства — людяності, культури, освіти.

Соціально-гуманістична площина відображає гуманітарний потенціал суспільства — освіту, культуру, толерантність, соціальну справедливість, співробітництво. Вона зберігає культурну сталість нації навіть у ситуації неможливості нормального соціального функціонування. Згуртованість на основі соціально-гуманістичних цінностей є основою гуманістичного прояву народу, де спільнота вибудовується не лише через спільну боротьбу, а й через спільну турботу. Саме гуманістичні цінності — гідність, рівність, милосердя, емпатія, добровільність – забезпечують горизонтальну єдність суспільства, яка часто виявляється сильнішою за формальні інституційні зв’язки. Цінності в межах цієї площини проявляється у чисельних волонтерських рухах, підтримці поранених, захисті цивільних, прийомі вимушених переселенців, психологічній допомозі. Такі дії мають не лише практичний, а й морально-ціннісний ефект — вони підтверджують, що людяність зберігається навіть у найекстремальніших умовах.

Загальними, для зазначеної ціннісно-орієнтаційної площини, виступають наступні ціннісні орієнтири: «Готовність до взаємодопомоги, волонтерства, підтримки постраждалих» (Σ = 340,00), «Орієнтація на спільне благо, безпеку та відновлення соціальної стабільності» (Σ = 329,00), «Цінність людського життя та гідності як критерій поведінки» (Σ = 316,00).

У контексті війни соціально-гуманістичний вимір розкриває потенціал етики турботи та солідарності, що перетворює особистісні цінності на практики взаємної підтримки та духовного взаємозміцнення. У воєнний час ця площина є етичною опорою суспільства, де гуманістичні цінності проявляються у конкретних діях солідарності та взаємної підтримки. Вона

забезпечує горизонтальні соціальні зв'язки, які дозволяють виживати і відновлювати суспільство в умовах небезпеки та втрат

В таблиці нижче представлені узагальнені результати по кожній із площин (Таблиця 5.1.).

Таблиця 5.1.

Змістове наповнення ціннісного виміру згуртованості українського суспільства

№з/п	Ціннісно-орієнтаційні площини	Ключові цінності	Психологічна функція у структурі згуртованості
1.	Політико-громадянська	Патріотизм, відповідальність, довіра	Мобілізація, легітимація спільного спротиву
2.	Сімейно-родинна	Любов, турбота, відповідальність	Емоційна підтримка, збереження життя
3.	Етико-релігійна	Віра, гідність, милосердя	Духовна опора, моральна стійкість
4.	Культурно-ціннісна	Мова, пам'ять, традиція	Символічна єдність, самоідентифікація
5.	Соціально-гуманістична	Людяність, солідарність, емпатія	Взаємодопомога, підтримка, психологічна стійкість

Дві окремі групи склали цінності, які не увійшли до визначених ціннісно-орієнтаційних площин, але є важливими як з точки зору формування внутрішньої основи моральної єдності спільноти під час війни так і для підтримки особистісної ефективності, дисциплінованості, самоконтролю у кризовій ситуації. Ми умовно їх віднесли до:

– *фундаментальних цінностей* (життя — базова цінність виживання; безпека – фізичний і психологічний захист особистості й держави; гідність — усвідомлення власної вартості, честі, непорушності прав людини; віра — духовна опора, джерело смислу в екзистенційних випробуваннях; надія — психологічний ресурс подолання страху й втрат; здоров'я — фізичне й психічне благополуччя, необхідне для дії), які забезпечують виживання, моральну стійкість і духовну єдність нації (формують внутрішню опору особистості, що дозволяє долати страх, втрати та невизначеність);

– *особистісно-інструментальних (індивідуальних) цінностей* (самоконтроль, дисциплінованість, старанність; раціоналізм, розважливість, життєва мудрість; активність, ініціативність, продуктивність; впевненість у собі, незалежність; акуратність, порядок, вихованість; комфорт, розваги (найменш значущі у воєнний період), які забезпечують операційну ефективність соціальної поведінки, сприяють адаптивності індивідів до воєнних викликів і психологічній стійкості.

В умовах війни ієрархія цінностей стискається до ядра «життя — гідність — Батьківщина — віра», тоді як особистісно-інструментальні (індивідуальні) орієнтації (комфорт, розваги, зовнішній вигляд) відходять на периферію. Така система є динамічною: у повоєнний період баланс повертається до гуманістично-розвивальної площини. Отже, можна

констатувати, що в умовах війни ціннісна система набуває пірамідальної структури, у центрі якої перебувають фундаментальні орієнтири («життя — гідність — свобода — Батьківщина»). Таке ціннісне згущення забезпечує концентрацію колективної енергії на збереженні життя, державності, культури, а також сприяє формуванню спільної національної ідентичності. Поступово, у процесі тривалої війни (як це відбувається в Україні), у суспільній свідомості закріплюється нова ієрархія моральних пріоритетів, де домінують гуманістичні, духовно-громадянські та соціально відповідальні орієнтації. Цінності жертовності, солідарності, віри та надії стають системоутворюючими для відновлення соціальної довіри та інтеграції після війни. Саме тому ціннісно-орієнтаційні площини згуртованості можна розглядати як психологічний механізм самоорганізації нації, що визначає її здатність до спротиву, відновлення та духовного зростання в умовах екзистенційної кризи. Ціннісно-орієнтаційні площини функціонують у взаємодії, формуючи багаторівневу систему соціально-психологічної єдності. Їхнє ієрархічне співвідношення відображає адаптивну динаміку суспільства у кризових умовах: від екзистенційної безпеки — до соціально-гуманістичних і культурних пріоритетів. Така структура є не лише основою виживання, а й потенціалом відновлення духовного й морального порядку у мирний час.

Аналіз отриманих результатів дослідження дав змогу зробити висновок, що система ціннісних орієнтацій виражає змістовне ставлення людини до соціальної дійсності і в цій якості визначає мотивацію її поведінки та істотно впливає на усі сторони її діяльності. Це складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності людини, визначає її загальний підхід до світу, до себе, надаючи сенс і напрям особистим позиціям, поведінці, вчинкам.

Представимо ціннісну систему, що згуртовує суспільство в умовах війни у модусі часу: минуле, теперішнє, майбутнє (за результатами дослідження змістової варіативності ціннісного наповнення виокремлених площин (політико-громадянської, сімейно-родинної, етико-релігійної, культурно-ціннісної, соціально-гуманістичної).

1. *Спрямованість на минуле*: цінності традиції, пам’яті та спадковості. Орієнтованість на минуле, характеризується підвищеним почуттям історичної відповідальності та ідентифікації з національною спільнотою. Система цінностей ґрунтується на збереженні, продовженні та відтворенні моральних і культурних зразків попередніх поколінь. Психологічно це виявляється у високому рівні стабільності, лояльності, моральної консервативності й потребі у смисловій наповненості життя. Ключові цінності: гідність, вірність, патріотизм, пам’ять, обов’язок, справедливість, традиції, релігійність, жертовність. Характерними рисами ціннісної орієнтації є: домінування колективістських мотивів; прагнення до моральної чистоти й духовної спадкоємності; висока значущість символів національної історії; емоційна стійкість, заснована на відчутті приналежності до історії; схильність до ідеалізації минулого як еталона морального порядку. Психологічна функція

полягає у підтримці внутрішньої ідентичності через пам’ять і традицію, протидії відчуттю втрати сенсу у воєнних умовах.

2. *Спрямованість на теперішнє*: цінності дії, солідарності та виживання. Спрямованість на теперішнє зумовлює активізацію прагматичних, діяльнісних і комунікативних цінностей. Це сприяє тяжінню до конкретних дій, взаємодії, підтримки ближніх і спільного подолання труднощів. У воєнному контексті ця орієнтація сприяє мобілізації, адаптації та колективній згуртованості. Ключові цінності: життя, безпека, відповідальність, співробітництво, довіра, солідарність, допомога, справедливість, мужність, віра. Характерні риси ціннісної орієнтації: перевага короткострокових, конкретних цілей над віддаленими ідеалами; висока соціальна активність, ініціативність, прагнення до взаємопідтримки; схильність до морального вибору «тут і тепер»; емоційна відкритість, емпатійність, прагнення до єдності; готовність до самопожертви заради спільного блага. Психологічна функція виражається у забезпеченні динамічної адаптації особистості до кризової реальності, підтримання соціальної єдності та внутрішньої сили спільноти.

3. *Спрямованість на майбутнє*: цінності розвитку, відновлення та пошуку нового сенсу. Орієнтація на майбутнє проявляє високий рівень рефлексії, ідеалістичної спрямованості та моральної зрілості. Це дає змогу мислити перспективно, розглядати теперішнє як етап відновлення, а війну — як виклик, що стимулює духовний і соціальний розвиток. Сукупність цінностей відображає зорієнтованість на інновації, освіту, справедливий мир і гуманістичне майбутнє суспільства. Ключові цінності: мир, освіта, культура, духовність, творчість, мудрість, справедливість, надія, гуманізм, соціальний прогрес. Характерні риси ціннісної орієнтації: стратегічне бачення, прагнення до трансформації суспільства; толерантність, відкритість до нового, висока соціальна відповідальність; духовно-моральна рефлексія, прагнення до морального оновлення; орієнтація на відбудову, інтеграцію та відновлення справедливості; відчуття сенсу й морального обов’язку перед майбутніми поколіннями. Психологічна функція виражається у підтримці смислової перспективи життя, формуванні мотивації до відродження й самореалізації після травматичних подій (Таблиця 5.2.).

Тож*, модус минулого* в структурі ціннісної системи суспільства постає як психологічний і культурний фундамент ідентичності. У воєнних умовах він активізує архетипи боротьби, гідності, самопожертви, героїзму, що закріплені у колективній пам’яті народу. Цінності минулого виконують ретроспективно-консолідуючу функцію – вони відтворюють історичний досвід спільноти як джерело моральної сили. У цей модус включаються такі базові конструкти: пам’ять про предків, спільність історичної долі та культурної традиції; гідність, як непорушна категорія історичної спадщини; патріотизм і вірність як моральний обов’язок перед минулими поколіннями; жертовність, що сприймається не як втрати, а як сенсоутворююча дія.

Таблиця 5.2.

Характеристики ціннісних орієнтацій особистості залежно від часової спрямованості в умовах війни

№ з/п	Показники	Спрямованість на минуле	Спрямованість на теперішнє	Спрямованість на майбутнє
1.	Провідний смисловий фокус	Збереження історичної пам'яті, традицій і національної ідентичності	Дія, виживання, солідарність, взаємопідтримка	Відновлення, розвиток, духовна еволюція
2.	Психологічна домінанта	Моральна стабільність, вірність, історична наступність	Адаптивність, згуртованість, емпатійна взаємодія	Проєктність мислення, рефлексивність, гуманістична надія
3.	Ключові цінності	Гідність, патріотизм, пам'ять, традиції, жертовність, вірність	Життя, безпека, справедливість, відповідальність, співробітництво, мужність	Мир, освіта, духовність, творчість, культура, справедливість, гуманізм
4.	Тип моральної орієнтації	Консервативно-традиційна, етична, колективістська	Соціально-гуманістична, діяльнісна, альтруїстична	Рефлексивно-гуманістична, прогностична, креативна
5.	Поведінкові прояви	Вірність ідеалам, відданість традиції, збереження моральних норм	Активна участь у спільній дії, допомога, самоорганізація, співчуття	Ініціативність, планування, креативність, орієнтація на відбудову
6.	Емоційний фон	Спокій, гідність, ностальгія, впевненість у правоті	Емпатія, рішучість, почуття єдності, мобілізаційна налаштованість	Оптимізм, віра, натхнення, моральна піднесеність
7.	Психологічна функція	Підтримка внутрішньої ідентичності через історичну пам'ять	Забезпечення соціальної стійкості й єдності у кризових умовах	Формування смислової перспективи, орієнтація на відновлення
8.	Ризики деформації	Ідеалізація минулого, закритість до нового	Виснаження, втрата стратегічного бачення	Надмірний ідеалізм, відрив від реалій сьогодення
9.	Ресурсний потенціал	Моральна опора, Колективна підтримка	Психологічна стійкість, згуртованість, підтримка громади	Рефлексивна глибина, цілепокладання, духовне оновлення

Таким чином, минуле в умовах війни стає моральним орієнтиром і символічним ресурсом виживання, який відновлює спільні смисли та підсилює почуття національної єдності.

Водночас *модус теперішнього* — це модус мобілізаційного існування, у якому цінності проходять перевірку реальністю. У центрі постають цінності

виживання, співдії та довіри, які стають основою соціальної згуртованості. В умовах війни суспільство переживає інтенсивну переоцінку пріоритетів: матеріальні та гедоністичні орієнтації поступаються місцем етико-гуманістичним і соціально-громадянським цінностям. До них належать: життя як найвища цінність; свобода, справедливість, відповідальність як моральні орієнтири дії; солідарність, довіра, співробітництво — як механізми взаємопідтримки; віра, надія, любов — як психологічні ресурси стійкості.

Теперішній модус демонструє інтеграцію індивідуальних і колективних сенсів, де особистісне «я» розчиняється у спільному «ми». Саме в цьому полягає парадокс воєнного часу: попри руйнування, війна актуалізує найвищі форми гуманності.

У модусі майбутнього життя постає як простір проектування нової системи цінностей, у якій відбувається синтез досвіду виживання та прагнення до відродження. У цьому модусі суспільство поступово переходить від захисної до творчої та рефлексивної стадії розвитку, що виявляється у формуванні таких ціннісних орієнтирів: мир, справедливість, верховенство права як гарантії безпеки; освіта, культура, інноваційність як шляхи розвитку й модернізації; гуманізм, толерантність, глобальна солідарність як ознаки духовного прогресу; духовність, мудрість, довіра до майбутнього як екзистенційна основа відновлення.

Майбутнє у ціннісній системі — це не лише результат, а й моральна мета, що орієнтує суспільство на конструктивне перетворення після травматичного досвіду війни. Таким чином, воно слугує модусом надії, який поєднує прагматичні ідеали відбудови з духовним оновленням.

Отже, три часові модуси — минуле, теперішнє і майбутнє — формують динамічну вісь ціннісної системи, на якій ґрунтується психологічна й соціальна згуртованість суспільства в умовах війни. Разом вони створюють трансцендентну послідовність духовного розвитку, що дозволяє суспільству не лише вистояти, а й відновитися після кризових умов.

У свою чергу, часова спрямованість особистості в умовах війни виступає смисловим каркасом її ціннісної системи. Вона зумовлює відмінності у структурі її ціннісних орієнтацій, що у воєнних умовах набуває особливої інтегративної ролі. Орієнтація на минуле забезпечує глибинну ідентичність і моральну стабільність. Орієнтація на теперішнє підтримує соціальну згуртованість і мобілізаційну дієздатність. Спрямованість у майбутнє формує перспективу відновлення й духовної еволюції.

Ці три часові виміри створюють цілісну структуру ціннісного досвіду, у межах якої не лише підтримується життєдіяльність спільноти, а й відбувається перетворення духовної єдності на реальні соціальні дії. У наступному параграфі розкриємо це більш детально через вивчення волонтерства як ціннісного вияву спільної дії та соціальної згуртованості.

.

5.3. Волонтерство як ціннісний вияв спільної дії та соціальної згуртованості

У сучасних умовах проблематика волонтерства в українському науковому дискурсі набуває особливої актуальності та має потенціал стати однією з провідних дослідницьких тем. Потужним каталізатором цього процесу стала збройна агресія росії проти України та, в подальшому, необхідність повоєнного відновлення. Зміни, які відбуваються зараз у державі, актуалізували тему пошуків оптимальної форми організації громадянського суспільства. Мова йде про механізми, що здатні об'єднати людей, групи та спільноти, в тому числі і як громадян, незалежно від індивідуальних відмінностей (регіональних, соціально-психологічних та соціокультурних). Волонтерська діяльність, саме на горизонтальному рівні, може без втрати індивідуальних відмінностей забезпечити таку координацію та співпрацю заради реалізації важливих цілей суспільства. Ще одним позитивним аспектом волонтерства є посилення ролі громад, що забезпечує єдність через зміцнення соціальних відносин, позитивний емоційний зв'язок своїх членів зі спільнотою та державою, спрямування зусиль на загальне благо, що стає міцним підґрунтям для формування соціальної згуртованості. Отже, описуючи трансформаційні механізми організації добровольчої діяльності в українському суспільстві, слід загострити увагу на індивідуальній поведінковій суб'єктності, яка стала чинником колективної співпраці.

Також проблематика волонтерської активності в умовах війни набуває особливої актуальності в контексті пошуку чинників, здатних забезпечити стійкість та єдність українського суспільства. Аналіз сучасних наукових публікацій дозволяє виокремити кілька концептуальних напрямів, у межах яких розглядається потенціал волонтерства: психологічний, соціально-комунікативний, інституційний та культурно-ціннісний.

Зокрема, Я. Мартинюк визначає волонтерство як інструмент впливу на всі горизонтальні й вертикальні аспекти суспільства, підкреслюючи його роль у формуванні ідентичності, моральних і духовних цінностей, емоційної стійкості та мобілізації громад — функціональний вимір волонтерства (Мартинюк, 2024). Таким чином, волонтерська активність постає універсальним чинником, який формує як горизонтальні, так і вертикальні зв'язки в суспільстві. Важливим є акцент на інтегративному потенціалі волонтерства, здатному поєднувати індивідуальні дії з колективними смислами. Натомість, Л. Головко наголошує на ролі неформальних суб'єктів із потужним соціальним капіталом у процесах зміцнення спроможності громад (Головко, 2024). Особливу увагу приділено залученню молоді, що водночас слугує механізмом їхньої соціальної інтеграції. Це свідчить про двонаправлений ефект: волонтерство розвиває спільноту, а спільнота, своєю чергою, створює умови для подальшої активності.

У працях О. Бойчак акцентується на тому, що волонтерство може змінювати типи громадянської культури, від «обов'язкового» до «залученого»

громадянства (Бойчак, 2022). У цьому контексті воно сприяє вибудовуванню нових форм соціальної участі та розвитку політичної автономії і комунікативних практик. Отже, волонтерська діяльність виступає не лише реакцією на кризу, а й чинником трансформації соціальних норм та цінностей, що дає нам підстави говорити про культурно-ціннісні основи такого виду діяльності. У свою чергу Н. Кривоконь пропонує розглядати волонтерство як ресурс розвитку життєстійкості, що дозволяє індивідам долати кризові обставини, підвищує рівень активності та орієнтацію на життєві смисли — виокремлюється психологічний аспект через категорії життєстійкості і благополуччя (Кривоконь, 2015). Дослідження О. Дьяконенко та Т. Нечитайло підтверджують важливість громадських об'єднань як структур, що забезпечують стійкий потенціал самоорганізації та адаптивності в умовах війни (Дьяконенко & Нечитайло, 2024).

Міжнародні студії (L. Kulik (2022), M. Ganoe, & J. Roslida (2023), K. Karhina (2017) та ін.) дозволяють порівняти досвід волонтерства у різних кризових контекстах (пандемія, війна, стихійні лиха). Їхні результати свідчать, що мотивація, готовність діяти істотно варіюють залежно від типу кризи, а також потребують врахування культурного контексту та рівня підтримки з боку інституцій (на перший план виходить контекстуальна варіативність). Показано, що різні типи криз зумовлюють різні форми мобілізації суспільства та підкреслюють трансформаційний потенціал волонтерства. Важливими, для ширшого розуміння проблематики, є й дослідження B. Davies, D. Abrams, Z. Horsham, в яких обґрунтовано двонаправлений характер зв'язку між соціальною згуртованістю та волонтерством: активність громадян зміцнює довіру і солідарність, а згуртованість, своєю чергою, підсилює мотивацію до волонтерства (Davies, *et al.*,, 2024). Це дає підстави говорити про циклічний характер взаємодії.

Українські дослідники О. Злобіна, Л. Бевзенко, О. Панькова запропонували своє бачення узагальнених підходів до пояснення природи досліджуваного поняття (Злобіна, 2006; Соціально-психологічні чинники…, 2016; Панькова, 2022). Вони визначили багаторівневу теоретичну рамку розгляду волонтерства: діяльнісний, системний, інституціональний та спільнотний підходи.

О. Злобіна у своїх роботах виокремлює чотири теоретичних контури, у межах яких вважає за доцільне розглядати концепт волонтерства. «У науковій літературі, зокрема в рамках соціологічного дискурсу, найчастіше даються визначення волонтерства з позиції системного й діяльнісного підходів. Ми пропонуємо доповнити й розширити концептуалізацію поняття з позиції інституціонального й спільнотного» (Соціально-психологічні чинники…, 2016, с. 111). У рамках психологічного дискурсу волонтерства, найбільш адекватним виглядає системно-самоорганізаційний підхід (хоча ряд експертів та спостерігачів використовують термін «соціальна самоорганізація» для осмислення тих процесів, які відбуваються зараз в Україні).

Отже, про згуртованість в цьому контексті можна вести мову в двох аспектах. З одного боку — це традиційний погляд на волонтерство як вияв солідарності щодо тих, кому волонтери допомагають. З іншого, маємо ще один цікавий ракурс — солідарність населення країни з самими волонтерами. Вона іде від тих, хто сам не є волонтером, але надає підтримку і допомогу волонтерам.

Наведена вище теза дозволяє виокремити ті особливості проявів згуртованості, які спостерігаються в країні у зв'язку з наявністю потужного волонтерського руху і підтримки, що надає йому населення (Соціально-психологічні чинники…, 2016):

1. Волонтерських рух в Україні, розпочавшись з підтримки й солідарності з військовими на початку бойових дій на сході країни, швидко нарощував власні «солідаристські» напрямки, що охопили турботу про поранених, полонених, біженців і сім'ї загиблих тощо.

2. Волонтерський Рух має характер потужних самоорганізаційних утворень, де на кожному з рівнів можна виявити ядро та периферію широкого радіусу по всій країні і навіть за її межами. Це дозволяє говорити про солідарність населення з волонтерами.

Тож, що слугує підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів? По перше, це можуть бути як гострі безпосередні емоційні реакції на конкретні події, так і триваліші емоційні стани та почуття, зокрема — соціальні страхи, співпереживання. Заснована на їх основі громадська діяльність буде тимчасовою і фрагментарною, і об'єднувальною лише до часу допоки переживаються емоції та почуття.

По друге, підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів є згуртування однодумців, котрі керуються такими ж самими цінностями. У цьому випадку об'єднання відбувається на підґрунті спільних поглядів, оцінок, переконань, принципів, які визначають певну позицію людини (І. Мартинюк, 2015). Це найсприятливіший простір, де зможуть співіснувати навіть протилежності, а дискусії будуть розгортатися всередині згоди. Формується те, про що ми писали вище — конвенційний простір.

Але й ця стадія солідаризації, на якій відбувається самоідентифікація суб'єкта відносно різноманітних солідаритетів, хоч і більш стійка, ніж ті форми соціальної поведінки, що зумовлюються емоціями, почуттями, настроями, усе ж відносно скороминуча (М. Клименко, 2007). Наявність символічної складової, що включає в себе погляди, переконання, стереотипи, вірування, ідентифікації, норми і правила, є обов'язковою умовою для солідаризації й інтеграції сучасного суспільства, що однаково потребують легітимації і санкціонування певних суспільних відносин.

Отже, єднання суб'єктів перебуває на латентній фазі доти, поки не призводить до відповідних спільних дій агентів, причому подальша солідаризація неминуче веде до впорядкування (принаймні — координації) сукупності практик, а відтак до структурування (Е. Гіденс, 1999). Що ми й бачим на прикладі волонтерської діяльності. Волонтерські ініціативи, що

засновані на спільних цілях та цінностях, втілених у дію є більш життєздатними, ніж ті, що засновані на почуттях та емоціях.

Самоорганізаційні механізми, що вступають у дію, забезпечують формування певного рівня організованості, погодженості відповідних практик, що в перспективі ведуть до легітимації й інституціоналізації. Тобто за рахунок солідаризації утворюється нова соціальна дійсність, яка за своїми параметрами може не співпадати з вихідними уявленнями безпосередніх учасників її створення (як приклад: «коли вже війна скінчиться? Чому так довго?»). Але щоб цього не сталося згуртованість не має лишатися феноменом свідомості чи віртуальної реальності, вона мусить утілитися в практичні дії, а її учасники взяти на себе певні функціонально-рольові обов'язки й пов'язану з ними відповідальність (Соціально-психологічні чинники…, 2016). Отже, підсумовуючи викладене вище, зауважимо, що співвідношення раціональної і чуттєвої складових у ґенезі «згуртованості через дію» може бути різним, відрізнятися, як з боку суб'єктивної значущості проблем або ситуацій, так і ставленням до однієї і тієї ж проблеми у різних соціальних суб'єктів. Але, необхідно пам'ятати, за будь-якої суб'єктивної конфігурації мотивів і спонукань, згуртованість проявляється тільки в явному вигляді і лише за умови практичного втілення у певних діях (у окремому випадку – готовності до таких дій, що само по собі спричиняє відповідні результати). Можливо, тут можна говорити про пасивну і активну форми згуртованості (Волонтерська діяльність в Україні…, 2022). Це лише один з механізмів єднання шляхом соціально-перетворювальної діяльності (у нашому випадку — це волонтерство). Крім того, висунуті припущення потребують емпіричної перевірки. Але безсумнівним є те, що український психологічний дискурс волонтерства і пов'язані з ним прояви соціальної згуртованості, матимуть особливий характер і значно вирізнятимуться на фоні інших дискурсивних пропозицій, враховуючи причини, які призвели до його актуалізації.

На нашу думку, соціальна згуртованість не може бути виміряна прямо. Натомість вона охоплюється низкою окремих показників, які і складають її структуру. Також, більшість дослідників поділяють думку, що соціальна згуртованість — це те, що тримає людей разом попри відмінності, і, ключову роль тут відіграють внутрішні спонукання до дії (Панькова *et al.,* 2016). Ця теза знову повертає нас до висловленого вище припущення, що волонтерство, як добровільне об'єднання на основі спільних цілей є тим вікном можливостей для посилення соціальної згуртованості, яке дозволяє співіснувати навіть протилежностям, а дискусії переважно будуть розгортатися всередині згоди.

Тож, сучасні дослідження волонтерства як ціннісного вияву спільної дії та соціальної згуртованості демонструють значні теоретичні й емпіричні здобутки, проте залишається низка невирішених питань і прогалин у знаннях. Насамперед бракує чіткого розуміння того, яким чином психологічні та соціальні механізми — спільні смисли, колективні наративи, символічні акти та повторювані взаємодії — трансформують індивідуальну волонтерську активність у колективну довіру та єдність. Недостатньо досліджені й

структурні механізми, зокрема організаційні практики, локальне лідерство та мережі розподілу ресурсів, що дозволяють масштабувати локальну згуртованість на рівень регіонів і країни. Недостатньо уваги приділено також аналізу вікових, гендерних, соціально-економічних, етнічних та релігійних відмінностей у волонтерській мотивації та її наслідках для згуртованості. У полі інституційних та політичних аспектів невирішеною є проблема балансу між автономією волонтерських ініціатив і потребою їх координації з боку держави. Вагомими залишаються і методологічні прогалини. Серед них — відсутність узгоджених індикаторів для вимірювання соціальної згуртованості. Особливої уваги потребує питання контекстуальних відмінностей. Адже відкритим залишається питання, як тип кризи (пандемія, війна) — її характер, тривалість і масштаб — змінює співвідношення між мобілізаційною спроможністю, адаптивністю та стійкістю тієї чи іншої спільноти. На деякі з цих питань ми спробуємо відповісти у нашому дослідженні.

Вивчення волонтерства як ціннісного вияву спільної дії та соціальної згуртованості перебуває на етапі активного пошуку відповідей на численні відкриті питання. Усунення вказаних прогалин потребує міждисциплінарних підходів, поєднання кількісних і якісних методів та урахування контекстуальних особливостей. Усе це актуалізує пошук та оформлення концептуального підґрунтя задля вивчення потенціалу волонтерської активності як чинника згуртованості українського суспільства в умовах війни. Спробою такого пошуку стало дослідження рівня стійкості, мобілізаційної сили та адаптивності різних типів волонтерства в надзвичайній ситуації, яку переживає наша країна.

Аналіз наукових праць засвідчує, що волонтерська діяльність у сучасних умовах війни набуває багатовимірного значення та розглядається крізь призму соціальної згуртованості, життєстійкості та громадянської активності (Горєлов & Корнієвський, 2015; Бибик & Савельчук, 2023). Відтак можна констатувати, що вітчизняний науковий дискурс волонтерства, а також пов’язані з ним практики соціальної згуртованості, формують специфічний дослідницький контекст, який суттєво відрізняється від інших теоретичних підходів, з огляду на масштабність і травматичність подій, що його актуалізували. Тому цілком обгрунтованою видається теза, що соціальна згуртованість може конструюватися у площині різних ціннісних систем та діяльнісних вимірів, що дозволило розкрити потенціал волонтерства в умовах війни та миру: як ефективної соціально-перетворювальної діяльності; як практики само- та взаємодопомоги; як способу гуртування та реагування на виклики сьогодення.

Волонтерство як ефективна соціально-перетворювальна діяльність сприяє згуртуванню однодумців, об’єднаних спільними цінностями, переконаннями та принципами, які визначають соціальну позицію людини. Таке об’єднання створює конвенційний простір, у якому можливе співіснування різних, навіть протилежних позицій. Символічна складова —

система норм, правил, ідентифікацій та стереотипів — виступає необхідною умовою інтеграції та солідаризації в умовах викликів. Єднання суб'єктів у цьому випадку переходить у спільні дії, які зумовлюють координацію практик і їх подальше структурування. Волонтерські ініціативи, засновані на спільних цінностях і цілях та втілені у діях є більш життєздатними порівняно з тими, що спираються лише на емоції та почуття.

Волонтерство як практика само- та взаємодопомоги виникає як реакція на гострі емоційні переживання, соціальні страхи та співпереживання, що зумовлюють тимчасову та фрагментарну громадську активність. Подібні форми об'єднання діють доти, допоки зберігаються відповідні емоційні стани. Разом із тим самоорганізаційні механізми волонтерського руху поступово забезпечують погодженість практик і сприяють їх інституціоналізації (групи взаємопідтримки тощо). Суб'єктивні оцінки актуальних соціальних загроз стають барометром морально-психологічної ситуації у суспільстві та визначають ті цінності, що здатні трансформуватися і формувати основу єдності різних груп і верств населення.

Волонтерство, як спосіб гуртування та реагування на виклики сьогодення, у цьому вимірі ґрунтується на співвідношенні раціональних і чуттєвих компонентів «згуртованості через дію» та є варіативним і залежить від соціальних суб'єктів та значущості конкретних проблем. Єдність ідей сприяє консолідації суспільства без заперечення культурної та національної різноманітності. Вирішальним чинником є формування чіткого образу майбутнього та зрозумілої дорожньої карти його досягнення. Додатково важливими стають: ціннісний фактор, що підсилює соціальне єднання; формування почуття приналежності, коли індивіди ототожнюють власний «образ Я» з певною ідеєю чи моделлю поведінки, що створює ефект взаємної причетності та забезпечує узгоджену спільну дію.

Задля розкриття змістового наповнення описаних вище способів гуртування через дію, було виокремлено мотиви, цінності та показники згуртованості засобами контент-аналізу цифрових волонтерських платформ і публічних комунікацій: Volunteers Hub, Спільно, Повернись живим, локальні Telegram- і Facebook-спільноти. Одиницями аналізу виступали текстові пости, коментарі, інтерв'ю, а також візуальні повідомлення. Схема контент-аналізу ґрунтувалася на поєднанні кількісного та якісного підходів і була спрямована на виявлення смислових домінант волонтерських практик у воєнний час.

Кодування матеріалу здійснювалося за низкою критеріїв. По-перше, враховувалися *мотиви* волонтерської активності, серед яких було виокремлено: альтруїстичні (взаємодопомога, співчуття, солідарність); патріотичні (захист країни, підтримка армії, відстоювання незалежності); соціально-ідентифікаційні (відчуття належності до групи, гордість за спільноту); практичні (набуття досвіду, розвиток компетенцій, налагодження соціальних контактів). По-друге, враховувалася *система цінностей*, репрезентована категоріями колективної відповідальності, єдності та солідарності, гуманізму, прозорості й довіри, стійкості та незламності. По-

третє, було здійснено аналіз *ступеня готовності до спільних дій*, що відображає: рівень мобілізації (швидке реагування, масові збори); адаптивність (зміна форм діяльності під нові виклики); довготривалу стійкість (регулярні ініціативи, інституційні механізми); колективну ідентифікацію (символи, наративи «разом ми сила» тощо). Одиницями фіксації слугували наступні показники: смислові (словосполучення, пости), формальні (частота згадок мотивів, символіка) та функціональні (заклики до дії, інструкції, звіти, історії успіху). Процедура включала відбір корпусу текстів (25 інтерв'ю, 100 постів і 320 коментарів із п'яти платформ за певний період), первинне кодування (віднесення повідомлень до категорій мотивів, цінностей, готовності до дій), вторинний кількісно-якісний аналіз (кількісне підрахування частоти згадування та якісний опис смислових домінант) та узагальнення тенденцій щодо домінуючих мотивів, цінностей і форм колективної мобілізації (які мотиви превалюють, які цінності найбільше підкреслюються, як проявляється готовність до спільних дій у надзвичайній ситуації):

1. *Мотиви*: альтруїстичні (прагнення допомогти постраждалим, підтримати військових і цивільних у складних обставинах); патріотичні (мотивація, пов'язана з обороною країни, боротьбою за свободу й незалежність); соціально-ідентифікаційні (прагнення бути частиною «спільноти дії», належати до групи, яка здійснює позитивний вплив); практичні/інструментальні (набуття досвіду, розвиток навичок, налагодження соціальних контактів, що можуть стати ресурсом у майбутньому).

2. *Цінності:* колективна відповідальність (акцент на тому, що «ніхто не залишається осторонь», кожен може зробити посильний внесок); єдність і солідарність (волонтерство постає як «цементуюча сила» суспільства); гуманізм і взаємодопомога (цінність людського життя, пріоритет турботи); прозорість і довіра (наголос на звітності, відкритості та чесності як запоруці ефективної діяльності); стійкість і незламність (символічне утвердження того, що навіть у найважчих умовах суспільство здатне діяти й підтримувати одне одного).

3. *Ступінь готовності до спільних дій:* висока мобілізаційна ресурсність (проявляється у швидкому реагуванні на запити (збір коштів, доставка гуманітарної допомоги, евакуація) та готовності брати участь у термінових ініціативах); адаптивність (комунікації часто містять приклади гнучкого переформатування діяльності: від збору харчів до організації прихистків, від інформаційних кампаній до психологічної підтримки); стійкість у довгостроковій перспективі (акцент робиться не лише на «разовій допомозі», але й на створенні сталих механізмів підтримки (систематичні збори, регулярні звіти, навчальні проекти); колективна ідентифікація (підсилюється готовність до узгоджених дій, що виходить за межі індивідуальних зусиль) (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Порівняльна таблиця ціннісних та мотиваційних домінант волонтерства в умовах війни та миру

Типи волонтерства	Мотиваційні домінанти (в умовах війни)	Ціннісні домінанти (в умовах війни)	Мотиваційні домінанти (в умовах миру)	Ціннісні домінанти (в умовах миру)
Соціально-перетворювальна діяльність	захист країни, мобілізація ресурсів, вплив на кризові процеси	патріотизм, свобода, справедливість	соціальні зміни, розвиток громади, вирішення суспільних проблем	демократія, соціальний капітал, прозорість
Само- та взаємодопомога	забезпечення виживання, емоційна підтримка, компенсація нестачі державних ресурсів	гуманізм, солідарність, гідність	турбота в кризових ситуаціях, зміцнення соціальних зв'язків	емпатія, рівність, інтеграція
Гуртування та реагування на виклики	швидка реакція на загрози, прагнення до єдності, «не залишатися осторонь»	згуртованість, довіра, стійкість	участь у колективних ініціативах, прагнення спільності, впровадження інноваційних практик	активність, культура співучасті, горизонтальні мережі довіри

Таким чином, можна побачити, що в умовах війни мотиваційні та ціннісні домінанти більш мобілізаційні, патріотичні й кризово-орієнтовані, тоді як у мирні часи — більше розвиткові, інтеграційні й спрямовані на розбудову соціального капіталу та інституційної довіри (дані про мотиваційні та ціннісні домінанти у мирний час взято з: Постмайданна благодійність і волонтерство…, 2015).

Інтерпретація ціннісних і мотиваційних домінант волонтерської активності за чотирма категоріями: альтруїзм, солідарність, адаптивність та ініціатива, дозволила побачити існуючі відмінності у прояві потенціалу волонтерської активності як ціннісного вияву спільної дії та соціальної згуртованості українського суспільства для кожної з трьох типів волонтерської діяльності: соціально-перетворювальної, само- та взаємодопомоги, а також гуртування й реагування на викликив в умовах війни та миру (див. рис. 5.3).

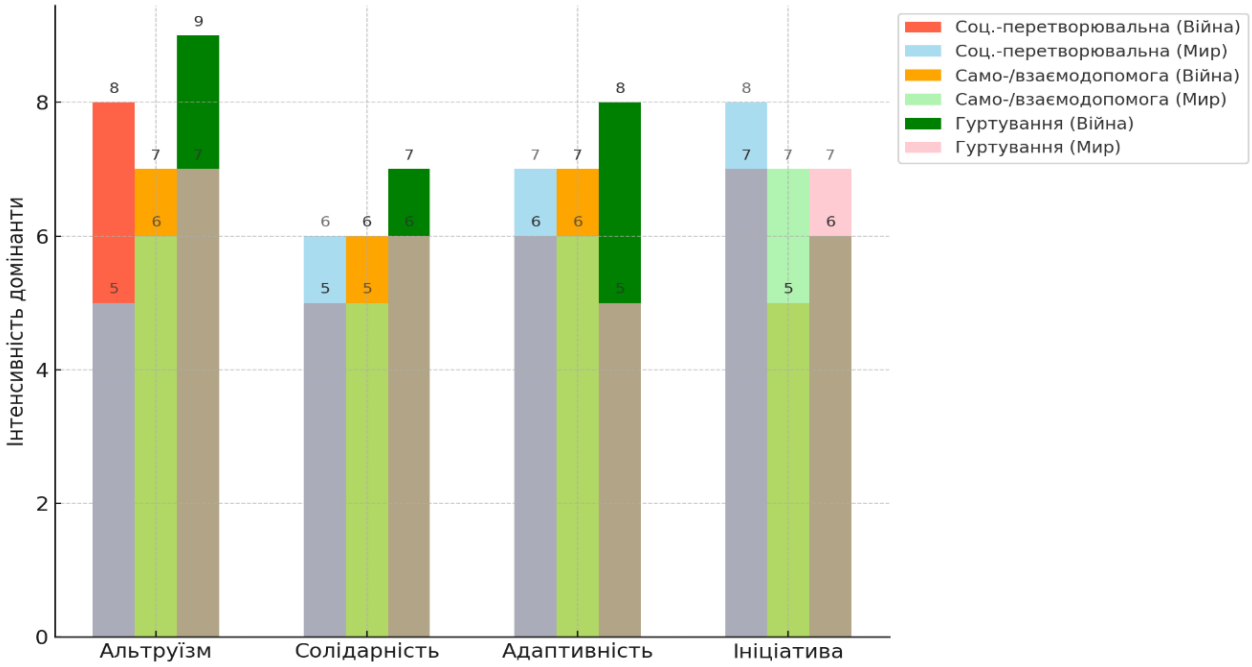

Рис. 5.3. **Діаграма рівня стійкості, мобілізаційної сили та адаптивності різних типів волонтерства в умовах війни та миру**

Отримані дані вказують на те, що в умовах війни інтенсивність прояву усіх домінант є вищою, особливо у вимірах альтруїзму та гуртування, де спостерігається максимальне зростання показників. Це свідчить про мобілізаційний характер волонтерської активності, яка виступає не лише ресурсом допомоги, а й чинником єдності суспільства.

У мирний час зазначені домінанти більш збалансовані та рівномірно проявлені, проте, за своєю інтенсивністю, помітно поступаються воєнному періоду. Це вказує на те, що волонтерство залишається важливим інструментом соціальної підтримки та взаємодопомоги, але втрачає частину мобілізаційної сили, характерної для кризових умов. Таким чином, результати підтверджують, що потенціал волонтерської активності в умовах війни реалізується передусім через альтруїстичні мотиви, солідарність і здатність до гуртування, що безпосередньо зміцнює соціальну згуртованість українського суспільства. Розглянемо їх більш детально.

По-перше, показники альтруїзму в умовах війни значно перевищують показники у мирний період, що свідчить про посилення орієнтації на безкорисливу допомогу іншим під час кризової ситуації, коли індивідуальні ресурси максимально мобілізуються на користь суспільного блага.

По-друге, у вимірі солідарності спостерігається схожа тенденція: у воєнний час соціально-перетворювальна активність та само-/взаємодопомога зростають. Це вказує на більш виражене прагнення до об’єднання та підтримки один одного в умовах загрози.

По-третє, адаптивність як здатність пристосовуватися до складних умов, також виявляє тенденцію до підвищення в умовах війни. Тут простежується важлива закономірність: саме в колективних формах гуртування адаптивність до викликів різко зростає, демонструючи силу спільної дії в кризовій ситуації.

По-четверте, у категорії ініціативи показники в умовах війни також вище. Хоча в мирний час ініціативність має дещо стабільніші значення, війна стимулює підвищення індивідуальної та групової активності в окремих сегментах.

Загалом, можна констатувати, що війна стає чинником різкого підсилення ключових домінант волонтерської активності. Найбільший приріст спостерігається у сферах альтруїзму та гуртування, де показники в умовах війни значно перевищують мирний період. Це свідчить про мобілізаційний потенціал волонтерства, що забезпечує соціальну згуртованість і колективну стійкість у надзвичайних умовах.

Також це свідчить про те, що волонтерська активність у воєнний період набуває якісно іншого рівня інтенсивності та значущості. Вона стає не лише формою соціальної підтримки, а й потужним механізмом згуртування українського суспільства, активуючи альтруїстичні мотиви, солідарність та колективну адаптивність. У такий спосіб волонтерство постає важливим чинником самозбереження й консолідації у кризові часи:

– соціально-перетворювальне – волонтерство демонструє найвищий рівень стійкості та мобілізаційної сили, що свідчить про його здатність забезпечувати довготривалу й послідовну згуртованість;

– взаємо- та самодопомога вирізняється високою адаптивністю та помірною мобілізаційною силою, створюючи горизонтальні мережі підтримки та поступово інституціоналізуючись;

– емоційно-реактивне волонтерство характеризується найвищою адаптивністю, але нижчою стійкістю, відображаючи ситуативний та емоційно зумовлений характер мобілізації.

Отже, соціально-перетворювальне волонтерство вирізняється високою стійкістю й мобілізаційною силою. Тоді як, волонтерство взаємодопомоги демонструє баланс між адаптивністю та інституціоналізацією. Емоційно-реактивне волонтерство забезпечує швидку відповідь на виклики, але менш тривалу згуртованість. Разом вони створюють комплексний механізм соціальної єдності.

Таким чином, отримані дані наочно ілюструють динаміку форм соціальної згуртованості у волонтерській діяльності: від ситуативної й швидкоплинної до стійкої й соціально трансформуючої.

Тож підсумовуючи, доцільно узагальнити, що в умовах війни волонтерський рух постає одним із ключових проявів самоорганізації громадянського суспільства, що дозволяє оперативно реагувати на кризові виклики та одночасно формує підґрунтя для довготривалої соціальної консолідації. Аналіз літератури та концептуалізація феномену дали змогу виокремити три основні типи волонтерської діяльності: соціально-перетворювальна діяльність, що об’єднує спільноти на основі цінностей та принципів; практика само- та взаємодопомоги, яка виникає як реакція на емоційні та соціальні потреби; гуртування й реагування на виклики, що поєднує раціональні та емоційні компоненти дії.

Цифрові волонтерські платформи, соціальні мережі та публічні комунікації в умовах війни в Україні виступають не лише каналами мобілізації ресурсів, але й просторами формування суспільної згуртованості. Аналіз змісту комунікацій на таких платформах дозволяє виокремити ключові мотиви, цінності та показники готовності до спільних дій. Емпіричний аналіз цифрових платформ показав, що в умовах війни переважають альтруїстичні, патріотичні та солідарні мотиви, тоді як у мирний час більш вираженими стають розвиткові, інтеграційні та інституційно орієнтовані. Цінності колективної відповідальності, гуманізму, прозорості та довіри формують основу згуртованості, підкріплену високим рівнем мобілізаційної ресурсності та колективної ідентифікації.

У воєнний період волонтерська активність набуває мобілізаційного характеру, демонструючи різке зростання показників альтруїзму, солідарності та адаптивності. У мирний час вона зберігає важливу роль соціальної підтримки, однак поступається за інтенсивністю й мобілізаційною силою. Тож стає цілком очевидним, що одним із проявів мобілізації внутрішніх соціальних ресурсів громадянського суспільства є самоорганізаційні процеси, спрямовані на вирішення найгостріших проблем, що виникають в умовах надзвичайної ситуації. Проявом такої самоорганізації стає «спалах» волонтерської активності, що розкриває потужну силу громадянського суспільства, як суб’єкта суспільних перетворень в Україні та сприяє розширенню міжособистісних взаємодій, за рахунок чого відбувається посилення механізмів соціальної згуртованості.

Описані результати підтверджують, що волонтерство в умовах війни виконує не лише функцію допомоги, а й стає потужним психологічним і соціальним механізмом зміцнення згуртованості українського суспільства. Воно поєднує індивідуальні та колективні зусилля, сприяє формуванню горизонтальних мереж довіри та забезпечує колективну стійкість у кризові часи.

Розділ 6.
ОБРАЗ СПІЛЬНОГО МАЙБУТНЬОГО ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

6.1. Образи майбутнього в дзеркалі сучасних викликів

Психологічні дослідження образів майбутнього мають сталу традицію у вітчизняній та зарубіжній психології. Загалом, психологія конструювання майбутнього — одна з наймолодших галузей теоретичної та прикладної соціальної психології. А зважаючи на війну, яку нині веде український народ за власну країну, власну ідентичність та власне майбутнє, дослідження, що передбачають створення, формування та перетворення образів майбутнього, у тому числі спільного, набувають нових вимірів актуальності.

Образ майбутнього — це уявлення про те, яким може бути майбутнє. Це концепт або ідея про те, яким чином можуть змінитися обставини, події або стан людини, групи чи суспільства у подальшому. Образ майбутнього є синтезом когнітивних та емоційних процесів, у ході яких усвідомлюються та наділяються змістом та емоційним забарвленням події минулого та прогнозовані події та обставини майбутнього. Образ майбутнього може бути особистим або ж стосуватися певної групи або суспільства в цілому. Він формується на основі досвіду, цінностей, очікувань, бажань та інших факторів. Образ майбутнього може включати в себе різні аспекти, такі як економічний розвиток, соціокультурні трансформації, технологічний прогрес, політичні зміни, кліматичні аспекти та інше. Важливо враховувати, що це не тільки ***прогноз***, але *і* ***спосіб уявлення***, який може впливати на поведінку та прийняття рішень в теперішньому.

Не секрет, що образ майбутнього, як і будь-який інший образ може бути цілісним або фрагментарним. Фрагментарний образ майбутнього зазвичай виникає в умовах неповної інформації, нестабільності, невизначеності або кризи — коли людина або спільнота не мають достатньо ресурсів для побудови повноцінної картини майбутнього. Це можуть бути поодинокі уявлення або бажання, не пов’язані між собою в єдину логічну структуру. Цілісний образ, натомість, відображає узгоджене бачення, в якому всі складові — особисті цілі, колективні прагнення, уявлення про соціальні зміни, моральні орієнтири та життєві цінності — взаємопов’язані та взаємозумовлені.

У контексті війни та соціальної турбулентності саме здатність формувати цілісний образ майбутнього є потужним чинником психологічної стійкості особистості та суспільства. Цей образ виконує не лише функцію орієнтира, а й мобілізаційну роль: він здатен надати сенс поточним зусиллям, виправдати жертви, активізувати ресурсні стани, сприяти об’єднанню людей навколо спільної мети.

Більш того, спільний образ майбутнього — це той психологічний і соціальний феномен, що лежить в основі колективної ідентичності. Він дозволяє суспільству уявити себе в майбутньому, відповісти на питання: *«Ким ми станемо?», «Якою буде наша країна?», «Які цінності ми передамо наступним поколінням?»*. У цьому сенсі образ майбутнього є не лише інструментом адаптації, а й інструментом трансформації — він не просто відображає очікування, а й впливає на те, якими будуть реальні кроки та дії в теперішньому.

Психологічне дослідження образів майбутнього дозволяє виявити як індивідуальні, так і колективні наративи, які структурують суспільну свідомість. Такі дослідження є надзвичайно важливими в умовах травмованого війною суспільства, де потрібна не лише реабілітація, але й реконструкція смислів. І саме через усвідомлене конструювання образу майбутнього можливо будувати нові форми суспільної єдності, довіри та солідарності.

У цьому контексті образ майбутнього виконує ще одну критично важливу функцію — функцію ***відновлення цілісності особистості та суспільства після травмівного досвіду***. Для українського суспільства, яке переживає глибоку колективну травму війни, образ майбутнього стає не просто мрією чи проєктом. Це механізм внутрішньої відбудови, психологічного відновлення та подолання екзистенційної кризи. Через осмислення майбутнього відбувається поступове інтегрування досвіду втрат, болю та жертв у нову систему цінностей і смислів.

З психологічної точки зору, образ майбутнього може бути ***стимулом до дії*** *або, навпаки,* ***джерелом тривоги і безсилля*** — залежно від його характеристик: чіткості, досяжності, емоційної забарвленості, ступеня контролю. Позитивний, реалістичний і водночас надихаючий образ майбутнього сприяє мотивації, формуванню життєвих стратегій, довготривалого планування, а також активізації волі до життя. Натомість розмитий, негативний або відчужений образ майбутнього часто асоціюється з психологічною дезадаптацією, тривожними розладами, депресивними станами або втратою сенсу.

Особливої уваги заслуговує ***інтергенераційний вимір образів майбутнього***. Під час війни в українських родинах відбувається передача не лише досвіду виживання («*як ми переживаємо війну та виживаємо*»), а й уявлень про те, що буде «після». Саме в цих наративах формуються уявлення молодших поколінь про те, якою має стати країна, яка вона — справедлива перемога, і на що ми маємо право як народ. Тому образ майбутнього — це ще й ***простір морального вибору***, етичних рішень, а не лише прагматичних мрій. Саме образ майбутнього спонукає до прийняття рішень про мобілізацію чи ухилення від неї, підтримку влади чи засудження її дій в критичних ситуаціях, рішень про міграцію чи рішень залишитися в Україні та багато іншого.

Можна стверджувати, що психологічні дослідження образів майбутнього в сучасній Україні мають не лише теоретичне, а й значне

практичне значення. Вони сприяють розумінню соціальних очікувань, ідентичнісних змін, психологічних ресурсів та бар'єрів на шляху до відновлення і розвитку. Формування позитивного, обґрунтованого та емоційно підтримуваного образу майбутнього — це не лише завдання, а й виклик для психологів, освітян, лідерів громад, митців, політиків та всіх, хто творить смисли спільного буття.

Близьким до категорії «образ майбутнього», але не тотожним, є поняття «образ спільного майбутнього». ***Образ спільного майбутнього — це уявлення групи людей про те, яким буде їхнє життя, суспільство, світ у майбутньому, яке вони хочуть створити і досягти разом***. Образ спільного майбутнього відображає спільні цінності, прагнення, сподівання, мрії групи людей. Різниця між груповим образом майбутнього і образом спільного майбутнього полягає в тому, що груповий образ майбутнього може бути різним для різних груп людей, які мають різні інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Наприклад, груповий образ майбутнього (в сенсі образ спільного майбутнього) для студентів, пенсіонерів, фермерів, військових, політиків, бізнесменів тощо може суттєво відрізнятися. Груповий образ майбутнього може бути конфліктним, якщо він суперечить інтересам інших груп. Так, у ситуації війни групові образи майбутнього теж можуть конфліктувати: а) для військових та ветеранів образ майбутнього пов'язаний із сильною армією, високим рівнем обороноздатності та мілітаризованою культурою; б) для частини цивільного населення майбутнє бачиться як демілітаризоване, мирне суспільство, де ресурси спрямовуються не на зброю, а на відбудову та соціальну сферу. Тобто один груповий образ майбутнього — «сильна військова держава», інший — «мирна відбудована країна без війська на кожному кроці». Ці бачення можуть суперечити одне одному, створюючи потенційний конфлікт.

Необхідно зазначити, що у ситуації воєнних загроз та післявоєнного відновлення групові образи майбутнього можуть набувати конфліктного характеру — коли уявлення окремих соціальних груп про бажаний стан суспільства може суперечити інтересам інших груп. Прикладами таких суперечностей можуть бути:

1) інтеграція внутрішньо переміщених осіб та місцевих громад. Для переселенців образ майбутнього пов'язаний із рівними можливостями, повноцінною інтеграцією та отриманням підтримки. Натомість для частини місцевих мешканців майбутнє уявляється як повернення до «звичного життя» без конкуренції за ресурси й робочі місця;

2) економічні орієнтири розвитку. Бізнес-спільнота може формувати образ майбутнього через призму економічної свободи, лібералізації та залучення інвестицій. У той час як соціально вразливі групи вбачають майбутнє в посиленні державних механізмів соціального захисту, навіть якщо це обмежує економічну свободу;

3) євроінтеграційні устремління та культурно-ціннісні орієнтації. Для одних груп майбутнє пов'язане з повною інтеграцією до ЄС і НАТО (що серед

іншого може передбачати також відкриття кордонів для міграції мешканцям південно-східної Азії, Африки тощо), що передбачає запровадження нових соціальних і культурних практик. Для інших груп бажаним є збереження традиційного укладу життя та уникнення «чужих цінностей», навіть ціною сповільненої інтеграції;

4) стратегії післявоєнної відбудови. Держава та міжнародні донори можуть вибудовувати образ «нової модерної України» з інноваційною архітектурою та інфраструктурою, архітектонікою безпеки і т.ін. Водночас частина громадян може прагнути повернення «як було раніше», що означає відновлення звичного вигляду міст і сіл або status quo — того, як все було до повномасштабного вторгнення.

У той же час образ спільного майбутнього може бути спільним для різних груп людей, які мають спільні інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Так, образ спільного майбутнього для українців, які прагнуть перемоги, миру, демократії, прав людини, економічного розвитку, екологічної безпеки, культурної різноманітності тощо. *Образ спільного майбутнього може бути консолідуючим, якщо він сприяє згуртуванню і співпраці різних груп*. Наприклад, образ спільного майбутнього незалежної та вільної країни буде консолідуючих для всіх груп, що жадають перемоги.

Загалом, груповий образ майбутнього і образ спільного майбутнього — це два різні поняття, які відображають різні рівні уявлення про майбутнє. Груповий образ майбутнього відноситься до конкретної групи людей, яка має свої особливості, інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Образ спільного майбутнього відноситься до загальної групи людей (громади, спільноти, суспільства загалом), яка має спільні інтереси, потреби, очікування, цілі тощо. Груповий образ майбутнього може бути різним і конфліктним для різних груп, а образ спільного майбутнього може бути спільним і консолідуючим для різних груп. Чи можуть такі образи змінюватися і трансформуватися? Так, звісно. І насамперед тому, що образ — динамічне утворення, яке, за певних умов, може виступати основою для формування та ключовим елементом ставлення, яке, своєю чергою, і визначає характер активності та дій різних індивідуальних та колективних суб'єктів.

Образ майбутнього може конструюватися (створюватися) за допомогою уяви, фантазії, творчості, логіки, аналізу тощо. Конструювання образу майбутнього допомагає людині планувати своє життя, визначати цілі, шукати шляхи до їх досягнення, адаптуватися до змін тощо. Конструювання образу майбутнього особи відбувається в конкретному індивідуальному контексті, який включає особистісні, соціальні, культурні, історичні, правові, економічні, екологічні тощо фактори.

Формування образу майбутнього також залежить від того, який тип порядків вибирає особистість або група: нав'язані чи спонтанні. *Нав'язані порядки* означають, що образ майбутнього диктується зовнішніми силами, такими як держава, закони, традиції, авторитети тощо. *Спонтанні порядки*

означають, що образ майбутнього формується внутрішніми силами, такими як інтереси, потреби, очікування, цілі тощо.

В будь-якому випадку, можна погодитися з думкою про те, що «можна як завгодно завзято боротися з символами минулого, але, якщо при цьому не маєш образу майбутнього, ти приречений все повторити знову» (Ткач, 2017). І як справедливо відмічає В. Ткач відповідальне формування образ майбутньої України передбачає насамперед визначення засадничих питань, згоди щодо відповідей на них і побудова **образу принципів, а не образу дискурсів**: «Для ілюстрації такого підходу можна використати модель скверу, через який потрібно прокласти доріжки для пішоходів. Якщо розглядати це як крайові задачі, то тут можливі два варіанти: або ми формуємо доріжки як нав'язані порядки — прокладаємо й асфальтуємо їх на основі якоїсь доцільності (бюджетної, естетичної, суб'єктивної тощо), або ж довіримо цю роботу людям, тобто спонтанним порядкам, і, коли люди протопчуть стежки, заасфальтуємо їх. Побудова образу майбутнього — це вгадування візерунка майбутніх стежок» (Ткач, 2017).

А якщо «подивитися у майбутнє» та уявити яка буде інфраструктура навколо скверу у майбутньому, як змінення концепт «дозвілля», то стає очевидним, що образ майбутнього — це динамічне утворення, що буде визначатися як змістами, що його утворюють, так і власне суб'єктами, носіями цих змістів. До прикладу, два твердження «перемога України у війні з рф передбачає повернення до кордонів 1991 року» і «перемога не варта тих життів які можуть бути покладені на повернення до кордонів 1991 року». Перемога — поняття, що серед іншого передбачає втрату людей, чиїхось батьків, синів та дочок, дітей. І якщо припустити, що «перемога» — це образ бажаного суспільного майбутнього, то деталізація цього образу, уявлення про можливе і необхідне для його втілення, передбачає складний процес узгоджень та дій по формуванню спільних смислів, спільного образу та спільних принципів досягнення цього жаданого майбутнього.

Близьким до поняття «образ майбутнього» у прикладному аспекті є поняття соціальних очікувань, де образи майбутнього, виступають як репрезентації цих очікувань. У літературі соціальні очікування визначаються як «суб'єктивні орієнтації, що є сукупністю соціальних установок, стереотипів поведінки, оцінок трансформацій, соціальних процесів та значущих явищ, що підтримують та формують члени групи соціальної та суспільства загалом… <вони> мають неформалізований характер, їх не завжди усвідомлюють на раціональному рівні… Їх інтерпретують як складний когнітивно-мотиваційний конструкт, що детермінує орієнтацію та регуляцію поведінки особистості як суб'єкта поведінки в актуальній ситуації… <вони> тісно пов'язані з надією як емоційним переживанням, що виникає напередодні значущої події, і є інтегративним особистісним конструктом, представленим у свідомості у вигляді *образу події, що ще не настала* (*курсив наш*). Вони відображають емоційне і ціннісно-смислове ставлення суб'єкта до очікуваних

подій і тим самим безпосередньо визначають мотивацію поведінки особистості» (Отрешко, 2022).

Соціальні зміни, у цьому плані, можна сприймати як «процес штовхай-тягни, в якому суспільство одночасно тягнеться вперед своїми власними магнетичними образами ідеалізованого майбутнього і штовхається ззаду його реалізованим минулим» (Coates, 1981). В той же час, зазначимо, що останні дослідження мислення про майбутнє свідчать про те, що *нас менше «підштовхує» минуле, ніж «тягне» майбутнє* (Seligman *et al*., 2013). Образи та уявлення про майбутнє впливатимуть на очікування та надії людей, а також на їхні страхи.

Відомо, що образ бажаного майбутнього, як колективне вираження прагнення до кращого світу, є рушійною силою процесу історичних змін: такий образ *організовує та спрямовує послідовність подій, яка веде до його реалізації.* **Історія** в цьому плані **твориться і рухається уперед** не стільки системою виробництва, не індивідуальною чи військовою могутністю, а радше **основними ідеями, ідеалами, цінностями та нормами, які досягають масової привабливості.** Автентичний образ майбутнього як виростає з образу минулого, так і містить його. А у випадку, коли образ минулого починає домінувати, набуваючи вимірів значущості майбутнього, як це нині є у рф, майбутнє спотворюється жагою повернення до ілюзорного минулого (величі, скреп і т.д.). Саме тому всі імперські ідеології завжди намагалися консолідувати нації і народи на основі ідей та уявлень потужної державності, історичних перемог і традицій.

І. Попович зазначає, що «соціальні очікування — це ті перманентні проекції у майбутнє, коли на зміну одним очікуваним образам приходять інші. Цих проекцій безліч, вони множинні та знаходяться у постійній апробації. *Очікуваний образ є конкретною метою, до якої спрямована активність особистості* (*курсив наш*) Зазначимо, що достовірна, правдива інформація щодо можливих сценаріїв перебігу подій конкретизує соціальні очікування особистості, сприяє побудові моделі очікуваного майбутнього» (Попович, 2015).

З цієї точки зору, образ майбутнього — це більш-менш цілісне уявлення особистості про майбутнє, що іманентно впливає на активність, діяльність та емоційний стан. Виокремлюється чотири складових такого образу: 1) ціннісно-смислова складова, що поєднує всі мотиви особистості, її цінності, особистісні смисли та наміри; 2) когнітивна, включає всі події, які очікуються або плануються особистістю; 3) емоційно-оцінювальна та 4) організаційно-діяльнісна, яка відображає зв’язок сьогодення із майбутнім і поєднує всі способи, тактики та стратегії активності особистості, що вона використовує на основі наявного образу майбутнього.

Очевидно, що *образ спільного майбутнього* є частиною образу майбутнього та *передбачає конструювання моделі можливих спільних дій, активності, діяльності (у вузькому смислі), або моделі співіснування (у широкому значенні)* у тому числі, на високих рівнях деталізації — уявлення

про можливі спільні дії задля узгодження різних моделей та їх реалізації (вище ми вже згадували ідею формування образу принципів — тобто як, на яких засадах та умовах це може бути зроблено).

Ми вже зазначали, що образи можуть бути цілісними або фрагментарними, завершеними або несформованими і т. ін. Коли ми говоримо про образ спільного майбутнього, напевно варто розуміти і те, що його формування передбачає певну міру самовизначення. На думку М. Бахтіна самовизначення особистості відбувається на рівні її цінностей, які мають позачасовий характер і утворюють структуру «смислового майбутнього». Дослідник обстоює ідею про те, що особа готова до ефективного функціонування в системі суспільних відносин лише якщо вона самовизначилася. А це означає, що, як мінімум, в неї є найбільш загальне уявлення, образ бажаного спільного майбутнього. Спільного в даному випаду має широкий контекст — спільно з іншими суб'єктами. У цьому плані, ***конструювання майбутнього — це оперування образами («уявленнями про») бажаного перспективного майбутнього та їх узгодження з реальністю***.

Вже згадуваний І. Попович стверджує, що особистість конструює модель очікуваного майбутнього. Під «конструюванням» автор розуміє «творення», «створення», «відтворення», «копіювання», «поєднання», «складання» і т. ін. (Попович, 2015) І в залежності від рівня розвитку особистості, їй може бути властивий той чи інший спосіб конструювання моделі очікуваного майбутнього. Дослідник пропонує своє бачення залежності конструювання моделі очікуваного майбутнього від внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на психічну регуляцію поведінки особистості, від змістових особливостей соціальних очікувань особистості: рівня сформованості та властивостей соціальних очікувань особистості.

Науковець пропонує наступне бачення **зовнішніх чинників психічної регуляції поведінки особистості, від яких залежить конструювання моделі очікуваного майбутнього**: 1) соціальні норми, кодекси, правила, шаблони поведінки, соціальні санкції, соціальний контроль; 2) соціальний ідеал, соціальний образ майбутнього; 3) соціальні очікування суспільства, референтної групи, значущих інших; 4) релігійні та політичні вподобання, звичаї, обряди, традиції, вірування, чутки, мода, навіювання; 5) соціальна рефлексія, соціальна ідентифікація, соціальна стереотипія, соціальні настановлення; 6) соціальна роль, соціальний статус, соціальна позиція; 7) громадська думка, оцінка та ставлення значущих інших; 8) соціальні репрезентації, соціальні уявлення, колективні уявлення.

На думку дослідника, «будівельний матеріал» для конструювання моделі очікуваного майбутнього особистість черпає не тільки з внутрішнього джерела соціальних очікувань особистості — її Я-концепції, а й з зовнішніх джерел — домінуючих соціальних репрезентацій (С. Московічі), соціальних уявлень (Т. Омельянова, І. Жадан) і навіть із колективних уявлень (Е. Дюркгейм).

До **внутрішніх чинників психічної регуляції поведінки** дослідник відносить: 1) Я-концепцію особистості, образ «Я», «Я» реальне, «Я» ідеальне, тиск «Я»; 2) самооцінку особистості, оцінні ставлення; 3) рівень домагань особистості, цілепокладання; 4) самоочікування особистості; 5) афективно-вольова сферу особистості; 6) аксіологічну сферу особистості, смисложиттєві та ціннісні орієнтації; 7) потребово-мотиваційну сферу особистості, потяги, наміри, бажання; 8) імажінативну сферу особистості; 9) індивідуально-психологічні особливості особистості; 10) рефлексію, ідентифікацію, стереотипію особистості.

Науковець також пропонує враховувати при конструювання моделі очікуваного майбутнього рівень сформованості соціальних очікувань особистості та властивості цих очікувань (таких як інтернальність, екстернальність, активність, пасивність, адекватність, неадекватність, відкритість, закритість (латентність), амбівалентність і полюсність соціальних очікувань особистості).

Західноєвропейська та американська практична соціальна психологія має дещо інший погляд на проблему конструювання майбутнього. У кінці 1980 — на початку 1990 рр. при плануваннях стало широко використовуватися **візіонування**. У своїй найпростішій формі це поняття обґрунтовує створення образів майбутнього, які слугуватимуть цілями або керівництвом для планових рішень. Візія — це бачення уявного майбутнього суб'єкту (людини, групи, компанії, спільноти і т.ін.), те яким він хоче бути. Візія описує стан, в якому повинен опинитися суб'єкт; це ідеальна мета або ідеальний образ бажаного майбутнього. У бізнесі існує думка, що візія — це очікування щодо того, якою буде компанія протягом одного покоління (у 30-річній перспективі). Загалом візіонування — здатність уявити, як може виглядати майбутнє, і скласти план, щоб втілити своє бачення в реальність. На момент виникнення цього поняття і власне практики побудови образів майбутнього, для багатьох людей ідея візії стала синонімом участі громадськості або тісно пов'язана з нею.

Якщо ми говоримо про візію (бачення), то передбачається, що це той образ жаданого майбутнього, до якого суб'єкт **прагне** потрапити. А значить готовий вчиняти певні дії, аби досягти його. Спільна візія — це і поділ спільної мети, на яку спрямовується активність, ресурси та сили. Якщо візія чітка і поділяється різними суб'єктами, і, відповідно, має вплив на світ, то ті, кого вона приваблює, хто в неї вірить, автоматично притягуються до неї. Із практичної точки зору, це означає, що візія стає орієнтиром номер один щоразу, коли потрібно прийняти рішення. *Візія — це опредмечена надія*. А надія, у свою чергу, містить у собі віру в кращий світ, але також і визнання перешкод і мотивацію діяти. Рішення, яке приймається, має наближати на крок до візії. З цієї точки зору, *образи майбутнього задають напрямок і структурують як окремих суб'єктів, так і суспільства та політику у цілому*.

В деяких останніх дослідженнях (зокрема, Oomen *et al.*, 2022) ще раз піднімається ідея про те, що образи та очікування майбутнього структурують

прийняття рішень і соціальну організацію та актуалізується питання «як уявлене майбутнє стає соціально перформативним[12]»?

Загалом, те, як люди думають про майбутнє та готуються до можливих бажаних і небажаних майбутніх подій, відоме в психології як **мислення, орієнтоване на майбутнє** (Aspinwall, 2005; Baumeister et al., 2018; Oettingen, 1997; Seligman et al., 2016). Krafft (Krafft, 2022) стверджує, що особлива здатність людей полягає в тому, що ми можемо уявляти різні майбутні події, результати та стани, і на основі цих уявлень ми можемо корегувати свою активність. Наші думки про те, яким буде майбутнє, мають значний вплив на наші поточні рішення та діяльність. Перш ніж вирішити щось зробити, ми можемо оцінити як негайні, так і далекосяжні наслідки наших дій. Ми також можемо зважити між довгостроковими та короткостроковими інтересами та відмовитися від миттєвого задоволення, якщо зможемо отримати цінні результати в майбутньому.

Krafft показав також, що на наш погляд на майбутнє впливає попередній досвід, поточні умови та наше власне ставлення до себе та навколишнього середовища (Krafft, 2019). Автор обстоює думку про те, що поганий досвід робить нас більш обережними або песимістичними, а ступінь самовпевненості та довіри до інших зміцнює нашу рішучість і витривалість. Наш спосіб мислення про майбутнє є збалансованим, коли ми беремо до уваги як позитивні, так і негативні аспекти, щоб ми могли досягти позитивних речей у житті та уникнути негативних. Люди, які орієнтовані на майбутнє, зазвичай беруть на себе більшу відповідальність за рішення, які вони приймають сьогодні, наслідки яких можна буде побачити лише через кілька років. Більше того, останні дослідження показують, що в повсякденному житті люди більше думають про майбутнє, ніж про минуле (Baumeister *et al.,* 2016). Причина цього полягає в тому, що минуле вже не можна змінити, майбутнє можна сформувати різними способами. Думати про майбутнє прагматично, оскільки воно може впливати на майбутні ситуації та покращувати їх. Мозок використовує інформацію з минулого, щоб створити думки про сьогодення та майбутнє. Навіть термін «кращий» означає, що існують різні, більш-менш хороші альтернативи.

Теорія прагматичної перспективи (Baumeister *et al.,* 2016) стверджує, що люди думають про майбутнє, щоб спрямувати свої дії на бажані результати. Прагматичне прогнозування має місце, коли ми думаємо про майбутнє у спосіб, який має практичну користь, у сенсі процесу отримання бажаних майбутніх результатів і уникнення небажаних наслідків (Krafft, 2022). З цієї точки зору, можна стверджувати, що **бачення майбутнього, образи майбутнього на рівні окремого суб'єкту — це уявлення про набір різноманітних можливостей, а не розгортання заздалегідь визначених подій**. У нашому сприйнятті існує не тільки одне майбутнє, але безліч мислимих майбутніх. Деякі з цих майбутніх нас лякають, інші дають надію. В

[12] Перформативність — це властивість висловлень, за допомогою яких одночасно позначається і здійснюється мовленнєва дія.

будь-якому випадку, **головна мета прогнозування майбутнього, та оперування образами майбутнього — викликати відчуття безпеки та керованості.**

Бажання людини передбачити майбутнє містить вирішальну небезпеку: зосередження виключно на одному можливому майбутньому обмежується наш процес мислення; можливі варіанти, доступні нам, свідомо чи несвідомо ігноруються (Graf, 2003). Намагаючись створити безпеку та передбачуваність, цей поширений спосіб мислення обмежує альтернативні проекти майбутнього.

Baumeister та його колеги назвали таке мислення про майбутнє «матрицею можливого» (Baumeister & Tice, 1985; Baumeister et al., 2018). Люди бачать майбутнє як серію варіантів, а не як лінійний розвиток. Ціль — це не стільки передбачення того, що станеться напевно, скільки підготовка до дій у ситуаціях, які визначаються рядом альтернативних варіантів. Розглядаючи **майбутнє як матрицю можливостей**, виникає можливіть підготуватися до різноманітних ситуацій і узгодити рішення з бажаними результатами. Чим різноманітніша матриця майбутніх можливостей, тим більший ступінь нашої свободи та вибору.

Krafft (Krafft, 2022) узагальнює дослідження інших авторів (зокрема, Riner, 1987; Slaughter, 1993; Ziegler, 1991) та пропонує наступні **принципи, яких необхідно дотримуватися у дослідженні проблематики майбутнього з точки зору соціальних наук**:

– Майбутнє не існує як об’єктивна сутність у зовнішньому світі. Майбутнє завжди є результатом людської уяви.

– Майбутнє належить не до сфери того, що можна знати, а до сфери того, що людина робить, тобто практичного досвіду. Він (досвід) має справу зі свідомим і рефлексивним розвитком конкретних і релевантних для дії образів.

– Люди — істоти активні, цілеспрямовані та цілеспрямовані. Майбутнє — це не явище, яке відбувається з людьми, а скоріше воно активно (більш-менш навмисно) формується ними.

– Суспільство складається з моделей соціальної взаємодії. Вона виникає і розвивається як емерджентний результат діяльності людини.

– Моделі поведінки та дій визначаються досвідом минулого, поточними рішеннями, а також очікуваннями, надіями та страхами щодо майбутнього.

Світ і все в ньому (включаючи природу) утворюють більшу одиницю. Все взаємопов’язане і взаємозалежне в природному і часовому ланцюжку зв’язків.

– Не все, що буде існувати в майбутньому, існувало в минулому або вже існує в сьогоденні. Майбутнє включає те, чого не існувало раніше.

– Таким чином, майбутнє не повністю визначене, але «відкрите». Це розширює горизонт для нових думок і варіантів дизайну.

– Роздуми про майбутнє завжди мають ініціювати процес навчання в тому сенсі, що поточні умови та розвиток не розуміються як самоочевидні та неминучі.

– Людина найбільше дізнається про майбутнє в групі учнів, які слухають один одного і займають різні позиції та, якщо можливо, розвивають ідеї бажаного стану.

– Конфронтація з майбутнім повинна спонукати до змін і дій шляхом нового осмислення традиційних звичок і запровадження нових.

– Мислення про майбутнє є особливо актуальним, коли воно впливає на дії тут і зараз. На майбутні ситуації впливають поточні рішення та конкретний вибір між різними варіантами.

Отже, з точки зору сьогоднішнього дня майбутнє принципово різноманітне та відкрите; як стверджує Graf (2003), воно є ареною можливостей і численних альтернатив. Саме тому в наукових підходах до прогнозування й моделювання майбутнього виокремлюють три ключові категорії: ймовірні, можливі та бажані образи майбутнього (Bell, 1997; Dator, 1996).

1. Ймовірне та очікуване майбутнє ґрунтується на екстраполяції вже наявних тенденцій і процесів, які можна простежити у сьогоденні. Воно сприймається як найбільш реалістичне, оскільки випливає з логіки розвитку соціальних, економічних і політичних структур. У контексті війни ймовірне майбутнє пов’язане з прогнозами щодо перебігу воєнних дій, можливих форматів їх завершення та наслідків для відбудови країни.

2. Можливе та альтернативне майбутнє передбачає множинність сценаріїв, що здатні реалізуватися за певних умов чи під впливом нових факторів. Це поле стратегічного вибору, де суспільство може обрати між різними траєкторіями розвитку. Для України такі альтернативи включають, з одного боку, інтеграцію до євроатлантичних структур, з іншого — пошук власної моделі безпеки чи економічного розвитку.

3. Бажане та придатне для життя майбутнє визначається ціннісними орієнтаціями та колективними уявленнями про те, яким суспільство прагне бачити себе в довгостроковій перспективі. Воно пов’язане з ідеями справедливості, добробуту, соціальної згуртованості, сталого розвитку та миру. У післявоєнному вимірі це означає побудову демократичної, інноваційної та безпечної держави, яка гарантує своїм громадянам гідні умови життя.

Таким чином, розгляд трьох категорій майбутнього дозволяє комплексно осмислити спектр можливих сценаріїв розвитку: від найбільш імовірних до бажаних, що формуються у колективних ціннісних уявленнях. Для психології майбутнього це створює підґрунтя для дослідження не лише механізмів соціального прогнозування, але й психологічних стратегій вибору, які визначають, який із можливих сценаріїв суспільство врешті прагнутиме реалізувати.

До слова, Krafft (Krafft, 2022) показав, що уявлення та перспективи бачення майбутнього у мешканців Європи є доволі песимістичними. На його думку, такі образи майбутнього є результатом частково несвідомих базових уявлень про світ. Відсутність віри в соціальний прогрес, тобто в кращий світ,

призвела до песимістичного ставлення до глобального майбутнього у багатьох людей. Значна частина населення розчарована економікою та політикою. Настрій багатьох людей полягає в тому, що ми досягли точки в історії, коли все не може тривати так, як зараз: експлуатація та знищення природи, зміна клімату, стихійні лиха, соціальний дисбаланс, розбиті шлюби та сім'ї є такими ж поганими, як і експлуатація власних ресурсів і здоров'я.

На думку дослідника, песимізм щодо майбутнього є результатом зростання невизначеності та непередбачуваності. З одного боку, є страх втратити раніше здобуте багатство. З іншого боку, неспроможність економіки та політики запропонувати достовірні відповіді на виклики нашого часу створює небезпеку. Чим складнішим і незрозумілішим видається світ, тим сильніше відчуття безсилля, тому що у багатьох людей складається враження, що вони нічого не можуть з цим вдіяти. Ці переживання викликають негативні почуття занепокоєння та безпорадності. Посилення конкуренції та тиску також приносять невдоволення та дискомфорт. А що ж українське суспільство, що нині зіштовхнулося з найбільшим викликом власного існування — війною?

За основу нашого дослідження ми взяли ідею про ймовірний, можливий та бажаний образами майбутнього. В якості інструментарію було обрано глибинні інтерв'ю з тієї причини, що саме глибинні інтерв'ю відкривають двері до найінтимніших закутків людських думок і почуттів. Вони здатні виявити справжні мотиви, ставлення та переконання респондентів, надаючи багатовимірне розуміння предмету, що покладено в основу інтерв'ю. Універсальні для досліджень соціальних наук, ринку та навіть психотерапії, глибинні інтерв'ю можуть виявити нюанси, які залишаються невловимими у більш структурованих методах. Коли мова заходить про дослідження образів майбутнього, напевно глибинне інтерв'ю як метод дослідження обійти не можливо.

Зазначимо, що в умовах війни важливо не лише зібрати інформацію, а й подбати про психологічну безпеку респондента, не зашкодити йому, а за необхідності і до певної міри надати психологічну підтримку йому в процесі, а можливо і після завершення інтерв'ю. Більше того, сама тема майбутнього, в умовах, коли відбуваються обстріли, гинуть мирні люди, а захисники віддають життя на полі бою, набуває особливих вимірів чутливості.

Загалом, межа між формальним інтерв'ю та інтерв'ю, що дозволить побачити всю палітру уявлень та бачень респондента досить суттєва. Можна залишитися на рівні певних формальних або формалізованих висловлювань, або ж, якщо це не шкодить піддослідному, спробувати наблизитися до так званих кореневих смислів.

Кореневі смисли у глибинному інтерв'ю — це фундаментальні, базові переконання, цінності або внутрішні мотиви, які визначають світогляд і поведінку людини. Це глибинні ідеї, які є основою особистої ідентичності та впливають на сприйняття світу, життєві пріоритети та рішення. Кореневі смисли часто приховані від поверхневого розуміння та можуть не проявлятися у прямій мові респондента, тому завдання інтерв'юера — за допомогою питань

і технік, таких як активне слухання та спостереження, допомогти людині усвідомити і висловити ці смисли.

Ознаками кореневих смислів є:

– *глибинна мотивація*. Це ті смисли, які визначають поведінку та дії людини на глибинному рівні — наприклад, потреба у безпеці, визнанні, любові, свобода, справедливість;

– *ціннісні орієнтири*. Кореневі смисли часто пов'язані з життєвими цінностями, такими як сім'я, мораль, духовність, національна чи інша ідентичність тощо;

– *емоційна значущість*. Зазвичай такі смисли мають потужний емоційний заряд і можуть сильно впливати на стан людини, визначаючи не лише переживання тут-і-зараз, але й можливість діяти, приймати рішення під впливом такого емоційного забарвлення смислів;

– *тривалість*. Це стійкі структури мислення, які формувалися роками і зазвичай не змінюються легко або швидко. В цьому плані вони близькі до переконань;

– *інтеграція з досвідом*. Кореневі смисли пов'язані з досвідом людини, особливо з переломними моментами її життя (наприклад, війною, втратами, травмами або досягненнями).

Кореневі смисли, як і переконання, є важливими елементами внутрішнього світу людини, але вони відрізняються за рівнем глибини, стійкості та впливу на поведінку. В чому ж між ними різниця?

Глибина та фундаментальність. Кореневі смисли — це глибинні, базові внутрішні принципи, що визначають існування людини на найглибшому рівні. Вони є фундаментом, на якому будується особистість, і впливають на її сприйняття світу. Кореневі смисли важко піддаються змінам, оскільки вони часто є результатом життєвого досвіду, переживань та ключових подій. Прикладом кореневого смислу може бути потреба в безпеці, любові, приналежності або справедливості. Людина може шукати цих смислів протягом усього життя і, навіть не усвідомлюючи, будувати своє життя навколо них.

Переконання — більш конкретні судження або ідеї, які людина вважає правдивими або правильними. Вони можуть базуватися на фактах, досвіді, культурних або соціальних нормах, але часто є більш поверхневими порівняно з кореневими смислами. Переконання можуть змінюватися з часом під впливом нової інформації або досвіду. Приклад переконання: «Я вважаю, що важка праця веде до успіху» або «Освіта — це найважливіший шлях до особистісного розвитку».

Вплив на поведінку. Кореневі смисли — це внутрішні імпульси, які визначають не лише переконання, а й загальний напрямок життя. Вони формують наші життєві цінності і визначають, що для нас має сенс. Вони рідко змінюються, навіть якщо людина змінює свою поведінку або переконання. Кореневі смисли більш універсальні та пов'язані з основними людськими потребами (потреба в приналежності, самореалізації, безпеці). Наприклад,

людина може змінювати переконання стосовно методів виховання дітей, але якщо її кореневий смисл полягає в тому, щоб забезпечити любов і безпеку своїм дітям, це залишиться незмінним.

Переконання, на противагу, можуть бути гнучкішими і адаптуватися до нових ситуацій або знань. Переконання частіше формують конкретну поведінку, рішення або погляди на певні аспекти життя. Людина може змінити переконання під впливом нової інформації, досвіду або спілкування з іншими людьми. Так, людина може змінити переконання про політичну партію або того, хто або що спровокувало збройну агресію після нових фактів або подій.

Зміна та розвиток. Кореневі смисли змінюються дуже повільно і, зазвичай, лише через значний життєвий досвід або травматичні події. Це стійкі, часто неусвідомлювані орієнтири, які впливають на всі аспекти життя людини. Навіть зараз, попри те, що війська рф обстрілюють, скажімо, Одесу, є так звані «ждуни руського світу», для яких «все не так однозначно» і «ще потрібно подивитися хто там стріляє». Переконання можуть змінюватися швидше і легше, оскільки вони частіше піддаються впливу зовнішніх обставин, нових знань, суспільних змін чи індивідуальних досвідів.

Усвідомленість. Кореневі смисли часто не повністю усвідомлювані самою людиною. Вони можуть виявлятися через поведінку, вибір у житті або емоційні реакції, але рідко людина відразу розуміє свої глибинні мотивації. Переконання зазвичай більш усвідомлені. Люди можуть чітко виразити свої переконання щодо певних питань і обговорювати їх відкрито.

Приклад різниці можна зобразити так. Кореневий смисл: людина глибоко вірить, що її основне завдання — забезпечити безпеку для себе і своїх близьких. Переконання: людина вважає, що найкращий спосіб забезпечити цю безпеку — це переїзд до іншої країни або, навпаки, взяти до рук зброю і стати на захист країни.

Отже, переконання можуть бути конкретними способами реалізації кореневих смислів у різних життєвих ситуаціях. Кореневі смисли впливають на наші переконання, але залишаються більш стійкими й універсальними.

Чи виявляються кореневі смисли у глибинних або фокусованих інтерв'ю? Відповідь «так». Яким же чином виявляти кореневі смисли у глибинному інтерв'ю? Основна відповідь — занурення в гармічне (глибинне), те що лежить в основі. Це можна зробити через:

– «Чому?-підхід». Одним із ефективних методів є багаторазове запитування «чому?» або «що для вас це означає?», коли респондент відповідає на питання. Це дозволяє поступово проникати у глибші рівні мотивації і переконань. До прикладу, відповідь на запитання «Чому ви вважаєте це важливим?» може містити більше одного «чому?». І ставлячи подібні запитання можна дійти до глибинної мотивації респондента (важливо, аби це не перетворилося на одну з форм так званого непродуктивного слухання — випитування).

– Відкриті запитання. Це питання, які дозволяють респонденту самостійно рефлексувати та заглиблюватися у розуміння себе або ситуації, як,

наприклад: «Що для вас найважливіше у цій ситуації?», «Що у цьому питанні є для Вас найбільш важливим ?»

– Спостереження за емоціями. Не все, що проговорюється або усвідомлюється під час інтерв'ю є кореневим смислом. Щось може бути як приховуваним, так і прихованим для самої людини. Інколи кореневі смисли виявляються через сильні емоційні реакції на певні теми — наприклад, коли респондент починає нервувати, змінювати тон голосу або уникає певної теми.

– Повторні інтерпретації або використання технік активного слухання. Інколи респонденти не можуть одразу точно висловити свої кореневі смисли. Інтерв'юер може допомогти через переказ почутого або повторне уточнення: «Якщо я правильно зрозумів, ви маєте на увазі … відчуваєте, що...?»

Приклад виявлення кореневого смислу:

Поверхнева відповідь: "Я хочу переїхати в іншу країну."

Запитання інтерв'юера: "Чому ви хочете це зробити?"

Глибший рівень: "Мені хочеться жити в місці, де мої діти будуть у безпеці."

Запитання інтерв'юера: "Чому безпека для вас така важлива?"

Кореневий смисл: "Бо я сам виріс у небезпечних умовах і не хочу, щоб мої діти переживали те саме."

Ця логіка була покладена в основу задуму глибинного інтерв'ю та майбутнього гайду. Саме кореневі смисли дозволяють зрозуміти основні рушійні сили та глибинні мотивації людини, що є ключовим для отримання більш повної картини її світогляду під час глибинного інтерв'ю.

До дослідження було залучено 20 осіб та тривало з червня по грудень 2024 року. В якості піддослідних було обрано випадковим чином представників різних вікових та соціальних груп. Регіон проживання респондентів обмежено Києвом та областю. Чому ми обмежилися тільки Київським регіоном? На початку повномасштабного вторгнення Київська область була частково окупована, а нині, хоч і є найбільш захищеним з точки зору ППО, все ж перебуває під періодичними обстрілами ракетами та піддається атакам БПЛА. Це означає, що регіон репрезентує основні категорії громадян з різними переживаннями:

– тут є ті, хто живе виїхав з найбільш небезпечних регіонів, але попри це залишається в зоні ризику — переселенці або біженці;

– мешканці, що були в окупації та / або страждають внаслідок атак рф;

– військові та їхні родини;

– волонтери та люди, залучених до допомоги постраждалим тощо.

Дослідження проводилося очно або за допомогою zoom. Було використано метод «сніжної кулі». Після того, як було проведені перші інтерв'ю, ми попросили піддослідних рекомендувати інших людей, які можуть бути залучені до проведення дослідження. Наймолодшому з піддослідних було 16 років найстаршому — 72. Результати аналізу глибинних інтерв'ю дозволяють зробити наступні висновки та узагальнення.

Уявлення українців про імовірне майбутнє. Загальним трендом для представників всіх вікових та соціальних груп були труднощі з побудовою чіткого, не фрагментованого образу імовірного майбутнього. Велика

невизначеність з ситуацією на лінії бойового зіткнення, викликає занепокоєння та розгублення. Перспективи видаються вкрай невизначеними, малопрогнозованими та хиткими. Небезпека через можливі «прильоти» визначає характер всіх діалогів. При цьому спектр емоцій надзвичайно широкий: від надії до страху та емоційного вигорання. Різноманітні канали отримання інформації при цьому не створюють відчуття безпеки. Більше того, в ряді випадків інформаційне перевантаження породжує свідомі стратегії зменшення кількості травмівної інформації (зменшення користування або дозоване використання соціальних медіа та інших засобів масової комунікації).

Серед представників молоді образ майбутнього концентрується навколо планів на майбутнє (навчання, робота, інші можливі активності). Сама війна сприймається як щось звичне, а можливість травмівних чи негативних наслідків розглядається крізь призму формули «Що має статися, те й станеться». Загалом, безпека видається чимось більш зовнішнім по відношенню до особи. Необхідність ходити в укриття під час повітряних тривог розглядається як щось формальне і власна стратегія реагування приписується іншим: *«… люди вже перестали звертати якусь увагу на тривогу, лише деякі. Тобто, ні, людей достатньо, наприклад, в тому ж самому метро сидить через тривогу, але деякі просто сидять. Ну, і що, ну не всі біжать в те укриття, бо у людей просто вже та нервова система, вона «покинула чат», і все. Люди не звертають уже на це увагу*» (респондент, 16 років). Цінність безпеки до певної міри актуалізується тільки під час близьких «прильотів», або коли трапляється подія, що зачіпає особисто.

Загалом, пріоритети безпеки мають іншу вагу, ніж інші, особисті пріоритети, пов’язані з необхідністю конструювати власне майбутнє: «*В мене є більша пріоритетність над усім іншим, над безпекою, над здоров’ям. Трошки інша пріоритетність, я розумію, що це не найкращий варіант життя, скажімо так. Але в мене пріоритетність зараз трошки інша, і я думаю більше про інше. Хоча, розумію, це може не дуже гарно закінчитися для мене*» (респондент, 16 років).

Сценарії власного імовірного майбутнього конструюються на основі уявлень про навчання, подальше працевлаштування, а також упорядкування власного життя. Загалом, з цієї точки зору, образи особистого імовірного та можливого майбутнього зливаються. Розглядаються різні сценарії власного життя — як в Україні, так і за її межами. Власне майбутнє підпорядковується не стільки питанням закінчення війни («*колись війна все ж закінчиться*»), скільки питанням подолання корупції та покращення рівня життя громадян. Провідним моментом виступають питання психологічного добробуту та безпеки: «*Їм [владі] не треба розумні люди. Їм треба робоча сила, яка просто буде виконувати те, що їм скажуть. Мене це лякає. Мені це не подобається. Розуму це не подобається. Він не хоче цього. Він просто хоче кудись у більш безпечне місце, де він може собі забезпечити майбутнє. Більш стабільне, скажімо так*» (респондент, 18 років). Загалом, вага різних варіантів розвитку

ситуації визначається власне крізь призму «безпека + особисте перспективне майбутнє». При цьому, безпека — це не лише фізичний вимір, але й психологічний, пов'язаний із можливістю самореалізації.

Сценарії імовірного майбутнього держави конструюються на основі оцінок влади, як корумпованої, злочинної, що опікується лише власним збагаченням: «*…крадуться гроші державні. Розкрадання державного майна і корупція*» (респондент, 20 років). Такі сценарії конкретизуються, серед іншого, в уявленнях про можливий революційний розвиток подій. «*Я дуже багато разів програвала варіант такий, що після закінчення війни, а може і навіть посеред війни, може початися революція. Вона буде. Буде переворот в державі*» (респондент, 18 років). «*Я не знаю, в мене є таке відчуття, що наче в державі буде переворот влади і щось зміниться тут кардинально, після закінчення війни. І з того, що я бачу, як населення реагує на нашу владу, щось станеться. Може бути революція, я не виключаю цього факту… Більше п'ятдесяти відсотків. Я не можу сказати скільки, але, як на мене, більше п'ятдесяти відсотків, що вона буде. Я дуже часто банально в інстаграмі читаю, що люди пишуть про Зеленського. У нього ж на сторінці я читаю. Люди просто вже втомлені*» (респондент, 16 років).

Мають місце думки про необхідність більш жорстокого покарання за корупційні злочини: «*В Китаї смертна кара є, вбивають за корупцію. Чому би ні? Як на мене, правильно!*» (респондент, 18 років).

При цьому, бачення сценаріїв розвитку майбутній подій на рівні держави радше негативне, що актуалізує уявлення про можливу міграцію. Оцінки діяльності влади мають значну негативну конотацію. Поширеними є уявлення, що представники влади реагують на ситуацію, а не забезпечують прогнозування ситуації та сталий розвиток. Найбільше занепокоєння, злість та образу викликає забезпечення ЗСУ. Існують надії на те, що представники молоді зможуть змінити життя в країні на краще: «*Можливо, якби щось сучасна верхівка змінила, моє покоління б змінило свою думку і залишилось би. І потім моє покоління, коли б якесь певне прийшло до влади, щось би змінило в найкращу сторону. Але з тим, що зараз, знову ж таки робить влада, не відомо, що буде… Бо поки ми не розвиваємось. Є певні моменти, ще є плюси. Але те, як забезпечує наша держава нашу армію, це жахливо*» (респондент, 18 років).

Бачення перспектив закінчення війни можна охарактеризувати як розмиті та невизначені. При цьому варіант «здатися» не розглядається ні як можливий, ні як імовірний. Сама думка здатися викликає сильну негативну емоційну реакцію: «*Ні, ні, ні! … Бо якщо ми здамося, то Україна може і перестати існувати як держава*» (респондент, 16 років).

Серед людей середнього (зрілого) віку існує декілька різних груп, за часовими баченнями перспектив майбутнього. Для одних найближча перспектива рік-два, для інших 5 років. Віддалені перспективи оцінюються у 10 до 15 років. При цьому, в окремих випадках віддалені перспективи пов'язуються з відновлення власної країни та майбутніми військовими

конфліктами на територіях інших держав: «*Мені здається, що через 15 років все буде по-іншому, не знаю як. Мені здається, ми трошки прийдемо в себе після цих потрясінь, після війни. І мені здається, що у світі будуть такі потрясіння, що ми трохи відійдемо. Мені здається, що через 15 років світ взагалі поміняється. Тобто і може бути, і за цей період може бути… В найближчі 15 років можуть бути і великі війни, і глобальні катастрофи такої природнього характеру. Тобто і наша війна там відійде трошки назад, і ми зможемо там якось заспокоїтися. Мені здається, що ми як суспільство через 15 років станемо трошки спокійнішими*» (респондент, 40 років).

Загальним для обох груп є бажання жити та працювати: «*Їхати нікуди з України я не збираюся. В найближчій перспективі моє життя буде таке, як воно зараз*». (респондент, 45 років). Існують сподівання пов'язані із завершенням війни, відбудової країни та уявлення про необхідність багато працювати задля відновлення країни: «*Мені чомусь здається, що в віддаленій перспективі мені доведеться дуже багато працювати. Я так думаю, що війна, ну, якимось чином вона закінчиться, не знаю в якій формі. І в нас дійсно буде відбудова, ось, і, ну, ця відбудова буде потребувати дуже багато робочих рук на різних рівнях, я маю на увазі. Тобто, всі ми будемо багато працювати. Ось так, чомусь*». (респондент, 40 років).

Загалом образ найближчого майбутнього не виразний і значною мірою фрагментарний. Питання про найближче майбутнє викликає розгубленість та провокує бажання перевести розмову у площину, де респонденти почувають себе більш чи менш упевнено. Досить поширеними є уявлення про необхідність долати значні виклики: «*В найближчій перспективі в нас буде дуже багато викликів, дуже багато. Я думаю, що так, країна збережеться, в яких масштабах — невідомо, країна збережеться*». (респондент, 37 років).

Бачення перспектив людьми середнього (зрілого) віку пов'язується з необхідністю подолати значні виклики та конфлікти між різними категоріями громадян: «*Я думаю, що нас, як суспільство, чекає дуже багато прояснень відносин. Кого з ким? Ті, хто воювали, і ті, хто не воювали. Ті, хто воювали, були на нулі, і ті, хто були в тилу. Ті, хто виїхали за кордон, і ті, хто залишились в Україні. Тобто це все на міжособистістському рівні буде, і на рівні суспільства. Я не знаю, в яких це формах, але суспільство буде бурлити… Це два, три, чотири роки. Це буде 100%* » (респондент, 45 років). Це викликає тривогу та занепокоєння. Серед викликів називається також значна корумпованість влади.

Значне занепокоєння викликають питання можливого повоєнного розвитку країни. Як один з найбільш реалістичних сценаріїв, про які говорять представники середнього віку, — це необхідність повоєнного відновлення та прийняття і реалізація відповідних політик. Значні міграційні процеси, що були викликані війною, уявлення про значні втрати серед представників чоловічої статі, актуалізують страхи неконтрольованих міграційних процесів у повоєнний період. Такі страхи пов'язані з тим, що відбудова країни буде потребувати значною робочої сили і як результат — буде створено умови для

міграції до України представників Східної Азії та Африки, що у зв'язку з неконтрольованою політикою такої міграції призведе, серед іншого до розмиття загальноукраїнської ідентичності, оскільки мігранти привнесуть свою культуру та звичаї.

Загалом, спільними для представників середнього віку є уявлення про низку проблемних вузлів, що потенційно можуть впливати на суспільну стійкість. Серед них — ризики соціально-економічної нерівності, яка може загостритися у процесі відбудови та призвести до розриву між регіонами й соціальними групами. Додатковим джерелом напруги здатні стати політичні процеси: конкуренція за ресурси, поляризація бачень майбутнього, зростання популістичних практик. До цього додаються демографічні виклики, пов'язані з втратами працездатного населення, дисбалансом статево-вікової структури та посиленням міграційних рухів (про що ми говорили вище). Важливим фактором залишаються й психологічні наслідки війни: травматичний досвід, втрати та різний рівень залучення до бойових дій можуть створювати підґрунтя для міжгрупових напружень (між ветеранами, переселенцями, цивільним населенням чи тими, хто перебував за кордоном). Відкритим залишається питання — чи захочуть наші громадяни, що втекли від війни, повертатися в Україну після завершення бойових дій. А те, що вже нині усвідомлюється проблема ідентичності, свідчить про те, що це буде мати значний конфліктний потенціал у майбутньому: поєднання прагнення модернізувати країну із збереженням традиційного культурного обличчя може стати джерелом суперечностей, посилених неконтрольованими міграційними процесами. Причому саме неконтрольованими, оскільки довіра до влади залишається на низькому рівні.

Загалом, чіткі та структуровані бачення закінчення війни відсутні, а її тривалість є непрогнозованою. Припускається можливість тривалого та повільного перебігу війни, а також пошуку складних рішень, пов'язаних з реінтеграцією звільнених територій в український соціокультурний простір: «*Я думаю, що відвоюємо, але не скоро. От десь років, ну там, може років через 10. Яким чином, не знаю… Це будуть чи воєнні дії, чи дипломатичні якісь кроки, перемовини. Тільки єдине питання, як ми відвоюємо наші території, як ми будемо інтегрувати тих людей, які 20 років залишалися під управлінням Росії. Не знаю, це буде дуже великий виклик*» (респондент, 45 років).

Людей пенсійного віку турбує крім власне воєнних дій зростання тарифів та цін на найбільш нагальні позиції споживчого кошику. Рівень довіри до влади знаходиться на мінімальних значеннях. Влада оцінюється як корумпована та така, що опікується лише власними інтересами, привласнює гуманітарну допомогу та збагачується на цьому. Ситуація з мобілізацією, яка нині має місце, коли через ЗМК поширюється відео з «бусифікацією» чоловіків призивного віку викликає обурення та оцінюється як несправедлива, адже «*їхні власні діти сидять за кордоном*» (респондент, 60 років) або «*відкупилися від мобілізації та відправки на фронт*» (респондент, 72 роки).

Зневіра та біль за майбутнє виступають основними відчуттями, коли мова заходить про імовірне майбутнє: «*Спершу всі стояли дружно і стояли як стіна, були готові до всього. Останні півроку, дивлячись на те, що твориться в нашій країні, дивлячись на наше керівництво, депутатів, суддів, на всю Верховну Раду, на це ТЦК, — помінялося все, в мене набагато гірше стало відношенню до них. Все продається, все купляється. Волонтери зараз з'явилися, липові, які все крадуть. Що можна, вкрали. І руки опускаються. Коли бабуся ходить на роботу, ледве ноги тягає, зарплату залишає собі, на яку живе, а пенсію все перераховує на армію. А всі останні від жиру ледь не лопнуть, стали мільйонерами, мільярдерами, — і все мало, мало, мало, не наїдяться. Наче в гробу є кармани, і все за собою потягнуть. Хай тягнуть, може, наїдяться, хоч на тому світі, якщо не на цьому*» (респондент, 60 роки). Такого роду настрої породжують бажання відплати та відновлення справедливості.

Актуалізовані цінності особистого виживання в умовах війни (особистого — як дітей та онуків) та виживання держави. Такі цінності виступають основою готовності відмовитися тут і зараз від певного комфорту, задля побудови кращого майбутнього та конкретизовані у формулі: «*якщо не собі, то хоч дітям*».

Уявлення українців про можливе майбутнє. У представників молоді, у порівнянні з представниками інших соціальних та вікових груп, є найбільш чіткий та виразний образ особистого майбутнього, що конкретизується в планах навчання, пошуку роботи або зміні місця працевлаштування, а також місця проживання в залежності від того, як буде розгортатися ситуація. Більша готовність до мобільності виступає умовою актуалізації та розгляду різних сценаріїв як імовірних. Бажання залишитися в Україні, конфліктує з уявленнями про корумпованість влади.

Проте навіть попри це, основним мотивом залишити Україну та будувати власне майбутнє поза її межами, залишають уявлення про те, наскільки буде безпечно в Україні, якою мірою війна актуалізує необхідність міграції, якою мірою війна змусить до міграції. При цьому існують уявлення, що Західна Європа, теж не є безпечним місцем: «*Скажімо так, вся Європа сидить на голках. Війна може початись навіть посеред Європи в будь-який момент. Ніхто цього не відміняє. Треба, якщо за кордоном, обирати. Типу, вибирати державу, яка плюс-мінус спокійна*» (респондент, 20 років). Розглядаються також економічні та політичні фактори, що можуть вплинути на життя за кордоном: «*Тому я навіть не знаю, тут буквально дивишся на весь світ і думаєш: а куди? А куди не ступи, там буде якась чи то міна, чи то щось. Ну, всюди буде якась проблема, яма, камінь підводний і так далі. Куди не подивишся*» (респондент, 20 років).

Існують уявлення про те, що можливо поїхати за кордон тимчасово, задля отримання додаткових знань та компетенцій, що можуть бути потрібні та необхідні після закінчення війни. «*Якісь програми загалом, якщо я все ж поїду по обміну … навіть обмін певним досвідом з іншими, з іноземними*

фахівцями. Тобто для нашого розвитку це буде корисно, для розвитку певної нашої держави» (респондент, 18 років).

При цьому питання економічного благополуччя, оцінки можливостей отримувати гідну заробітну плату за свою роботу та свої знання, виступають одним з критеріїв, що може вплинути на мотивацію повернутися, або залишитися за кордоном. Загалом можливість залишитися за кордоном викликає не стільки оптимізм та надію, а розглядається радше як вимушений крок: «*Треба шукати таку роботу, де ти зможеш просто вижити. Якщо у тебе не достатня кількість грошей, ти не виживеш. Ти не оплатиш нічого собі… Тут питання, або … душею керуєшся, або ти розумом керуєшся і вибираєш те, що дозволить тобі вижити в певній ситуації*». (респондент, 20 років)

«*Я хочу тут жити, в нашій державі є, що розвивати, і є те, що я б хотіла розвивати. І це, якщо говорити про вибір серцем, залишатись тут, працювати за фахом і в тій сфері, де ти зможеш себе забезпечити. Але цим же і розвивати, якось можливо поєднувати, але десь, знову ж таки, ти не зможеш тримати ідеальний баланс. Щось буде більше, щось буде менше. Чомусь ти даєш, скажімо так, контроль над своїми цілями. І я кажу, душею я б хотіла тут залишитись, я хотіла б її <державу> розвивати*» (респондент, 18 років). Отже, виживання розглядається в цьому плані в більш загальному контексті та визначається певним, не мінімальним, рівнем добробуту та якості життя. Мотивація на розвиток власної держави поєднується з можливістю мати певні гарантії та блага, мати певний рівень добробуту, яку має забезпечити держава.

Існує образа та біль від того, що владні інститутi роблять замало задля того, аби створити умови, мотивацію, щоб молодь не залишала країну: «*Дуже часто влада каже: ви наше майбутнє, ви будете розвивати нашу державу. Як ви хочете, щоб ми розвивали державу, якщо ви робите все для того, аби діти виїжджали?*» (респондент, 18 років). Вибір майбутнього поза межами країни розглядається як вимушена стратегія: «*Більшість мого покоління, ну, хтось обирає тут вчитися, але якось люди кажуть, типу, вибору нема, їдемо за кордон*» (респондент, 20 років).

Бачення можливих перспектив людьми середнього (зрілого) віку пов’язується з необхідністю подолати значні виклики та конфлікти між різними категоріями громадян. Актуалізовані уявлення про майбутні розколи, конфліктні теми та відстоювання різних «правд», та прав на ці «правди»: « *Я думаю, що будуть не дуже там приємні випадки з’ясовування відносин. Але, ну, врешті-решт, ми повинні будемо прийти до якоїсь згоди, потім оці конфлікти українська, мова, російська, вони залишаться. Протистояння між Сходом і Заходом, воно залишиться. Я думаю, буде велике питання, ну, це як проблема. Люди, які, ну, воїни, які там були на нулі, безпосередньо приймали участь в боях. Тобто, постане питання їх реабілітації і достойної компенсації. Не знаю, в чому вони, мабуть, проявляться, чи матеріально, чи пільги якісь. Тобто, ці люди, вони будуть потребувати уваги до себе. Мені*

здається, що оцей розкол між тими, хто воював і хто не воював, він буде дуже сильний. Ось це все потрібно буде якось залагоджувати. Я думаю, ми, ну, мені хотілося б, щоб ми ці всі питання вирішили, тому що у нас може бути така ситуація, що у нас зайвих людей не буде. Нам треба буде відбудовувати країну і відбудовувати потрібно буде, ну, всім. І російськомовним, і українськомовним, і ті, хто воював, і ті, хто не воював» (респондент, 45 років).

Існують побоювання, що суспільство після завершення війни потрібно буде об'єднувати і долати ті виклики, що матимуть місце, але ті політичні та державні діячі, що нині знаходяться при владі не зможуть з цим впоратися. «*…суспільство треба буде об'єднати. Хто це буде робити, я не знаю*» (респондент, 43 роки). Це, знову ж таки, поєднується з уявленнями про владу як корумповану, що зараз опікується більше питаннями власного збагачення, аніж працює на перемогу.

Поширеними є уявлення про необхідність розроблення інтеграційних проєктів, планів та програм, орієнтованих на загальнонаціональне примирення задля творення спільного майбутнього: «*Треба об'єднати це, щоб люди не звинувачували одне одного, не відокремлювали себе, а розуміли, що ми — одне суспільство, і у нас, щоб там не було у нас позаду. Тобто, у нас попереду є мета — відбудувати країну. Бо образ буде дуже багато. У всіх, причому. І всі будуть «лізти в пляшку» і казати: ах так, ви такі, то і ми такі*» (респондент, 40 роки).

Існують поодинокі уявлення про можливі кроки, що слугуватимуть вирішенню задач загальноукраїнського примирення та вирішення майбутніх можливих конфліктів: «*Я не знаю, може там створити, там, по всій країні повісити якісь оці білборди, там, з якимись тезами, які, ну, там, пояснюють деякі речі, ну, мотиваційні чи, ну, не знаю. Ну, щоб це бачили всі. Щоб от людина кожен день їздить на роботу, да, і в неї закарбовували, що, там, ну, ми одне суспільство. Тобто, щоб було показано, що в нас спільна мета. Що кожен на своєму рівні, там, він може щось зробити*» (респондент, 46 років).

Існують поодинокі уявлення про необхідність пошуку тих смислів, що будуть об'єднувати різних суб'єктів: «*Треба якісь такі розповідати узагальнюючі речі, узагальнюючі, мотиваційні. І мені одна думка зараз впала, такий вираз, що протиріччя не можна вирішити, над ними можна тільки піднятися. Ну, оцей момент піднятися над протиріччям, от його треба нащупати, знайти і оповістити всіх людей*» (респондент, 37 років).

Уявлення респондентів про майбутнє нерозривно пов'язані з війною та пошуком можливих сценаріїв її завершення. Домінуючою є потреба у перемозі, однак поряд із цим фіксуються уявлення про альтернативні варіанти, зокрема — «замороження конфлікту». Такий сценарій визнається можливим, але оцінюється як небажаний, оскільки не гарантує ані безпеки, ані довготривалої стабільності. Він радше сприймається як вимушений варіант розвитку подій, що відтерміновує реальне завершення війни. «*Відкривати кордони категорично не можна, навіть якщо умовно війна закінчиться. Я не*

думаю, що вона закінчиться, я думаю, що буде замороження конфлікту» (респондент, 43 роки).

Післявоєнні перспективи респонденти пов'язують із необхідністю жорсткого контролю кордонів та посилення заходів безпеки, аби уникнути повторення агресії. Ідея «закритих кордонів» у їхніх висловлюваннях виступає символом захищеності та гарантії безпеки, навіть якщо вони усвідомлюють, що в довгостроковій перспективі це неможливо зберігати у такій формі.

Важливим є те, що респонденти демонструють усвідомлення історичної мінливості росії: визнається, що нинішній стан «мракобісся» колись завершиться, і постане потреба будувати нові відносини. При цьому підкреслюється часовий горизонт цих змін — не менш як 10–20 років, тобто надія на трансформацію сусіда існує, але вона віднесена у віддалене майбутнє. «*Перше, що спадає на думку, що закриті кордони, як вони зараз є, щоб так було завжди. Але це неправильно, такого не буде. Все буде залежати від тих процесів, які будуть відбуватися в самій Росії. Тобто цей період мракобісся, який вони зараз проходять, він колись закінчиться. Я не знаю, це закінчиться через 10 років, через 15, через 20. Він 100% закінчиться, тому що так воно працює. Скоріше за все вони розпасуться. Кістяк Росії залишиться, тобто європейська частина, вона ж нікуди не дінеться. І з ним треба буде будувати відносини.*

Зараз вони взагалі ніяк не сприймають, але з ними прийдеться будувати якісь відносини. Але я не думаю, що це буде через 5 років, може і не через 10. А зараз відгородилися і все» (респондент, 49 років).

Таким чином, уявлення про майбутнє у цій категорії респондентів поєднують три взаємопов'язані елементи: 1) бажання остаточного завершення війни з перевагою над сценарієм «замороженого конфлікту»; 2) потреба у захищених кордонах і контролі за ідентичністю як умовою виживання держави; 3) усвідомлення неминучості майбутніх відносин із Росією, але лише після її трансформації, яка сприймається як віддалена в часі перспектива. Отже, такі уявлення відображають водночас і прагнення до безпеки, і реалістичну оцінку міжнародних відносин, а також орієнтацію на довготривалу стратегію збереження державності та національної ідентичності.

У людей пенсійного віку можливе майбутнє не деталізовано, а побудова будь-яких прогнозів викликає труднощі. Провідними виступають сподівання за завершення війни, при цьому яким саме чином це може бути зроблено — не деталізовано.

Загалом, для всіх вікових груп тією чи іншою мірою піднімається питання про пошуки Україною власної моделі безпеки чи економічного розвитку, оскільки альянси та договори, що діяли до початку війни (зокрема, Будапештський меморандум) не гарантують безпеки. Проте, уявлення про те яким чином це може бути реалізовано чи зроблено — наразі не актуалізовані. Значною мірою це пов'язано із невизначеністю як власної життєвої, так і загальної суспільно-політичної ситуації, війною. Частково це впливає і на гнучкість у поглядах: відсутність більш-менш чітких орієнтирів дезадаптує,

вимагає постійних додаткових психологічних ресурсів та може створювати додаткові епіцентри соціального напруження, оскільки хоч якогось сталого уявлення про можливе майбутнє у громадян немає.

Уявлення про бажане майбутнє. Серед представників молоді існують бажання докорінного оновлення влади, через корупцію та злочинність. «*Хотілося б змінити не органи державні, а людей, які в державних органах працюють. Просто державний апарат людей, які керуються країною, хочеться змінити. Бо у нас при умовах війни, при тому, що нам дуже важко, державі важко самим себе забезпечувати, навіть зброєю, нам це важко дається, ми все одно крадемо гроші»* (респондент, 22 роки). «*У нас деякі просто сидять голодують і не можуть собі нічого дозволити, через малу заробітну плату. У нас держава сидить просто, скажімо так, в калюжі. А верхівка, наше правління просто краде гроші, бо головне, щоб їм добре жилося*». (респондент, 17 років).

Існує виразний запит на справедливість доступу до благ та ресурсів та розподіл ресурсів таким чином, щоб це слугувало задачам створення та забезпечення спільного блага. Оцінки влади як недостатньо ефективної, корумпованої, такої, що не піклується про власних громадян і військових (військові виокремлюються окремо, як одна з найбільших цінностей нашого суспільства) викликають біль та відчуття глибокої несправедливості, що підриває довіру до державних інституцій і загрожує процесам суспільної згуртованості. У такій ситуації зростає ризик соціальної поляризації, формування протестних настроїв, а також відчуження між громадянами та владою. Водночас саме запит на справедливість може стати конструктивним імпульсом для розвитку більш прозорих механізмів розподілу ресурсів і вироблення політик, зорієнтованих на спільне благо та підтримку тих соціальних груп, які суспільство визначає як ключові для збереження національної стійкості.

Закінчення війни представники молоді пов’язують з поверненням всіх окупованих територій, а як мрія — це ще й повернення тих територій, які Україна мала раніше: «*Але хотілося б, саме для мене, напевно, повернути всі території, які у нас були. І, можливо, навіть трошки більше, ніж було… Мені подобаються кордони держави нашої. Вони красиві самі по собі. Але... Ну, можна трошечки більше територій. Взагалі, типу, Кубань — це етнічна територія українців, бо ми — перші, хто там почали заселятися*» (респондент, 17 років). При цьому бачення закінчення самої війни — наразі немає.

Загалом для представників молоді уявлення про бажане майбутнє більшою мірою фіксуються, крім закінчення війни, на реалізації особистих планів. Міграція як варіант розвитку подій розглядяться лише у тому випадку, якщо не буде можливості реалізації таких планів. Саме гідні умови життя, які має створити держава та влада, виступають обов’язковою умовою бажаного майбутнього. При цьому декларується готовність докладати власні сили для побудови такого майбутнього. Це свідчить про те, що молодь розглядає власне

майбутнє не лише як пасивний результат політичних чи економічних процесів, а як простір для активної участі та самореалізації. Бажане майбутнє для цього покоління постає у формі поєднання індивідуального успіху та суспільного добробуту, де особисті життєві стратегії інтегруються у ширший контекст розвитку країни.

Водночас молодь демонструє більш високу чутливість до проблем соціальної справедливості, прозорості та ефективності влади. Наявність можливостей для освіти, професійного розвитку, створення сім'ї та безпечного життя розглядається як ключова передумова того, аби залишатися в Україні й інвестувати власний потенціал у її відбудову.

Таким чином, образ бажаного майбутнього у молоді має подвійний вимір: а) індивідуальний — пов'язаний із реалізацією особистих планів та життєвих амбіцій; б) колективний — орієнтований на участь у відбудові країни та утвердженні справедливого, сучасного й демократичного суспільства. Це вказує на потенціал молоді як рушійної сили суспільних трансформацій за умови, що держава створюватиме належні умови для самореалізації та гідного життя.

Для представників середнього (зрілого) віку уявлення про майбутнє переважно пов'язані з необхідністю повоєнного відновлення та подолання неминучих труднощів. Їхні сподівання базуються на очікуванні зовнішньої допомоги та власної участі у відбудові країни, що вказує на готовність брати відповідальність за цей процес. «*Гроші на відбудову нам дадуть. Теж невідомо в яких масштабах, але щось будуть давати, ми будемо це все відбудовувати*» (респондент, 39 років). Водночас у цій віковій групі виразно фіксується занепокоєння щодо демографічних і міграційних тенденцій: значна частина біженців, на їхню думку, може не повернутися, що ставить під загрозу трудовий та соціальний потенціал держави. «*Чи повернуться люди, ті біженці, які зараз за кордоном, чи повернуться вони в Україну? Я думаю, 40% повернуться, а 60% залишиться там*» (респондент, 42 роки).

Крім того, середні вікові групи чітко артикулюють ризики неефективної державної політики. Одним із найбільш тривожних сценаріїв вони вбачають у можливій неконтрольованій міграції та залученні дешевої малокваліфікованої робочої сили, що, на їхню думку, може не лише створити криміногенні загрози, але й посилити соціальну напругу, негативно впливаючи на збереження національної ідентичності та згуртованості суспільства. «*Найгірший сценарій, це коли нам будуть завозити дуже дешеву робочу силу, не дуже кваліфіковану, яка буде створювати криміногенний напряг у суспільстві. Це буде найгірший сценарій*» (респондент, 48 років).

Таким чином, образ майбутнього у представників зрілого віку поєднує надію на відбудову та водночас побоювання щодо управлінських прорахунків і соціальних ризиків, що робить цю групу чутливою до питань державної ефективності, контролю над міграційними процесами та забезпечення умов для повернення громадян з-за кордону.

Для людей пенсійного віку образ майбутнього насамперед пов’язаний із миром, стабільністю та порядком у державі. Закінчення війни для них — ключова умова, без якої важко уявити подальше життя та розвиток країни. Разом із тим, їхні очікування не обмежуються лише припиненням бойових дій: важливим елементом бачення майбутнього постає потреба у відновленні справедливості, подоланні корупції та «наведенні ладу» у владі.

В уявленнях цієї вікової групи влада постає як відчужена від народу структура, що діє переважно у власних інтересах і не зважає на проблеми пересічних громадян. Наявність такої оцінки формує відчуття безсилля, зневіри та водночас — глибокого внутрішнього протесту, який проявляється у вимозі справедливості та бажанні бачити ефективне і чесне управління. Саме прагнення справедливого устрою стає одним із ключових очікувань людей пенсійного віку у їхніх образах майбутнього.

Таким чином, надії старшого покоління можна узагальнити у двох площинах: 1) соціально-політична — потреба у мирі, стабільності, ефективному державному управлінні без корупції та байдужості; 2) морально-ціннісна — прагнення відновлення справедливості, яка розглядається як основа довіри до влади та як умова для достойного життя у старості.

Це свідчить, що для осіб пенсійного віку образ майбутнього має не лише прагматичний, а й виразно ціннісний характер, адже справедливість і порядок вони сприймають як головні гарантії соціального миру та людської гідності.

Розкриття проблеми побудови образів майбутнього було б неповним без виокремлення **факторів впливу на уявлення про майбутнє**. Аналіз результатів проведених інтерв’ю демонструє виразні вікові відмінності у джерелах, з яких люди черпають свої орієнтири, а також у способах підтримання позитивного бачення майбутнього.

Для молоді ключовим чинником є вплив соціальних медіа, що формують інформаційне поле та задають рамку дискусій щодо імовірного, можливого чи бажаного майбутнього. Водночас неабияке значення має найближче соціальне оточення — друзі, партнери, колеги. Саме вони створюють простір психологічної підтримки, який допомагає долати невизначеність. У молоді простежується орієнтація на особистісні перспективи — навчання, професійний розвиток, самореалізацію, що виступають основою їхнього позитивного бачення майбутнього.

Для людей зрілого віку більш вагомим джерелом уявлень про майбутнє стає особистий досвід: пережиті кризи, професійна реалізація, соціальні ролі у сім’ї та громаді. Соціальне оточення — колеги, друзі, сусіди — підтверджує або коригує ці уявлення, виступаючи важливим каналом обміну досвідом і взаємної підтримки.

Для людей пенсійного віку основою формування уявлень про майбутнє є власні життєві стратегії та внутрішні ресурси. В умовах війни їх підтримує ціннісна орієнтація на турботу про дітей та онуків, адже саме поколінневa спадковість і турбота про нащадків виступає найпотужнішим мотиватором зберігати позитивне бачення майбутнього.

Об’єднувальним чинником для всіх вікових груп є віра у Збройні сили України та можливість робити власний внесок у перемогу. Це може бути як матеріальна підтримка (донати), так і волонтерська діяльність чи допомога близьким військових. Саме усвідомлення спільної мети та колективної дії стає найважливішим психологічним ресурсом, що дозволяє українцям незалежно від віку зберігати надію, довіру та позитивне бачення майбутнього.

Аналіз **оцінки ресурсів для досягнення бажаного майбутнього** показує, що різні вікові групи по-різному розставляють акценти у своїх очікуваннях і стратегіях, але об’єднує їхня готовність до участі у процесах відновлення та спільна вимога подолати корупцію як головну перешкоду розвитку.

Для молоді ключовим ресурсом є особистісний потенціал — готовність навчатися, здобувати нові професії, працювати на благо власного майбутнього та країни. Молодь вважає, що саме її професійний розвиток і самореалізація стануть рушійною силою змін. Водночас вони очікують оновлення політичної системи та усунення корумпованої влади, адже бачать у цьому передумову для реалізації особистих і колективних планів. Молодь демонструє найбільшу готовність включатися у відбудову через працю, волонтерство та інноваційні підходи.

Люди середнього (зрілого) віку акцентують увагу на потребі чітких і прозорих політик, справедливих правил гри та ефективних інституцій. Для них важливо, щоб відбудова відбувалася системно, без хаосу і зловживань. Саме ця група особливо чутлива до питань справедливості й захисту національної ідентичності. У їхніх уявленнях одним із ризиків повоєнного розвитку є неконтрольована міграція та розмиття культурних ідентифікаційних меж, тому вони очікують державної політики, здатної забезпечити баланс між потребами економіки та збереженням української самобутності. При цьому, саме ця група найбільшою мірою включена у волонтерську активність.

Люди пенсійного віку вбачають основу бажаного майбутнього в упорядкуванні внутрішнього життя країни. Для них першочерговим ресурсом є подолання корупції, наведення «ладу» в органах влади та боротьба зі злочинністю. Ці завдання вони пов’язують не лише із забезпеченням соціальної стабільності, але й із успіхом на фронті: перемога у війні, на їхню думку, неможлива без очищення внутрішніх структур держави.

Узагальнюючи, можна сказати, що: молодь спирається на власний розвиток і вимагає оновлення влади; зрілі люди очікують інституційної прозорості, справедливості та збереження ідентичності; представники старшого покоління бачить ресурси у боротьбі з корупцією та наведенням ладу як умови для стабільності й перемоги. Спільним для всіх є розуміння, що досягнення бажаного майбутнього потребує як особистого внеску, так і системних змін на рівні держави, що забезпечить поєднання індивідуальних і суспільних ресурсів.

Узагальнюючи результати нашого дослідження, можна стверджувати, що **кореневими смислами, що єднають** в нинішніх умовах є:

По-перше, **бажання завершення війни та відновлення нормального життя**. Це включає прагнення до безпеки, стабільності та можливості жити у відносно мирних умовах, зберігаючи українську ідентичність.

По-друге, **критичне сприйняття влади та мотивація відновлення справедливості**. Оцінки дій влади як корумпованої та егоцентричної породжують стратегії:

– пошук кращого життя за межами України, якщо безпека та боротьба з корупцією не будуть забезпечені;

– заміна корумпованої влади на «чесну», навіть із використанням зброї. Революційні сценарії після війни допускаються як ймовірні, і емоційний спротив проти них може бути відсутнім, а інколи навіть підкріплюватися, особливо якщо лідерами змін виступатимуть нинішні учасники фронту. Чи отримують такі сценарії, пов'язані із протестними настроями, продовження в діях — питання відкрите.

По-третє, **усвідомлення необхідності подолання майбутніх викликів**: 1) найближчі виклики — об'єднання суспільства задля відбудови країни; 2) далекі — інтеграція відвойованих територій; 3) пролонговані у часі — демографічні питання (кількість населення, відтворюваність), пенсійне забезпечення, нестача робітників і необхідність залучати гастарбайтерів, подолання корупції.

По-четверте, **збереження української ідентичності** — страх перед її розмиванням та потреба у захисті від зовнішніх загроз. А також **потреба вивчення зарубіжного досвіду та формування ефективної міграційної політики**. Це включає адаптацію мігрантів до українського культурного середовища та підготовку українського суспільства до «інакшості» мігрантів, щоб не втратити власну ідентичність.

По-п'яте, **віра у відновлення справедливості та довгострокове будівництво безпечного й ідентифікованого майбутнього**. Це корелює із прагненням контролю над кордонами, обережністю у відносинах із Росією та очікуванням історичних трансформацій.

Дерево кореневих смислів українського суспільства в умовах війни можна представити наступним чином:

– *Корінь (основні мотиваційні смисли):* бажання завершення війни та відновлення нормального життя; прагнення справедливості та протидія корупції; усвідомлення майбутніх викликів; захист ідентичності та інтеграція з міжнародним досвідом.

– *Стовбур (ключові стратегічні орієнтири):* відбудова країни та об'єднання суспільства; зміна корумпованої влади на чесну; пошук безпечного та стабільного життя; потреба планування демографічної та економічної стійкості.

– *Гілки (конкретні дії та сценарії).* А) Внутрішні: активний спротив корупції, участь у відбудові інфраструктури та країни загалом, демографічна політика (підтримка сімей, пенсії); реалізація політичних сценаріїв, в тому числі через революційний підхід до зміни влади після війни та емоційна

підтримка УБД як потенційних лідерів змін. Б) Зовнішні: пошук кращого життя за кордоном (міграція), вивчення зарубіжного досвіду та адаптація мігрантів.

– *Листя (відчутні результати / наслідки для суспільства):* стабільне та безпечне життя; соціальна згуртованість; відновлена справедливість; збережена національна ідентичність; ефективна інтеграція територій та мігрантів.

В той же час зафіксуємо, що не можна сказати, що існуючі образи чітко структуровані, логічні, цілісні чи послідовні. Радше навпаки — вони є фрагментарними, що, насамперед, пов'язано з війною. Образ майбутнього держави дуже складно розділити на бажаний, імовірний та можливий. Фактично імовірний образ майбутнього виступає основою для конструювання смислів та побудови прогнозів. Образ можливого майбутнього нівелюється та зводиться в кінці кінців саме до імовірного, оскільки сама ситуація війни розглядається як динамічна та плинна. Більше того, будь-які прогнози стосуються більш віддаленої перспективи видаються примарними. Найближча перспектива, з цієї ж причини, мало прогнозована.

6.2. Практичні аспекти конструювання згуртованості через образи майбутнього

Ми вже говорили, що уявлення про майбутнє виступають одним із ключових ресурсів психологічної та соціальної стабільності суспільства. Більше того, саме такі уявлення виступають одним із ключових психологічних та соціальних механізмів, здатних інтегрувати суспільство, надавати сенс індивідуальним і колективним діям та створювати основу для соціальної згуртованості. Саме вони задають горизонти спільної дії, дозволяють бачити сенс у теперішніх зусиллях і формують відчуття колективної перспективи. У кризові періоди, зокрема в умовах війни, образи майбутнього набувають мобілізаційного характеру, стаючи чинником підтримання соціальної згуртованості: вони не лише віддзеркалюють наявні соціальні настрої, але й стають інструментом мобілізації та відновлення.

Конструювання згуртованості через образи майбутнього передбачає практичну роботу з цими уявленнями, їх фіксацію, поширення та перетворення у спільні цінності й стратегії. Практичні аспекти цього процесу охоплюють як індивідуальний рівень (формування мотивації, життєстійкості, довіри), так і суспільний (політика пам'яті, культурні практики, державні програми, медійні наративи тощо).

З огляду на результати проведених досліджень можна стверджувати, що українське суспільство, попри травматичний досвід війни, зберігає потенціал для вироблення об'єднавчих образів майбутнього. Серед найбільш поширених в усіх вікових групах є уявлення про необхідність завершення війни та відновлення нормального життя. Це ядро майбутніх очікувань формує базис

для колективної єдності. Водночас наповнення цих уявлень має свої відмінності: для молоді — це насамперед можливість самореалізації та гідних умов життя, для людей середнього віку — гарантії безпеки, справедливості та подолання корупції, а для старшого покоління — «наведення ладу» й боротьба зі злочинністю як передумова національного відродження. Таким чином, практичні аспекти конструювання згуртованості мають враховувати різновікові цінності, але водночас спиратися на спільний знаменник — прагнення миру й безпеки.

Важливим завданням є інституціалізація цих образів у формі державних та громадських стратегій. На практиці це означає вироблення чітких і зрозумілих візій розвитку країни, які були б доступними для громадян, викликали довіру і співвідносилися з реальними можливостями суспільства. Адже саме брак прозорих та дієвих політик посилює відчуття відчуження та розчарування у владі, яку респонденти часто описують як корумповану та таку, що дбає лише про власні інтереси. **Відновлення справедливості — не абстрактний лозунг, а практична умова згуртованості**, оскільки відчуття несправедливості породжує злість, зневіру та готовність до протестних чи навіть революційних сценаріїв після завершення війни. Таким чином, робота з образами майбутнього має включати заходи із відновлення довіри до інституцій, формування відчуття рівності перед законом та забезпечення соціальної справедливості.

Не менш важливим є питання кордонів та національної ідентичності. Дослідження свідчать про значний суспільний **запит на збереження культурної самобутності**, особливо в умовах зовнішньої агресії. Уявлення про майбутнє часто поєднуються із баченням закритих чи контрольованих кордонів як форми захисту від загроз з боку інших держав. При цьому уявлення про можливе «замороження конфлікту» сприймається як вимушений, але не найкращий варіант. У практичному вимірі це означає, що державна політика має розробляти ефективні стратегії безпеки, інтеграції відвойованих територій та водночас — міграційні політики, які дозволять уникнути втрати власної ідентичності у глобалізованому світі. Питання **адаптації мігрантів та українців до культурної різноманітності стає одним із ключових викликів для майбутнього згуртування**.

Особливе місце займає ресурсний вимір образів майбутнього. Молодь готова інвестувати у власну освіту й професійну кар’єру, розглядаючи особистісні ресурси як основу досягнення бажаного майбутнього. Люди середнього віку зосереджені на вимогах до політичної системи — прозорі правила, ефективні інституції, боротьба з корупцією. Старше покоління більше апелює до моральних категорій справедливості й порядку. Для практичної роботи це означає необхідність врахування різних акцентів у програмах відновлення та консолідації: підтримка освітніх та кар’єрних ініціатив для молоді, формування інституційної довіри для зрілого покоління, створення ефективних механізмів правосуддя та соціальної підтримки для пенсіонерів.

Практичне конструювання згуртованості через образи майбутнього можливе завдяки **поєднанню стратегій «знизу вгору» та «згори вниз»**. З одного боку, це робота з громадами, участь громадян у дискусіях про майбутнє, створення локальних ініціатив, що надають людям відчуття причетності. З іншого боку — це формування державою загальнонаціональних стратегій, які стають рамкою для таких ініціатив. Лише в цьому поєднанні виникає ефект синергії, коли індивідуальні прагнення підкріплюються інституційними гарантіями, а колективні цінності наповнюються конкретними практиками.

Hajer і Pelzer (Hajer, & Pelzer, 2018, p. 222) пропонують концепт **«техніки майбутнього»**, визначений як **практики, що об'єднують акторів навколо одного чи кількох уявних майбутніх і за допомогою яких актори діляться певними орієнтаціями для дій**, як аналітичний інструмент для вивчення майбутніх практик, які намагаються зробити уявне майбутнє перформативним. На їхню думку, застосовуючи поняття «практики» до майбутнього, можна зрозуміти, як люди об'єднуються навколо певного бачення майбутнього. Практики опосередковують, курують, створюють і втілюють уяву про можливе майбутнє так само, як вони створюють нашу реальність. Надаючи форми повсякденному життю та сенсу дій людей, практики дозволяють втілювати уяву про спільну реальність — бачення майбутнього.

Оскільки це так, майбутню практику можна проаналізувати з огляду на її потенціал як підтримувати, так і руйнувати бачення майбутнього. Незалежно від того, про які практики моделювання майбутнього йде мова, ці практики є соціально кодифікованими способами відтворення, представлення та виконання образів майбутнього. Найбільш відомим прикладом є поширення американської мрії як образу майбутнього: спочатку це відбувалося через глянцеві журнали, такі як Harper's Magazine, Readers Digest і знайшло подальше матеріальне вираження на Всесвітньому ярмарку в Нью-Йорку 1939 року під назвою «Світ завтрашнього дня».

З часів Другої світової війни на основі технологій та інструментів, призначених для уявлення про майбутнє, було розроблено широкий спектр практик майбутнього (Andersson, 2018). Деякі з них є явно «футурологічними», наприклад, сценарне планування, тоді як інші, такі як дизайнерське мислення та спостереження за тенденціями, менш явно орієнтовані на майбутнє. Практичні дослідження цих інструментів проливають світло на те, як вони «переносять» уявне майбутнє в сьогодення. Фактично, будь які інструменти, орієнтовані на майбутнє — не лише «нейтральні дослідження» майбутнього. Навпаки, різноманітні моделювання світу завжди були практикою політичного переконання та формування коаліцій.

Майбутнє — це арена різноманітних можливостей, а не лінійна послідовність заздалегідь визначених подій. Для того, щоб люди могли позитивно формувати майбутнє, вони повинні спочатку творчо уявити його, а

потім також поставити конкретні цілі та подолати можливі труднощі. Нереалістичний оптимізм може створити позитивний настрій, але він також може призвести до переоцінки власних здібностей і недооцінки викликів, які виникають. Погляд у майбутнє набуває особливого значення, коли ми можемо осмислено пов'язати наше минуле та сьогодення з образами майбутнього. Хороший і поганий досвід формує наш погляд і формує майбутнє.

У розробці сценаріїв майбутнього зазвичай розрізняють чотири можливі образи майбутнього: *продовження того, що є нині*, — в основному все залишиться без змін, *технічний прогрес, технологічний розвиток* (нові технології вирішать поточні проблеми світу та забезпечать стійкий прогрес), *соціальні та екологічні катастрофи* (поточні події призведуть до багатьох економічних, екологічних і соціальних криз у довгостроковій перспективі) та *сталий розвиток* (нові моделі виробництва, споживання та поведінки свідчать про зміну свідомості та спричинять нові соціальні норми та структури). Загалом, чим далі у майбутнє орієнтований сценарій, тим менше в ньому йдеться про точне передбачення майбутнього, і тим більше потенціалу залишається для надії та бажань, а також для страху та занепокоєння. У Європі більше половини населення не вірить, що теперішні та майбутні проблеми та перешкоди будуть подолані завдяки економічному та технологічному прогресу та що почнеться нова ера стійкості, миру та процвітання. Навпаки, більшість людей у країнах за межами Європи вірять у можливість такого сценарію. Проте більше двох третин людей у всьому світі прогнозують, що такі явища, як зростання населення, руйнування навколишнього середовища, нові захворювання, етнічні та регіональні конфлікти призведуть до важких часів, повних криз і катастроф. Ці кризи не походять ззовні людства, а радше спричинені ним і є результатом різноманітних довгострокових дисбалансів.

Загалом, можна стверджувати, що *нас спонукають до дій не лише поточні проблеми, а радше позитивні образи зручнішого для життя майбутнього*. Більшість соціальних потрясінь в історії людства були зумовлені уявленнями про краще майбутнє. Тому конструювання образів майбутнього, оперування ними, видається нагальним у розробці проблематики консолідації суспільства в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці.

Загалом, формування колективного бачення майбутнього потребує конкретних інструментів, які дозволяють перетворити індивідуальні уявлення та очікування у спільні смисли, що здатні згуртовувати суспільство. До таких інструментів належать комунікативні практики та технології створення спільного майбутнього, освітні та культурні ініціативи, а також символічні ресурси, які забезпечують тривалість і сталість колективної ідентичності. Окремо ще раз підкреслимо ідею про те, що такі інструменти мають використовуватися в єдності двох стратегій: «знизу вгору» та «згори вниз».

Діалогічні (комунікативні) практики є не лише технікою обміну інформацією чи способом публічного обговорення, а й формою колективного смислотворення. Вони дозволяють різним соціальним групам побачити власні

інтереси у ширшому суспільному контексті та відчути їхню взаємодоповнюваність. У ситуаціях, коли окремі бачення майбутнього можуть здаватися конфліктними або взаємовиключними, саме діалог стає тим механізмом, що відкриває простір для пошуку компромісів і нових, інтегративних рішень. Таким чином, діалог не просто зменшує рівень соціальної напруги, а й продукує нові ціннісні й символічні ресурси, які стають основою для формування спільного образу майбутнього.

Важливо, що діалогічні практики можуть функціонувати на різних рівнях — від локального, коли громада спільно обговорює стратегії відбудови власного населеного пункту, до національного, коли відбуваються широкі суспільні дискусії щодо майбутнього держави. На локальному рівні діалог створює простір для залучення кожного члена громади та формує досвід співвідповідальності, тоді як на національному рівні він забезпечує усвідомлення належності до великої спільноти, що має спільні цінності та цілі. Очевидно, що такий діалог має бути не «формальним», а наповнений «живим знанням» та сприяти задоволенню актуальних проблем індивідів, громад та спільнот.

Ще одним важливим аспектом діалогу є його здатність виступати «соціальним мостом» між поколіннями та соціальними категоріями. Коли у комунікативний простір залучаються молодь, люди середнього та старшого віку, військові й цивільні, переселенці та ті, хто залишався вдома, виникає можливість взаємного розуміння та подолання упереджень. Такий багатоголосий діалог створює умови для вироблення більш стійких і гнучких образів майбутнього, які враховують різноманіття досвіду й очікувань.

Таким чином, комунікативні практики, будучи правильно організованими, не лише сприяють консолідації суспільства, а й формують основу для демократичної культури співучасті, в якій колективне бачення майбутнього постає не як результат директивного нав’язування, а як спільно вироблений продукт.

Особливе місце серед діалогічних практик, напевно, варто відвести різноманітним психологічних технологіям творення спільного майбутнього. До них можна віднести технології, що ґрунтуються на методах колективного уявлення й прогнозування та поєднують раціональне моделювання та емоційно-ціннісне переживання. Це можуть бути майстерні візій («vision workshops»), де учасники спільно створюють уявні сценарії розвитку суспільства, використовуючи як когнітивні, так і образні інструменти. Значного поширення набувають фасилітовані дискусії, що застосовують прийоми асоціативного мислення, метафоричні карти, вправи на колективне символічне конструювання. Їх завдання полягає не лише у виробленні раціонального плану дій, а й у формуванні відчуття причетності до спільної візії. До таких технологій відносяться, без сумніву, й організаційно-діяльнісні та імітаційні ігри, в основі яких покладено проблематику побудови спільного

майбутнього[13]. Важливо, що такі технології дозволяють учасникам не просто обговорювати бажані й небажані варіанти, а й проживати їх емоційно, вчитися бачити різні перспективи, оцінювати ризики й можливості.

Якщо ми говоримо про технології, варто згадати «Світове кафе», «технологію відкритого простору», «Future Search» та інші. Коротко означимо деякі з цих інструментів. Так, «World Café» (світове кафе) базується на створенні невимушеної атмосфери діалогу, яка імітує розмову у кав'ярні. Учасники збираються за кількома столиками невеликими групами, обговорюють певне питання і після кількох раундів переходять за інші столи, щоб «переносити» ідеї. Такий метод сприяє поширенню думок, народженню нових сенсів, інтеграції індивідуальних бачень у колективне. В українських громадах цей формат може допомогти знімати напруження між різними соціальними групами (військові, переселенці, місцеві жителі, волонтери) і будувати взаєморозуміння.

Технологія відкритого простору («Open Space Technology») передбачає, що порядок денний формується самими учасниками, виходячи з їхніх потреб і проблем. Кожен може запропонувати тему для обговорення, і таким чином створюється живий простір для обміну ідеями. В умовах післявоєнної відбудови України цей метод дозволить громадам формувати власні пріоритети: від питань інфраструктури до культурної інтеграції й пам'яті про війну.

«Future Search» (пошук майбутнього) — це стратегічні сесії, які об'єднують представників різних соціальних секторів — владу, бізнес, громадянське суспільство, освітні установи, культурні середовища — для спільного бачення майбутнього. Особливість методу у поєднанні аналізу минулого, осмислення теперішнього й творення образів бажаного майбутнього. Для України цей підхід надзвичайно цінний, адже дозволяє уникнути фрагментації бачення, поєднавши державну політику із реальними потребами громадян.

Методи арт- та наративних практик. Колективні малюнки «міста майбутнього», створення спільних історій або навіть театралізованих постановок про життя після війни можуть стати не лише інструментом психологічної реабілітації, а й способом формування позитивного образу майбутнього, який об'єднує людей через символи та емоції.

Необхідно згадати і про можливості інтеграції цифрових платформ у практики конструювання згуртованості.

Сучасні технології створюють нові можливості для поєднання офлайн- та онлайн-участі, що істотно розширює інклюзивність процесів формування колективного бачення майбутнього. У контексті воєнного та повоєнного часу це набуває особливого значення, адже значна частина громадян перебуває за

[13] Ми вже неодноразово у своїх публікаціях піднімали це питання, тож зацікавлений читач зможе, за потреби, звернутися до них. Інформація про такі ігрові технології представлена в роботах за ред. В.П. Казміренко (Казміренко, В.П. та ін., 2011; Казміренко, В.П. та ін., 2013), працях В.М. Духневича (Духневич, В., 2023).

кордоном або у віддалених регіонах, де відсутня можливість безпосередньої фізичної участі в комунікативних заходах.

Цифрові діалогові платформи дають змогу організовувати масові публічні обговорення, які зберігають горизонтальність спілкування та прозорість ухвалення рішень. Вони забезпечать участь широких верств населення, сприятимуть формуванню почуття причетності й дозволяють врахувати різні голоси — від місцевих громад до діаспори. Онлайн-опитування та спеціалізовані сервіси збору ідей (краудсорсингові інструменти) можуть виконати роль механізму швидкого збору думок, пріоритетів та очікувань. Це зробить процес планування більш адаптивним та чутливим до змін у суспільних настроях.

Особливу увагу заслуговує використання інтерактивних карт майбутнього («future mapping»). Такі інструменти дозволяють учасникам візуалізувати бажані сценарії розвитку територій, інфраструктури чи спільнот, створюючи колективні візуальні образи майбутнього. Вони не лише полегшують сприйняття стратегій, але й стимулюють креативність, відкривають простір для порівняння альтернативних варіантів розвитку та формування узгоджених пріоритетів.

Загалом, інтеграція цифрових технологій з офлайн-участю забезпечить гібридний формат комунікації, де фізичні зустрічі підсиляться онлайн-ресурсами, а результати цифрових опитувань можуть виступити матеріалом для подальших живих дискусій.

Важливо підкреслити, що грамотне та ефективне використання цифрових платформ не лише розширить доступ, а й сприятиме формуванню нової культури участі, за рахунок інтеграції різних поколінь та соціальних груп, різних бачень та різних «правд» у єдиний дискурс. Важлива ремарка. Чи можуть бути ризики у проведенні подібних онлайн-заходів? Без сумніву. І про них не варто забувати, адже цифрову нерівність, проблеми довіри, ризики поверхневості, «інформаційної бульбашки» та інформаційні маніпуляції і т.ін. ніхто не відміняв.

В будь-якому випадку, всі згадані діалогічні (комунікативні) інструменти мають одну спільну рису: вони працюють не лише з раціональними аргументами, а й із почуттями, символами та переживаннями, створюючи спільний простір, де народжується довіра та відчуття єдності. А для повоєнного відновлення, зважаючи на наші результати, це надзвичайно важливо.

І ще про ще два інструменти формування колективного бачення майбутнього, які ми згадували і які можуть бути використані разом із діалогами та розширити їх можливості. Це освітні та культурні практики та символічні ресурси.

Роль освіти й культури у формуванні колективних уявлень про майбутнє не можна звести лише до передавання знань чи розваг. Йдеться про продукування ціннісних орієнтирів, які визначають, як суспільство уявляє свою подальшу траєкторію розвитку. Шкільна освіта, крім базових

академічних компетентностей, в ідеалі має закладати фундамент громадянської ідентичності, формувати розуміння таких понять, як свобода, справедливість, відповідальність, співпраця. А заклади вищої освіти, знову ж таки в ідеалі, мають виступати «інкубаторами» нових форм соціальної згуртованості, адже саме студентство часто стає носієм ідей соціальних змін. Саме університети як середовища з високою інтелектуальною концентрацією є майданчиками, де формується критичне мислення й розвиваються уявлення щодо можливого й бажаного майбутнього, а за певних умов ці уявлення втілюють у життя.

На користь цього аргументу, можна назвати українські революції, що пережила наша країна за останні 35 років. Так, саме студенти найбільш яскраво і помітно виступили основною рушійною силою під час Революції на граніті, коли вони оголосили масове голодування, яке тривало з 2 по 17 жовтня 1990 року та виступили з різноманітними політичними вимогами (відставка уряду Масола, відмова від підписання нового союзного договору, націоналізація майна КПРС, проходження військової служби юнаками з України лише в межах республіки). І саме це стало важливим кроком до здобуття незалежності України в 1991 році. У Помаранчевій революції (2004) та Революції Гідності (2013–2014) студенти теж брали активну участь, але вони вже не були головною рушійною силою, а радше частиною ширшого громадянського руху.

Культурні практики — література, театр, кінематограф, образотворче мистецтво, музика тощо — формують не лише естетичний досвід, а й колективну чутливість. Художні образи стають метафорами, що відображають суспільні переживання і водночас надають їм сенсу. Фільми про війну (такі як «Кіборги»), поезія про втрати й надії, музика, яка стає символом спротиву. Не дарма від початку повномасштабної війни кількість музичних композицій, присвячених спротиву зросла. Усе це створює емоційне тло, на якому виникає спільне бачення майбутнього. Мистецтво здатне поєднувати індивідуальне й колективне, особисту історію й національну долю, тим самим зміцнюючи відчуття причетності.

Загалом, медіа в сучасних умовах виступають особливо потужним чинником. Вони здатні або відтворювати деструктивні наративи, що ведуть до розколу (як ідеї про революційні сценарії розвитку), або навпаки — поширювати смисли, які інтегрують суспільство й підтримують його психологічну стійкість. Сьогодні, коли значна частина молоді орієнтується на соціальні мережі як головне джерело інформації, саме тут формується уявлення про те, що є можливим і бажаним у майбутньому. Тому культурна політика та медійна культура стають стратегічно важливими складниками підтримки згуртованості.

Символічні ресурси. Символи виконують роль «якорів» колективної ідентичності. Вони вкорінюють уявлення про минуле, роблять його значущим для теперішнього і спрямовують до майбутнього. Державні символи — прапор, герб, гімн — у ситуації війни набувають особливої емоційної сили:

вони втілюють єдність і стійкість, стають предметом гордості й знаком спільної боротьби. Історичні постаті та події (у тому числі знакові події останніх років), стають реперними точками для суспільної пам'яті. Вони не лише нагадують про минулі (а інколи і сучасні) перемоги та поразки, а й допомагають конструювати уявлення про майбутнє: через історичні аналогії суспільство проектує власні очікування. У цьому сенсі пам'ять про Революцію Гідності, боротьбу за незалежність, а також сьогоднішній героїчний спротив стає основою для формування наративу про незворотність руху України до свободи та демократії.

Культурні міфи — як традиційні, так і новітні — виконують не меншу інтеграційну функцію. Вони дозволяють осмислювати реальність через прості, емоційно насичені образи. Такі міфи можуть мати об'єднавчий потенціал, коли вони резонують із досвідом і почуттями більшості. Водночас важливо зберігати баланс: надмірна міфологізація може призводити до ідеологізації та відриву від реальності. Важливо пам'ятати, що символи мають бути автентичними, відповідати реальним почуттям і прагненням суспільства. Лише тоді вони стають джерелом згуртованості, а не пустою декларацією.

І наостанок зазначимо, що практичні аспекти конструювання згуртованості через образи майбутнього полягають у створенні таких умов, коли індивідуальні очікування трансформуються у колективні орієнтири, а ці орієнтири стають основою для суспільної мобілізації. Ключовими інструментами тут є: формування справедливих і прозорих інституцій, підтримка освіти й професійного розвитку, забезпечення безпеки та збереження культурної ідентичності, відкритий суспільний діалог щодо бачення майбутнього. Саме завдяки такій комплексній роботі образи майбутнього перестають бути лише мріями чи емоційними деклараціями і перетворюються на реальні чинники соціальної згуртованості та національної відбудови.

У ситуації воєнних викликів центральним елементом колективного бачення стає образ перемоги, який виконує мобілізаційну функцію. Він дозволяє утримувати суспільство в стані психологічної стійкості, мотивує до щоденних зусиль і виправдовує індивідуальні жертви. Водночас уявлення про майбутнє невіддільні від перспективи відбудови країни: відновлення інфраструктури, економіки, соціальних інститутів. У цьому процесі особлива роль належить лідерам думок, військовим і ветеранам, які виступають не лише символами захисту, а й потенційними провідниками нових цінностей і норм, що можуть формувати колективний порядок денний.

Досвід інших країн демонструє, що конструювання образів майбутнього може стати основою для згуртування після масштабних криз, в тому числі після війни. Так, після Другої світової війни Німеччина здійснила переорієнтацію суспільної свідомості через концепцію «економічного дива», що поєднувала прагматичні інтереси населення з новими політичними орієнтирами. Країни Балтії після здобуття незалежності активно використовували наратив європейської інтеграції як образ бажаного

майбутнього, що забезпечив єдність суспільства. Ізраїль, перебуваючи в умовах постійних безпекових викликів, формує згуртованість через поєднання національної ідентичності та високої мобілізаційної готовності. Україна може врахувати цей досвід, адаптувавши його до власного історичного та культурного контексту.

Практика, в тому числі і наші дослідження, свідчать, що різні групи суспільства формують відмінні уявлення про бажане майбутнє. У повоєнному контексті можуть виникати суперечності щодо інтеграції відвойованих територій, визначення місця України у світі, підходів до міграційної політики та багато іншого. Завдання полягає у тому, щоб створювати механізми узгодження таких бачень, не нівелюючи різноманітності, а вибудовуючи компромісні сценарії. Наскільки ефективно будуть використані інтрументи та технології, про які ми говорили, — покаже час.

ПІСЛЯМОВА

Представлене дослідження має на меті поглибити розуміння психологічних механізмів соціальної згуртованості, окреслити її структурні компоненти, чинники посилення та ризики руйнування в умовах суспільних трансформацій і воєнних загроз. Упродовж роботи над монографією авторський колектив прагнув не лише систематизувати наявні теоретичні підходи, але й інтегрувати їх у цілісну концепцію, здатну пояснити динаміку гуртування в українському суспільстві сьогодення. Результатом цього стала соціально-психологічна концепція згуртованості суспільства, розгорнута в роботі та представлена як наукове бачення механізмів формування й підтримання єдності соціуму.

Проведений аналіз засвідчує, що соціальна згуртованість є багатовимірним феноменом, у структурі якого поєднуються як макросоціальні фактори – політичні, економічні, культурні, так і психологічні – довіра, солідарність, спільні цінності, відчуття приналежності та готовність до спільної дії тощо. Особливий наголос зроблено на тому, що саме психологічні компоненти визначають стійкість соціальної єдності, її адаптивність і здатність відновлюватися в умовах високої невизначеності та кризових впливів.

Окрему увагу приділено ризикам, спричиненим війною, які актуалізують процеси поляризації, соціальної втоми, травматизації та ерозії довіри. Разом з тим дослідження демонструє, що навіть за умов масштабних деструктивних чинників суспільство зберігає значний консолідуючий потенціал, здатність мобілізувати ціннісні ресурси, формувати спільні смисли й образи майбутнього.

Представлена в монографії соціально-психологічна концепція згуртованості є не лише теоретично обґрунтованою, а й практично орієнтованою. Запропоновані моделі, методологічні підходи та емпіричні результати можуть слугувати основою для розроблення стратегій посилення соціальної єдності, програм психологічної підтримки громад, інструментів відновлення довіри та державних політик, спрямованих на підвищення стійкості соціуму як у період війни, так і під час майбутньої відбудови.

Автори сподіваються, що ця монографія стане корисною для науковців, практиків, управлінців та всіх, хто прагне глибше осмислити закономірності та психологічні механізми суспільного гуртування. Переконані, що представлена тут концепція сприятиме формуванню стратегічного бачення розвитку держави та зміцненню соціальної тканини українського суспільства перед лицем сучасних і майбутніх викликів.

ЛІТЕРАТУРА

Література до розділу 1

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки (2020). Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695. Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

Довгань, Н. О. (2023). Питання згуртованості Європи: політичний дискурс. *«KELM» Lublin, Polska,* 6(58), 91–94. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2023.6.15

Довгань, Н. О. (2024а). Пошуки вимірів згуртованості: академічний дискурс. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*, т. 35 (74), 1, 97–103. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.1/17

Довгань, Н. О. (2024 б). Соціальна згуртованість суспільства в умовах загроз і ризиків національній безпеці: організація емпіричного дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія,* т. 35 (74), 6, 88–95. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.6/15

Довгань, Н. О. (2024 в). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології,* 15 (29), 30–49. URL: https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/150/145. DOI: https://doi.org/10.33120/popp-Voll5-Year2024-150

Дослідження соціальної згуртованості — фокус на українські громади в контексті війни. (2024). *Звіт про якісне дослідження. Підготовлено компанією Incoc для Міжнародного фонду «Відродження»* . https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/09/irf-social-cohesion-report-ukr_compressed.pdf.

Горностай, П. П. (2023). *Психологія колективних травм.* Київ: Імекс-ЛТД.

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки (2020). Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Текст

Звіт про внутрішнє переміщення населення в україні опитування загального населення (2023). Представництво МОМ В УКРАЇНІ. Раунд 14. Жовтень 2023 р. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf

Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 «Про схвалення Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» (2006). Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF#Text

Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385 «Про схвалення Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року» (2014). Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#n11

Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки» (2020). Отримано з офіційного веб-порталу Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Текст

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь.* Київ: Талком.

Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування.* Київ: НІСД.

Тарасевич, В. М. (2015). Про державно-капіталістичну обумовленість інноваційного розвитку національної економіки. *Економіка України,* 11, 16–31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_11_3.

Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion.* Edinburgh University Press.

Alcan, F. & Elias, N., (1991). The society of individuals. Basil Blackwell, Oxford, Physical.

Alexander, J. (2006). *The art of social theory.* Oxford University Press

Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere.* Oxford University Press.

Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism.* Verso.

A new strategy for Social Cohesion. Revised strategy for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 31 March 2004 (2004). *European Committee for Social Cohesion (CDCS).* Retrieved from https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/RevisedStrategy_en.pdf

Assmann, A. (2011). *Cultural memory and Western civilization: Functions, media, archives.* Cambridge University Press.

Baccelli, L. (1994). *La cittadinanza: appartenenza, identità, diritti.* Laterza.

Battaini-Dragoni, G., & Dominionithe, S. (2003). Strategy for social cohesion. *Conference on Social Cohesion.* http://www.socsc.hku.hk/cosc/Full%20paper/BATTAINI-DRAGONI%20Gabriella%2025.11.pdf

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity.* Polity Press.

Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin,* 117(3), 497–529. https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497

Beck, U. (2002). The cosmopolitan society and its enemies. *Theory, Culture & Society,* 19(1–2), 17–44. https://doi.org/10.1177/026327640201900101

Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality.* Penguin.

Berger-Schmitt, R. (2002). Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 38(6), 721–748. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-56327

Bernard, P. (1999). La cohésion sociale: critique dialectique d'un quasi-conceptSocial Cohesion: A Dialectical Criticism of a Quasi-ConceptCohesión social: crítica dialéctica de un cuasi-concepto Lien social £î Politiques. *Lien social et Politiques,* 41, 47–59. https://id.erudit.org/iderudit /005057ar

Benjamin, J. (1990). *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and the Problem of Domination.* Pantheon Books.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power.* In J. B. Thompson, (Ed.). (G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.

Bowlby, J. (1969). Attachment and loss: Vol. 1. *Attachment.* Basic Books.

Bowlby, J. (1973). Attachment and loss: Vol. 2. *Separation: Anxiety and anger.* Basic Books.

Bowlby, J. (1980). Attachment and loss: Vol. 3. *Loss: Sadness and depression.* Basic Books.

Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development.* Basic Books.

Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues,* 55(3), 429–444. https://doi.org/10.1111/0022-4537.00126

Brunazzo, M. (2016). *The history and evolution of Cohesion policy. In book: Handbook on Cohesion Policy in the EU.* In Simona Piattoni (Ed.) (pp. 17–35). University of Strathclyde.

Butler, J. (2004). *Undoing gender.* Routledge.

Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power.* Stanford University Press.

Buxton, W. (1985). *Talcott Parsons and the Capitalist Nation-State.* University of Toronto Press.

Delanty, G. (2010). *Community.* Routledge.

Decety, J., & Jackson, P. L. (2004). The functional architecture of human empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews,* 3(2), 71–100. https://doi.org/10.1177/1534582304267187

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age.* Stanford University Press.

Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research,* 75(2), 273–302. https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b8bcb36f5f69dfe1de3d5d34b95dd645b60ee0c6

Chatterjee, Sh., Gassier, M., & Myint, N. (2023). Leveraging Social Cohesion for Development Outcomes. *Policy Research Working Paper World Bank Group Social Sustainability and Inclusion Global Practice*.

https://documents1.worldbank.org/curated/en/099723304202334301/pdf/IDU0053a35270965b0414f090ff0157bb9183a68.pdf

Cartwright, D., & Zander, A. (1968). *Group Dynamics: Research and Theory.* Harper & Row.

Cracken, Mc. M. (1998). Social Cohesion and Macroeconomic Performance. Paper presented at the Conference «The State of Living Standards and the Quality of Life» . *Centre for the Study of Living Standards (CSLS),* October 30–31.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory.* University Press.

Concerted development of social cohesion indicators (2005). *Methodological guide.* Council of Europe. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDE_en.pdf

Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Pearson, A. R., & Riek, B. M. (2022). Intergroup relations: Dynamics and consequences. In R. Biswas-Diener & E. Diener (Eds.). *Noba textbook series: Psychology.* Noba Project. https://nobaproject.com/modules/intergroup-relations-dynamics-and-consequences

Daly, M., (2002). *Access to social rights in Europe.* Council of Europe Publishing, October 2002. https://rm.coe.int/report-access-to-social-rights-in-europe-may-2002-isbn-92-871-4985-2/1680939182

Dahrendorf, R. (1996). *Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty.* United nations research institute for social development.

Development and Change, International Institute of Social Studies, vol. 27(2), 229–249, April. DOI: 10.1111/j.1467-7660.1996.tb00587.x

Dickes, P., & Valentova, M. (2012). Construction, validation and application of the measurement of social cohesion in 47 European countries and regions. *Social Indicators Research,* 113(3), 827–846.

Durkheim, É. (1893). *De la division du travail social: Etude sur l'organisation de societes superieures.* Les Presses universitaires de France.

Durkheim, É. (2014). *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.). Free Press. (Original work published 1893).

Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd ed.). Norton.

Freud, S. (1991). *Group psychology and the analysis of the ego* (J. Strachey, Trans.). W. W. Norton. (Original work published 1921).

Forsyth, D. R. (2014). *Group dynamics* (6th ed.). Wadsworth/Cengage Learning.

Fonseca, X., Lukosch, S., & Brazier, F. (2019). Social cohesion revisited: A new definition and how to characterize it. Innovation: *The European Journal of Social Science Research,* 32(2), 231–253. https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480

Foucault, M. (1975). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Vintage Books.

Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Doubleday.

Green, A., & Janmaat, J. G. (2011). *Regimes of social cohesion: Societies and the crisis of globalization.* Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan. http:///C:/Users/Admin/Downloads/Regimestextfinalnoncopyright.pdf

Green, A., Janmaat, J. G., & Han, C. (2009). Regimes of social cohesion. London: Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies. *Institute of Education.* https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1545892/1/Green2011SocialR7.pdf

Janis, I. L. (1982). *Groupthink: Psychological studies of policy decisions and fiascoes* (2nd ed.). Houghton Mifflin.

Jasper, J. M. (2011). Emotions and social movements: Twenty years of theory and research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303. https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150015

Jenson, J. (1998). Mapping social cohesion: The state of Canadian research. *Canadian Policy Research Networks*.

Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion.* Vintage.

Hatfield, E., Cacioppo, J. T., & Rapson, R. L. (1993). *Love, sex, and intimacy: Their psychology, biology, and history.* HarperCollins.

Hinshelwood, R. D. (1991). *A dictionary of Kleinian thought.* Free Association Books.

Honneth, A. (1995). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts.* Polity Press.

Horney, K. (1945). *Our inner conflicts: A constructive theory of neurosis.* W. W. Norton & Company.

Horney, K. (1950). *Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization.* W. W. Norton & Company.

Horney, K. (1951). *Self-analysis.* W. W. Norton & Company.

Kearns, A., & Forrest, R. (2000) Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. *Urban Studies*, vol. 37, 5–6, 995–1017.

Kristeva, J. (1992). *Strangers to Ourselves.* Columbia University Press.

Kim J., Sheely, R., & Schmidt C. (2020). Mercy Corps Social capital and social cohesion. *Measurement toolkit for community-driven development operations.* https://ocm.iccrom.org/documents/social-capital-and-social-cohesion-measurement-toolkit-community-driven-development

Kruglanski, A. W., Chernikova, M., Rosenzweig, E. L., & Kopetz, C. (2018). On motivational readiness. *Psychological Review,* 125(6), 972–997

Lacan, J. (1977). *Écrits*. London and New York.

LaCapra, D. (2001). *Writing history, writing trauma.* Johns Hopkins University Press.

Lisbon European council 23 and 24 march 2000. *Presidency conclusions.* P. 2. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm

Lorenz, K. (1966). *On aggression* (M. Abrahams, Trans.). Harcourt, Brace & World (Original work published 1963).

Mapping social cohesion: the state of Canadian research. *Canadian Policy Research Network.* Retrieved from http://www.cccg.umontreal.ca/pdf/cprn/cprn_f03.pdf

Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual.* Duke University Press.

Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society.* University of Chicago Press.

Mead, G. H., Huebner, D. R., & Joas, H. (2015). *Mind, self, and society.* University of Chicago Press.

Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of perception* (C. Smith, Trans.). Routledge & Kegan Paul (Original work published 1945).

Nancy, J.-L. (2000). *Being singular plural* (R. Richardson & A. O'Byrne, Trans.). Stanford University Press.

New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion proved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf

Norton A., & Haan, de A. (2013). Social Cohesion: Theoretical Debates and Practical Applications with Respect to Jobs. *IDRC Background paper for the world development repor.* https://www.researchgate.net/publication/313040601

Páez, D., Rimé, B., Basabe, N., Wlodarczyk, A., & Zumeta, L. (2015). Psychosocial effects of perceived collective victimhood and the breaking of silence after collective violence. In E. Halperin & K. Sharvit (Eds.), *The social psychology of intractable conflicts* (pp. 227–243). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-17861-5_15

Parsons, T. (1951). *The social system.* Free Press.

Parsons, T. (1951). *The social system.* Routledge & Kegan Paul.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community.* Simon & Schuster.

Ritzen, J., Easterly, W. & Woolcock, M. (2000). *On «good» politicians and «bad» policies: social cohesion, institutions and growth.* https://www.researchgate.net/publication/23722390

Scheff, T. J. (2007). A theory of runaway nationalism: Or, why the United States invaded Iraq. *Human Figurations,* 2(1), 1–13.

Schiefer, D., & Noll, J. van der. (2016). *The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review.* Springer Science+Business.

Sharon, J. M. (2000). *SRA-309 — Social Cohesion Around the World: An International Comparison of Definitions and Issues.* Strategic Research and Analysis Directorate, Department of Canadian Heritage.

Sherif, M. (1961). *Intergroup conflict and cooperation: The Robbers Cave experiment*. University Book Exchange.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Brooks/Cole.

Tajfel, H. (1986). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge University Press.

Tönnies, F. (1887). Gemeinschaft und Gesellschaft. *Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen.* Fues's Verlag.

Towards an active, fair and socially cohesive Europe (2008). Report of high-level task force on social cohesion. TFSC(2007)31E. https://www.coe.int › source › TFSC(2007)31E.

Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Official Journal of the European Communities (OJEC). 29.07.1992, 191/1. Retrieved from https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:191:FULL&from=NL

Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell.

Tyler, T. R. & Huo, Y. J. (2002). *Trust in the law: Encouraging public cooperation with the police and courts.* Russell Sage Foundation

Yamagishi, T., & Yamagishi, M. (1994). Trust and commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion,* 18(2), 129–166. https://doi.org/10.1007/BF02249397

Žižek, S. (2008). *Violence: Six sideways reflections.* Picador.

Література до розділу 2

Андріяш, В. І., & Євтушенко, Н. О. (2022). Політична коректність як механізм соціальної згуртованості в українському суспільстві. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права,* 3. 19–25. https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.3.3

Бондаренко М., Бабенко С., & Боровський О. (2017). Соціальна згуртованість в Україні (досвід аплікації методики bertelsmann stiftung до даних європейського соціального дослідження). Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. *Соціологія*, 1(8), 58–65. https://www.researchgate.net/publication/322359810_SOCIAL_COHESION_IN_UKRAINE_THE_EXPERIENCE_OF_APPLICATION_OF_BERTELSMANN_STIFTUNG_METHOD_TO_EUROPEAN_SOCIAL_SURVEY_DATA

Гриненко, А. М., & Кирилюк, В. В. (2017). Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика,* 1, 135–141. http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2017_1_13

Дейнеко, О. (2021а). Моделі конструювання соціальної згуртованості: теоретичні рефлексії та емпіричні кейси. *Соціологічні студії,* 1(18), 33–40. https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-01-33-40

Дейнеко, О. (2021б). Аксіостратегії згуртованого суспільства: ціннісна гомогенність, ціннісна гетерогенність чи «відмова від цінностей» ? *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики,* 89, 44–55. https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.89.5

Дейнеко, О. О. (2021в). Дискурс-устрій соціальної згуртованості як категорії соціальної політики: досвід застосування критичного дискурс-аналізу. *Ukr. Socium,* 2(77), 140–153. https://doi.org/10.15407/socium2021.02.140.

Довгань, Н. О. (2023). Питання згуртованості Європи: політичний дискурс. *«KELM» Lublin, Polska,* 6(58), 91–94. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2023.6.15

Довгань, Н. О. (2024а). Пошуки вимірів згуртованості: академічний дискурс. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* Том 35(74), 1, 97–103. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.1/17

Довгань, Н. О. (2024б). Соціальна згуртованість суспільства в умовах загроз і ризиків національній безпеці: організація емпіричного дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* Том 35(74), 6, 88–95. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.6/15

Довгань, Н. О. (2024в). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології,* 15(29), 30–49. URL: https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/150/145. DOI https://doi.org/10.33120/popp-Voll5-Year2024-150

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь.* Київ: Талком.

Дослідження соціальної згуртованості — фокус на українські громади в контексті війни. (2024). Звіт про якісне дослідження. Підготовлено компанією Іпсос для Міжнародного фонду «Відродження» . https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/09/irf-social-cohesion-report-ukr_compressed.pdf.

Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні опитування загального населення. Представництво МОМ В УКРАЇНІ . Раунд 14. Жовтень 2023 р. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf

Котелевець, А. М. & Мартинюк, Я. В. (2022). Соціальна згуртованість молоді як ресурс розвитку громади: досвід європейських країн та України. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. *Педагогічні науки: реалії та перспективи,* Спецвипуск, Том 1, 174–179. https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.33.

Степико, М. Т. (2011). Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД.

Angen, M. J. (2000). Evaluating interpretive inquiry: Reviewing the validity debate and opening the dialogue. *Qualitative Health Research,* 10, 378–395.

Bailey. P. H. (1996). Assuring quality in narrative analysis. *Western Journal of Nursing Research,* 18, 186–194.

Baccelli, L. (1994). *La cittadinanza: appartenenza, identita, diritti.* Roma; Bari: Latcrza

Battaini-Dragoni, G., & Dominionithe, S. (2003). Strategy for social cohesion. *Conference on Social Cohesion.* Strasbourg, France. Retrieved from http://www.socsc.hku.hk/cosc/Full%20paper/BATTAINIDRAGONI%20Gabriella%2025.11.pdf

Berger-Schmitt, R. (2002). Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 38(6), 721–748. DOI: 10.13060/00380288.2002.38.6.03

Berger-Schmitt, R. (2000). Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement. Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA). Social Indicators Department. Mannheim. https://www.gesis.org/fileadmin/upload/dienstleistung/daten/soz_indikatoren/eusi/paper14.pdf

Bernard, P. (1999). La cohésion sociale : critique dialectique d'un quasi-concept. *Lien social et Politiques,* 41, 47–59. DOI: https://doi.org/10.7202/005057ar

Brunazzo, M. (2016). The history and evolution of Cohesion policy. *In book: Handbook on Cohesion Policy in the EU* (pp. 17–35). In Simona Piattoni (Ed.), University of Strathclyde, UK.

Campbell, D. T. (1980). *Models of experiments in social psychology and applied research.* Moscow: Progress.

Carron, A. V., Widmeyer, W. N., & Brawley, L. R. (1985). The development of an instrument to assess cohesion in sport teams: The Group Environment Questionnaire. *Journal of Sport Psychology*, 7, 244–266.

Carron, A. V., & Brawley, L. R. (2000). Cohesion: Conceptual and measurement issues. *Small Group Research,* 31 (1), 89–106. https://doi.org/10.1177/104649640003100105

Chatterjee, Sh., Gassier, M., & Myint, N. (2023). Leveraging Social Cohesion for Development Outcomes. Policy Research Working Paper WORLD BANK GROUP Social Sustainability and Inclusion Global Practice. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099723304202334301/pdf/IDU0053a35270965b0414f090ff0157bb9183a68.pdf

Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research,* 75(2), 273–302. URL: https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b8bcb36f5f69d felde3d5d34b95dd645b60ee0c6

Concerted development of social cohesion indicators. (2005). Methodological guide ©Council of Europe. Belgium. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDE_en.pdf

Cook, T. D., & Campbell, D. T. (1979). *Quasi-experimentation: Design and analysis issues for field settings.* Boston: Houghton Mifflin.

Concerted development of social cohesion indicators. Method o logical guide. (2005). Council of Europe, Belgium. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohcsiondcv/indicators_en.asp

Dahrendorf, R. (1996). *Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty, Development and Change, International Institute of Social Studies,* vol. 27(2), 229–249, April. DOI: 10.1111/j.1467-7660.1996.tb00587.x

Daly, M. (2002). *Access to social rights in Europe, Council of Europe Publishing. S*trasbourg, October 2002. https://rm.coe.int/report-access-to-social-rights-in-europe-may-2002-isbn-92-871-4985-2/1680939182

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2011). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. *The Sage Handbook of Qualitative Research,* 4th edn., 1–19. Thousand Oaks, CA: Sage.

Dickes, P., & Valentova, M. (2012). Construction, validation and application of the measurement of social cohesion in 47 European countries and regions. Social Indicators Research, 113(3), 827–846. DOI: 10.1007/s11205-012-0116-7

Elias, N. (1991). *The society of individuals.* Basil Blackwell, Oxford, UK. Physical.

Erickson, F. (1989). *The meaning of validity in qualitative research.* Unpublished paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, San Francisco.

Flick, U. (2007). *Desígning Qualítative Research.* SAGE Publications Ltd. London, Thousand Oaks, California, New Delhi, Singapore.

Green, A., Janmaat, J. G., & Han, C. (2009*). Regimes of social cohesion.* London: Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies. Institute of Education. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1545892/1/Green2011SocialR7.pdf

Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (2005). Paradigmatic controversies, contradictions and emerging confluences. *The Sage handbook of qualitative research.* In Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Ed.) (pp. 191–216). Thousand Oaks, Sage.

Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion: the state of Canadian research.* Ottawa, CPRN Study №. F /03. Canadian Policy Research Networks Inc. http://www.cccg.umontrcal.ca/pdf/cpm/cpm_f03.pdf

Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion: the state of Canadian research.* Ottawa: Canadian Policy Research Network. http://www.cccg.umontreal.ca/pdf/cprn/cprn_f03.pdf

InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing: Steinar Kvale. (1996). Thousand Oaks, CA: Sage.

Kearns, A. & Forrest, R. (2000) Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. *Urban Studies,* Vol. 37, 5–6, 995–1017. https://www.jstor.org/stable/43084676

Kirk J., Miller M. (1989). Reliability and validity in qualitative research. Newbury Park, CA

Kim, J., Sheely, R., & Schmidt, C. (2020). Mercy Corps Social capital and social cohesion. Measurement toolkit for community-driven development operations. Retrieved from https://ocm.iccrom.org/documents/social-capital-and-social-cohesion-measurement-toolkit-community-driven-development Lisbon European council 23 and 24 march 2000. P. 2. Presidency conclusions. https://www.curoparl.curopa.cu/summits/ lisl_en.htm

Maxwel, J. A. (2005). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach.* Thousand Oaks, CA. Sage.

Maxwel, J. A. (2012). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. https://www.researchgate.net/publication/43220402

Maxwel, J. A. (1992). Understanding and Validity in Qualitative Research. *Harvard Educational Review,* 62, Vol. 3, 279–300.

Maxwell, J. A. (2002). Understanding and Validity in Qualitative Research. *The qualitative researcher s companion* In Huberman, A. M., & Miles, M. B. (Ed.) (pp. 37–64). London.

McCracken, M. (1998). Social Cohesion and Macroeconomic Performance. Paper presented at the Conference «The State of Living Standards and the Quality of Life» , Centre for the Study of Living Standards (CSLS), Ottawa, Ontario/Canada. http://www.csls.ca/events/oct98/mccr.pdf

Miles, M. B. & Huberman, M. A. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook.* 2nd ed.

Mischler, E. G. (1990). Validation in Inquiry-Guided Research: The Role of Exemplars in Narrative Studies. *Harvard Educational Review,* Vol. 60, Iss. 4, 415–442. Cambridge.

Morgan, G. (1983). Exploring choice: Reframing the process of evaluation. *Beyond method: Strategies from social science* (pp. 392–404). Beverly Hills, CA: Sage.

New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion proved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010. https://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf

Norbert, E., & Michael, S. (1991). *The society of individuals.* Basil Blackwell, Oxford, UK.

Norton, A., Haan, de. O., & A. (2013). Social Cohesion: Theoretical Debates and Practical Applications with Respect to Jobs. *IDRC Background paper for the world development repor.* https://www.researchgate.net/publication/313040601

Ritzen, J., Easterly, W. & Woolcock, M. (2000). On «good» politicians and «bad» policies: social cohesion, institutions and growth. https://www.researchgate.net/publication/23722390

Runciman, W. G. (1983). A treatise on social theory. *The methodology of social theory*. Vol. 1. Cambridge. Cambridge University Press.

Schiefer, D., & Noll, J. van der (2017). *The essentials of social cohesion: A literature review. Social Indicators Research,* 132(2), 579–603. DOI: 10.1007/s11205-016-1314-5

SocialCohesion Concept and Measurement (2023). UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE. Social Cohesion: Concept and Measurement. United Nations. Geneva.

Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Official Journal of the European Communities (OJEC). 191/1. https://cur-lcx.curopa.cu/lcgal-contcnt/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:j91:FULL&from=NLpei

Thorne, S. (1997). The art (andscience) of critiquing qualitative research. *Completing a qualitative project: Details and dialogue* (pp. 117–132). Thousand Oaks, CA: Sage.

THE WORLD BANK. https://www.worldbank.org/en/home

Towards an active, fair and socially cohesive Europe. (2008). Report of high-level task force on social cohesion. TFSC(2007)31E. https://www.coe.int › source › TFSC(2007)31E

Література до розділу 3

Booth, K. (2007). *Theory of World Security*. Cambridge University Press.

Hobfoll, S. E., Hall, B. J., Canetti, D., & Zalta, A. K. (2021). The limits of resilience: Distress following prolonged exposure to trauma. *Psychological Science, 32*(9), 1435–1450

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. Knopf

Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley

Keohane, R. O. (Ed.). (1986). *Neorealism and its critics*. Columbia University Press.

UNDP. (1994). *Human Development Report 1994: New dimensions of human security*. Oxford University Press

Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner

Wæver, O. (2011). Politics, security, theory. *Security Dialogue, 42*(4–5), 465–480.

Bigo, D. (2002). Security and immigration: Toward a critique of the governmentality of unease. *Alternatives: Global, Local, Political, 27*(1), 63–92.

Huysmans, J. (2006). The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203008690

Balzacq, T. (2005). The three faces of securitization: Political agency, audience and context. *European Journal of International Relations, 11*(2), 171–201.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Polity

Mitzen, J. (2006). Ontological security in world politics. *European Journal of International Relations, 12*(3), 341–370

Walker, R. B. J. (1993). *Inside/Outside: International relations as political theory*. Cambridge University Press.

Dillon, M. (1996). *Politics of security: Towards a political philosophy of continental thought*. Routledge.

Aradau, C., & van Munster, R. (2011). *Politics of catastrophe: Genealogies of the unknown.* Routledge.

Butler, J. (2009). *Frames of war: When is life grievable?* Verso

Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978* (M. Senellart, Ed.; G. Burchell, Trans.). Palgrave Macmillan.

Hansen, L. (2006). *Security as practice: Discourse analysis and the Bosnian War*. Routledge

Barrett, L. F. (2017). *How emotions are made: The secret life of the brain.* Houghton Mifflin Harcourt.

Phelps, E. A., & LeDoux, J. E. (2005). Contributions of the amygdala to emotion processing: From animal models to human behavior. *Neuron, 48*(2), 175–187. https://doi.org/10.1016/j.neuron.2005.09.025

Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation.* Oxford University Press

Frijda, N. H. (1986). *The emotions.* Cambridge University Press.

Kruglanski, A. W., Roets, A., & Van Hiel, A. (2011). The motivated mind: The need for closure theory. *Psychological Review, 118*(2), 246–274

van Prooijen, J.-W., & van Vugt, M. (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science, 13*(6), 770–788. https://doi.org/10.1177/1745691618774270

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Brooks/Cole.

Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science, 22*, 129–146.

Haslam, S. A., Reicher, S. D., & Platow, M. J. (2009). *The new psychology of leadership: Identity, influence, and power.* Psychology Press.

Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review, 20*(3), 709–734. https://doi.org/10.2307/258792

Slovic, 2010) Slovic, P. (2007). «If I look at the mass I will never act» : Psychic numbing and genocide. *Judgment and Decision Making, 2*(2), 79–95

Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts. *American Behavioral Scientist, 50*(11), 1430–1453. https://doi.org/10.1177/0002764207302462 (Original work published 2007)

alperin, E. (2011). Emotional barriers to peace: Emotions and public opinion of Jewish Israelis about the peace process in the Middle East. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 17*(1), 22–45. https://doi.org/10.1080/10781919.2010.487862

Alexander, J. C. (2004). Toward a theory of cultural trauma. In J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, & P. Sztompka (Eds.), *Cultural trauma and collective identity* (pp. 1–30). University of California Press.

Volkan, V. D. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism.* Farrar, Straus and Giroux.

Damasio, A. R. (1999). *The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness.* Harcourt Brace.

Niedenthal, P. M., Krauth-Gruber, S., & Ric, F. (2006). *Psychology of emotion: Interpersonal, experiential, and cognitive approaches.* Psychology Press.

FeldmanHall, O., & Shenhav, A. (2019). Resolving uncertainty in a social world. *Nature Human Behaviour, 3*(5), 426–435. https://doi.org/10.1038/s41562-019-0590-x

Gross, J. J., & Barrett, L. F. (2013). The emerging field of affective science. *Emotion, 13*(6), 997–998. https://doi.org/10.1037/a0034512

Barrett, L. F., & Lida, T. (2024). Constructionist approaches to emotion in psychology and related fields. In A. Scarantino (Ed.), *Emotion Theory: The Routledge Comprehensive Guide. Volume I: History, Contemporary Theories, and Key Elements* (pp. 350–368). Routledge.

Bonanno, G. A., Chen, S., & Galatzer-Levy, I. R. (2023). Resilience to potential trauma and adversity through regulatory flexibility. *Nature Reviews Psychology, 2*(10), 562–578. https://doi.org/10.1038/s44159-023-00233-5

Phelps, E. A., Gazzaniga, M. S., & Berkman, E. T. (2021). *Psychological Science* (7th ed.). W. W. Norton.

Kalisch, R., Köber, G., Binder, H., Ahrens, K. F., Basten, U., Chmitorz, A., Tüscher, O. (2020). *A generic solution for the operationalization and measurement of resilience and resilience processes in longitudinal observations: Rationale and basic design of the MARP and LORA studies* (preprint). OSF. https://doi.org/10.31234/osf.io/jg238

Mancini, A. D. (2020). Heterogeneous mental health consequences of COVID-19: Costs and benefits. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12(S1), S15–S16. https://doi.org/10.1037/tra0000894

Pietrzak, R. H., Feder, A., Feingold, J. H., Peccoralo, L. A., & Ripp, J. (2022). Resilience in the face of the COVID-19 crisis: A prospective cohort study of frontline health care workers in New York City. *Primary Care Companion for CNS Disorders, 24*(5), 22br03342. https://doi.org/10.4088/PCC.22br03342

Neria, Y., Gross, R., Marshall, R. D., & Susser, E. S. (Eds.). (2006). *9/11: Mental health in the wake of terrorist attacks*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511544132

Vinkers, C. H., van Amelsvoort, T., Bisson, J. I., Branchi, I., Cryan, J. F., Domschke, K., Howes, O. D., Manchia, M., Pinto, L., de Quervain, D., Schmidt, M. V., van der Wee, N. J. A. (2020). Stress resilience during the coronavirus pandemic. *European Neuropsychopharmacology*, 35, 12–16. https://doi.org/10.1016/j.euroneuro.2020.05.003

Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of Management Review, 20*(3), 709–734

Smith, C. A., & Ellsworth, P. C. (1985). Patterns of cognitive appraisal in emotion. *Journal of Personality and Social Psychology, 48*(4), 813–838.

Pietrzak, R. H., Tsai, J., & Southwick, S. M. (2021). Association of symptoms of posttraumatic stress disorder with posttraumatic psychological growth among U.S. veterans during the COVID-19 pandemic. *JAMA Network Open, 4*, e214972.

Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed-mindedness*. New York, NY: Psychology Press.

Roets, A., & Van Hiel, A. (2011). Item selection and validation of a brief, 15-item version of the Need for Closure Scale. *Personality and Individual Differences, 50*(1), 90–94. https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.09.004

Martel, C. (2023). Misinformation warning labels are widely effective: A review of warning effects and their moderating features. *Current Opinion in Psychology, 54*, 101743. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2023.101743 ScienceDirect

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, NY: Doubleday

Hardin, R. (2002). *Trust and Trustworthiness*. Russell Sage Foundation

Toshio Yamagishi. (2011). *Trust: The evolutionary game of mind and society*. Tokyo / Heidelberg: Springer

Lewicki, R. J., Barry, B., & Saunders, D. M. (2020). *Negotiation* (8th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education.

Nannestad, P. (2021). *Salem with and without witches, and also Geneva and Berlin.* Public Choice, 186(3–4), 229–239. https://doi.org/10.1007/s11127-019-00725-0

Jost, J. T. (2021). *Left & right: The psychological significance of a political distinction*. New York: Oxford University Press

Azevedo, F., & Jost, J. T. (2021). The ideological basis of antiscientific attitudes: Effects of authoritarianism, conservatism, religiosity, social dominance, and system justification. *Group Processes & Intergroup Relations, 24*(4), 518–549. https://doi.org/10.1177/1368430221990104

van der Linden, S., Panagopoulos, C., Azevedo, F., & Jost, J. T. (2021). The paranoid style in American politics revisited: An ideological asymmetry in conspiratorial thinking. *Political Psychology, 42*(1), 23–51.

Barrett, L. F. (2017). *How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain.* Houghton Mifflin Harcourt

LeDoux, J. E. (1996). *The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life.* Simon & Schuster

LeDoux, J. E. (2015). *Anxious: Using the Brain to Understand and Treat Fear and Anxiety.* Viking

Jenkins, H. M., & Ward, W. C. (1965). Judgment of contingency between responses and outcomes. *Psychological Monographs*, 79(1), 1–17

Chatfield, C. (1980). *The Analysis of Time Series: An Introduction.* Chapman & Hall

Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). *Burnout: A Brief History and How to Reverse It*. Harvard University Press

Haslam, S. A., Jetten, J., & Haslam, C. (2018). *The New Psychology of Health: Unlocking the Social Cure*. Routledge

Bar-Tal, D. (2023). *Sinking into the Honey Trap of the Intractable Conflict: The Case of the Israeli–Palestinian Conflict*. Westphalia Press

Hogg, M. A. (2016). Social identity theory. In S. McKeown, R. Haji, & N. Ferguson (Eds.), *Understanding peace and conflict through social identity theory: Contemporary global perspectives* (pp. 3–17). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1

Hogg, M. A., & Adelman, J. R. (2013). Uncertainty–identity theory: Extreme groups, radical behavior, and authoritarian leadership. *Journal of Social Issues, 69*(3), 436–454.

Haslam, S. A., & Reicher, S. D. (2012). Change we can believe in: The role of social identity, cognitive alternatives, and leadership in group mobilization and transformation. In B. Wagoner, E. Jensen, & J. A. Oldmeadow (Eds.), *Culture and social change: Transforming society through the power of ideas* (pp. 53–73). Charlotte, NC: Information Age Publishing

Haslam, S. A., Steffens, N. K., Reicher, S. D., & Bentley, S. V. (2021). Identity leadership in a crisis: A 5R framework for learning from responses to COVID-19. *Social Issues and Policy Review, 15*(1), 35–83. https://doi.org/10.1111/sipr.12075

Böhm, R., Rusch, H., & Baron, J. (2020). The psychology of intergroup conflict: A review of theories and measures. *Journal of Economic Behavior & Organization, 178*, 947–962. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.01.020

Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues, 55*(3), 429–444

Jetten, J., Reicher, S. D., Haslam, S. A., & Cruwys, T. (2020). *Together Apart: The Psychology of COVID-19*. London: SAGE.

Smith, L. G. E., & Postmes, T. (2009). Intra-group interaction and the development of norms which promote inter-group hostility. *European Journal of Social Psychology, 39*(1), 130–144.

Haslam, C., Jetten, J., Cruwys, T., Dingle, G. A., & Haslam, S. A. (2018). *The New Psychology of Health: Unlocking the Social Cure*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315648569

Reicher, S., & Stott, C. (2020). Policing the coronavirus outbreak: Processes and prospects for collective disorder. *Policing: A Journal of Policy and Practice, 14*(3), 569–573. https://doi.org/10.1093/police/paaa014

Durkheim, É. (2008). *The elementary forms of the religious life* (J. W. Swain, Trans.). Oxford: Oxford University Press. (Original work published 1912)

Páez, D., Rimé, B., Basabe, N., Wlodarczyk, A., & Zumeta, L. (2015). Psychosocial effects of perceived emotional synchrony in collective gatherings. *Journal of Personality and Social Psychology, 108*(5), 711–729. https://doi.org/10.1037/pspi0000014

Wlodarczyk, A., Zumeta, L., Pizarro, J. J., Bouchat, P., Hatibovic, F., Basabe, N., & Páez, D. (2020). Perceived emotional synchrony in collective gatherings: Validation of a short scale and proposition of a theoretical model. *Frontiers in Psychology, 11*, 1741.

Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. New York, NY: Rinehart.

Jost, J. T. (2020). *A theory of system justification*. Cambridge, MA: Harvard University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctv13qfw6w

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). Chicago, IL: University of Chicago Press.

McEwen, B. S. (1998). Protective and damaging effects of stress mediators. *The New England Journal of Medicine, 338*(3), 171–179. https://doi.org/10.1056/NEJM199801153380307

Tyler, T. R. (2006). *Why People Obey the Law* (2nd ed.). Princeton University Press.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma.* New York, NY: Free Press.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review, 29*(8), 695–706.

Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. Personality and Social Psychology Review, 3 (3), 193–209. DOI: 10.1207/s15327957pspr0303_3. Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. Personality and Social Psychology Review, 3 (3), 193–209. DOI: 10.1207/s15327957pspr0303_3.

Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry, 15*(2), 103–111. https://doi.org/10.1002/wps.20311

Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing Conservation of Resources theory. *Applied Psychology, 50*(3), 337–421. https://doi.org/10.1111/1464-0597.00062

Maier, S. F., & Seligman, M. E. (1976). Learned helplessness: Theory and evidence. *Journal of Experimental Psychology: General, 105*(1), 3–46. https://doi.org/10.1037/0096-3445.105.1.3

van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin, 134*(4), 504–535. https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504

Figley, C. R. (Ed.). (1995). *Compassion fatigue: Coping with secondary traumatic stress disorder in those who treat the traumatized.* New York, NY: Brunner/Mazel.

Bruneau, E. G., Cikara, M., & Saxe, R. (2017). Parochial Empathy Predicts Reduced Altruism and the Endorsement of Passive Harm. *Social Psychological and Personality Science*, *8*(8), 934–942. https://doi.org/10.1177/1948550617693064 (Original work published 2017) (Bloom, 2017;

Zaki, J. (2019). *The war for kindness: Building empathy in a fractured world*. Crown.

Noelle-Neumann, E. (1993). *The Spiral of Silence* (2nd ed.). University of Chicago Press

Edmondson, A. C. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. Administrative Science Quarterly, 44(2), 350–383. https://doi.org/10.2307/2666999

Penney, J. (2017). *The citizen marketer: Promoting political opinion in the social media age*. Oxford University Press

Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Harvard University Press

Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In H. Guetzkow (Ed.), *Groups, leadership, and men* (pp. 177–190). Pittsburgh, PA: Carnegie Press.

Near, J. P., & Miceli, M. P. (1985). Organizational dissidence: The case of whistle-blowing. *Journal of Business Ethics, 4*(1), 1–16. https://doi.org/10.1007/BF00382668

Keane, T. M., Zimering, R. T., & Caddell, J. M. (1985). A behavioral formulation of post-traumatic stress disorder in Vietnam veterans. *The Behavior Therapist, 8*(1), 9–12

Demers, A. (2011). *When veterans return: The role of community in reintegration*. *Journal of Loss and Trauma*, 16(2), 160–179. https://doi.org/10.1080/15325024.2010.519281

Castro, C. A., & Kintzle, S. (2014). Suicides in the military: The post-modern combat veteran and the Hemingway effect. *Current Psychiatry Reports*, 16(8), 460. https://doi.org/10.1007/s11920-014-0460-1

MacLean, A., & Kleykamp, M. (2014). Coming home: Attitudes toward U.S. veterans returning from Iraq. *Social Problems, 61*(1), 131–154. https://doi.org/10.1525/sp.2013.12074

Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., McGurk, D., Cotting, D. I., & Koffman, R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *The New England Journal of Medicine, 351*(1), 13–22. https://doi.org/10.1056/NEJMoa040603

Taft, C. T., Watkins, L. E., Stafford, J., Street, A. E., & Monson, C. M. (2011). Posttraumatic stress disorder and intimate relationship problems: A meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 79*(1), 22–33. https://doi.org/10.1037/a0022196

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster

MacLean, A., & Kleykamp, M. (2014). Coming home: Attitudes toward U.S. veterans returning from Iraq. *Social Problems, 61*(1), 131–154.

Bandura, A. (2000). Exercise of human agency through collective efficacy. *American Psychologist, 55*(1), 1–14

Taft, C. T., Watkins, L. E., Stafford, J., Street, A. E., & Monson, C. M. (2011). Posttraumatic stress disorder and intimate relationship problems: A meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 79*(1), 22–33. https://doi.org/10.1037/a0022196

Література до розділу 4

Бибик, Д., & Савельчук, І. (2023). Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. *Social Work and Education*. 10 (1), 7–16. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.1

Булгакова, О. Ю. (2019). Психологічна готовність студентів до соціальної взаємодії : *дис….доктора психол. н….19.00.07.* Державний заклад «Південноукраїнський націон. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса. 586 с.

Вербець, В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. (2009). *Соціологія. Курс лекцій: навч. посібник.* К.: КОНДОР. 550 с.

Громова, Г. М. (2022). Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості: *дис… доктора філософії за спец. 053 — Психологія.* Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, Київ. 208 с.

Гусєв, А. І. (2009). Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : *автореф. дис…канд. психол. наук. 19.00.01.* Одеса. 21 с.

Гусєв, А. І. (2015). Розвиток толерантності до невизначеності у студентів-психологів. *Актуальні проблеми психології. Психологія творчості.* Т.12 (21), 105–114.

Діденко, Н. Г. (Ред.). (2019). *Філософсько-психологічні проблеми соціальної взаємодії в системі сучасного управління* : монографія. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов. 194 с.

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь* : монографія. К.: Талком. 539 с.

Ібрагімова, К. (2013). Дефініція поняття соціальна взаємодія, її види та основні теорії. *Проблеми інженерно-педагогічної теорії освіти*. 40–41, 289–293.

Іванченко, С. М. (2016). Методи соціальної взаємодії як складова соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ. *Проблеми політичної психології. Зб. наук. праць*. 3 (17), 161–170.

Казмиренко, В. П. (2008). Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів у суспільстві: подолання кризи конфронтації. *Наук. студії із соц. та політ. психології: Збірник статей.* 19 (22), 173–185.

Ковтун, Н. М. (2014). *Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз.* Монографія. Ж.: Вид-во Євенок О. 292 с.

Колосович, О. (2013). Теоретико-методологічні аспекти дослідження взаємодії у професійній сфері. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 13, 104–11.

Коробка, І. М. (2024). Толерантність до невизначеності як психологічний ресурс суб'єктивного благополуччя молоді : *дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія».* Київ. 239 с.

Кочубейник, О.М. (Ред.) (2018). *Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування* : монографія. Національна академія педагог. наук України, Ін-т соціальної та політичної психології. Кропивницький. 232 с.

Кримець, Л. В. (2011). Соціальна взаємодія у постіндустріальному суспільстві : *дис…канд. філос. наук.* Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний ун-т», Одеса. 180 с.

Литвин, С. В. (2019). Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. *Psychological journal.* 1 (21), 90–107. URL: https://apsijournal.com/index.php/psyjournal/issue/view/21

Лушин, П. В. (2016). Невизначеність і типи ставлення до неї : ситуація психологічної допомоги. *Психологічне консультування і психотерапія*. 1 (5), 33–40.

Мельник, Ю. В. (202). Психологічні стратегії життєдіяльності в умовах ситуаційної невизначеності : *дис…канд.. психол. наук за спец. 19.00.01 — загальна психологія, історія психології.* Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ. 312 с.

Носатова, В. М. (2022). Сучасні підходи до вивчення поняття «соціальна взаємодія». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Т. 2 (80), 106–109.

Павленко, Г. В. (2020). Особистісні диспозиції як ресурс психологічного благополуччя в умовах невизначеності: *дис….доктора філософії за спец. 053 — Психологія.* Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Харків. 289 с.

Перегончук, Н. В. (2016). Ситуація невизначеності перехідного періоду розвитку суспільства як психологічна умова формування професійної компетентності майбутнього психолога. *ScienceRise.* 3 (1), 41–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/texc_2016_3%281%29__9

Пилипенко, А. М. (2005). Суспільство як система соціального буття. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 47, 64–72.

Примак, Ю. (2023). Психологічний дискурс: соціальна згуртованість в умовах невизначеності через війну. *Згуртованість: психологічний та соціологічний виміри інтерпретації : матер. фахової дискусії 05.06.2023 р*. Київ : ІСПП НАПН України. 88–91. URL: http://psy-lpr.at.ua/Materials/2023/2023-fakhova_diskusijazgurtovanist.pdf

Саннікова, О. П., Санніков, О. І. (2020). Толерантність до невизначеності як предиктор прийняття рішень особистістю *Вісник післядипломної освіти. «Серія «Соціальні та поведінкові науки».* 12 (41), 98–123.

Семиченко, В., Артюшина, К. (2019). Проблема невизначеності у теорії та практиці вищої школи. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр.* 2 (15), 141–152.

Сіверс, З. (2023). Аналіз теоретичних досліджень соціальної згуртованості в зарубіжних наукових джерела. *Проблеми політичної психології.* 14 (28), 36–61. https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139

Сіверс, З. (2024). Особливості політичного відчуження та політичної поляризації в українському суспільстві в контексті війни. *Проблеми політичної психології*, *16*(30), 139–155. https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-168

Татенко, В. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір* : монографія. К. : Міленіум 184 с.

Asch, S. E. (1956). Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority. Psychological Monographs, 70(9), 1–70.

Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations***.** Princeton University Press.

Bales, R. (2001). *Social Interaction Systems: Theory and Measurement* (1st ed.). Routledge. 417 p. URL: https://doi.org/10.4324/9781315129563

Bleidorn, W., Schwaba, T., Zheng, A., Hopwood, C. J., Sosa, S. S., Roberts, B. W., & Briley, D. A. (2022). Personality stability and change: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, *148*(7–8), 588–619. https://doi.org/10.1037/bul0000365

Brady, W. J., Wills, J. A., & Van Bavel, J. J. (2023). Moralized content and algorithmic amplification: Emotional feedback loops in social media. *Nature Human Behaviour, 7*(4), 512–525.

Budner, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*. 30(1), 29–50. DOI: 10.1111/j.1467-6494. 1962. tb02303.x

Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., & Stokes, D. E. (1960). *The American voter*. University of Chicago Press.

Čehajić-Clancy, S., Bilewicz, M., & Vollhardt, J. R. (2023). Affective legacies of conflict: Emotion norms and postwar moral communities. Social and Personality Psychology Compass, 17(1), e12726.

Chan, J., To, H-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social indicators research*. 75 (2), 273–302. https://doi.org/10.1007/s11205-005-2118-1

Converse, P. E. (1964). The nature of belief systems in mass publics. In D. E. Apter (Ed.), *Ideology and discontent* (pp. 206–261). Free Press.

Craig, S. C., & Niemi, R. G. (1983). *The political character of adolescence: The influence of families and schools*. Routledge.

Dalton, R. J. (2004). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies***.** Oxford University Press.

Danyliuk, I. V., Serdiuk, O. A. (2023). Psychological factors of personal tolerance to uncertainty. *Ukrainian psychological journal.* 1 (19), 46–59.

DiMaggio, P., Evans, J., & Bryson, B. (1996). *Have American's social attitudes become more polarized?* American Journal of Sociology, 102(3), 690–755. https://doi.org/10.1086/230995

Druckman, J. N., Klar, S., Krupnikov, Y., Levendusky, M., & Ryan, J. B. (2021). *Affective polarization, local contexts and public opinion in America*. *Nature Human Behaviour*, 5(1), 28–38. https://doi.org/10.1038/s41562-020-01012-5

Dugas, M. J., Gosselin, P., Ladouceur, R. (2001) Intolerance of uncertainty and worry: investigating specificity in a nonclinical sample. *Cognitive Therapy and Research*, 25 (5), 551–558. DOI: 10.1023/A:1005553414688

Durkheim, É. (1984). *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.). Macmillan. (Original work published 1893)

Durrheim, K., Foster, D. (1997). Tolerance of ambiguity as a content specific construct. *Personality and Individual Differences.* 22 (5), 741–750. DOI: 10.1016/S0191-8869(96)00207-3

Durkheim, É. (1915). *The elementary forms of the religious life* (J. W. Swain, Trans.). George Allen & Unwin.

Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. Wiley.

Fromm, E. (1955). *The sane society*. Rinehart.

Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. Wiley.

FeldmanHall, O. (2023). Moral burnout: Emotional exhaustion in polarized societies. *Journal of Experimental Social Psychology, 110,* 104–115.

Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance.* Stanford University Press

Finkel, E. J., Bail, C. A., Cikara, M., Ditto, P. H., Iyengar, S., Klar, S., & Druckman, J. N. (2020). Political sectarianism in America. *Science, 370*(6516), 533–536.

Fonseca, X., Lukosch, S., & Brazier, F. (2019). Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. *Innovation: The European Journal of*

Social Science Research, 32 (2), 231–253. https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480

Furnham, A. & Marks, J. (2013). Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology*. 4, 717–728. DOI: 10.4236/psych.2013.49102.

Gidron, N., Adams, J., & Horne, W. (2020). *American affective polarization in comparative perspective*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108914123

Greco, V., Roger, D. (2001). Coping with uncertainty: the construction and validation of a new measure. *Personality and Individual Differences*. 31 (4), 519–534. DOI: 10.1016/S0191-8869(00)00156-2

Gross, J. J., & Barrett, L. F. (2011). Emotion generation and emotion regulation: One or two depends on your point of view. *Emotion Review, 3*(1), 8–16. https://doi.org/10.1177/1754073910380974

Gülzow, J., & Krämer, N. C. (2022). Remembering together online: Algorithms, affect, and the persistence of digital memory. *Computers in Human Behavior, 136,* 107392.

Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Pantheon Books.

Halpern, J. (2024). Emotional repair in divided societies: The role of restorative affects. Journal of Peace Psychology, 30(1), 12–27.

Hamilton, J. G., Hutson, S. P., Moser, R. P., Kobrin, S. C. et al. (2013) Sources of uncertainty and their association with medical decision making: exploring mechanisms in Fanconi anemia. *Annals of Behavioral Medicine*. 46 (2), 204–216. DOI: 10.1007/s12160-013-9507-5

Hanke, K., & Obaidi, M. (2024). Emotional narratives of collective memory: How affect shapes historical meaning. *Political Psychology, 45*(2), 387–401.

Haslam, S. A., Jetten, J., & Reicher, S. D. (2021). *Together apart: The psychology of COVID-19*. SAGE Publications.

Herman, J. L., Stevens, M. J., Bird, A., Mendenhall, M., Oddou, G. (2010). The Tolerance for Ambiguity Scale: towards a more refined measure for international management research. *International Journal of Intercultural Relations*. 34 (1), 58–65. DOI: 10.1016/j.ijintrel.2009.09.004

Hetherington, M. J., & Rudolph, T. J. (2015). *Why Washington won't work: Polarization, political trust, and the governing crisis*. University of Chicago Press.

Hetherington, M. J. (2009). Putting polarization in perspective. *British Journal of Political Science, 39*(2), 413–448. https://doi.org/10.1017/S0007123408000501

Hetherington, M. J. (2005). *Why trust matters: Declining political trust and the demise of American liberalism*. Princeton University Press.

Hillen, M., Gutheil, C., Strout, T., Smets, E., & Han, P. (2017). Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. *Social Science & Medicine.* 180 (3), 62–75. DOI: 10.1016/j.socscimed.2017.03.024

Hooghe, M., & Marien, S. (2013). *A comparative analysis of the relation between political trust and forms of political participation in Europe*. *European Societies*, 15(1), 131–152

Hogg, M. A. (2018). Self-uncertainty and group identification: Consequences for social identity, group behaviour, and intergroup relations. Advances in Experimental Social Psychology, 58, 1–57.

Hibbing, J. R., & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge University Press.

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press.

Inglehart, R. F. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108613880

Hutchison, E., & Bleiker, R. (2014). Theorizing emotions in world politics. *International Theory, 6*(3), 491–514. https://doi.org/10.1017/S1752971914000232

Iyengar, S., & Westwood, S. J. (2015). *Fear and loathing across party lines: New evidence on group polarization. American Journal of Political Science, 59*(3), 690–707. https://doi.org/10.1111/ajps.12152

Johnston, R. (2019). *Affective polarization in the Canadian party system, 1988–2015*. Paper presented at the Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, Vancouver, BC. https://www.cpsa-acsp.ca/documents/conference/2019/334.Johnston.pdf

Jost, J. T. (2017). The marketplace of ideology: «Elective affinities» in political psychology and their implications for consumer behavior. *Journal of Consumer Psychology, 27*(4), 502–520. https://doi.org/10.1016/j.jcps.2017.07.003

Jost, J. T. (2022). The social psychology of political polarization: New approaches, explanations, and predictions. Current Opinion in Psychology, 43, 48–53.

Jost, J. T., & Hennes, E. P. (2022). Ideological asymmetries and motivated social cognition: A review. *Nature Reviews Psychology, 1*(2), 95–107

Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science, 22*, 129–146. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051117-073034

Iyengar, S., & Westwood, S. J. (2015). Fear and loathing across party lines: New evidence on group polarization. *American Journal of Political Science, 59*(3), 690–707. https://doi.org/10.1111/ajps.12152

Kandler, C., Bleidorn, W., & Riemann, R. (2012). Left or right? Sources of political orientation: The roles of genetic factors, cultural transmission, assortative mating, and personality. *Journal of Personality and Social Psychology, 102*(3), 633–645.

Kahan, D. (2017). Misconceptions, Misinformation, and the Logic of Identity-Protective Cognition. *SSRN Electronic Journal*

Kasperson, R. E., Renn, O., Slovic, P., Brown, H. S., Emel, J., Goble, R., Kasperson, J. X., & Ratick, S. (1988). *The social amplification of risk: A conceptual framework. Risk Analysis, 8*(2), 177–187. https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.1988.tb01168.x

Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed mindedness.* New York, NY: Psychology Press.

Koerner, N., Dugas, M.J. (2008). An investigation of appraisals in individuals vulnerable to excessive worry: the role of intolerance of uncertainty. *Cognitive Therapy and Research*. 32 (5), 619–638. DOI: 10.1007/s10608-007-9125-2

Kruglanski, A. W. (2006). *The psychology of closed mindedness*. New York: Psychology Press.

Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). *Groups as epistemic providers: Need for closure and the unfolding of group-centrism*. *Psychological Review,* 113 (1), 84–100. https://doi.org/10.1037/0033-295X.113.1.84

Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed mindedness*. Psychology Press.

Krug, H., Haslam, S. A., Otto, K., & Steffens, N. K. (2021). Identity Leadership, Social Identity Continuity, and Well-Being at Work During COVID-19. *Frontiers in Psychology, 12*, 684475. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.684475

Levi, M., & Stoker, L. (2000). *Political trust and trustworthiness*. *Annual Review of Political Science, 3*(1), 475–507. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.3.1.475

Ladouceur, R., Blais, F, Freeston, M. H., Dugas, M.J. (1998). Problem solving and problem orientation in generalized anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*. 12 (2), 139–152. DOI: 10.1016/S0887-6185(98)00002-4

Lauriola, R., Foschi, O., Mosca, J. (2015). Weller Attitude toward ambiguity: empirically robust factors in self-report personality scales. *Assessment*. 23 (3), 353–373. DOI: 10.1177/1073191115577188

Levendusky, M. S. (2009). *The partisan sort: How liberals became Democrats and conservatives became Republicans*. University of Chicago Press.

Levi, M., Sacks, A., & Tyler, T. R. (2009). Conceptualizing legitimacy, measuring legitimating beliefs. *American Behavioral Scientist, 53*(3), 354–375. https://doi.org/10.1177/0002764209338797

Lewis-Beck, M. S., Jacoby, W. G., Norpoth, H., & Weisberg, H. F. (2008). *The American voter revisited*. University of Michigan Press.

Magleby, D. B. (1987). *Direct legislation: Voting on ballot propositions in the United States***.** Johns Hopkins University Press.

Marcuse, H. (1964). *One-dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society*. Beacon Press.

Marx, K. (1967). *Economic and philosophic manuscripts of 1844* (M. Milligan, Trans.). International Publishers Mason, L. (2018). *Uncivil agreement: How politics became our identity*. University of Chicago Press.

McCoy, J., Rahman, T., & Somer, M. (2018). Polarization and the global crisis of democracy: Common patterns, dynamics, and pernicious consequences for democratic polities. *American Behavioral Scientist, 62*(1), 16–42. https://doi.org/10.1177/0002764218759576

Moscovici, S., & Zavalloni, M. (1969). The group as a polarizer of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology, 12*(2), 125–135. https://doi.org/10.1037/h0027568

Mutz, D. C. (2015). *In-your-face politics: The consequences of uncivil media.* Princeton University Press

Norris, P. (2011). *Democratic deficit: Critical citizens revisited*. Cambridge University Press.

Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Prentice-Hall.

Parsons, T. (1949). *The structure of social action.* New York: Free Press.

Pennycook, G., & Rand, D. G. (2021). The psychology of misinformation: Emotion, cognition, and belief. Trends in Cognitive Sciences, 25(8), 684–696.

Petersen, M. B., Osmundsen, M., & Toft, N. (2023). The «Need for Chaos» and motivations to share hostile political rumors. *American Political Science Review, 117*(4), 1486–1505. https://doi.org/10.1017/S0003055422001447

Poole, K. T., & Rosenthal, H. (1984). *The polarization of American politics*. The Journal of Politics, 46(4), 1061–1079. https://doi.org/10.2307/2131242

Rosenblum, N. L., & Muirhead, R. (2019). *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy*. Princeton University Press

Sasahara, K., Chen, W., Peng, H., Ciampaglia, G. L., Flammini, A., & Menczer, F. (2021). Social influence and unfollowing accelerate the emergence of echo chambers. *Journal of Computational Social Science, 4*(1), 381–402. https://doi.org/10.1007/s42001-020-00084-7

Scheve, C. V., & Salmela, M. (2023). Emotional communities and moral emotions in public life. *Emotion Review, 15*(1), 3–15.

Skinner, B. F. (1938). *The Behavior of Organisms: An Experimental Analysis*. New York: Appleton-Century-Crofts. https://www.bfskinner.org/wp-content/uploads/2016/02/BoO.pdf bfskinner.org+1

Social Cohesion in Ukraine Part I: Defining and measuring social cohesion using the SCORE, (2022). URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/social-cohesion-ukraine-part-i-defining-and-measuring-social-cohesion-using-score

Sorokin, P. (1985). *Social and Cultural Dynamics:* A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships (1st ed.), Routledge, https://doi.org/10.4324/9781315129433

Stephenson, L. B., Harell, A., Rubenson, D., & Loewen, P. J. (2021). Measuring preferences and behaviours in the 2019 Canadian Election Study. *Canadian Journal of Political Science, 54*(1), 118–124. https://doi.org/10.1017/S0008423920001006

Taber, C. S., & Lodge, M. (2006). Motivated Skepticism in the Evaluation of Political Beliefs. *American Journal of Political Science, 50*(3), 755–769.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press.

Tyler, T. R., & Huo, Y. J. (2002). *Trust in the law: Encouraging public cooperation with the police and courts*. Russell Sage Foundation.

Van Bavel, J. J., & Packer, D. J. (2021). *The Power of Us: Harnessing our shared identities for personal and collective success*. Little, Brown Spark.

van Baar, J. M., & FeldmanHall, O. (2021). *The polarized mind in context: Interdisciplinary approaches to the psychology of political polarization*. *American Psychologist*.

van Baar, J. M., & FeldmanHall, O. (2022). The polarized mind in context: Interdisciplinary approaches to the psychology of political polarization. *American Psychologist, 77*(3), 394–408. https://doi.org/10.1037/amp0000814

Van Baar, J. M., & FeldmanHall, O. (2022). The polarized mind in context: Interdisciplinary approaches to the psychology of political polarization. *American Psychologist, 77*(3), 394–408. https://doi.org/10.1037/amp0000814

Van Baar, J. M., Halpern, D., & FeldmanHall, O. (2021). Intuitive threat perception in social contexts. Nature Human Behaviour, 5(9), 1219–1228

Van Zomeren, M. (2021). Toward a psychology of moralized collective action. *Annual Review of Psychology, 72*, 629–657.

Vollhardt, J. R. (2021). The social psychology of collective victimhood. *Current Opinion in Psychology*, *43*, 100–105.

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.

Weber, M. (1968). *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, 1968. Vol. 1. New York: Bedminster Press.

Література до розділу 5

Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. (2016). (О.Г.Злобіна, М.О.Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.); за наук.ред. О.Г. Злобіної. Київ: Інститут соціології НАН України. 276. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2016/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf

Балл, Г.О., (2009). Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять. *Психологія і суспільство*. 4. 25–53.

Бибик, Д., Савельчук, І. (2023). Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. *Social Work and Education*, 10, 1, 7–16. doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.1

Бойчак, О., & МакКернан, Б. (2022). Наративи волонтерства та соціальних змін у воєнній Україні. *Культурна соціологія*, 18(1), 48–71. https://doi.org/10.1177/17499755221127877

Бондаренко, М., Бабенко, С., Боровський, О. (2017). Соціальна згуртованість в Україні (досвід аплікації методики bertelsmann stiftung до даних європейського соціального дослідження). Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. *Соціологія,* 1(8). 58–65. https://core.ac.uk/reader/297935436.

Боттоні, Дж. А. (2018). Багаторівнева модель вимірювання соціальної згуртованості. *Дослідження соціальних показників,* 136(3), 835–857. doi.org/10.1007/s11205-016-1470-7

Васютинський, В. (2024). *Психологічні координати українського світу: монографія*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Талком, 178. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/monografiya2024_1.pdf

Воропаєва, Т. (2016). Спільна ідентичність в контексті консолідації українства. *Українознавство*, 1(18), 11–14. http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/Visnyk-18/5.pdf

Габермас, Ю. (2000). Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 320.

Гіденс, Е. (1999). Соціологія. К., 726 с.

Головко, Л. & Головко, Т. (2024). Волонтерська діяльність як фактор резильєнтності та нарощування соціального капіталу в громадах (на прикладі однієї з громад Київської області). *Демографія та соціальна економіка*, 54(4), 38–54. https://doi.org/10.15407/dse2023.04.028

Горєлов, Д. М. & Корнієвський, О. А. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українські практики: аналіт. доп.* Київ: НІСД, 36. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf

Горінов, П. & Драпушко, Р. (2022). *Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження:* монографія. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 240. https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6ffa9140-8d39-4251-96e5-35e050b697f2/content

Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм: монографія*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 336. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Gornostai_Collective_traumas.pdf

Гриненко, А. М., & Кирилюк, В. В. (2017). Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика,* 1, 135–141. https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/21611.

Дейнеко, О. О. (2021). Моделі конструювання соціальної згуртованості: теоретичні рефлексії та емпіричні кейси. *Соціологічні студії, 1 (18),* 33–40. https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-01-33-40

Дейнеко, О. О. (2021). Аксіостратегії згуртованого суспільства: ціннісна гомогенність, ціннісна гетерогенність чи «відмова від цінностей» ? *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики,* 89, 44–55. https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.89.5

Дейнеко, О. О. (2021). Соціальна згуртованість у децентралізованій Україні: від старих практик до нового порядку. *Studia Socjologiczne,* 1(240), 117–138. doi.org/10.24425/sts.2021.136281

Довгань, Н. О. (2024). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології,* 15(29), 30–49. doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-150

Духневич, В. М. (2024). Психологічна модель формування соціальної згуртованості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія,* Т. 35(74), 6, 151–158. https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/6_2024/6_2024.pdf

Дяконенко, О., & Нечитайло, Т. (2024). Роль стійкого потенціалу громадських організацій у реконструкції територіальних громад україни. *Демографія та соціальна економіка,* 57(3), 122–140. https://doi.org/10.15407/dse2024.03.122

Злобіна, О. Г. (2006). Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг,* 2, 177–194. https://stmm.in.ua/archive/rus/2006-2/13.pdf

Злобіна, О. Г., Шульга, М. О., & Бевзенко, Л. Д. та ін. (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму*. Київ: Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2016/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf

Карнаухова, М. Д. (2017). Соціальний капітал як найважливіший чинник державного управління. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*, 4, 37–43. http://nbuv.gov.ua/UJRN/drdu_2017_4_8.

Клименко, М. І. (2007). Соціально-філософське осмислення поняття «соціальна солідарність»: теоретичні витоки і практики дослідження. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць. К.: ІВЦ «Політехніка», 2 (20), 2, 69–72. https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/1b010847-ae41-4b14-8610-14955d0034a3/content

Кривоконь, Н. (2015). Волонтерська діяльність як чинник розвитку життєстійкості українців. *Проблеми сучасної психології*, 30. https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p

Кучерносов, В. (2015). *Соціальна згуртованість та розбудова спроможностей в українських громадах.* Представництво МОМ в Україні. https://caritas-spes.org/uploads/admin/files/doc7.pdf

Мартинюк Я., (2024). До питання впливу волонтерської діяльності на соціальну згуртованість: виклики сьогодення. *Social Work and Education*, 11, 2, 203–212. https://doi.org/10.25128/2520-6230.24.2.3

Мартинюк, І. (2015). Пошук солідаритетів як шлях до виходу з кризи. *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць*. К.: Ін-т соціології НАН України, 7 (18), 89–112. https://i-soc.com.ua/assets/files/socvimirsysp/maket-2015-socvimiri.pdf

Панькова, О. В. & Касперович, О. Ю. & Іщенко, О. В. (2016). Ресурсний потенціал волонтерського руху українського суспільства: дослідницька розвідка. *Український соціум*. 1 (56), 65–74. doi.org/10.15407/socium2016.01.065

Панькова, О. В. & Касперович, О. Ю. (2022). Український волонтерський рух в умовах збройної російської агресії в контексті національних та глобальних викликів і можливостей повоєнного відновлення країни. *Журнал європейської економіки*. 21, 3, 277–290. http://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1605

Постмайданна благодійність і волонтерство. (2015). Результати соцдослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова, проведене з 14 по 22 листопада. https://dif.org.ua/article/postmaydanna-blagodiynist-i-volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennya

Похиленко, І. С. (2023). Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті сучасної російсько-української війни. Сіверський центр післядипломної освіти, Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти. *Розумовські зустрічі,* Вип. 10. 77–86. https://repositary.knuba.edu.ua/handle/123456789/11385

Раджултон, Ф., Раванера, З. Р. & Божот, Р. (2007). Вимірювання соціальної згуртованості: експеримент з використанням Канадського національного опитування щодо благодійності, волонтерства та участі. *Social Indicators Research*, 80(3), 461–492. doi.org/10.1007/s11205-006-0011-1

Сіверс, З. (2023). Аналіз теоретичних досліджень соціальної згуртованості в зарубіжних наукових джерела. *Проблеми політичної психології,* 14(28), 36–61. https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139

Стасевська О. А. (2014). Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» . *Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія,* 1, 62–76. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2014_1_10.

Цукур, О. Г. (2023). До питання соціальної згуртованості: психологічний вимір. Згуртованість: психологічний та соціологічний виміри інтерпретації (упорядник В. М. Духневич) (с. 77–85). К.: ІСПП НАПН України. http://psy-lpr.at.ua/Materials/2023/2023-fakhova_diskusija-zgurtovanist.pdf.

Bernard, P. (1999). Social cohesion: A dialectical critique of a quasi-concept. *Lien social et Politiques,* 41, 47–59. doi.org/10.7202/005057ar

Berger-Schmitt, R. (2002). Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement. *Social Indicators Research*, 58, 403–428. doi.org/10.1007/0-306-47513-8_18

Chan, J., To, H., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social indicators research,* 75(2), 273–302. doi.org/10.1007/s11205-005-2118-1

Davies, B., Abrams, D., & Horsham, Z. et al. (2024). The Causal Relationship Between Volunteering and Social Cohesion: A Large Scale Analysis of Secondary Longitudinal Data. *Soc Indic Res,* 171, 809–825 https://doi.org/10.1007/s11205-023-03268-6

Delhey, J. et al. (2018). Social cohesion and its correlates: A comparison of Western and Asian societies. *Comparative Sociology,* 17(3–4), 426–455. doi.org/10.1163/15691330-12341468

Fonseca, X., Lukosch, S., & Brazier, F. (2019). Social Cohesion Revisited: a New Definition and How to Characterize It. *Innovation: The European Journal of Social Science Research,* 32(2), 231–253. doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480

Ganoe, M., Roslida, J., & Sihotang, T. (2023). The Impact of Volunteerism on Community Resilience in Disaster Management. *Jurnal Ilmu Pendidikan Dan Humaniora*, 12(3), 199–213. https://doi.org/10.35335/jiph.v12i3.11

Hulse, K., & Stone, W. (2007). Social Cohesion, Social Capital and Social Exclusion. *Policy Studies,* vol. 28, 2, 109–128.

Karhina, K., Ghazinour, M., Ng, N., & Eriksson, M. (2017). Voluntary Work during Times of Military Crisis: What Motivates People to Be Involved and What Are the Effects on Well-Being? *Psychology,* 8, 1601–1619. https://doi.org/10.4236/psych.2017.810106

Kearns, A., & Forrest, R. (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban studies,* 37(5–6), 995–1017. doi.org/10.1080/00420980050011208

Kulik, O. (2022). «Volunteering Experience During Emergencies: Comparative Analysis of a Military Operation and a Pandemic» . *Journal of Emergency Management*, vol. 20, 3, 225–40, doi:10.5055/jem.0637.

Leininger, J., Burchi, F., Fiedler, Ch., Mross, K., Nowack, D., Schiller, A. von, & Ziaja, S. (2021). Social cohesion: A new definition and a proposal for its measurement in Africa. *Discussion Paper,* 31/2021. Bonn, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE). https://doi.org/10.23661/dp31.2021.v1.1.

Moustakas, L. (2023). Social Cohesion: Definitions, Causes and Consequences. *Encyclopedia,* 3(3), 1028–1037. https://doi.org/10.3390/encyclopedia3030075.

Schiefer, D., & Noll, J. van der (2017). The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research,* 132(2), 579–603. doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5

Spoonley, P. et al. (2005). Social cohesion: A policy and indicator framework for assessing immigrant and host outcomes. *Social Policy Journal of New Zealand,* 24(1), 85–110.

Stanley, D. (2003). What Do We Know About Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government's Social Cohesion Research Network. *Canadian Journal of Sociology,* 28(1), 5–17.

Jenson, Jane. (2011). Defining and measuring social cohesion. *Commonwealth Secretariat* : UNRISD, November 2011. 34 p.

Література до розділу 6

Добриніна І.В., Кременчуцька М.К. (2020). Образ майбутнього: конструювання та репрезентація. *Психологія та соціальна робота*. Вип. 2 (52). https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225431

Духневич, В. (2023). Готовність до надзвичайних ситуацій: формуємо безпечне середовище. *Проблеми політичної психології, 13*(27), 77–85. https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-128

Казміренко, В., Сіверс, З., Духневич, В., Осадько, О., Кудріна, Т., Гордієнко, В., Дідковський, С., & Бєлоножко, Є. (2011). *Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: методичний посібник* (В. Казміренко, ред.). Київ. Міленіум. https://psy-lpr.at.ua/Materials/aktivizacija_kognitivnikh_procesiv_u_spilkuvanni.pdf

Казміренко, В.П., Духневич, В.М., Осадько, О.Ю., Сіверс, З.Ф., Тоба, М.В., Гордієнко, В.І., Бєлоножко, Є.В., Дідковський, С.В., Кудріна, Т.С., Спіцина, Л.В. (2013). *Засади когнітивної психології спілкування: монографія*. (В.П. Казміренко, ред.). Кіровоград, Імекс-ЛТД. https://psy-lpr.at.ua/Materials/zasadi_kognitivnoji_psikhologiji_spilkuvannja.pdf

Отрешко, Н.Б. (2022). Очікування соціальні. В *Енциклопедія Сучасної України* (Електронний ресурс). Київ. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. https://esu.com.ua/article-77373

Попович, І.С. (2015). Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. Вип. 6. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_6_26

Ткач, В. (2017). Україна: ескізи образу майбутнього. *Дзеркало тижня, 24 березня, 2017.* https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayina-eskizi-obrazu-maybutnogo-_.html

Andersson, J. (2018). *The future of the world: Futurology, futurists, and the struggle for the post cold war imagination*. Oxford University Press.

Aspinwall, L.G. (2005). The psychology of future-oriented thinking: From achievement to proactive coping, adaptation, and aging. *Motivation and Emotion, 29* (4), 203–235.

Baumeister, R. F., & Tice, D. M. (1985). Toward a theory of situational structure. *Environment and Behavior, 17* (2), 147–192.

Baumeister, R.F., Hofmann, W., Summerville, A., & Vohs, K.D. (2016a). *Everyday thoughts about the past, present, and future: Studies of mental time travel*. Department of Psychology, Florida State University.

Baumeister, R.F., Maranges, H.M., & Sjåstad, H. (2018). Consciousness of the future as a matrix of maybe: Pragmatic prospection and the simulation of alternative possibilities. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice, 5* (3), 223–238.

Baumeister, R.F., Maranges, H.M., & Sjåstad, H. (2018). Consciousness of the future as a matrix of maybe: Pragmatic prospection and the simulation of alternative possibilities. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice, 5*(3), 223–238.

Baumeister, R.F., Vohs, K.D., & Oettingen, G. (2016b). Pragmatic prospection: How and why people think about the future. *Review of General Psychology, 20*(1), 3–16.

Bell, W. (1997). The purposes of futures studies. *The Futurist, 31*(6), 42.

Coates, G.J. (Ed.). (1981). *Resettling America: Energy, Ecology and Community* (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003425168

Dator, J. (1996). Futures studies as applied knowledge. In R. Slaughter (Hrsg.), *New thinking for a new millennium.* Routledge.

Graf, H. G. (2003). Was ist eigentlich Zukunftsforschung? *Sozialwissenschaften und Berufspraxis, 26*(4), 355–364.

Hajer, M.A., & Pelzer, P. (2018). 2050. — An energetic odyssey: Understanding 'techniques of futuring' in the transition towards renewable energy. *Energy Research & Social Science, 44,* 222–231. https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.01.013

Krafft, A.M. (2019). *Werte der Hoffnung: Erkenntnisse aus dem Hoffnungsbarometer*. Springer.

Krafft, A.M. (2022). *Our hopes, our future: Insights from the hope barometer*. Springer. https://www.researchgate.net/publication/367658547_Our_Hopes_Our_Future_Insights_from_the_Hope_Barometer

Oettingen, G. (1997). *Psychologie des Zukunftsdenkens*. Hogrefe.

Oomen, J., Hoffman, J., & Hajer, M. A. (2022). Techniques of futuring: On how imagined futures become socially performative. *European Journal of Social Theory*, 25(2), 252–270. https://doi.org/10.1177/1368431020988826

Riner, R.D. (1987). Doing futures research — Anthropologically. *Futures, 19*(3), 311–328.

Seligman, M.E., Railton, P., Baumeister, R.F., & Sripada, C. (2013). Navigating into the future or driven by the past. *Perspectives in Psychological Science, 8,* 119–141.

Seligman, M.E., Railton, P., Baumeister, R.F., & Sripada,C. (2016). *Homo prospectus*. Oxford University Press.

Slaughter, R.A. (1993). The substantive knowledge base of futures studies. *Futures — Guildford, 25,* 227.

Ziegler, W. (1991). Envisioning the future. *Futures, 23*(5), 516–527.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конструкт дисплею Матриці 1

Код: мотиви згуртування суспільства			
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	
1	**2**	**3**	
18–25			
26–34			
35–47			
48–55			
56–70+			
Код: (дез) інтеграція суспільства			
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	
		Суб'єктивні	**Об'єктивні**
18–25			
26–34			
35–47			
48–55			
56–70+			
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства			
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	
18–25			
26–34			
35–47			
48–55			
56–70+			

Додаток Б

Конструкт дисплею Матриці 2

Код: мотиви згуртування суспільства				
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	**Індикатори згуртованості**	
			Змінні окремих вікових груп	**Змінні загальні для всіх вікових груп**
1	**2**	**3**	**4**	**5**
18–25				
26–34				
35–47				
48–55				
56–70+				

Код: (дез) інтеграція суспільства					
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**		**Індикатори згуртованості**	
		Суб'єктивні	**Об'єктивні**	**Змінні окремих вікових груп**	**Змінні загальні для всіх вікових груп**
18–25					
26–34					
35–47					
48–55					
56–70+					

Код: цільові орієнтири згуртування суспільства				
Вікові групи	**Теги**	**Змінні (смислові одиниці)**	**Індикатори згуртованості**	
			Змінні окремих вікових груп	**Змінні загальні для всіх вікових груп**
18–25				
26–34				
35–47				
48–55				
56–70+				

Додаток В
Конструкт дисплею Матриці 3
(із прикладом внесення даних)

Теги	**Змінні (смислові одиниці)**	**Ключові змінні — індикатори**	**Індикатори наявні у відповідях респондентів (розподіл за віковими групами)**				
			18–25 рр	26–34 рр	35–47 рр	48–55 рр	56–70+ рр
1	**2**	**3**	**4**				
Код: цільові орієнтири згуртування суспільства							
Воєнна сфера	– попередження зовнішньої загрози державі; – подолання ризиків втрати державності; – успішні воєнні дії; – успішна боротьба за державність України на війні і в тилу	1. Зовнішня загроза; 2. Збереження державності; 3. Успішні воєнні дії; 4. Боротьба за державність	**2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**
Допомагаюча сфера	– успішна волонтерська діяльність; – підтримка і допомога іншим; – співпраця, співробітництво; – самоорганізація для вирішення актуальних задач	1. Волонтерська діяльність; 2. Підтримка і допомога; 3. Співпраця і співробітництво; 4. Саморганізація	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **4**	**1** **2** **4**	**1** **2** **3** **4**	 **2** **3** **4**
Сфера перспектив	– майбутнє у Незалежній країні; – запобігання репресивної політики	1. Незалежна країна; 2. Уникання репресій	**1** **2**	**1**	**1**	**1**	**1**
Безпекова сфера	– виживання; – безпека власна і близьких людей; – відчуття зовнішньої загрози; – попередження зовнішньої загрози державності (геополітика); – подолання/попередження наслідків надзвичайних ситуацій (штучні і природні)	1. Виживання; 2. Безпека; 3. Зовнішня загроза (геополітика); 4. Дії в надзвичайних ситуаціях	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **3** **4**	**1** **2** **4**	**1** **2** **4**	 **2** **4**
Духовна сфера	– збереження духовності нації (під час війни, пост-війна); – духовний підйом (під час війни, пост-війна)	1. Збереження духовності; 2. Духовний підйом	**1**	**1**		**2**	
Соціальні зв’язки	– збереження соціальних зв’язків (з сім’єю, друзями, родичами, колегами тощо)	1. Соціальні зв’язки	**1**		**1**		
Економічна сфера	– подолання економічної кризи; – збереження власної і державної матеріальної спадщини;	1. Економічна безпека; 2. Збереження спадщини	**1** **2**	**2**	**2**		**2**
Код: мотиви згуртування суспільства							
Безпекові	(відповідні змінні)	(відповідні ключові змінні)					
Приналежності							
Матеріальні							
Езистенційні							
Код: інтеграція суспільства							
Суб’єктивні	Майбутнє						
	Віра/довіра						
	Мета						
	Ідентичність						
Об’єктивні	Культура						
	Зв’язки						
	Дії						
	Право						
Код: дезінтеграція суспільства							
Суб’єктивні	Міфи						
	Маніпулятивні впливи (політичні)						
	Воєнні впливи						
	Добробут						
	Маніпулятивні дії						
Об’єктивні	Воєнні дії (результати)						
	Добробут						

Додаток Г
Індикатори соціальної згуртованості в часи війни за віковими групами

Код: мотиви згуртування суспільства					
Вікові групи (роки)		**Теги**			
		Матеріальні	**Приналежності**	**Безпекові**	**Екзистенційні**
18–25	**Індикатори**	Досягнення/збереження економічної безпеки	Збереження/підтримка існуючих соціальних зв'язків	Подолання екзистенційної загрози	Побудова майбутнього; збереження/підтримка духовних зв'язків

Код: інтеграція суспільства				
Вікові групи (роки)		**Теги**		
		Культура	**Зв'язки**	**Дії**
18–25	**Індикатори**		Лідер; загальна відповідальність	Революційні зміни; креативні дії; визвольна боротьба; загальне діло
26–34				Революційні зміни;
35–47				Визвольна боротьба; Загальне діло
48–55		Культурна спадщина; мова	Моніторинг стану, ситуації	
56–70+		Мова		

Код: дезінтеграція суспільства				
Вікові групи (роки)		**Теги**		
		Міфи (соціально-політичні)	**Маніпулятивні впливи /дії**	**Руйнування добробуту**
18–25	**Індикатори**			Втрата перспектив бізнесу
26–34		Егоїзм	ІПсО; роз'єднаність еліт	
35–47			ІПсО; Роз'єднаність еліт	
48–55			Геополітична нестабільність; роз'єднаність еліт	Добробут, достаток (втрата); міграція / еміграція
56–70+			ІПсО; Геополітична нестабільність; Невдоволення в суспільстві	

Код: цільові орієнтири згуртування суспільства					
Вікові групи (роки)		**Теги (за сферам життєдіяльності)**			
		Безпекова	**Перспектив**	**Соціальні зв'язки**	**Духовна**
18–25	**Індикатори**	Подолання геополітичної загрози	Політична безпека; економічна безпека	Збереження соціальних зв'язків	Збереження духовності
26–34		Подолання геополітичної загрози			Збереження духовності
35–47				Збереження соціальних зв'язків	
48–55					Збереження духовності
56–70					

Додаток Д

Тріангуляція методів і даних щодо соціокультурних особливостей згуртування українського суспільства

Методи дослідження			
Аналіз напівструктурованого інтерв'ю у вигляді матриць за M. Miles & A. Huberman		**Контент-аналіз**	***Asymp. Sig***
Коди	**Ключові змінні соціальної згуртованості**	**Індикатори соціальної згуртованості: запитання /відповіді**	
Змінні вмотивованості суспільства до соціальної згуртованості		**Мотиви гуртування:**	
Матеріальні	Досягнення/збереження економічної безпеки	– загроза матеріальних втрат	*p < 0,029*
Приналежності	Збереження/підтримки соціальних зв'язків	– духовні зв'язки (естетичні, релігійні, культурні, ціннісні)	*p < 0,042*
Екзистенційні	Побудова майбутнього; збереження / підтримки духовних зв'язків, традицій		
Безпекові	Подолання загроз життю	– **загроза життю (власному і близьких)**	*p < 0,058*
Змінні інтеграції суспільства		**Згуртовує суспільство:**	
Дії	Злагоджені дії у часи загроз/небезпеки	– надання допомоги, підтримки;	**p = 0,000***
		– забезпечення безпеки	*p < **0,037***
		– волонтерські об'єднання;	*p < **0,043***
		– спільні дії;	*p < **0,042***
		– злагоджена дія громадян;	*p < 0,145*
Зв'язки	Міцні соціальні зв'язки	– налагоджені зв'язки;	*p < **0,010***
		– родина;	*p < **0,011***
		– мережеві спільноти в інтернеті;	*p < **0,053***
Віра/довіра	Взаємопідтримка і допомога у взаємодіях; порядність оточуючих, віра і довіра до інших	– віра у перемогу;	*p < **0,023***
		– віра у подолання випробувань;	*p < 0,077*
		– довіра один одному;	*p < 0,097*
		–порядність й доброзичливість;	*p < 0,325*
Право	Соціальна відповідальність й непорушні громадянські права	– закони, які захищають права громадян;	*p* < **0,006**
Змінні дезінтеграції суспільства		**Руйнує цілісність суспільства:**	
Міфи (соціально-політичні)	Політична нестабільність і розшарування суспільства	– штучна поляризація щодо національної ідентичності, влади, культури, мови;	**p=0,000****
		– відсутність консолідації суспільства та його еліти;	**p=0,000****
		– полярні бачення	*p* < **0,001**
Руйнування добробуту	Корупція та економічні ризики;	– високий рівень корупції	*p* < **0,007**
Маніпулятивні впливи /дії	Політичні маніпулятивні дії/впливи; суспільні протести	– маніпуляційні дії політиків	*p* < 0,069
		– сварки в суспільстві	*p* < 0,106
Змінні цілоьових орієнтирів згуртування (за сферами життєдіяльності)		**Мета згуртування суспільства в часи війни:**	
Економічна	Збереження культурної спадщини (яка є економічним ресурсом)	– збереження власної і державної матеріальної спадщини	**p=0,000****
Допомагаюча	Надання допомоги іншим	– волонтерська діяльність	**p=0,000****
		– надання підтримки і допомоги іншим	***p* < 0,03**
Безпекова	Забезпечення безпеки і виживання в складних ситуаціях	– виживання	***p* < 0,007**
		– забезпечення безпеки близьких людей	*p* < 0,107
Перспектив	Подолання загроз Незалежності	– майбутнє у Незалежній країні	*p* < **,005**

Воєнна	Подолання загрози державності країни воєнним шляхом	– подолання зовнішньої загрози	$p < ,085$